

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АНДРУШКО АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 343.6:343.43:343.97

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ
(КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А. В. Андрушко**

Науковий консультант: **Попович Володимир Михайлович**, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Андрушко А. В. Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України, Ужгород; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021.

Дисертація є першим в Україні комплексним кримінально-правовим та кримінологічним дослідженням теоретичних і прикладних проблем запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Встановлено, що сучасний стан доктринального опрацювання проблем запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи не повною мірою відповідає потребам правозастосовної практики. З'ясовано, що окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним посяганням залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу). Констатовано, що більшість проведених кримінологічних досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється значно менше уваги.

Виявлено закономірності еволюції законодавства про відповідальність за вказані злочини залежно від конкретних історичних умов, у яких формувалися відповідні кримінально-правові заборони. Показано, що еволюція відповідного законодавства тісно пов'язана з трактуванням сутності зазначених цінностей, а також з оцінкою їх значущості у різні періоди суспільного розвитку.

Встановлено, що підходи законодавців зарубіжних держав до визначення системи злочинів проти волі, честі та гідності особи є надзвичайно різноманітними. При цьому відповідні відмінності спостерігаються навіть у законодавстві держав, що репрезентують одну правову систему. З'ясовано, що більшість законодавців

акумулює злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи в різних главах (розділах) кримінального закону. Натомість для законодавців більшості пострадянських держав притаманне розміщення вказаних діянь у межах однієї глави (розділу) КК.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що до злочинів проти свободи особи законодавці найчастіше відносять незаконне позбавлення свободи, викрадення людини, торгівлю людьми, рабство і работоргівлю, захоплення заручників, примушування, погрозу. Водночас до вказаних злочинів різні законодавці відносять також велику кількість інших діянь, що так чи інакше посягають на особисту свободу людини. Встановлено, що до злочинів проти честі та гідності особи переважна більшість законодавців відносить лише образу іклеп. Водночас з'ясовано, що в кримінальному законодавстві деяких держав вказані діяння зараховані не до злочинів проти честі та гідності, а до інших посягань. Встановлено, що законодавці цілого ряду держав декриміналізували образу, а окремих держав – іклеп. З'ясовано, що в розвинутих країнах останніми десятиліттями склалося доволі стримане ставлення до застосування кримінальної відповідальності за клеп, оскільки відповідна практика нерідко несумісна зі свободою вираження поглядів.

Аргументовано, що класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи за критерієм безпосереднього об'єкта матиме доволі умовний та дискусійний характер. Запропоновано альтернативні критерії відповідної класифікації.

Встановлено, що дискусія щодо об'єкта розглядуваних злочинів значною мірою пов'язана з декриміналізацією клепу та образи, що їх традиційно відносили до посягань на честь та гідність особи. Підкреслено, що зводити злочинні посягання на честь та гідність особи лише до клепу та образи не варто, позаяк це невиправдано звужує саму сутність вказаних цінностей. Аргументовано, що протидія клепу та образі засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою насамперед цивільного права.

Обґрунтовано, що поняття гідності людини як об'єкта кримінально-правової охорони слід виводити з категорії людської гідності. Наголошується, що кожна людина має гідність вже за самою ознакою приналежності до людського роду (незалежно від своїх індивідуальних якостей, соціального становища та професії).

З'ясовано безпосередні об'єкти злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України. З огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві вказаного розділу цінностей, а також зважаючи на реальну поширеність ураження таких цінностей передбаченими у ньому діями, визнано доцільною зміну послідовності їх (цінностей) викладу у назві зазначеного розділу. Запропоновано можливий варіант назви розділу III Особливої частини КК України: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи».

Встановлено, що вкрай неоднозначним та дискусійним у юридичній літературі є поняття викрадення людини. З'ясовано, що ознака переміщення не може слугувати беззаперечним критерієм для розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, навіть якщо розглядати її в сукупності з ознаками заволодіння та утримання. Доведено, що всім етапам викрадення людини властивий спільний елемент – її утримування.

З'ясовано, що насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними, а незаконними стали через відмову визнати факт позбавлення людини свободи або через приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

Аргументовано, що об'єктивна сторона підміни дитини полягає у підміні чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. Встановлено, що вилучення дитини в батьків (законних представників) у власному сенсі цього слова може не відбуватися. Обґрунтовано, що в ситуації, коли дитину заміняють іншою, а після цього вилучають підмінену дитину і забирають її собі, вчиняють не лише підміну дитини, а і її викрадення.

Оскільки під власне торгівлею людиною прийнято розуміти її купівлю-продаж, вказану форму зазначеного злочину варто було б назвати купівлею-продажем людини, а не торгівлею людиною. Необґрунтованим визнано виключення

законодавцем у вересні 2018 р. «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України. Обґрунтовано, що доповнення у 2018 р. диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України трьома новими способами торгівлі людьми є не виправданим, оскільки ці зміни неминуче призведуть до нових проблем, пов'язаних з кваліфікацією вказаного діяння.

Доведено, що оптимальним варіантом вирішення проблеми кримінально-правової протидії різним формам експлуатації людини є конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій, оскільки саме примушування є визначальною характеристикою експлуатації.

Аргументовано, що у ч. 1 ст. 151 КК України правильніше було б передбачити, що відповідальність настає за незаконну госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги особі, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги. Обґрунтовано доцільність зміни назви статті 151 КК України, а також диспозиції її ч. 1, у яких слід вказати, що кримінально караною є не лише незаконна госпіталізація особи до вказаного закладу, а й незаконне утримання її в такому закладі.

Обґрунтовано, що суспільну небезпеку становлять не тільки ті випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкоджання особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення. Підкреслено, що кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого.

Встановлено, що суб'єктами викрадення дитини можуть визнаватися її батьки або інші близькі родичі, якщо вони діяли не в інтересах дитини.

Аргументовано, що встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників, є недоцільним. Сумнівною визнано доцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України.

Обґрунтовано, що підміна однієї дитини іншою, вчинена особою з використанням свого службового становища чи при виконанні професійних обов'язків, характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки, ніж підміна дитини, вчинена іншою особою, у зв'язку з чим за такі дії запропоновано передбачити посилену відповідальність.

Обґрунтованою визнано висловлену раніше пропозицію поширити застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами торгівлі людьми.

Аргументовано, що кримінально караною має визнаватись будь-яка умисна підміна чужої дитини, незалежно від мотивів. У зв'язку з цим визнано за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви. Водночас підтримано висловлену раніше пропозицію посилити відповідальність за підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів.

Встановлено, що конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України інколи схиляє до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною. Запропоновано зміни до ч. 1 ст. 149, спрямовані на усунення вказаної двозначності

Встановлено, що визначити чітку грань, яка б відділяла менш і більш суспільно небезпечне незаконне позбавлення свободи, залежно від часу, протягом якого воно тривало, навряд чи можливо.

Обґрунтовано, що можливим варіантом вирішення проблеми трактування поняття «тяжкі наслідки», спричинені незаконним позбавленням волі або викраденням людини, захопленням заручників, торгівлею людьми і незаконним поміщенням особи в заклад з надання психіатричної допомоги, є висловлена раніше пропозиція відмовитись від віднесення фізичної шкоди потерпілому до поняття «тяжкі наслідки», а спричинення таких наслідків кваліфікувати за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України. Інші можливі прояви спричинення тяжких наслідків можливо враховувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67).

Констатовано, що кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, використовуються законодавцем безсистемно. Запропоновано доповнити статті про відповідальність за вказані посягання новими кваліфікуючими (особливо кваліфікуючими) ознаками.

На підставі аналізу зарубіжного досвіду пеналізації розглядуваних посягань, а також з огляду на практику призначення покарання за діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, розроблено пропозиції щодо оптимізації санкцій статей про злочини проти волі, честі та гідності особи.

З'ясовано основні кількісно-якісні показники злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України. Встановлено, що питома вага цих злочинів у загальній структурі злочинності є незначною (не більше 0,2%). Найпоширеніше діяння серед вказаних посягань – незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Звернуто увагу на суттєву різницю у кількісних показниках незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми, тобто того діяння, яке є другим за чисельністю серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Встановлено, що майже кожне десяте провадження про торгівлю людьми в Україні стосується торгівлі батьками своїми дітьми. З'ясовано, що третє місце за загальною чисельністю зареєстрованих випадків серед розглядуваних посягань посідає використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

З'ясовано соціально-демографічні, соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки осіб, які вчинили злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України. На підставі відповідного дослідження розроблено кримінологічні портрети осіб, які вчинили зазначені посягання.

Детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи класифіковано на соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські. З'ясовано також особливості детермінації окремих злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України.

Аргументовано, що запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати як багаторівневу систему державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаних злочинів на

загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Обґрунтовано, що важливе місце в системі заходів запобігання досліджуваним злочинам має займати віктимологічна профілактика. Розроблено віктимологічну характеристику жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також конкретні заходи віктимологічної профілактики вказаних діянь.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення, захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми, експлуатація дітей, використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу, примушування, наклеп, образа.

SUMMARY

Andrushko A. V. Crimes against freedom, honor and dignity of a person (criminal law and criminological research). – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of legal sciences on a specialty 12.00.08 – “Criminal law and criminology; criminal executive law” – State Higher Educational Institution “Uzhhorod National University” of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Uzhhorod; Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, 2021.

The dissertation is the first in Ukraine comprehensive criminal law and criminological research of theoretical and applied problems of prevention and counteraction to crimes against freedom, honor and dignity of a person.

The dissertation establishes that the current state of doctrinal elaboration of the problems of prevention and counteraction to crimes against freedom, honor and dignity of a person does not fully meet the needs of law enforcement practice. It was found that some aspects of criminal law counteraction to these encroachments remain almost unexplored (in particular, the features of criminal liability for enforced disappearance, illegal

placement in a psychiatric institution, forced marriage). It was stated that most of the conducted criminological research is devoted to trafficking in human beings, while other crimes against freedom, honor, and dignity of a person are paid much less attention.

The regularities of the evolution of the legislation on liability for these crimes depending on the specific historical conditions in which the relevant criminal law prohibitions were formed were revealed. It is shown in the dissertation that the evolution of the relevant legislation is closely related to the interpretation of the essence of these values, as well as to the assessment of their significance in different periods of social development.

It is established that the approaches of legislators of foreign countries to the definition of the system of crimes against freedom, honor and dignity of a person are extremely diverse. In this case, the corresponding differences are observed even in the legislation of the states representing one legal system. It was found that most legislators accumulate crimes against freedom and crimes against the honor and dignity of a person in various chapters (sections) of the criminal law. Instead, the legislators of most post-Soviet states tend to place these acts within a single chapter (section) of the Criminal Code.

Comparative legal analysis has shown that crimes against individual freedom are often considered by legislators to include illegal deprivation of liberty, abduction, trafficking in human beings, slavery and the slave trade, hostage-taking, coercion, and threats. At the same time, various legislators also include to these crimes a large number of other acts that in one way or another encroach on a person's personal freedom. It has been established that the vast majority of legislators attribute only insults and slander to crimes against the honor and dignity of a person. At the same time, it was found out that in the criminal legislation of some states these acts are not classified as crimes against honor and dignity, but as other encroachments. It is established that the legislators of a number of states decriminalized insult, and some states also decriminalized slander. It has been found that in developed countries in recent decades there has been a rather restrained attitude to the use of criminal liability for defamation, as the practice is often incompatible with freedom of expression.

It is argued that the classification of crimes against freedom, honor and dignity of a person by the criterion of the direct object will be quite conditional and debatable. Alternative criteria for appropriate classification are proposed.

The dissertation establishes that the discussion about the object of the considered crimes is largely related to the decriminalization of defamation and insults, which were traditionally viewed as belonging to encroachments on the honor and dignity of the person. It is emphasized that it is not necessary to reduce criminal encroachments on the honor and dignity of a person only to slander and insult, as this unjustifiably narrows the very essence of these values. It is argued that countering defamation and insult by means of criminal law creates a serious risk of excessive application of criminal law methods to regulate those relations that are primarily the field of civil law.

It is substantiated that the concept of human dignity as an object of protection by criminal law should be derived from the category of human dignity. It is emphasized that every person has dignity due to the mere fact of belonging to the human race (regardless of a person's individual qualities, social status and profession).

The direct objects of the crimes provided for in Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine were clarified. Given the unequal significance of the values listed in the title of this section, as well as given the real prevalence of damage to such values by the actions provided for in it, it is appropriate to change the sequence of their (values) in the title of this section. A possible version of the title of Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine is proposed: "Crimes against freedom, dignity and honor of a person".

It has been established that the notion of abduction is extremely ambiguous and debatable in the legal literature. It has been found that the sign of relocation cannot serve as an indisputable criterion for distinguishing between unlawful deprivation of liberty and abduction, even if considered in conjunction with the signs of seizure and detention. It is proved that all stages of abduction of a person have a common element – detention of a person.

It was found that enforced disappearance could be the result not only of unlawful deprivation of freedom but also of actions that were initially lawful but became illegal by

refusing to recognize a person's deprivation of freedom or by concealing information about the person's fate or whereabouts.

The dissertation argues that the objective side of the substitution of a child is the substitution by a perpetrator of a child by another child – perpetrator's own or another child. It is established that the removal of the child from the parents (legal representatives) in the proper sense of the word may not occur. It is substantiated that in a situation when a child is replaced by another, and then a substituted child is removed and taken away, the child is not only substituted, but also abducted.

Since the actual trafficking in human beings is understood to mean purchase and sale of a human being, this form of this crime should be called the purchase and sale of a person, and not human trafficking. The exclusion by the legislator in September 2018 of "implementation of another illegal agreement, the object of which is a person" from the description of the objective side of the crime, the responsibility for which is provided in Art. 149 of the Criminal Code of Ukraine. It is substantiated that the addition in 2018 of the disposition of Part 1 of Art. 149 of the Criminal Code of Ukraine with three new ways of human trafficking is unjustified, as these changes will inevitably lead to new problems related to the qualification of this act.

It is proved in the dissertation that the best solution for problems of criminal law combating of different forms of exploitation of a person constructing the general composition of coercion to perform certain actions because that is coercion which is a defining characteristic of exploitation.

It is argued that in Part 1 of Art. 151 of the Criminal Code of Ukraine it would be more correct to provide for that the illegal hospitalization to the institution to provide mental health care of a person who does not need inpatient psychiatric care entails liability. The dissertation substantiates the expediency of changing the name of the Art. 151 of the Criminal Code of Ukraine and disposition of its Part 1, in which it must be specified that not only illegal hospitalization of a person to a specified institution but also illegal keeping of a person in such institutions is criminally punishable.

It is substantiated that not only those cases of coercion for which the domestic legislator has provided criminal liability pose public danger, but also any other obstacle to

a person to determine persons's behavior and make voluntary decisions freely, at his/her own discretion. It is emphasized that the criminal law prohibition formulated in general terms would allow bringing to justice no matter what kind of action or inaction of a perpetrator required to act from the victim.

It is established that parents or other close relatives may be recognized as the subjects of abduction of a child, if they acted not in the interests of the child.

It has been argued that establishing a reduced age from which criminal liability for hostage-taking may arise is impractical. The advisability of including acts provided for in Articles 146 and 147 of the Criminal Code of Ukraine in the list provided in paragraph 4 part 1 articles 96-3 of the Criminal Code of Ukraine is recognized as questionable.

It is substantiated that the substitution of one child for another, committed by a person using official position or in the line of professional duties, is characterized by a greater degree of public danger than the substitution of a child committed by another person, therefore it is proposed to provide increased liability for such actions.

The previously expressed proposal to expand the application of criminal law measures against legal entities for commission of trafficking in human being by their authorized persons was substantiated.

It is argued that any intentional substitution of another's child, regardless of the motives, should be recognized as a criminally punishable act. In this regard, it is considered appropriate to abandon the indication at selfish or other personal reasons laid down in the disposition of Art. 148 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, the earlier proposal to strengthen the responsibility for the substitution of a child for selfish motives was supported.

It is established that the construction of the disposition of Part 1 of Art. 149 of the Criminal Code of Ukraine sometimes leads to the conclusion that the purpose of exploitation concerns not only the recruitment, transfer, concealment, transfer, and receipt of a person but also the actual trafficking in human beings. Changes to Part 1 of Art. 149 aimed at eliminating this ambiguity are suggested.

It has been established that it is hardly possible to define a clear line that would separate the less and more socially dangerous illegal deprivation of freedom, depending on the time during which it lasted.

It is substantiated that a possible solution to the problem of interpretation of the concept of “grave consequences” caused by unlawful deprivation of freedom or abduction, hostage-taking, trafficking in human beings, and illegal placement of a person in a psychiatric institution is an earlier proposal to refrain from referring physical harm to the concept of “grave consequences” and to qualify causing of such consequences in conjunction with the relevant articles of Section II of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. Other possible manifestations of causing grave consequences may be taken into account when sentencing (in accordance with paragraph 5 of Part 1 of Article 67).

It is stated that the qualifying and special qualifying features of the crimes provided for in Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine are used by the legislator unsystematically. It is proposed to supplement the articles on liability for these encroachments with new qualifying (special qualifying) features.

Based on the analysis of foreign experience in penalizing such encroachments, as well as taking into account the practice of sentencing for acts under Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, proposals are developed to optimize sanctions against crimes against freedom, honor and dignity.

The main quantitative and qualitative indicators of crimes, the responsibility for which is provided by Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, were clarified. It was found that the share of these crimes in the overall crime structure is insignificant (not more than 0,2%). The most common act among these encroachments is unlawful deprivation of freedom, or kidnapping. Attention is drawn to the significant difference in the quantitative indicators of illegal deprivation of freedom, or abduction, and human trafficking, i.e. the act that is the second most numerous among crimes against the freedom, honor and dignity of a person. It has been established that almost every tenth case of trafficking in human beings in Ukraine concerns trafficking of children by their. It was found that the third place in the total number of registered cases among the considered encroachments is occupied by the use of minor children for begging.

Socio-demographic, social roles, criminal-legal and moral-psychological characteristics of persons who have committed crimes under Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine were established. On the basis of the corresponding research criminological portraits of persons who have made the specified encroachments are developed.

The determinants of crimes against freedom, honor and dignity of the person are classified into socio-economic, socio-political, moral and psychological, medical, legal and organizational, and managerial. The peculiarities of the determination of certain crimes provided for in Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine have also been clarified.

It is argued that the prevention of crimes against freedom, honor and dignity of a person should be considered as a multilevel system of state and public measures aimed at eliminating or neutralizing the causes and conditions of these crimes at the general social, special criminological, and individual levels. It is substantiated that victimological prevention should occupy a prominent place in the system of measures to prevent the investigated crimes. The victimological characteristic of victims of crimes against freedom, honor and dignity of the person, and also concrete victimological prevention measures of the specified actions are developed.

Keywords: crimes against freedom, honor and dignity of a person, unlawful deprivation of liberty or abduction, enforced disappearance, hostage-taking, child substitution, trafficking in human beings, exploitation of children, use of a minor child for begging, illegal placement in a psychiatric institution, forced marriage, coercion, slander, insult.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2019. 228 с.
2. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
3. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 188–212.
4. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
5. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Випуск 7. С. 170–174.
6. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство.* 2014. № 5. С. 189–194.
7. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2015. Випуск 14. Том 2. С. 71–74.
8. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського*

- національного університету: *Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
9. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
 10. Андрушко А.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
 11. Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6 (15). С. 148–152.
 12. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 160–164.
 13. Андрушко А.В. Обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 150–157.
 14. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 213–218.
 15. Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 68–73.
 16. Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
 17. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.

18. Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 60–64.
19. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
20. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 176–182.
21. Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 151–155.
22. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
23. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.
24. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
25. Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 99–105.
26. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
27. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.

28. Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 98–103.
29. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
30. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
31. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
32. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
33. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
34. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
35. Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 98–105.
36. Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (ХІ–ХVІІІ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 58–64.
37. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.

38. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 104–110.
39. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
40. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
41. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
42. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
43. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
44. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.
45. Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 7–15.
46. Андрушко А.В. Примушування як злочин проти свободи особи: зарубіжний досвід та перспективи його запозичення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 286–291.

47. Андрушко А.В. Уголовная ответственность за захват заложников по законодательству Украины и государств Центральной Азии: сравнительно-правовой анализ. *Legea și Viața*. 2017. № 8\2 (308). С. 3–7.
48. Андрушко А.В. Генезис законодательства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 99–103.
49. Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 17–22.
50. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

51. Андрушко А.В. Покарання за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 р. / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 63–66.*
52. Андрушко А.В. История уголовно-правового противодействия использованию психиатрии в немедицинских целях. *Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы: междунар. науч.-практ. конф. (28-29 марта 2014 г., Кишинэу) / орг. ком.: Бужор В. и др. Кишинев: Iulian, 2014. С. 235–237.*
53. Андрушко А.В. Суб'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.). Одеса: Юридична література, 2014. С. 161–166.*
54. Андрушко А.В. Потерпевший от незаконного помещения в психиатрическое учреждение. *Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте*

- евроинтеграционных процессов: международная научно-практическая конференция (7-8 нояб. 2014 г., Кишинев) / орг. ком.: Бужор В. [и др.]. Кишинев: Б.и., 2014. Ч. 2. С. 124–126.*
55. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 161–165.*
56. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28-31 травня 2015 року, м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331.*
57. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад за законодавством Балтійських держав. *Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 13 лист. 2015 року. Одеса: ОДУВС, 2015. С. 8–10.*
58. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 березня 2016 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ, 2016. С. 201–204.*
59. Андрушко А.В. К вопросу о моменте окончания незаконного помещения в психиатрическое учреждение. *O nouă perspectivă a proceselor de integrare Europeană a Moldovei și Ucrainei: aspectul juridic: materialele conferinței internaționale științifico-practice, 25-26 martie 2016 / com. org.: V. Bujor. Chișinău: S. n., 2016 (Tipogr. “Cetatea de Sus”). P. 108–112.*
60. Андрушко А.В. Пути совершенствования уголовно-правовых мер противодействия незаконному помещению в психиатрическое учреждение. *Conceptul de dezvoltare a statului de drept în Moldova și Ucraina în contextul*

- proceselor de evrointegrare: conferința internațională științifico-practică, 4-5 noiembrie 2016 / com. org.: V. Bujor (preș.) [et al.]. Chișinău: Iulian, 2016 (Tipogr. „Cetatea de Sus”). P. 223–226.*
61. Андрушко А.В. Недоліки ст. 151 КК України у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 6–10.
 62. Андрушко А.В. Проблеми диференціації кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 145–150.
 63. Андрушко А.В. Кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2017 р.)*. У 2-х ч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. Ч. 1. С. 159–161.
 64. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за захоплення заручників за законодавством України та держав Балтії: порівняльно-правове дослідження. *Міжнародний конгрес європейського права: збірн. наук. праць (м. Одеса, 21-22 квітня 2017 р.)*. Одеса: Фенікс, 2017. С. 282–286.
 65. Андрушко А.В. До питання про об'єкт захоплення заручників. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 126–130.
 66. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р.*

- / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2017. С. 372–376.
67. Андрушко А.В. Відповідальність за захоплення заручників: історичний аспект. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Одеса, 15-16 грудня 2017 р. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 6–10.
68. Андрушко А.В. Окремі питання відповідальності за захоплення заручників за міжнародним та національним кримінальним правом. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 22 грудня 2017 р. Київ, 2017. С. 6–10.
69. Андрушко А.В. Проблема торгівлі людьми в умовах збройного конфлікту на сході України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозіуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 11–14.
70. Андрушко А.В. Кримінальне законодавство пострадянських держав про відповідальність за підміну дитини. *Закарпатські правові читання. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції* (19-21 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. В.І. Смоланки, О.Я. Рогача, Я.В. Лазура. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. Т. 2. С. 283–290.
71. Андрушко А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. С. 138–141.
72. Андрушко А.В. Протидія захопленню заручників за кримінальним законодавством України та окремих держав Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Суми, 25-26

- квітня 2018 р.). У 2-х частинах. Частина 1. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2018. С. 245–249.
73. Андрушко А.В. Практика застосування покарання за захоплення або тримання особи як заручника. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 трав. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 44–47.
74. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за підміну дитини за законодавством України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз. *Конгрес міжнародного та європейського права*: зб. наукових праць (м. Одеса, 25-26 травня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 294–297.
75. Андрушко А.В. Злочини та проступки проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням 1878 року. *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.) та ін. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 268–272.
76. Андрушко А.В. Про доцільність криміналізації примушування до шлюбу. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.) / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 11–13.
77. Андрушко А.В. Окремі питання кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Гуманізація кримінальної відповідальності*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 листопада 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 7–12.
78. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв захоплення заручників. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези III Всеукраїнської науково-

- практичної конференції (Хмельницький, 1 березня 2019 р.). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 79–82.
79. Андрушко А.В. Щодо кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. *Закарпатські правові читання*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-13 квітня 2019 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 2. С. 202–209.
80. Андрушко А.В. Класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2019. С. 27–29.
81. Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 18–22.
82. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів, 2019. С. 9–14.
83. Андрушко А.В. Типові помилки при кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 листопада 2019 р.) / уклад. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І. Сидорук. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 11–13.
84. Андрушко А.В. Безпосередній об'єкт торгівлі людьми. *Закарпатські правові читання*. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 квітня 2020 р., м. Ужгород) / за заг. ред. Я.В. Лазура, М.В. Савчина, М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 430–443.

85. Андрушко А.В. Практика призначення покарання за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*, м. Острог, 22 травня 2020 року. Острог, 2020. С. 95–97.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	29
ВСТУП.....	30
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ.....	46
1.1. Сучасний стан дослідження проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.....	46
1.2. Становлення та розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи.....	54
1.3. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи.....	67
1.4. Система злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України та зарубіжних держав.....	79
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ.....	104
2.1. Об'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	104
2.2. Об'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	161
2.3. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	228
2.4. Суб'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	243
2.5. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	264
2.6. Реалізація кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи.....	279
РОЗДІЛ 3. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ.....	296
3.1. Сучасний стан та основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	296
3.2. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі	

та гідності особи.....	317
3.3. Детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	351
РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ.....	366
4.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.....	366
4.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.....	373
4.3. Віктимологічний напрям запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.....	385
ВИСНОВКИ.....	420
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	433
ДОДАТКИ.....	554

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АТО** – антитерористична операція
- ВВП** – валовий внутрішній продукт
- ЄС** – Європейський Союз
- ЗМІ** – засоби масової інформації
- КК** – Кримінальний кодекс
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- ОАЕ** – Об'єднані Арабські Емірати
- ОБСЄ** – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ОДА** – обласна державна адміністрація
- ООН** – Організація Об'єднаних Націй
- п.** – пункт
- РФ** – Російська Федерація
- СБУ** – Служба безпеки України
- СІЗО** – слідчий ізолятор
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ст.** – стаття
- США** – Сполучені Штати Америки
- УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ч.** – частина
- ЧАЕС** – Чорнобильська атомна електростанція

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із пріоритетних завдань держави є захист прав і основоположних свобод людини. Серед таких прав – право на повагу до гідності людини і право на свободу та особисту недоторканність, які закріплені в статтях 28 і 29 Конституції України. Вказані права посідають виняткове місце в системі прав людини. Без їх належного захисту не може йтися про реалізацію інших прав.

Виходячи зі згаданих конституційних норм, кримінальне законодавство України встановлює відповідальність за найбільш небезпечні посягання на волю, честь та гідність особи, тим самим підтверджуючи значущість вказаних цінностей як для конкретного індивіда, так і для суспільства загалом.

Офіційні статистичні дані засвідчують, що в загальній структурі злочинності діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, займають незначну частку (не більше 0,2%). Разом із тим останніми роками спостерігається тривожна тенденція збільшення чисельності вказаних посягань. Так, якщо протягом 2016 року органами прокуратури обліковано 691 злочин проти волі, честі та гідності особи, то у 2017 – 858 (+24,17%), у 2018 – 882 (+2,8%), а у 2019 році – 924 (+4,76%) таких злочини. Винятком став лише 2020 рік, протягом якого обліковано 658 (–28,79%) вказаних кримінальних правопорушень¹. Маємо підстави також стверджувати, що значна частина посягань на волю, честь та гідність особи залишається латентною.

Необхідно зазначити, що за увесь період існування розглядуваних кримінально-правових заборон жодна особа не була засуджена за насильницьке зникнення (ст. 146-1), підміну дитини (ст. 148), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151) та примушування до шлюбу (ст. 151-2). Більше того, жодній особі не було вручено підозру про вчинення вказаних злочинів. Водночас є підстави стверджувати, що зазначений стан речей пов'язаний не з фактичною відсутністю цих діянь в об'єктивній дійсності, а з іншими факторами,

¹ Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2016–2020 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

зокрема з недосконалою редакцією перерахованих норм, що ускладнює їх застосування.

Аналіз правозастосовної практики засвідчує існування численних труднощів, що мають місце при кваліфікації злочинів проти волі, честі та гідності особи¹, а також помилок, що допускаються судами під час застосування покарання до осіб, які вчинили вказані посягання. Відповідні проблеми, з якими стикається слідча та судова практика, потребують ретельного аналізу з тим, аби мінімізувати їх у майбутньому і забезпечити ефективну протидію розглядуваним посяганням.

Загальновідомо, що найбільш ефективним способом впливу на злочинність є запобігання злочинам. Водночас здійснене дослідження засвідчило, що системна робота у цьому напрямі не проводиться. Певним винятком є діяльність, спрямована на запобігання торгівлі людьми. Утім, маємо підстави стверджувати, що відповідні заходи є недостатньо ефективними. Пов'язано це з тим, що вказане діяння, так само, як і деякі інші розглядувані злочини (зокрема, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом), має глибоке соціально-економічне підґрунтя, а тому без істотного поліпшення економічної ситуації в державі, створення нових робочих місць, забезпечення гідних умов для життя і праці про досягнення вагомих результатів у цій сфері говорити не доводиться. Що ж стосується запобігання іншим злочинам, передбаченим розділом III Особливої частини КК України, то на цьому напрямку існує величезний простір для роботи.

Вагомим внеском у розроблення проблематики кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи є дослідження М.О. Акімова, П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, П.С. Берзіна, Н.В. Бойко, В.І. Борисова, В.А. Бортника, Л.П. Брич, О.М. Броневицької, В.М. Бурдіна, І.А. Вартилицької, О.О. Володіної, І.Б. Газдайки-Василишин, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, І.І. Давидович, Є.В. Даценка, І.В. Дегтярьової, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, І.М. Доляновської, О.О. Дудорова, В.П. Ємельянова, О.О. Житного,

¹ На момент завершення дисертації та її рекомендації до захисту Закон України від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» не набрав чинності. З огляду на це в дисертації та авторефераті автор використовує словосполучення «злочини проти волі, честі та гідності особи». Крім

З.А. Загиней-Заболотенко, К.П. Задой, В.О. Іващенко, К.М. Іскрова, Л.В. Кабанець, Д.О. Калмикова, В.А. Козака, М.І. Колоса, М.Й. Коржанського, В.В. Кузнецова, В.Г. Кундеуса, В.М. Куца, Я.Г. Лизогуба, С.Я. Лихової, І.І. Митрофанова, А.А. Музики, В.О. Навроцького, О.В. Наден, О.С. Наумової, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеана, Н.А. Орловської, М.І. Панова, Є.О. Письменського, В.М. Підгородинського, А.С. Політової, Ю.А. Пономаренка, В.Ф. Примаченка, І.В. Сингаївської, Т.І. Созанського, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, О.С. Субботенка, В.Я. Тація, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, О.В. Харитонової, О.М. Храмцова, П.В. Хряпінського, С.Д. Шапченка, В.В. Шаблістого, С.С. Яценка та інших вітчизняних науковців.

В Україні захищено двадцять дисертацій, присвячених питанням кримінально-правової протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. Дві дисертації (О.С. Наумової та А.С. Політової) стосувалися комплексного дослідження злочинів проти свободи особи, три (В.А. Бортника, В.М. Підгородинського та О.С. Субботенка) – посягань на честь та гідність особи. Інші дисертаційні дослідження були присвячені питанням кримінальної відповідальності за окремі діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, зокрема за: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (О.О. Володіна, Л.В. Кабанець), захоплення заручників (М.О. Акімов), підміну дитини (Є.В. Даценко), торгівлю людьми (В.О. Іващенко, К.М. Іскров, В.А. Козак, Я.Г. Лизогуб, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський), експлуатацію дітей (І.М. Доляновська, Д.О. Калмиков), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (І.В. Дегтярьова). Докторська дисертація А.М. Орлеана стосувалася розробки теоретичних засад кримінально-правового забезпечення охорони людини від трудової, сексуальної й біологічної експлуатації.

Попри чималу кількість досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, низка відповідних питань до сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими. Окремі аспекти кримінально-

того, єдиним кримінальним проступком, передбаченим розділом III Особливої частини КК України, є діяння, передбачене ч. 1 ст. 150, яке у роботі пропонується декриміналізувати.

правової протидії вказаним злочинам дотепер залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу). Крім того, ряд згаданих вище досліджень (насамперед присвячених торгівлі людьми) не враховує останніх змін до кримінального закону.

Кримінологічні аспекти злочинів проти волі, честі та гідності особи розглядалися в працях А.М. Бабенка, В.С. Батиргарєєвої, А.Б. Благої, М.Г. Вербенського, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Г.В. Дан, І.В. Дегтярьової, Т.А. Денисової, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, Г.П. Жаровської, В.О. Іващенко, Л.В. Кабанець, О.В. Козаченка, І.М. Копотуна, О.М. Костенка, К.Б. Левченко, Т.Є. Леоненко, О.В. Лисодеда, О.М. Литвинова, С.Г. Ліснюк, О.В. Наден, А.А. Небітова, Ю.В. Орла, О.В. Паньчук, В.М. Поповича, Ю.В. Раковської, Є.Д. Скулиша, Н.В. Сметаніної, О.О. Титаренка, В.О. Тулякова, С.О. Філіппова, В.І. Шакуна, Н.С. Юзікової та інших вітчизняних науковців.

Комплексні кримінологічні дослідження злочинів проти волі, честі та гідності особи в Україні фактично відсутні. Водночас кримінологічним аспектам окремих діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, присвячено кілька дисертацій. Дві з них (А.А. Небітова та Ю.В. Раковської) стосувалися кримінологічної характеристики та проблем запобігання торгівлі людьми, ще одна (О.В. Паньчук) – кримінологічної характеристики експлуатації дітей. Окремі аспекти кримінологічної характеристики використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом висвітлені у дисертаційному дослідженні І.В. Дегтярьової. Так само Л.В. Кабанець у своїй дисертації частково торкалася питань запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини.

Доводиться констатувати, що переважна більшість проведених в Україні кримінологічних досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділялося значно менше уваги. Потрібно також зазначити, що більшість праць згаданих науковців побачила світ понад десятиліття тому. У зв'язку з цим необхідним є новий погляд на кримінологічні особливості вказаних посягань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Обраний напрям дослідження узгоджується з Концепцією Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Закон України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV), Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженою указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, Державною соціальною програмою протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111, Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими постановою загальних зборів НАПрН України від 3 березня 2016 р. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального права та процесу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» «Теоретико-прикладні проблеми удосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства України» (номер державної реєстрації 0119U101605).

Тема дисертації затверджена Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 5 від 27 квітня 2017 р.).

Мета та завдання дослідження. *Метою* роботи є комплексна наукова розробка кримінально-правових та кримінологічних засад запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи і формування на цій основі науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення кримінального законодавства.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

- з'ясувати сучасний стан дослідження проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи і виявити невирішені та дискусійні аспекти;
- розглянути основні етапи становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи;
- здійснити порівняльно-правове дослідження системи злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України та зарубіжних держав;

- охарактеризувати об'єкт та об'єктивну сторону складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, надати пропозиції щодо вдосконалення об'єктивних ознак вказаних складів злочинів;
- розкрити ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, розробити пропозиції щодо їх удосконалення;
- виявити проблемні аспекти диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, надати пропозиції щодо удосконалення кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак зазначених злочинів;
- розглянути особливості реалізації кримінальної відповідальності за злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України, та визначити перспективні напрями удосконалення цього процесу;
- з'ясувати сучасний стан та виявити основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи;
- розробити кримінологічну характеристику осіб, які вчинили злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України;
- сформулювати систему наукових знань про загальні закономірності та особливості детермінації злочинів проти волі, честі та гідності особи;
- визначити перспективні напрями запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Предмет дослідження – теоретичні і прикладні кримінально-правові та кримінологічні проблеми запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених мети і завдань використано комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, зокрема: *діалектичний* – для осмислення проблематики дослідження, його структурування та поетапного пізнання (розділи 1–4); *історичний* – для дослідження

основних етапів становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи (підрозділи 1.2, 1.3); *компаративістський* – для з'ясування підходів до криміналізації та пеналізації розглядуваних діянь у законодавстві різних держав світу (підрозділ 1.4, розділ 2), *формально-логічний (догматичний)* – для аналізу юридичних конструкцій складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, з метою виявлення існуючих недоліків та формування пропозицій, спрямованих на їх усунення (розділ 2), *системно-структурного аналізу* – для дослідження зв'язків розглядуваних кримінально-правових заборон з іншими нормами та інститутами Загальної та Особливої частини КК України (підрозділ 1.4, розділ 2), *соціологічні* (анкетування, інтерв'ювання, контент-аналізу) – для опитування практичних працівників, а також жертв розглядуваних злочинів, аналізу результатів цього опитування, а також для опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за конкретними кількісними та якісними параметрами (розділи 2–4, додатки), *моделювання* – для конструювання моделей кримінально-правових заборон, що можуть бути використані при вдосконаленні кримінального законодавства (розділ 2, додаток А).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять матеріали 753 кримінальних проваджень, розглянутих судами першої та другої інстанцій за період з 2010 по 2019 рік. Проаналізовано також 570 повідомлень у ЗМІ про вчинення розглядуваних злочинів за той же період. Крім того, емпіричну базу дослідження склали: статистична інформація Міжнародної організації з міграції, Державної служби статистики України, Генеральної прокуратури України; матеріали опублікованої судової практики; результати анкетування 42 жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи та 200 суддів і працівників правоохоронних органів. Проаналізовано також результати емпіричних досліджень, проведених іншими авторами, опрацьовано матеріали періодичної преси та електронні ресурси з проблем, що стосуються тематики дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні комплексним кримінально-правовим та кримінологічним дослідженням

теоретичних і прикладних проблем запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. На основі аналізу емпіричних даних, досягнень теорії і правозастосовної практики аргументовано низку нових концептуальних положень, висновків та пропозицій, зокрема:

уперше:

– обґрунтовано, що гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони слід виводити з категорії людської гідності – об'єктивної цінності фізичної особи як біосоціальної істоти. Доведено, що підхід, за якого гідність людини пов'язується лише з усвідомленням нею позитивних якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги, схиляє до висновку, що гідність не притаманна, приміром, немовлятам та особам, які страждають на тяжкі психічні розлади, тобто тим, хто не здатний здійснювати внутрішню оцінку самого себе, власної цінності, з чим погодитись не можна, оскільки заперечення гідності цих осіб прямо суперечить ідеї людської гідності;

– доведено, що об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства, а не волю, честь та гідність особи, у зв'язку з чим обґрунтовано доцільність переміщення статті про відповідальність за вказане діяння до розділу XX Особливої частини КК України;

– обґрунтовано, що викрадення людини передбачає встановлення контролю над нею (а не заволодіння людиною чи її вилучення) та переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Доведено, що утримування людини у разі її викрадення починається не після її переміщення з того місця, в якому вона перебувала, у те, в якому не бажає перебувати, а з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення (тобто всім етапам викрадення людини властивий спільний елемент – її утримування);

– аргументовано, що немає підстав для традиційного у юридичній літературі висновку про більшу суспільну небезпеку викрадення людини порівняно зі «звичайним» незаконним позбавленням її свободи. У зв'язку з цим обґрунтовано, що виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України не покращить правозастосовну практику, а навпаки – ускладнить її (приміром, вже зараз

поширеною є практика кваліфікації очевидних випадків викрадення людини як незаконного позбавлення її волі, а не викрадення);

– доведено, що використання в назві ст. 146 КК України, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також у диспозиції її ч. 1 сполучника «або» є некоректним, оскільки викрасти людину, незаконно не позбавивши її свободи, неможливо, тоді як сполучник «або» підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ і т. ін. У зв'язку з цим назву ст. 146 КК України, а також диспозицію її ч. 1 запропоновано викласти у такій редакції: «Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи»;

– обґрунтовано, що суттєвою прогалиною є відсутність у ст. 151 КК України вказівки на караність незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу. Аргументовано, що розуміння незаконності поміщення (госпіталізації) в заклад з надання психіатричної допомоги лише як поміщення туди завідомо психічно здорової особи не тільки не повною мірою відповідає положенням Закону України «Про психіатричну допомогу», а й серйозно ускладнює застосування цієї норми на практиці, необґрунтовано звужує межі її застосування;

– обґрунтовано недоцільність встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників (ст. 147 КК України) і за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України);

– аргументовано недоцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, в якому визначено підстави для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України;

– обґрунтовано, що наведене у диспозиції ст. 349-1 КК України формулювання не відповідає розумінню захоплення заручника, що міститься в Міжнародній конвенції про боротьбу із захопленням заручників (ст. 1), оскільки мета спонукання

до вчинення чи утримання від вчинення певної дії має бути адресована не заручнику, як вказано у ст. 349-1, а третій стороні;

– встановлено, що формулювання диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України в частині визначення мети експлуатації дезорієнтує правозастосувачів, оскільки зазначена мета сприймається іноді як така, що стосується всіх перерахованих у цій нормі форм торгівлі людьми (у тому числі власне торгівлі людиною), а не лише тих, які полягають у вербуванні, переховуванні, передачі або одержанні людини. У зв'язку з цим запропоновано зміни до ч. 1 ст. 149, спрямовані на усунення вказаної двозначності;

– аргументовано, що оптимальним варіантом вирішення проблеми кримінально-правової протидії різним формам експлуатації людини є конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій, оскільки саме примушування є визначальною характеристикою експлуатації;

– сформульовано теоретичну модель системи норм про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, зокрема запропоновано узгоджені між собою санкції, які адекватніше відображають ступінь суспільної небезпеки відповідних посягань;

– на відміну від тверджень інших авторів, які вказують, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як правило (за даними деяких науковців, у 70–80% випадків), вчиняється з корисливих мотивів, встановлено широкий спектр мотивів, характерних для зазначеного посягання. При цьому з'ясовано, що корисливий мотив складає не більше 20%;

– з'ясовано кримінологічні особливості торгівлі людьми залежно від тієї чи іншої форми експлуатації людини, з метою якої вчиняється вказане діяння. Крім того, встановлено, що майже кожне десяте провадження про торгівлю людьми в Україні стосується торгівлі батьками своїми дітьми. Визначено кримінологічні особливості осіб, які торгують своїми дітьми, з'ясовано детермінаційний комплекс вказаних посягань, розроблено систему заходів, спрямованих на запобігання таким посяганням;

– серед характерних особливостей жертв торгівлі людьми виокремлено таку як інертність, яка визнана важливим фактором латентності цього злочину. При цьому встановлено, що чинники цієї інертності залежать від тієї чи іншої форми експлуатації людини;

удосконалено:

– підходи до класифікації злочинів проти волі, честі та гідності особи (вказані діяння запропоновано класифікувати за критерієм вікових характеристик потерпілої особи, а також залежно від того, чи пов'язана криміналізація цих діянь з імплементацією норм міжнародного права);

– точку зору про те, що за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками захоплення заручників ближче до злочинів проти особистої свободи людини, аніж до злочинів проти громадської безпеки;

– позицію про те, що потерпілою від підміни дитиною слід розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років. Водночас додатково аргументовано, що при кваліфікації вказаного посягання значення має не стільки вік потерпілої особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою;

– точку зору про те, що кримінально караною слід визнавати будь-яку умисну підміну чужої дитини, незалежно від її мотивів, у зв'язку з чим вказівка у диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви підміни дитини як на конститутивну ознаку вказаного злочину визнана недоцільною;

– позицію про те, що виключення законодавцем у вересні 2018 р. «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України, призвело до істотної прогалини, пов'язаної з неможливістю кримінально-правової оцінки вчинення щодо людини угод, якщо вони не мали на меті експлуатацію людини;

– положення про те, що під незаконною госпіталізацією до закладу з надання психіатричної допомоги потрібно розуміти не будь-яке недотримання лікарем-психіатром вимог Закону України «Про психіатричну допомогу», а істотне їх

порушення, в результаті якого до такого закладу всупереч її волі госпіталізовано особу, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги;

– точку зору про те, що моментом незаконної госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно вважати момент закінчення оформлення документів у його приймальному відділенні, в яких особа фігурує як пацієнт цього закладу;

– позицію про те, що госпіталізація завідомо психічно здорової особи до закладу з надання психіатричної допомоги передбачає створення видимості підстав для такої госпіталізації. З огляду на це важливою складовою незаконної госпіталізації до вказаного закладу визнано фальсифікацію історії хвороби та іншої медичної документації;

– обґрунтування доцільності виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування до вчинення чи невчинення певної дії;

набули подальшого розвитку:

– виявлення закономірностей еволюції законодавства про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи залежно від конкретних історичних умов, у яких формувалися відповідні кримінально-правові заборони;

– система аргументів про недоцільність криміналізації клевети та образи;

– кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи;

– з'ясування детермінаційного комплексу злочинів проти волі, честі та гідності особи;

– система заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки, пропозиції та інші положення, які містяться в дисертації, запроваджені та використовуються у:

– *правотворчості* – для удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 21 грудня 2020 р. № 04-27/12-2020/247327);

- *правозастосовній діяльності* – для вдосконалення шляхів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, а також під час застосування кримінального законодавства при розгляді кримінальних проваджень про вказані злочини (акти впровадження в діяльність Головного слідчого управління Національної поліції України від 2 червня 2020 р., Департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду від 24 березня 2021 р. № 908/0/2-21, відділу боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми ГУНП в Закарпатській обл. від 15 червня 2020 р. № 310/106/03/6/4-2020);
- *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження питань запобігання та кримінально-правової протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи (акт впровадження у науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ від 2 червня 2020 р., Державного науково-дослідного інституту МВС України від 18 червня 2020 р., Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України від 4 грудня 2020 р.);
- *навчальному процесі* – при викладанні студентам вищих навчальних закладів дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право», «Кримінологія» та при розробці методичних рекомендацій, підручників та навчальних посібників (акт впровадження в освітній процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» від 4 червня 2020 р., Львівського національного університету імені Івана Франка від 21 травня 2020 р., Національної академії внутрішніх справ від 2 червня 2020 р., Львівського державного університету внутрішніх справ від 15 червня 2020 р. № 18/1).

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертації висновки й положення, що становлять її наукову новизну, розроблені автором особисто. З метою обґрунтування окремих положень дослідження використано праці інших науковців, на які у тексті роботи зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на засіданнях кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Також результати дослідження

презентовано на 35 наукових заходах, зокрема міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, конгресах, симпозиумах і круглих столах: «Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування» (Одеса, 7 лютого 2014 р.), «Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы» (Кишинів, 28-29 березня 2014 р.), «Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини» (Одеса, 13 червня 2014 р.), «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (Кишинів, 7-8 листопада 2014 р.), «Сучасні проблеми порівняльного правознавства» (Ужгород, 6-7 травня 2015 р.), «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (Полтава, 28-31 травня 2015 р.), «Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності» (Одеса, 13 листопада 2015 р.), «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.), «O nouă perspectivă a proceselor de integrare Europeană a Moldovei și Ucrainei: aspectul juridic» (Кишинів, 25-26 березня 2016 р.), «Conceptul de dezvoltare a statului de drept în Moldova și Ucraina în contextul proceselor de evrointegrare» (Кишинів, 4-5 листопада 2016 р.), «Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства» (Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.), «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.), «Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід» (Дніпро, 17 березня 2017 р.), Міжнародному конгресі європейського права (Одеса, 21-22 квітня 2017 р.), «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.), «Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації» (Харків, 12-13 жовтня 2017 р.), «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (Одеса, 15-16 грудня 2017 р.), «Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни» (Київ, 22 грудня 2017 р.), «Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми» (Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.), «Закарпатські правові читання» (Ужгород, 19-21 квітня 2018 р.), «Здійснення та

захист прав внутрішньо переміщених осіб» (Ужгород, 20 квітня 2018 р.), «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, 25-26 квітня 2018 р.), «Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права» (Дніпро, 25 травня 2018 р.), конгресі міжнародного та європейського права (Одеса, 25-26 травня 2018 р.), «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки» (Вінниця, 1-3 червня 2018 р.), «Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах» (Львів, 9 листопада 2018 р.), «Гуманізація кримінальної відповідальності» (Івано-Франківськ, 16-17 листопада 2018 р.), «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (Хмельницький, 1 березня 2019 р.), «Закарпатські правові читання» (Ужгород, 11-13 квітня 2019 р.), «Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри» (Одеса, 24 травня 2019 р.), «Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи» (Запоріжжя, 31 травня 2019 р.), «Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії» (Львів, 6-7 червня 2019 р.), «Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах» (Львів, 8 листопада 2019 р.), «Закарпатські правові читання» (29-30 квітня 2020 р.), «Малиновські читання» (Острог, 22 травня 2020 р.).

Восени 2019 р. у рамках програми академічних обмінів, організованої Координатором проектів ОБСЄ в Україні, здобувачем прочитано лекцію «Проблеми кваліфікації злочинів проти волі, честі та гідності особи» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та в Полтавському юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у 85 наукових публікаціях, з яких дві одноособові монографії, підрозділ у колективній монографії, 43 статті у наукових фахових юридичних виданнях України, 4 статті в іноземних періодичних юридичних виданнях та 35 – тези доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях, симпозіумах, конгресах та круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з титульного аркуша, анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, які містять шістнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1222 найменування на 121 сторінці) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 675 сторінок, з них основного тексту – 403 сторінки.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

1.1. Сучасний стан дослідження проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи

З часу проголошення незалежності в Україні захищено дві докторські та 18 кандидатських дисертацій, присвячених питанням кримінально-правової протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Докторська дисертація А.М. Орлеана (2014) стосувалася дещо вужчого спектру проблем – розробки теоретичних засад кримінально-правового забезпечення охорони людини від трудової, сексуальної й біологічної експлуатації [821]. Дисертаційне дослідження В.М. Підгородинського (2020) присвячене порівняльно-правовому аналізу кримінального законодавства України та інших держав, яке встановлює відповідальність за діяння, спрямовані проти честі та гідності особи, й моделюванню на його підставі напрямів удосконалення вітчизняної системи кримінально-правової охорони честі та гідності особи [868].

Дві із кандидатських дисертацій (О.С. Наумової [788] та А.С. Політової [877]) стосувалися злочинів проти свободи особи, ще дві (В.А. Бортника [226] та О.С. Субботенка [1012]) – злочинів проти честі та гідності особи. Інші дисертаційні дослідження були присвячені питанням кримінальної відповідальності за окремі діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, зокрема за: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (О.О. Володіна [355], Л.В. Кабанець [554]), захоплення заручників (М.О. Акімов [18]), підміну дитини (Є.В. Даценко [441]), торгівлю людьми (В.О. Іващенко [545], К.М. Іскров [551], В.А. Козак [593], Я.Г. Лизогуб [710], Д.О. Негодченко [793], А.М. Орлеан [825], В.М. Підгородинський [866]), експлуатацію дітей (І.М. Доляновська [472], Д.О. Калмиков [563]), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (І.В. Дегтярьова [445]). Станом на сьогодні не захищено жодної дисертації, присвяченої особливостям кримінальної відповідальності за насильницьке

зникнення (ст. 146-1), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151) та примушування до шлюбу (ст. 151-2).

Загальним питанням кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи свої праці присвятили М.О. Акімов [17; 1156], О.Ф. Бантишев [186], Ю.В. Баулін [198], В.І. Борисов [221], М.Є. Григор'єва [410], Я.Г. Лизогуб [709], Н.Ф. Осіпова [834], І.О. Харь [1108], П.В. Хряпінський [1113; 1114] та інші дослідники.

Вище зазначалося, що за період незалежності питанням протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини було присвячено дві дисертації. У дисертаційному дослідженні О.О. Володіної зосереджено увагу на особливостях кримінальної відповідальності за викрадення людини¹. Пояснюючи свою позицію, О.О. Володіна зазначила, що питанням відповідальності за незаконне позбавлення волі присвячено згадувану раніше дисертацію Н.В. Бойко, захищену у 1989 р., тоді як кримінально-правова характеристика викрадення людини вивчена недостатньо [355, с. 5]. У дисертації Л.В. Кабанець розглянуто широке коло питань, що стосуються кримінально-правових, кримінологічних та міжнародно-правових аспектів запобігання та протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини. Значну увагу у цій роботі приділено порівняльно-правовому аналізу зарубіжного законодавства, що встановлює відповідальність за вказаний злочин, тоді як дослідженню проблем відповідальності за діяння, передбачене ст. 146 КК України, у роботі відводиться всього десять сторінок [554, с. 45–55]. Зазначимо також, що якихось дійсно нових висновків у вказаній частині Л.В. Кабанець не дійшла.

Чимало уваги питанням кримінальної відповідальності за викрадення людини у своїй дисертації приділив В.Г. Кундеус [694]. Цей дослідник здійснив комплексне кримінально-правове дослідження категорії «викрадення», в рамках якого розглянув об'єктивні та суб'єктивні ознаки вказаного діяння.

¹ Зазначимо, що за підсумками дисертаційного дослідження у 2005 р. О.О. Володіна опублікувала монографію [356]. Наукові пошуки з даної проблематики О.В. Володіна продовжувала й згодом. Див., зокрема: [354; 360; 362; 363; 364].

Окремим аспектам кримінально-правової протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини наукові праці присвятили також М.О. Акімов [13], М.К. Гнетнев [391], О.М. Головка [402], В.П. Ємельянов [495], Я.Г. Лизогуб [705; 706; 707], В.О. Навроцький [768; 769], О.С. Наумова [790], І.В. Сингаївська [391], О. Трембач [1033] та інші дослідники. Найбільш дискусійними аспектами відповідальності за вказаний злочин є питання, що стосуються сутності викрадення людини та доцільності виокремлення останнього в окрему статтю КК України. Крім того, певні розбіжності в поглядах дослідників спостерігаються щодо моменту закінчення зазначеного діяння, обґрунтованості віднесення викрадення людини до триваючих злочинів, а також стосовно змісту окремих кваліфікуючих незаконне позбавлення волі або викрадення людини ознак.

Статтею про кримінальну відповідальність за насильницьке зникнення КК України був доповнений лише 12 липня 2018 р. Однак ще до того часу окремі вітчизняні дослідники зверталися до цієї проблематики, зокрема висловлювались стосовно доцільності чи недоцільності криміналізації вказаного посягання [233, с. 322–323; 509; 787; 788, с. 4, 8, 11, 15]. Вже після встановлення кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення з'явилися публікації, у яких ця дискусія була продовжена [377; 879; 1039, с. 41]. Водночас завершеною її наразі вважати не можна. Зауважимо також, що розробленню кримінально-правової характеристики насильницького зникнення на сьогодні присвячені лише поодинокі праці [6, с. 5–6; 377]. У зв'язку з цим можемо констатувати, що недостатньо дослідженими є більшість аспектів кримінальної відповідальності за вказаний злочин.

Насильницьке зникнення – діяння, яке з'явилося в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права. У зв'язку з цим чималий інтерес становлять праці учених-міжнародників, які цікавились даною проблематикою, зокрема приділили належну увагу специфічній правовій природі вказаного злочину [411; 853; 993; 1116–1118]. Серед них варто виокремити дисертаційне дослідження В.Ю. Цвікі «Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень» [1118]. У цій роботі авторка дійшла висновку про необхідність закріплення насильницького

зникнення в національному законодавстві як окремого злочину, у зв'язку з відмінністю його за своїм складом від інших злочинів, в межах яких відбувається незаконне позбавлення волі [1118, с. 8, 79–80, 200].

Найбільш ваговою працею, присвяченою особливостям кримінальної відповідальності за захоплення заручників, є згадувана вище дисертація М.О. Акімова. У цій роботі досить глибоко досліджено об'єктивні та суб'єктивні ознаки діяння, передбаченого ст. 147 КК України, проаналізовано його кваліфікуючі ознаки, звернуто увагу на ключові недоліки цієї статті. Зазначимо також, що вказаний автор до цієї проблематики неодноразово звертався й згодом, завдяки чому розвинув та уточнив свої попередні висновки [15; 16; 20]. Окрім М.О. Акімова, проблемним питанням кримінально-правової протидії зазначеному діянню свої праці присвятили О.О. Володіна [357–359; 361; 365; 366], М.К. Гнетнев [391], І.І. Давидович [433], В.П. Ємельянов [490, с. 100–105; 495], С.В. Оксенюк [813], А.С. Політова [881], Ю.А. Пономаренко [885], І.В. Сингаївська [391], А.Х. Степанюк [1003], Є.Б. Тітов [1027] та інші дослідники. Вивчення відповідної літератури дає підстави для висновку, що найбільш дискусійною на сьогодні є проблема об'єкта захоплення заручників. Крім того, продовжується полеміка стосовно критеріїв розмежування вказаного діяння та суміжних складів злочинів (насамперед незаконного позбавлення волі або викрадення людини).

Питання кримінальної відповідальності за підміну дитини розглядалися в працях А.В. Байлова [181], О.І. Белової [204], Є.В. Даценка [440–443], В.І. Маркіна [738], І.О. Романчука [181; 948; 949] та інших дослідників. Аналіз праць вказаних науковців засвідчує, що дискусійними продовжують залишатися питання, які стосуються об'єкта вказаного посягання, граничного віку потерпілої від цього злочину дитини, способу вчинення підміни дитини, моменту закінчення зазначеного злочину, доцільності вказівки у диспозиції ст. 148 КК України на мотиви вчинення підміни дитини.

Проблеми відповідальності за торгівлю людьми у науці кримінального права досліджені найповніше. Окрім згадуваних вище дисертацій В.О. Іващенко, К.М. Іскова, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеана та

В.М. Підгородинського, зазначеній проблематиці присвячені ряд монографій [260; 547; 712; 772; 800; 801; 819; 820; 920], науково-практичних і навчальних посібників [376; 466; 698; 714; 828] та велика кількість наукових статей [223; 224; 236; 409; 430; 455; 457; 458; 461; 550; 595; 597; 599; 708; 750; 771; 795; 818; 823; 827; 865; 880; 978; 1008; 1100; 1101; 1135; 1155]. Необхідно, однак, враховувати, що більшість вказаних праць опубліковані в період чинності перших двох редакцій ст. 149 КК України (нагадаємо, що 6 вересня 2018 р. зазначена стаття знову була викладена у новій редакції). Виняток становлять нечисленні публікації, авторами яких є В.А. Козак [596], А.М. Орлеан [818; 824] та І.В. Сингаївська [975]. Попри значну кількість праць, присвячених відповідальності за вказаний злочин, більшість відповідних питань залишаються дискусійними. Стосується це, зокрема, визначення об'єкта торгівлі людьми, доцільності виокремлення «іншої незаконної угоди щодо людини» як альтернативної форми зазначеного діяння, доцільності вказівки у диспозиції ч. 1 ст. 149 на способи його вчинення та мету експлуатації тощо.

Проблемам відповідальності за експлуатацію дітей присвячені згадувані вище дисертаційні дослідження І.М. Доляновської та Д.О. Калмикова. Зазначимо також, що після захисту дисертації Д.О. Калмиков опублікував монографію [564] і ряд наукових статей [558–561; 566; 1104], в яких розвинув та уточнив деякі свої висновки. Крім вказаних авторів, питаннями кримінально-правової протидії експлуатації дітей цікавились О.І. Белова [204], І.П. Васильківська [252], Н.А. Жерж [499], М.О. Колесник [606], В.В. Кузнецов [685, с. 95–97, 122–126 та ін.], І. Лисенко [716], А.М. Орлеан [820, с. 46, 283–288, 311–312], О.О. Оропай [830], О.В. Паньчук [849], Н.О. Семчук [685, с. 95–97, 122–126 та ін.], А.Р. Топузьян [1030, с. 76–93, 143–153, 165–170 та ін.], В.Д. Чабанюк [685, с. 95–97, 122–126 та ін.], М.І. Хавронюк [1104] та інші дослідники. Загалом можна стверджувати, що відповідна проблематика розроблена на достатньо глибокому рівні. Найбільш дискусійними є питання, що стосуються об'єкта експлуатації дітей, виправданості «вплутування» трудового законодавства в розуміння ознак потерпілого від цього злочину, доцільності використання терміна «експлуатація» в назві ст. 150 КК України та диспозиції її частини 1, змісту окремих кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2

вказаної статті. Крім того, невирішеною залишається ключова, на наш погляд, проблема, яка потребує належної уваги науковців, – необхідність кримінально-правової протидії використанню примусової праці будь-якої, в тому числі дорослої, особи.

Значна увага в науковій літературі приділяється також питанням кримінальної відповідальності за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Окрім згаданої вище дисертації І.В. Дегтярьової, варто згадати праці В.О. Гацелюка [381], С.Ф. Денисова [453], О.В. Дерев'янка [462], Д.О. Калмикова [1104], В.А. Козака [591; 592], Д.Ю. Кондратова [622], Н.М. Крестовської [646], В.В. Кузнецова [682; 684; 685, с. 97–99, 179–190 та ін.], А.М. Орлеана [820, с. 304–307], Н.О. Семчук [685, с. 97–99, 179–190 та ін.; 970], А.Р. Топузьяна [1030, с. 93–106, 153–156, 170–172 та ін.], М.І. Хавронюка [1102; 1104], В.Д. Чабанюка [685, с. 97–99, 179–190 та ін.], К.О. Черевка [1124], Н.В. Чернової [1125–1127] та інших науковців. Разом з тим дискусійними продовжують залишатися питання, які стосуються об'єкта вказаного злочину, розмежування його з діянням, передбаченим ст. 304 КК України, розуміння змісту понять «використання для заняття жебрацтвом» і «систематичного випрошування».

Особливості кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги у вітчизняній юридичній літературі досліджені мало. Окремі питання кримінально-правової протидії цьому посяганню піднімалися лише в кількох публікаціях [180; 454]. Водночас аналіз ст. 151 КК України дозволяє стверджувати, що дискусійними є фактично всі аспекти відповідальності за вказаний злочин. Своє бачення розв'язання відповідних проблем автор цих рядків виклав в окремій монографії [51].

Статтею про кримінальну відповідальність за примушування до шлюбу КК України був доповнений лише 6 грудня 2017 р., у зв'язку з чим у розпорядженні кримінально-правової науки на сьогодні є небагато публікацій, присвячених вказаному діянню [184, с. 20–21; 456; 480, с. 101–103; 567; 680; 715; 719; 858; 1106, с. 64–66]. У юридичній літературі дискутуються питання про доцільність

криміналізації примушування до шлюбу, обговорюються проблеми тлумачення ознак об'єктивної сторони цього злочину.

Попри відсутність у чинному КК України статей про наклеп та образу, в сучасній кримінально-правовій науці час від часу з'являються публікації, в яких обґрунтовується доцільність встановлення кримінальної відповідальності за вказані посягання проти честі та гідності особи. Окрім праць В.А. Бортника, В.М. Підгородинського та О.С. Субботенка, які зазначені питання розглядали на дисертаційному рівні, варто згадати також публікації В.К. Грищука [412; 413], І.С. Єпішко [496], М.І. Колоса [611], В.В. Мульченка [761], О.М. Храмцова [1111; 1112, с. 233–255] та інших дослідників. Питання доцільності чи недоцільності криміналізації наклепу та образи у науці кримінального права продовжує залишатися відкритим, а тому потребує дослідження у межах цієї роботи.

Таким чином, попри чималу кількість досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, низка відповідних питань до сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими. Окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним злочинам дотепер залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу).

Прийняття у 2001 р. чинного на сьогодні КК України стимулювало розвиток кримінологічних досліджень розглянутих посягань. Доводиться, однак, констатувати, що більшість цих досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється значно менше уваги.

Кримінологічним аспектам окремих діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, присвячено всього декілька дисертацій. Так, О.В. Паньчук у 2008 р. захистила дисертацію «Кримінологічна характеристика експлуатації дітей» [849], в 2011 р. Ю.В. Раковська захистила дисертацію «Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: кримінологічне дослідження» [932], у 2012 р. А.А. Небитов захистив дисертацію «Кримінологічні засади запобігання торгівлі

людьми або іншій незаконній угоді щодо людини» [799]¹. Окремі аспекти кримінологічної характеристики використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом висвітлені І.В. Дегтярьовою у згадуваній вище дисертації «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання» (2012). Так само Л.В. Кабанець частково торкалася питань запобігання незаконному позбавленню волю або викраденню людини у згадуваній вище дисертації «Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід» (2019).

Таким чином, кримінологічні аспекти ряду діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, на дисертаційному рівні не розглядалися. Необхідно звернути увагу також на те, що від часу підготовки та захисту більшості згаданих дисертаційних досліджень минуло майже десятиліття, у зв'язку з чим актуальним є новий погляд на кримінологічні особливості відповідних злочинів. Під «експлуатацією дітей» у своїй дисертації О.В. Паньчук розуміла не лише використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 КК України), а й дії, пов'язані із сексуальною та іншими видами експлуатації дітей. Питання запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини у дисертації Л.В. Кабанець розглядалися лише побіжно; окремих праць монографічного характеру, присвячених кримінологічним аспектам вказаного діяння, на сьогодні немає.

Загальна кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також основні напрями запобігання вказаним діянням, знайшли відображення в працях В.С. Батиргарєєвої [193; 195; 393], В.В. Голіни [193; 195; 219; 392; 393], С.Г. Лісняк [721; 722], О.В. Лисодєда [728] та інших дослідників.

Серед праць, в яких висвітлювались окремі аспекти кримінологічної характеристики та запобігання торгівлі людьми, слід згадати публікації Н.В. Аніщук [96], В.С. Батиргарєєвої [191; 192; 194; 196; 197; 222; 397; 730], В.І. Борисова [222], М.Г. Вербенського [257–259], Т.І. Возної [350], Б.М. Головкина [397; 401], Л.О. Данильчук [438], Т.А. Денисової [459; 460], І.М. Даньшина [439],

¹ За підсумками дисертаційного дослідження у 2013 р. А.А. Небитов опублікував монографію [801].

Г.П. Жаровської [497; 498], В.О. Іващенко [548], К.І. Ілікчієвої [549], О.В. Козаченка [601], К.Б. Левченко [527; 989; 990], О.В. Лисодєда [194; 729; 730], Н.М. Лукач [725], С.Ю. Лукашевича [726], О.В. Наден [772; 773], А.А. Небітова [800], О.М. Піщуліної [863], Є.Д. Скулиша [978], Н.В. Сметаніної [981], О.С. Стеблинської [1002], Є.Л. Стрельцова [1009], О.О. Титаренка [1024], В.В. Турка [1041], М.І. Фіалки [1095], С.О. Філіппова [1096] та інших науковців. Попри значну кількість праць, присвячених кримінологічним аспектам торгівлі людьми, чимало відповідних питань залишаються недостатньо дослідженими. Стосується це, зокрема, особливостей торгівлі людьми, вчиненої залежно від форми експлуатації людини, а також такого різновиду вказаного злочину як торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками.

Кримінологічні аспекти інших злочинів проти волі, честі та гідності особи розглядалися в працях П.А. Вороб'я [368], Є.О. Гладкової [386], В.В. Голіни [394], Г.В. Дан [435–437], О.Г. Колба [604], І.М. Копотуна [625], І.І. Максимів [732], О.О. Оропай [831], О.М. Подільчак [875], Н.С. Юзікової [1147] та інших дослідників. Водночас маємо підстави стверджувати, що зазначені питання у кримінологічній літературі розкриті фрагментарно; якщо торгівлі людьми кримінологи приділяють багато уваги, то цього не можна сказати про інші злочини, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України.

Таким чином, після проголошення Україною незалежності актуальні проблеми запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи активно досліджувалися представниками кримінально-правової та кримінологічної науки. Разом з тим чимало відповідних питань на сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими, а тому потребують подальших досліджень.

1.2. Становлення та розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи

Перші згадки про відповідальність за злочини проти особистої свободи стосуються епохи Київської Русі. Так, у договорі князя Олега з Візантією 911 р.

серед інших злочинів згадується про викрадення руського челядина (ст. 12) [843, с. 13], а в договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. – про обернення русичами в рабство грека, який знаходився на кораблі, що потрапив у катастрофу (ст. 9) [843, с. 39]. Однак достатніх підстав для того, аби відносити викрадення челядина до злочинів проти особистої свободи, як це роблять окремі дослідники [208, с. 25], немає. Вважаємо, що ст. 12 русько-візантійського договору 911 р. була спрямована на захист майнових інтересів феодалів, гарантуючи повернення їм викраденої у них челяді – особисто залежних людей (рабів), а не на охорону особистої свободи людини [див. також: 723, с. 143–144; 843, с. 21–22]. Інша справа – положення, що міститься у договорі 944 р. Наведемо його дослівно: «Якщо знайдуть руські грецький корабель, викинутий де-небудь на берег, нехай не завдають йому шкоди; якщо ж хтось візьме з нього що-небудь, або оберне будь-яку людину (з цього корабля) в рабство або уб'є, то буде покараний згідно з руським і грецьким звичаєм» [843, с. 39]. Наведене положення можна вважати першою нормою національного кримінального права, спрямованою на протидію злочинам проти особистої свободи людини [39, с. 100].

Коротка редакція Руської Правди містила норму про відповідальність за викрадення чужого холопа (ст. 29), однак об'єктом даного посягання, як і у випадку з русько-візантійським договором 911 р., було право власності господаря щодо особисто залежної від нього людини. Звертає на себе увагу те, що за крадіжку холопа встановлювався штраф у розмірі 12 гривень, а за його вбивство – 5 гривень (ст. 26), тобто холоп як власність феодала цінувався набагато вище, аніж холоп як особистість [843, с. 83]. Цікаво також, що ст. 38 Розширеної редакції Руської Правди єдину відмінність між вкраденою худобою і вкраденим челядином вбачала в тому, що останній міг дати свідчення, які дозволяли встановити хто був його попереднім власником [843, с. 125].

Наступним етапом у розвитку законодавства про відповідальність за злочини проти особистої свободи стали Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр. Так, Перший (Старий) Литовський статут забороняв видавати жінок («княгинь, пані вдов і дівичь») заміж силою; гарантувалося, що «кожна з них за порадою своїх друзів має

вільно вийти за того, за кого схоче» (розд. IV, арт. 15) [997, с. 232]. Подібні норми передбачали також Статут 1566 р. (розд. III, арт. 31) [998, с. 290] і Статут 1588 р. (розд. III, арт. 39) [999, с. 107]. Той, «хто б без волі батька і матері, дядьків або інших близьких родичів насильно забрав з будь-якого місця когось із перелічених вище жінок, схиляючи їх у такий спосіб до шлюбу», підлягав страті, а третина його маєтку в якості відшкодування мала бути передана тій жінці, що була ним насильно взятою (розд. XI, арт. 9 Статуту 1566 р. [998, с. 375], розділ XI, арт. 13 Статуту 1588 р. [999, с. 274]).

Передбачали Литовські статути також відповідальність за викрадення отчича або челядника (розд. XIV, арт. 29 Статуту 1566 р. [998, с. 406–407], розд. XII, арт. 15 Статуту 1588 р. [999, с. 316]), однак вказане діяння, як і раніше, прирівнювалось до крадіжки майна. Винний у його вчиненні мав сплатити штраф і повернути викраденого попередньому власнику. Попри те, що Литовські статути були певним кроком уперед у справі протидії злочинам проти особистої свободи, вони відображали існуючу на той час стану нерівність, а сформульовані у них відповідні приписи містилися в різних розділах, поєднували елементи матеріального та процесуального кримінального права й надалі залишалися казуальними [39, с. 101].

З другої половини XVII ст. на українських землях поширюється дія Соборного Уложення 1649 р. Стаття 16 глави XXII цієї пам'ятки передбачала відповідальність за викрадення жінки з її будинку. *І якщо раніше викрадення людини (холопа або челядина) розглядалося законодавцем в якості злочину проти власності, то Соборне Уложення трактувало його вже як злочин проти особи.* Вказане діяння каралося смертною карою. Страта чекала також на підлеглих людей потерпілої жінки, якщо вони не боронили її від злодіїв або ж були їх співучасниками [951, с. 249].

Стаття 97 глави XX Соборного Уложення забороняла продавати куплених татар, які охрестилися і прийняли православ'я [951, с. 225–226]. Цьому припису, однак, певною мірою суперечило положення, закріплене у ст. 118 цієї ж глави, котра вказувала, що у разі викрадення або насильницького відібрання охрещених татар,

останні мали залишатись у викрадача, якщо він сплатив тим, у кого вони були викрадені, ціну, вищу від звичайної [951, с. 229–230].

В Артикулі військовому Петра I 1715 р., що застосовувався не тільки військовими судами, але й судами загальної юрисдикції аж до початку XIX ст. [952, с. 318], також передбачалося суворе покарання за посягання на особисту свободу людини. Так, арт. 187 глави XXI приписував: «Якщо хтось людину вкраде і продасть, йому належить, якщо буде доведено, голову відрубати» [952, с. 362]. Варто відзначити, що *Артикул військовий став першим законодавчим актом, який охороняв особисту свободу будь-якої людини, незалежно від її соціального статусу чи статі*. Судячи з наведеного формулювання, відповідальність за цією статтею наставала в разі, якщо метою викрадення був подальший продаж потерпілої особи. Артикул військовий передбачав також спеціальний вид аналізованого посягання – викрадення чесної жінки та подальше її згвалтування (арт. 168 глави XX). За вчинення цього злочину винному також загрожувало відсічення голови [952, с. 359]. Вочевидь, відповідальність за вказане діяння виключалася, якщо викрадена «жінка, вдова або дівиця» не відповідала вимогам «чесної» [39, с. 102].

Однією з найважливіших правових пам'яток XVIII ст. є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей звід законів не отримав офіційного схвалення від російського уряду, однак застосовувався в судових установах Гетьманщини при розгляді і вирішенні судових справ [214, с. 424–425]. Кодекс 1743 р. встановлював відповідальність в тому числі й за злочини проти особистої свободи. До таких відносимо протиправне («насилно безъ суда и права») ув'язнення («заклучивъ в своей приватной тюрьмѣ или содержа под какимъ ни есть своимъ арестомъ»), під час якого потерпілого («шляхтича ли, или воинского человѣка и кого-нибудь мужеска либо женска полу») морили голодом, били чи знущалися над ним іншим способом (арт. 14 глави XX) [900, с. 357]. За вказане діяння «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали грошове відшкодування у розмірі 14 рублів 40 копійок, а також арешт чи ув'язнення на 1/4 року (п. 2 арт. 14).

У главі XXIV Кодексу 1743 р. містився арт. 23 «Якщо б хто чоловіка вкрав і продав», який за викрадення і продаж християнину вільного чи «чужого», чоловіка

або ж жінки приписував карати смертю – повісити чи відрубати голову. За продаж людини у «невірні руки» винного належало четвертувати [900, с. 437]. Як бачимо, «Права, за якими судиться малоросійський народ» встановлювали однакову відповідальність за викрадення і продаж вільних та особисто залежних, а також осіб різної статі. Це, поза сумнівом, було важливими досягненням розробників вказаної пам'ятки права [39, с. 102].

Таким чином, законодавець далеко не відразу усвідомив необхідність кримінально-правової протидії посяганням на свободу будь-якої людини. Протягом тривалого часу відповідні норми були спрямовані на захист майнових інтересів феодалів, гарантуючи повернення їм викрадених підневільних людей, а не на охорону особистої свободи. І лише з розвитком суспільних відносин з'явилося розуміння необхідності кримінально-правової протидії посяганням на свободу людини незалежно від її соціального статусу і статі. Підкреслимо також, що проаналізовані норми були недосконалими з точки зору юридичної техніки, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства, не виправдано поєднували елементи матеріального та процесуального кримінального права.

Станом на початок XIX ст. українські землі опинилися в складі Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархій.

У 1845 р. прийнято Уложення про покарання кримінальні та виправні, яке стало наступним етапом розвитку кримінального законодавства Російської імперії. Уложення діяло аж до 1917 р., хоча, зрозуміло, протягом цього часу зазнавало суттєвих змін (відомі редакції Уложення 1857 р., 1866 р., 1885 р.).

В Особливій частині Уложення, яка являла собою казуїстичний опис ознак різноманітних злочинних діянь, система норм про кримінально-правову охорону особистої свободи була доволі складною – розглядувані злочини розосереджені у різних главах і розділах Уложення, однак загалом вони складають єдину систему [80, с. 69].

Насамперед необхідно відзначити норми, зосереджені у главі 7 «Про протизаконне затримання і ув'язнення» розділу X «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб». Починається глава статтею 2025, у

котрій у казуїстичний спосіб сформульовано основний склад незаконного позбавлення свободи [1083, с. 791–792]. Узагальнивши дану норму, можна виокремити такі ознаки цього складу: 1) незаконність позбавлення свободи; 2) застосування насильства при позбавленні іншої особи свободи; 3) будь-який мотив незаконного позбавлення свободи [див. дет.: 244, с. 375–376; 1098, с. 92–93]. Відповідальність за вчинення даного діяння диференціювалась залежно від часу, протягом якого потерпілий був позбавлений особистої свободи (ч. 2 ст. 2025 стосувалася незаконного позбавлення свободи строком від одного тижня до трьох місяців, ч. 3 – строком до одного тижня).

Решта статей глави 7 розділу X Уложення передбачали кваліфіковані склади незаконного позбавлення свободи. Так, ст. 2026 встановлювала посилену відповідальність за вказане діяння, якщо воно супроводжувалось образливим для затриманого поведженням, ст. 2027 – за незаконне позбавлення свободи, що супроводжувалось катуваннями чи іншими мученнями, а також якщо воно спричинило тяжку хворобу ув'язненого чи затриманого, ст. 2028 – за незаконне позбавлення свободи, що спричинило смерть потерпілого, ст. 2029 – за позбавлення свободи родича, близького свояка або ж начальника, господаря чи благодійника (окремо виділялось позбавлення свободи чоловіка чи дружини, батька або матері, тестя або тещі, свекра чи свекрухи) [1083, с. 792–793]. Стаття 2030 встановлювала відповідальність за незаконне позбавлення свободи, яке не супроводжувалося насильством, вчинене шляхом викрадення коней, псування возів тощо для перешкоджання пересуванню потерпілого [1083, с. 793].

До розділу X Уложення про покарання кримінальні та виправні законодавець включив також норми про відповідальність за викрадення жінки чи дівчини: викрадення жінки або дівчиці з наміром згвалтування (ст. 2004) та без такого наміру (ст. 2005). Вказані діяння Уложення трактувало як такі, що посягають передовсім на честь та цнотливість жінок (відділення 1 глави 6 розділу X), а не на їхню особисту свободу [80, с. 70].

Подібні за змістом норми були включені до розділу XI Уложення, який об'єднував норми про відповідальність за злочини проти прав сімейних. Так,

ст. 2040 передбачала відповідальність за викрадення незаміжньої жінки для вступу з нею в шлюб проти її волі. Вказана стаття передбачала також відповідальність за викрадення незаміжньої жінки за її згодою, причому в такому разі покаранню підлягав не лише викрадач, а й жінка, яку закон приписував ув'язнити в монастир на строк до одного року [1083, с. 799]. Відповідальність за викрадення заміжньої жінки встановлювалась у ст.ст. 2072–2074 Уложення. Кваліфікуючою ознакою даного злочину було позбавлення жінки честі внаслідок її насильницького викрадення або ж примушування потерпілої вступити зі своїм викрадачем чи іншою особою у шлюб (ст. 2073). Аналізований документ передбачав також відповідальність за ненасильницьке викрадення заміжньої жінки, вчинене за її згодою (ст. 2074) [1083, с. 813].

Норми про відповідальність за розглядувані посягання містилися також у розділі IX Уложення 1845 р., який об'єднував злочини і проступки проти законів про стани. Так, ст. 1857 передбачала відповідальність за викрадення або підміну немовлят з наміром приховати їх справжнє походження або стан, а ст. 1858 – за те саме діяння, вчинене без такого наміру (відповідальність при цьому диференціювалася залежно від тривалості утримування викраденого немовляти та інших обставин). Стаття 1859 встановлювала покарання за залишення в себе дитини, що заблукала, замість того, аби повідомити про це компетентних осіб (відповідальність за це діяння також диференціювалася залежно від тривалості утримування дитини) [1083, с. 715–716].

Статті 1860 та 1861 Уложення (відділення 2 глави 1 розділу IX) під загрозою покарання забороняли продаж в рабство та участь у торгівлі неграми. Так, ст. 1860 передбачала відповідальність за продаж в рабство чи передачу під іншим приводом підданого Російської імперії або будь-якої особи, що перебуває під захистом російських законів, «азиатцам или другим иноплеменным». За це діяння вказувалось карати позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від 8 до 10 років. У ст. 1861 було встановлено відповідальність за заборонену законами торгівлю африканськими неграми або будь-яку безпосередню чи іншу участь у такій торгівлі. Вказана стаття передбачала відповідальність також за пособництво

зазначеному діянню шляхом приготування чи озброєння корабля для торгівлі неграми [1083, с. 716–717]. Поява цих статей в Уложенні 1845 р. стала можливою завдяки укладеному між Англією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією Лондонському договору 1841 р., який став першою реальною спробою боротьби з рабством та работоргівлею на міжнародному рівні [217, с. 9].

Таким чином, Уложення 1845 р. вперше розглядало особисту свободу людини в якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, що, поза сумнівом, було важливим досягненням у справі забезпечення захисту вказаного блага кримінально-правовими засобами. Головними ж недоліками цього кодифікованого акта у розглядуваній частині були розосередженість відповідних норм у різних главах і розділах Уложення, а також їх казуальний характер. Наступні редакції Уложення, на жаль, зберегли всі основні недоліки першої редакції цієї пам'ятки права [1082].

Подальший розвиток норми про відповідальність за злочини проти особистої свободи отримали у Кримінальному уложенні, затвердженому імператором Миколою II 22 березня 1903 р. У частині, що нас цікавить, цей акт загалом зберіг наступність з нормами Уложення 1845 р., однак вигідно відрізнявся від останнього з точки зору юридичної техніки. Глава 26 «Про злочинні діяння проти особистої свободи» (ст.ст. 498–512) Кримінального уложення, окрім «традиційних» злочинів проти особистої свободи [див. дет.: 88, с. 22], включала норми про примушування і погрози (ст.ст. 507–510) та про порушення недоторканності житла (ст.ст. 511, 512).

У ст. 507 йшлося про відповідальність за примушування виконати або допустити будь-що, що порушує право чи обов'язок примушуваного, або ж відмовитися від здійснення права чи від виконання обов'язку шляхом насильства, караної погрози або зловживання батьківською, опікунською чи іншою владою. Вказане діяння каралося ув'язненням. Однак якщо винний мав достатні підстави вважати, що примушуванням він здійснює своє право, йому загрожував арешт на строк до трьох місяців або грошова пеня у розмірі до трьохсот рублів [1052, с. 100–101].

У ст. 510 Кримінального уложення посяганням на особисту свободу визнано умисну погрозу позбавленням життя чи свободи, застосуванням насильства,

знищення майна, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення такої погрози. Вказане діяння каралося арештом на строк до трьох місяців або грошовою пенею у розмірі до трьохсот рублів. Посилене покарання встановлювалось у разі, якщо зазначена погроза була письмовою або ж була спрямована проти: 1) матері, батька чи іншого висхідного родича; 2) священнослужителя при здійсненні ним богослужіння чи духовної треби; 3) службової особи при виконанні нею службових обов'язків [1052, с. 101].

До посягань на особисту свободу Кримінальне уложення 1903 р. відносило також порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи (ст.ст. 511, 512). Таке діяння каралося арештом на строк до трьох місяців або грошовою пенею у розмірі до трьохсот рублів. Обставинами, які обтяжують відповідальність за цей злочин, визнавалися: застосування насильства чи погрози, пошкодження чи усунення перепон, що перешкождали доступу до приміщення, вчинення вказаного діяння уночі, у співучасті або ж озброєною особою [1052, с. 101–102].

КК Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії 1852 р., який залишався основним джерелом кримінального права на території Східної Галичини аж до 1932 р., встановлював відповідальність за: викрадення людини з метою передачі її іноземній державі (§§ 90, 91), викрадення людини з метою поповнення іноземної армії солдатами (§ 92), протиправне позбавлення свободи (§§ 93, 94), поводження з людиною як з рабом (§ 95), викрадення жінки (§§ 96, 97), примушування (§§ 98, 100), небезпечні погрози (§§ 99, 100) [1218, s. 35–40]. Зазначені діяння австрійським законодавцем відносились до категорії тяжких злочинів. Найсуворіше покарання було передбачене за викрадення людини з метою передачі її іноземній державі – ув'язнення від п'яти до десяти років, яке могло бути продовжене до двадцяти років у разі, якщо життю потерпілої особи загрожувала небезпека або їй не було повернуто свободу (§ 91) [1218, s. 36]. За протиправне позбавлення свободи винному загрожувало ув'язнення від шести місяців до одного року, однак якщо позбавлення свободи тривало понад три дні або потерпілий зазнав якоїсь шкоди чи страждань – від одного до п'яти років (§ 94) [1218, s. 37]. Поводження з людиною як з рабом каралося ув'язненням на строк від одного до п'яти років, а торгівля

невільниками – до десяти років (за особливо обтяжуючих обставин – до двадцяти років) [1218, s. 37–38].

У КК Польщі 1932 р., який діяв на західноукраїнських землях до вересня 1939 р., посягання на особисту свободу були зосереджені в розділі XXXVI «Злочини проти свободи» (ст.ст. 248–252) [1197]. Систему зазначених посягань склали незаконне позбавлення свободи, торгівля невільниками, погроза, примушування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи [див. дет.: 88, с. 26–28].

Після встановлення на території України радянської влади і прийняття КК УСРР 1922 р. основні підходи, що стосувалися протидії злочинам проти особистої свободи, не змінилися. Однак новий законодавець, на відміну від дореволюційного, передбачив лише чотири склади розглядуваних злочинів (ст.ст. 159–162), включивши їх до глави V під назвою «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Така назва глави залишалась незмінною і в наступних радянських кодексах.

У ст. 159 КК УСРР 1922 р. була встановлена відповідальність за насильницьке незаконне позбавлення будь-кого свободи, вчинене шляхом затримання чи поміщення у певне місце. Таким чином, насильницький характер незаконного позбавлення свободи був обов'язковою ознакою складу даного злочину. Тривалість насильницького незаконного позбавлення свободи, на відміну від уложень 1845 і 1903 рр., для кваліфікації вчиненого значення не мала. Посилена відповідальність передбачалася за позбавлення свободи способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж якщо воно супроводжувалося його стражданнями (ст. 160).

КК УСРР 1922 р. встановлював відповідальність також за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової особи з корисливих чи інших особистих спонукань (ст. 161). Вказане діяння визнавалось найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти особистої свободи – за його вчинення суд міг призначити покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років, тоді як, скажімо, за незаконне позбавлення свободи без обтяжуючих обставин винному загрожувало позбавлення волі строком до одного року.

Нарешті, ст. 162 розглядуваного кодексу встановлювала відповідальність за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі до чотирьох років із суворою ізоляцією [1073, с. 53]. Зазначимо, що тогочасна судова практика викрадення дорослої людини розцінювала як просте чи кваліфіковане незаконне позбавлення свободи, однак якщо викрадення людини вчинялось з метою викупу за звільнення і коли викрадення не було небезпечним для життя чи здоров'я й не супроводжувалось муками потерпілого, відповідальність наставала за замах на грабїж чи розбій. Якщо ж викуп був заплачений, то діяння кваліфікувалося як закінчений грабїж чи розбій. В окремих випадках вчинене кваліфікували за сукупністю злочинів як незаконне позбавлення свободи і вимагання [434, с. 18]. Перший КК Радянської України, як, утім, і наступні, не згадував про відповідальність за работоргівлю.

КК УСРР 1927 р. (був чинним до 1 квітня 1961 р.) продублював основні положення у розглядуваній частині, які містилися в КК УСРР 1922 р. КК 1927 р. об'єднав незаконне позбавлення свободи (ч. 1) та позбавлення свободи способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань (ч. 2), в одну статтю (ст. 155), пом'якшивши при цьому покарання за цей злочин. Санкція ч. 1 вказаної статті передбачала позбавлення волі або виправні роботи на строк до одного року, а ч. 2 – позбавлення волі до трьох років. Як і попередній кодекс, КК 1927 р. також встановлював відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань, однак тепер передбачав за це діяння менш суворе покарання – позбавлення волі на строк до трьох років (ст. 156). Натомість КК УСРР 1927 р. підвищив верхню межу покарання у виді позбавлення волі (до п'яти років) за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів, не згадуючи вже, однак, про сувору ізоляцію засудженого (ст. 157) [1072, с. 40].

У КК УРСР 1960 р. (був чинним аж до 1 вересня 2001 р.) законодавець скоротив коло посягань на особисту свободу, передбачивши відповідальність лише за

незаконне позбавлення волі (ст. 123) та викрадення чужої дитини (ст. 124). Як і в попередньому кодексі, ст. 123 включала основний (ч. 1) та кваліфікований (ч. 2) склади незаконного позбавлення волі. Санкція ч. 1 цієї статті передбачала лише покарання у виді виправних робіт на строк до одного року, тоді як санкція ч. 2, у якій встановлювалось покарання за незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань, залишилась незмінною. Попри те, що ст. 124 КК 1960 р. мала назву «Викрадення чужої дитини», вона передбачала відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років. Отже, загалом ст. 124 КК 1960 р. повторювала текст ст. 157 КК 1927 р. з тією лише різницею, що у ній не згадувалось про таку форму даного діяння, як приховування чужої дитини [668, с. 53–54].

На відміну від попередніх радянських кримінальних законів, КК 1960 р. уже не передбачав самостійної норми про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню. За умов масштабного використання в СРСР каральної психіатрії стаття про відповідальність за вказане діяння, вочевидь, видавалася зайвою і радянський законодавець вирішив не включати це діяння до переліку кримінально караних. Зазначимо також, що наявність кримінально-правової заборони незаконного поміщення в психіатричну лікарню у перших радянських кодексах була декларативною, оскільки в немедичних цілях психіатрія у СРСР застосовувалась і в ці роки [див. дет.: 48; 51, с. 10–31]. У період перебудови відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню була знову запроваджена Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. (ст. 123-2). Санкція ст. 123-2 передбачала, що цей злочин карається позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на той же строк з позбавленням права займати певні посади або займатись певною діяльністю на строк від одного року до трьох років чи без такого [1075].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. КК був доповнений ст. 123-1 «Захоплення заложників» [1076]. Згодом до цієї статті неодноразово (18

січня 1991 р., 17 червня 1992 р., 11 липня 1995 р., 2 жовтня 1996 р.) вносились зміни. Відповідальність за захоплення заручників (заручників) була передбачена завдяки приєднанню УРСР до Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників, прийнятої на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р. [752]. Вказана стаття фактично передбачала два окремих різновиди цього злочину: за наявності «міжнародного елемента» (частини 1 і 2) та за відсутності такого «елемента» (частини 4 і 5). Диспозиції відповідних норм мали свої особливості [див. дет.: 88, с. 30].

24 березня 1998 р. Верховна Рада України запровадила кримінальну відповідальність за торгівлю людьми. Україна стала третьою державою Європи (поряд з Бельгією та Німеччиною), де з'явилась кримінально-правова заборона, присвячена вказаному діянню [392, с. 156; 393, с. 132]. У ч. 1 ст. 124-1 КК України торгівля людьми визначалась як відкрите чи таємне заволодіння людиною, пов'язане із законним чи незаконним переміщенням за згодою чи без згоди особи через державний кордон України або без такого для подальшого продажу або іншої оплатної передачі з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці. За вчинення вказаного діяння санкція ч. 1 ст. 124-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з конфіскацією майна або без такої [662]. Законодавець встановив також посилену відповідальність за торгівлю людьми, вчинену за обтяжуючих обставин [див. дет.: 88, с. 31].

Стаття про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми у первісній редакції була вкрай недосконалою, оскільки не відповідала розумінню сутності вказаного діяння, відображеному в міжнародно-правових актах.

5 квітня 2001 р. законодавець прийняв чинний на сьогодні КК України, розділ III Особливої частини якого передбачає відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи. Спершу цей розділ включав в себе шість статей: ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», ст. 147 «Захоплення заручників», ст. 148 «Підміна дитини», ст. 149 «Торгівля людьми або інша

незаконна угода щодо передачі людини», ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 151 «Незаконне поміщення в психіатричний заклад». Однак згодом розділ III Особливої частини був доповнений новими складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, 15 січня 2009 р. КК України доповнено ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» [517], 6 грудня 2017 р. – ст. 151-2 «Примушування до шлюбу» [518], 12 липня 2018 р. – ст. 146-1 «Насильницьке зникнення» [523]. Отже, система злочинів проти волі, честі та гідності особи на сьогодні включає дев'ять посягань.

Таким чином, законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи, яке діяло на території українських земель, має тривалу та доволі цікаву історію. Якщо законодавці XIX ст. недостатньо чітко уявляли сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини, а тому розосереджували відповідальність за відповідні діяння в різних структурних частинах тогочасних кримінальних законів, то пізніше дійшли висновку про необхідність забезпечувати кримінально-правову охорону вказаного блага в межах одного розділу. Чималий прогрес був зроблений також у частині юридичної техніки: якщо спершу норми про відповідальність за розглядувані злочини хибували на надмірну казуальність, то згодом еволюціонували до того вигляду, якого вони набули сьогодні.

1.3. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи

Як відомо, розуміння сутності честі та гідності особи упродовж історичного розвитку не залишалося незмінним. Так само змінювались законодавчі підходи щодо кримінально-правової охорони вказаних цінностей. Тому для розуміння сучасного стану охорони честі та гідності особи засобами кримінального права важливо здійснити аналіз основних етапів становлення та розвитку відповідних законодавчих положень.

Законодавче закріплення відповідальності за посягання на честь та гідність особи знаходимо вже у Руській Правді. Підкреслимо, що вказана пам'ятка права

знала образу честі лише дією, а не словом, тому розглядувані злочини за своїми зовнішніми ознаками фактично зливалися зі злочинами проти здоров'я [210, с. 28; 345, с. 375; 842, с. 17]. Особлива увага у відповідних нормах відводилась не характеру тілесних ушкоджень, а характеру вчиненої дії. Якщо дія, що заподіювала шкоду здоров'ю, принижувала честь і гідність людини, то вона трактувалась як образа, а не як побої чи тілесні ушкодження [482, с. 160, 162; 960, с. 62]. Наприклад, ст. 3 Короткої редакції і ст. 25 Розширеної редакції Руської Правди передбачали відповідальність за удар батоном, жердиною, чашею, рогом, долонею чи тупою стороною меча [843, с. 77, 110]. Наведений у вказаних статтях перелік предметів свідчить про те, що для тодішнього законодавця важливим був не стільки удар сам по собі, скільки завдана ним образа, тому й удар у відповідь мав слідувати відразу за образою¹. У разі ж, якщо ображений через якісь причини одразу не помстився, кривдник підлягав грошовому стягненню у розмірі 12 гривень [345, с. 375; 950, с. 52; 960, с. 62].

Логічним продовженням розглянутих статей були ст. 4 Короткої редакції та ст. 23 Розширеної редакції Руської Правди, які трактували як образу заподіяння удару мечем в піхвах або ж руків'ям меча [843, с. 77, 110]. З цього приводу М.В. Духовської ще у 1873 році писав, що «на переконання тодішнього суспільства, в якого на першому плані була особиста хоробрість, бійка мечем не вважалася образливою: той, хто отримав удар мечем, завжди міг відповісти тим самим, як справжній громадянин тогочасного суспільства. Не такими були інші перераховані у статтях 3-й і 4-й зняряддя; удар ними, так само, як і удар не вістрям витягнутого меча, а руків'ям, вважався ганебним; таким чином ніби показували, що ця особа – боягуз, з яким не варто битися мечем, як зі звичайним громадянином, що його можна бити або палицею, або мечем в піхвах» [482, с. 162]. Як образу Руська Правда (ст. 9 Короткої редакції, ст. 24 Розширеної редакції) розглядала й оголення меча без його застосування [950, с. 93]. Таке діяння каралося штрафом у розмірі гривні кун [843, с. 78, 110].

¹ Зазначимо, що удар мечем у відповідь на образу дією не визнавався злочином і не підлягав покаранню. У ст. 26 Розширеної редакції Руської Правди вказувалось: «Не терпя ли противу тому ударить мечемъ, то вины ему в томъ нетуть» [843, с. 110].

Здійснений аналіз норм Руської Правди засвідчує, що злочини проти честі та гідності особи в Київській Русі вважалися більш небезпечними, ніж злочини проти здоров'я. На це вказує той факт, що за образу честі тогочасний законодавець передбачав суворіше покарання, аніж за посягання на здоров'я. Так, приміром, заподіяння удару невійнятим з піхов мечем або його руків'ям каралося грошовим стягненням у розмірі 12 гривень, тоді як відсічення пальця (ст. 7 Короткої редакції, ст. 28 Розширеної редакції) – всього лиш трьома гривнями штрафу [843, с. 78, 110].

Руська Правда виокремлювала також образу, що виявлялася у пошкодженні бороди чи вусів (ст. 8 Короткої редакції, ст. 67 Розширеної редакції) як тодішніх символів мужності та честі [345, с. 376; 482, с. 164; 842, с. 17]. За вказане діяння встановлювався штраф у розмірі 12 гривень [843, с. 78, 115]. У ст. 67 Розширеної редакції, крім цього, підкреслювалося, що у разі відсутності свідків обвинувачення має розцінюватися в якості неправдивого (поклеп) і штраф не присуджується.

Важливі положення про відповідальність за розглядувані посягання містилися в церковних уставах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Так, у ст. 9 Уставу князя Володимира перераховуються справи, що підлягали юрисдикції єпископів, в тому числі й справи про «урекание» [950, с. 140] – образу лайкою і наклепом (зокрема, неправдивим звинуваченням у виготовленні приворотного зілля чи в ересі) [950, с. 145; 985, с. 92–93]. Таким чином, можна стверджувати, що словесна образа та наклеп як карані діяння¹ вперше з'являються в Уставі князя Володимира. Разом з тим вказані посягання знаходились в компетенції не князівського, а церковного суду. Відповідальність за словесну образу стосовно жінки встановлювалась у ст. 25 Уставу князя Ярослава. У цій статті йшлося про покарання за завідомо неправдиве звинувачення жінки у розпусті. Штраф за таке діяння диференціювався залежно від соціального статусу потерпілої: від однієї гривні за образу жінки селянина до п'яти гривень за образу жінки боярина [950, с. 169, 183–184].

Наступним етапом у розвитку законодавства про відповідальність за злочини проти честі та гідності особи стали Литовські статuti у редакціях 1529, 1566 та 1588 рр. Норми про розглядувані посягання містилися в різних розділах Статуту, однак

¹ Варто, однак, зауважити, що в Уставі князя Володимира не визначається покарання за такі посягання.

більшість із них були акумульовані у розділі III «Про вольності шляхти і про розширення Великого князівства Литовського». Вже із назви цього розділу можна зробити висновок, що вказана пам'ятка охороняла передовсім честь та гідність шляхтичів, що й не дивно, адже охорона честі входила в обсяг так званих «вольностей шляхетських» [210, с. 37; 734, с. 109; 842, с. 41; 994, с. 17–18; 995, с. 25]. Сучасний український історик Н.П. Старченко підкреслює, що честь і похідна від неї добра слава впевнено посідали чільне місце серед базових понять шляхетського соціуму. «Пов'язана з сакральною сферою, честь видавалася шляхтичеві важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну квоту честі, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду» [994, с. 17; 995, с. 26]. Разом із тим І.О. Малиновський слушно звертав увагу на те, що Литовському статуту відомі й злочини зі складним об'єктом, в яких додатковим об'єктом є честь як благо, що належить і «людям простого стану» [734, с. 106]. Приміром, арт. 18 розд. 6 Литовського статуту 1529 р. приписував карати ув'язненням строком на шість тижнів за образу судді або «кого іншого» лайливими словами [997, с. 248].

За Литовськими статутами образа честі полягала в проголошенні образливих слів (заперечення шляхетського походження певної особи, закид їй у позашлюбному походженні, обвинувачення шляхтянки у розпусній поведінці), а в окремих випадках – й у вчиненні образливих дій. Образливі слова названі у Литовських статутах «голими словами». При цьому оприлюднення обставин, що ганьбили людину, не вважалися злочином проти честі, якщо особа, що їх розголосила, довела правдивість своїх слів [734, с. 107]. В арт. 12 розд. 3 Статуту 1529 р. з цього приводу сказано: «Також постановляємо: якби хто кому сказав: «Ти – позашлюбний син», – але цього б не довів, то наказуємо, що той має цей наклеп відвести перед судом такими словами: “Що я говорив про тебе, начебто ти позашлюбний син, то на тебе брехав, як пес”» [997, с. 225]. За безпідставне звинувачення іншої особи винний мав зазнати покарання, аналогічного тому, яке загрожувало потерпілому (арт. 1 розд. 1 Статуту 1529 р.) [997, с. 208].

Литовські статuti встановлювали відповідальність й за словесні образи, не пов'язані з наклепом. Такі слова мали бути сказані в присутності ображеного. Проголошення образливих слів заочно не вважалося злочином (арт. 27 розд. 3 Статуту 1588 р.) [999, с. 97].

Литовським статутам була відома також образа честі, вчинена дією. До образи дією відносились «ті види тілесних ушкоджень, в яких шкода матеріальна – відчуття фізичного болю, конкурує з шкодою психічною – відчуттям образи» [734, с. 108]. Такими, наприклад, визнавались побої, завдані шляхтичу (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.) [999, с. 283].

Як і в Київській Русі, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила більшість українських земель, образою честі вважалося пошкодження бороди: «А хто б поличника кому дав, або бороду чи волосся рвав, такий за те дванадцять рублів грошей платити і в ув'язненні три тижні сидіти має» (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.) [999, с. 283]. Варто також зазначити, що як образа честі в Статуті трактувалися посягання на свободу і пов'язані з ними насильницькі дії [734, с. 108].

Таким чином, у питанні кримінально-правової охорони честі та гідності особи Литовські статuti загалом зберігали наступність із відповідними положеннями давньоруського права.

З другої половини XVII ст. на українських землях поширюється дія Соборного Уложення 1649 р. У ньому закріплюється становий характер інституту честі; категорія честі тісно пов'язується із становищем особи в державі. Глава X «Про суд» Соборного Уложення містить низку норм (73 статті!), присвячених відповідальності за «безчестя» (образу словом) залежно від соціального статусу ображеного. Йшлося про різні групи населення: духовних і світських осіб, звичайних ченців та вище духовенство, світських служилих і неслужилих людей тощо [див. дет.: 88, с. 42–43].

Соборне Уложення неодноразово (ст. 31 глави VII, ст. 9 глави X, ст. 44 глави XXI, ст. 4 глави XXV) згадує про наклеп («поклеп»), який охоплювався ширшим поняттям «безчестя».

Знало Соборне Уложення також образу дією. Для прикладу, ст. 94 глави X встановлювала: «А будет кто государева крестьянина зашибет, а увечья никакова не учинит, и на том имати государевым крестьяном за бой и за бесчестье по два рубли человеку» [951, с. 111]. Як бачимо, під безчестям у цій статті розумілося завдання побоїв.

Злочини проти честі та гідності особи були відомі також Артикулу військовому Петра I. Так, глава 18 цієї пам'ятки мала назву «О поносительных писмах бранных и ругательных словах». Артикул 149 встановлював відповідальність за написання і поширення анонімних листів, що містили звинувачення іншої особи у вчиненні злочину. Пасквілянт сам підлягав покаранню за той злочин, у вчиненні якого когось звинувачував. Крім того, кат повинен був спалити анонімний лист під шибеницею [952, с. 354].

Артикул 151 встановлював відповідальність за образу офіцера словом: «Ежели офицер о другом, чести касающияся или поносныя слова будет говорить, дабы тем его честное имя обругать и уничтожить, оный имеет пред обиженным и пред судом обличать свои слова и сказать, что он солгал, и сверх того посажен быть на полгода в заключение» [952, с. 354]. В арт. 152 передбачено відповідальність за те саме діяння, вчинене імпульсивно, за що винному загрожувало менш суворе покарання [952, с. 354–355].

Відомою Артикулу військовому була й образа дією, зокрема, ляпас по щоці (арт. 145 глави 17). Винного у такому діянні потерпілий міг у відповідь вдарити по щоці перед всією ротою. Вказувалось також, що кривдник «к тому еще по рассмотрению наказан быть имеет» [952, с. 353].

Злочини проти честі та гідності особи – серед тих, які були відомі звичаєвому праву Запорізької Січі [214, с. 406; 553, с. 150; 610, с. 109; 804, с. 187]. До таких злочинів, зокрема, належала образа [200, с. 81; 1022, с. 186; 1023, с. 21]. Відомо, наприклад, що за виривання козакові чуба винний повинен був заплатити скривдженому п'ять карбованців [553, с. 150]. За образу між козаками допускався поєдинок [1150, с. 151]. Посягання на честь відомі також кримінальному праву Гетьманщини часів Богдана Хмельницького [600, с. 124].

В частині кримінально-правової охорони честі та гідності особи положення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. зазнали істотного впливу Литовського статуту, а також Артикулу військового. До розглядуваних злочинів «Права» відносили словесні та письмові образи і наклепи, образу дією, а також злочин неправдивої присяги. Артикул 57 глави ХХ детально регламентував відповідальність за закид стосовно нешлюбного походження. Той, хто назвав шляхтича чи військового «незаконного ложа сином» і не довів правдивість цих слів на суді, карався грошовим стягненням у розмірі 96 рублів і повинен був у суді спростувати свої твердження словами «что я назваль тебе не законнорожденнымъ сыномъ, то я того не говорилъ, но лгалъ и лаялъ якъ песь». Наголошувалося також, що кривдника слід тримати під арештом доти, доки він не відкличе своїх слів, і «судь оному упрямому в томъ никакого послабленія чинить не имѣеть» (п. 1 арт. 57) [900, с. 395].

До образи дією відносились побої, вчинені зневажливим зняряддям, наприклад, батогом, києм, різкою, або ж зневажливим способом, наприклад, виривання волосся з бороди або голови, ляпас по щоці тощо. За такі образи винний карався ув'язненням та зобов'язанням сплатити потерпілим відшкодування за завдані біль і безчестя. Під особливою охороною перебувала честь жінок і духовенства – вони одержували відшкодування в подвійному розмірі [214, с. 522; 842, с. 78; 1152, с. 164].

Кримінально-правова охорона честі та гідності особи отримала подальший розвиток у законодавчих актах ХІХ–ХХ століть.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. розглядуваним посяганням відводилась глава 6 «Про образи честі», яка містилась у розділі Х «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи і честі приватних осіб». Вказана глава включала три відділення: 1. «Про злочини проти честі та цнотливості жінок» (ст.ст. 1998–2007); 2. «Про безпосередні особисті образи» (ст.ст. 2008–2016); 3. «Про наклеп і поширення лайливих та інших образливих для честі творів, зображень або чуток» (ст.ст. 2017–2024). Таким чином, система норм про кримінально-правову охорону честі особи в Уложенні про покарання кримінальні та виправні була досить складною, являючи собою казуїстичний опис ознак відповідних діянь.

До злочинів проти честі та цнотливості жінок законодавець відносив розбещення дівчини, яка не досягла 14 років (ст.ст. 1998, 1999), зґвалтування (ст.ст. 2000–2003), викрадення жінки чи дівчини з наміром зґвалтування чи без такого наміру (ст.ст. 2004, 2005), зваблення незаміжньої урочистою обіцянкою одружитися на ній (ст. 2006), зваблення неповнолітньої опікуном або вчителем чи іншою особою, котра наглядає за нею і має над нею владу (ст. 2007) [1083, с. 778–783]. Як бачимо, посягання на статеву свободу та статеву недоторканість, а також окремі діяння проти особистої свободи Уложення про покарання кримінальні та виправні трактувало як такі, що посягають передусім на честь та цнотливість жінок. Такий підхід, вочевидь, відображав тогочасні уявлення про сутність честі, яка тісно пов'язувалась з добрим іменем жінки.

Уложення 1845 р. традиційно розрізняло образу дією (ст. 2008) та образу словом (ст. 2013). Більш тяжким діянням визнавалась образа дією, яка каралася арештом на строк від семи днів до трьох місяців, а також зобов'язанням винного попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування.

Докладно регламентувалась в Уложенні 1845 р. кримінальна відповідальність за наклеп, під яким розумілось несправедливе звинувачення особи в діянні, що суперечить правилам честі (ст. 2017). Наклеп міг бути вчинений усно, письмово або друкованим способом. За наклеп, вчинений письмово, винний підлягав тюремному ув'язненню на строк від трьох місяців до одного року, а також зобов'язувався попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування (ст. 2017). Такому ж покаранню підлягали й ті, котрі «дозволили собі наклеп в друкованому або ж іншим чином за їх розпорядженням чи з їх згоди поширеному і розголошеному творі або листі» (ст. 2017). Менш суворе покарання загрожувало за словесний наклеп (ст. 2018) [1083, с. 787–788].

У відділенні 3 глави 6 розділу X Уложення про покарання кримінальні та виправні встановлювалась відповідальність не лише за наклеп, а й за дифамацію (поширення лайливих та інших образливих для честі творів, зображень або чуток). Так, покаранню, аналогічному до визначеного у ст. 2018, підлягав той, хто, «хоча не

дозволяючи собі справжнього наклепу, але з наміром образити честь будь-якої особи, поширять такі відомості, котрі були йому повідомлені у зв'язку з його званням або особливою до нього довірою, з обіцянкою зберігати їх у таємниці» (ст. 2019). У ст. 2020 встановлювалась відповідальність за створення та поширення будь-яким способом творів або зображень, які хоч і не містять прямого наклепу, однак лайливих або ж узагалі явно образливих для честі будь-якої приватної особи [1083, с. 788–789].

Наступним етапом у розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи стало Кримінальне уложення 1903 р. Хоча статті вказаної пам'ятки, присвячені охороні честі та гідності особи, так і не набрали чинності, їх зміст заслуговує на увагу.

Розглядуваним діянням у Кримінальному уложенні відводилась глава 28 «Про образу» (ст.ст. 530–540). Тогочасний законодавець виокремлював два посягання на честь: образу та зганьблення («опозорение»).

Відповідно до ст. 530 Кримінального уложення під образою розумілась умисна особиста кривда поведженням або висловлюванням, що ганьблять ображеного чи члена його сім'ї, навіть померлого. Вказане діяння каралося арештом або грошовою пенею у розмірі до п'ятсот рублів [1052, с. 105].

Стаття 531 Кримінального уложення передбачала відповідальність за зганьблення, під яким розумілось розголошення обставин, що ганьблять особу, навіть у разі її відсутності. Вказане діяння каралося тюремним ув'язненням на строк до шести місяців. Відповідно до ст. 537 аналізованої пам'ятки права розголошення обставин, що ганьблять особу, не вважалося караним зганьбленням, якщо обвинувачений довів, що: 1) розголошена обставина відповідає істині; 2) він мав достатні підстави вважати розголошену обставину правдивою і вчинив таке розголошення заради державного чи суспільного блага або в інтересах виконуваного обов'язку, або для захисту особистої честі чи честі його сім'ї [1052, с. 105, 106].

Таким чином, у перерахованих вище випадках для констатації наявності складу злочину не вимагалась завідома неправдивість відомостей, що розголошувались винним; більше того, ці відомості могли бути істинними і, тим не менше, особа

притягалась до відповідальності за злочин, який називався дифамацією. Виняток складала лише випадки розголошення відомостей, що стосувалися службової або громадської діяльності особи [960, с. 97–98].

Відповідальність за злочини проти честі та гідності особи встановлювалась і в кримінальних законах, що у розглядуваний період діяли на західноукраїнських землях. Так, у КК Австрійської імперії 1852 р. кримінально караними визнавались наклеп (§§ 209, 210), образа честі (§§ 487–495), публічні образи (зневаги) словами (§ 496), приниження шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (§ 497), порушення таємниці пацієнтів (§§ 498, 499) [1218, с. 76, 162–165]. Аналіз зазначених норм наведений у монографії автора [88, с. 52–53].

В КК Польщі 1932 р., що діяв на території Східної Галичини до вересня 1939 р., відповідальність за злочини проти честі та гідності особи передбачалась у розділі XXXVIII під назвою «Зневаги» («Zniewagi»). Розділ складався з двох статей, які встановлювали покарання за наклеп (ст. 255) та образу (ст. 256) [1197]. Аналіз зазначених норм див. [88, с. 54].

У КК УСРР 1922 р. посягання на честь та гідність особи містилися в главі V «Злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи». У ст. 172 вказувалось, що образа може бути завдана дією, словом або на письмі. Зазначене діяння каралося примусовими роботами на строк до шести місяців або штрафом до 500 рублів золотом, або тим і іншим. При цьому робилося застереження, що не є караною образа, викликана аналогічним або більш тяжким насильством чи образою з боку потерпілого. Кваліфікованим видом образи визнавалась образа, завдана в поширених чи публічно виставлених друкованих творах або зображеннях. За вчинення вказаного злочину винному загрожувало позбавлення волі на строк до одного року (ст. 173) [227, с. 485].

Перший радянський КК розглядав наклеп як оприлюднення завідомо неправдивої і такої, що ганьбить іншу особу, обставини. За вчинення вказаного діяння винному загрожувало позбавлення волі або примусові роботи на строк до шести місяців (ст. 174). Посилена відповідальність за наклеп наставала у разі, якщо

відповідна обставина поширювалась у друкованому чи іншим чином розмноженому творі. Вказане діяння каралося позбавленням волі на строк до одного року (ст. 175) [227, с. 485].

Таким чином, радянський законодавець відмовився від встановлення кримінальної відповідальності за дифамацію (тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але які відповідають дійсності). Такий підхід мав місце і в наступних радянських кримінальних кодексах.

У КК УСРР 1927 р. регламентація відповідальності за образу і наклеп майже не змінилась. Стаття 167 цього кодексу встановлювала відповідальність за образу, завдану дією, словесно або письмово, передбачаючи за цей злочин примусові роботи на строк до шести місяців або штраф до п'ятисот рублів. За образу, завдану в поширених чи публічно виставлених друкованих творах або зображеннях (ст. 168), винному загрожували примусові роботи або штраф до п'ятисот рублів (тобто санкція була пом'якшена) [1072, с. 41]. Наклеп у ст. 169 КК 1927 р. загалом визначався так, як і в попередньому кодексі, однак слово «оприлюднення» було замінено словом «поширення», а слово «обставини» – словом «вигадки». Аналогічним було й покарання за цей злочин (основний склад). Натомість санкція кваліфікованого складу вказаного діяння отримала альтернативне позбавленню волі (на строк до одного року) покарання – примусові роботи [1072, с. 41].

Статті КК УРСР 1960 р., що встановлювали відповідальність за образу і наклеп, помінялись місцями: спершу регламентувалась відповідальність за наклеп (ст. 125), а відтак за образу (ст. 126). Наклеп визначався як поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. За вчинення вказаного діяння радянський законодавець передбачив покарання у виді позбавлення волі на строк до одного року або виправні роботи на той же строк. Таким чином, у КК УРСР 1960 р. покарання за наклеп було посилене. Розширив законодавець також коло кваліфікуючих наклеп ознак: ч. 2 ст. 125 встановлювала відповідальність за наклеп, вчинений особою, раніше судимою за наклеп, а так само поєднаний з обвинуваченням у вчиненні особливо небезпечного державного злочину або такого іншого тяжкого злочину, за який згідно із законом може бути призначено покарання

у виді позбавлення волі строком на вісім років і більше чи смертної кари. Каралося вказане діяння позбавленням волі на строк до трьох років [668, с. 54].

У ст. 126 КК УРСР 1960 р. вперше визначалося поняття образи як умисного приниження честі і гідності особи, вираженого в непристойній формі. Зазначене діяння каралося виправними роботами на строк до трьох місяців або штрафом у розмірі до тридцяти карбованців, або громадською доганою [668, с. 54]. Згодом (зміни вносились 12 січня 1983 р. і 8 лютого 1995 р.) покарання за вказаний злочин було посилене: строк виправних робіт збільшився до одного року, а розмір штрафу становив від тридцяти до вісімдесяти мінімальних розмірів заробітної плати [667, с. 78].

Варто зазначити, що в СРСР з шістдесятих років минулого століття народні суди, як правило, не приймали до свого розгляду справи про наклеп і образу, пропонуючи потерпілим звертатися до товариських судів. Так, у 1988 р. в СРСР народні суди розглянули в порядку кримінального судочинства 686 справ про наклеп та образу, а в 1989 р. – 795. Зрозуміло, що для величезної країни ці цифри були мізерними [960, с. 103; 1028, с. 62].

У прийнятому в 2001 р. КК України відповідальність за наклеп та образу не була передбачена.

Насамкінець зазначимо, що спроби здійснити «реанімацію» кримінальної відповідальності за наклеп мали місце й після 2001 р. На розгляд Верховної Ради України неодноразово подавалися проекти законів, якими пропонувалося встановити в КК України відповідальність за вказане діяння (йдеться, зокрема, про законопроекти № 2137 від 5 вересня 2002 р., № 3123 від 18 лютого 2003 р., № 4267 від 15 жовтня 2003 р., № 5173 від 20 лютого 2004 р., № 8723 від 17 січня 2006 р., № 2051 від 6 вересня 2006 р., № 2086 від 22 лютого 2008 р., № 6398 від 17 травня 2010 р., № 11013 від 18 липня 2012 р.) [225]. Усі вказані законопроекти були відхилені.

Утім, одна із таких ініціатив все ж увінчалася успіхом. Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р.

№ 721-VII [516] КК України був доповнений ст. 151-1 «Наклеп». Однак стаття 151-1 КК України залишалася чинною недовго. З огляду на протести проти цієї та інших законодавчих новел, що увійшли в історію України як «диктаторські закони», уже невдовзі (28 січня 2014 р.) наклеп був декриміналізований [515].

Втім, навіть після цього спроби повернути кримінальну відповідальність за вказане діяння не припинилися: 20 листопада 2018 р. у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп [919]. Однак через негативну реакцію на нього у суспільстві ініціатори законопроекту 29 серпня 2019 р. відкликали його.

Таким чином, протягом XIX – початку XXI ст. законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи пройшло тривалу еволюцію від детальної регламентації відповідних положень до декриміналізації діянь (наклепу та образи), які традиційно вважалися посяганнями на вказані цінності. Зазначена еволюція пов'язана із поступовим усвідомленням того, що протидія вказаним діянням засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою передовсім цивільного права.

1.4. Система злочинів проти волі, честі та гідності особи за кримінальним законодавством України та зарубіжних держав

Значення порівняльно-правових досліджень, у тому числі й в галузі кримінального права, переоцінити складно. Завдяки вивченню кримінального законодавства зарубіжних держав можна виявити як переваги, так і недоліки національного законодавства, запозичити кращий досвід для удосконалення чинного КК України. Не є винятком й аналіз зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії злочинам проти свободи, честі та гідності особи.

Автором проаналізовано кримінальне законодавство 63 держав світу, зокрема: Австралії [1164], Австрії [1214], Азербайджану [1054], Албанії [1174], Аргентини

[1186], Бельгії [1171], Білорусі [1059], Болгарії [777], Болівії [1183], Бразилії [1181], Вірменії [1058], Гватемали [1185], Греції [1222], Грузії [1056], Данії [1213], Естонії [857], Ізраїлю [513], Індії [1195], Ірану [512], Іспанії [659], Італії [1161], Казахстану [1060], Канади [1165], Киргизстану [1057], Китаю [1180], Колумбії [1184], Республіки Корея [1061], Куби [1182], Латвії [1200], Литви [1201], Мальти [1176], Мексики [1190], Молдови [1062], Нідерландів [1172], Німеччини [572], Норвегії [1206], Перу [1189], Північної Македонії [1177], Польщі [660; 1198; 1199], Португалії [1188], Росії [1069], Румунії [1178], Сальвадору [1187], Сан-Марино [1065], Сербії [1066], Словаччини [1217], Словенії [1179], США [1216], Таджикистану [1067], Тунісу [661], Туреччини [1207], Туркменістану [1070], Угорщини [1175], Узбекистану [1068], Федерації Боснії та Герцеговини [1170], Фінляндії [1167], Франції [669], Хорватії [1166], Чехії [1169], Чорногорії [1168], Швейцарії [1208], Швеції [1173] та Японії [1205]. Завдяки цьому вдалося охопити кримінальне законодавство держав, котрі репрезентують різні типи правових систем сучасного світу (романо-германський, англо-американський, змішаний, релігійний і традиційний). При цьому основний акцент зроблено на законодавстві держав, що належать до романо-германської правової системи, до якої прийнято відносити й Україну.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що більшість законодавців акумулює злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи в різних главах (розділах) кримінального закону. Розміщення вказаних діянь в межах однієї глави (розділу) КК притаманне законодавцям більшості пострадянських держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України).

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти свободи особи в самостійну групу кримінально караних діянь, здебільшого концентрують їх в главі (розділі) «Злочини проти особистої свободи» (кримінальні кодекси Албанії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Греції, Данії, Італії, Киргизстану, Куби, Литви, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Румунії, Сальвадору, Угорщини, Фінляндії, Хорватії) або ж в главі

(розділі) «Злочини проти свободи» (кримінальні кодекси Австрії, Аргентини, Естонії, Іспанії, Польщі, Сан-Марино, Туреччини).

Назва структурних частин кримінальних законів ряду держав, в яких розміщені злочини проти свободи особи, подібна до зазначених вище. Так, в КК Франції вказані злочини включені до глави «Про посягання на свободу особи», в КК Швейцарії – до розділу «Злочини і проступки проти свободи», в КК Тунісу – до розділу «Про втручання в особисту свободу». В деяких зарубіжних кримінальних законах глави (розділи), у яких сконцентровано відповідні посягання, включають в себе не тільки посягання на свободу особи, а й інші діяння. У зв'язку з цим назви цих глав (розділів) відображають вказану особливість. Наприклад, глава 4 КК Швеції має назву «Про злочини проти свободи і спокою», глава 24 КК Норвегії – «Захист особистої свободи та спокою», глава 15 КК Північної Македонії, глава XVII КК Федерації Боснії та Герцеговини і глава 15 КК Чорногорії – «Злочини проти свободи і прав людини та громадянина», глава IV КК Бельгії – «Про посягання на особисту свободу і недоторканність житла, вчинені приватними особами», глава II КК Чехії – «Карні діяння проти свободи та права на охорону особистості, приватності, таємниці листування» (глава поділена на дві відповідні частини), глава 2 КК Словаччини – «Злочини проти свободи і людської гідності» (глава поділена на дві відповідні частини).

Подекуди законодавці не виокремлюють злочини проти свободи особи, включаючи їх в більш широкі за змістом структурні частини кримінальних законів. Приміром, у КК Грузії і КК Словенії посягання на свободу особи акумульовані в главі «Злочини проти прав і свобод людини», в КК Сербії – у главі «Злочинні діяння проти прав і свобод людини і громадянина», в КК Казахстану – у главі «Кримінальні правопорушення проти особи», в КК Китаю – у главі «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян», у КК Канади – в главі «Злочини проти особи та репутації», в КК Ірану – в розділі «Злочини проти особи і неповнолітніх», в КК Індії – у главі «Злочини проти людського тіла». Водночас нерідко законодавці, формулюючи назву відповідної глави (розділу), навпаки, намагаються максимально конкретизувати коло тих діянь, які в ній (у ньому) сконцентровані. Так, наприклад, у

КК Болгарії злочинам проти свободи особи законодавець відводить три розділи – розділ IV «Викрадення та незаконне ув'язнення», розділ V «Примушування» і розділ IX «Торгівля людьми», в КК Республіки Корея – аж чотири глави (глава XXIX «Злочини, пов'язані з незаконним арештом і незаконним ув'язненням», глава XXX «Злочини, пов'язані із залякуванням», глава XXXI «Злочини, пов'язані з викраденням людей», глава XXXVII «Злочини, які стосуються перешкоджання іншій особі у використанні її права»).

Варто також зауважити, що склади злочинів, які фактично посягають на свободу особи, законодавцями нерідко включаються до інших глав (розділів), зокрема, про злочини проти міжнародного правопорядку, громадської безпеки, моральності [83, с. 413–414].

Система злочинів проти свободи особи у законодавстві зарубіжних держав є надзвичайно різноманітною. Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що до вказаних злочинів законодавці найчастіше відносять: незаконне позбавлення свободи, викрадення людини, торгівлю людьми, рабство і работоргівлю, захоплення заручників, примушування, погрозу.

Відповідальність за *незаконне позбавлення свободи* передбачають кримінальні закони фактично усіх держав світу, зокрема: Австрії (§ 99), Азербайджану (ст. 145), Албанії (ст. 110), Аргентини (ст.ст. 141, 142, 144 bis), Бельгії (ст.ст. 434–438 bis), Білорусі (ст. 183), Болгарії (ст. 142а), Болівії (ст. 292), Бразилії (ст. 148), Вірменії (ст. 133), Гватемали (ст.ст. 203, 204), Греції (ст. 325), Грузії (ст. 143), Данії (§ 261), Естонії (ст. 136), Ізраїлю (ст. 377), Індії (ст.ст. 339–348), Ірану (ст. 621), Іспанії (ст. 163), Італії (ст.ст. 606, 607), Казахстану (ст. 126), Киргизстану (ст. 172), Китаю (ст. 238), Колумбії (ст.ст. 174–177), Республіки Корея (ст.ст. 276–282), Куби (ст. 333), Латвії (ст. 152), Литви (ст. 146), Мексики (ст. 364), Молдови (ст. 166), Нідерландів (ст. 282), Німеччини (§ 239), Норвегії (ст.ст. 254, 255), Перу (ст. 152), Північної Македонії (ст. 140), Польщі (ст. 189), Португалії (ст. 158), Росії (ст. 127), Румунії (ст. 205), Сальвадору (ст. 148), Сербії (ст. 63), Словаччини (§ 182), Словенії (ст. 133), Таджикистану (ст. 131), Тунісу (ст. 250), Туреччини (ст. 109), Туркменістану (ст. 129), Угорщини (ст. 194), Узбекистану (ст. 138), Федерації Боснії

та Герцеговини (ст. 179), Фінляндії (ст.ст. 1, 2 глави 25), Франції (ст. 224-1), Хорватії (ст. 136), Чехії (ст. 170), Чорногорії (ст. 162), Швейцарії (ст.ст. 183, 184), Швеції (ст. 2 глави 4), Японії (ст.ст. 220, 221).

Варто зауважити, що окремі законодавці передбачають відповідальність не лише за умисне незаконне позбавлення свободи, а й за незаконне позбавлення свободи, вчинене з необережності (зокрема, Данії (ч. 3 § 261), Нідерландів (ст. 283) і Фінляндії (ст. 6 глави 25)).

Поширеним діянням проти особистої свободи є також **викрадення людини**. Відповідальність за вказане посягання (в тому числі й за викрадення людини, вчинене з певною метою) встановлена кримінальним законодавством Австрії (§§ 100–102), Азербайджану (ст. 144), Албанії (ст.ст. 109, 109/a), Аргентини (ст. 142 bis), Білорусі (ст. 182), Болгарії (ст. 142), Вірменії (ст. 131), Греції (ст. 322), Ізраїлю (ст.ст. 369, 371–374, 374алеф, 375), Індії (ст.ст. 359–369), Іспанії (ст. 164), Італії (ст. 605), Казахстану (ст. 125), Канади (ст. 279), Киргизстану (ст. 170), Китаю (ст.ст. 239, 240), Колумбії (ст.ст. 168–171), Республіки Корея (ст.ст. 288, 289, 291), Латвії (ст. 153), Молдови (ст. 164), Нідерландів (ст. 278), Німеччини (§§ 234, 239a), Північної Македонії (ст. 141), Португалії (ст. 161), Росії (ст. 126), Сальвадору (ст. 149), Сан-Марино (ст.ст. 169, 176), Сербії (ст. 64), Словаччини (§ 186), Словенії (ст. 134), США (§ 1201), Таджикистану (ст. 130), Туркменістану (ст.ст. 126, 127), Угорщини (ст. 190), Узбекистану (ст. 137), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 180), Хорватії (ст. 137), Чехії (ст. 172), Чорногорії (ст. 164), Швеції (ст. 1 глави 4), Японії (ст.ст. 224–229) та інших держав світу. Якщо одні законодавці виокремили викрадення людини в самостійний склад (а то й у кілька складів), то деякі інші об'єднали вказане діяння і незаконне позбавлення свободи в єдине ціле, згадавши, утім, про викрадення людини при формулюванні диспозиції відповідної норми (таким є підхід законодавців Бразилії (ст. 148), Ірану (ст. 621), Норвегії (ст. 254), Тунісу (ст. 250), Франції (ст. 224-1), Швейцарії (ст. 183)). Окремі ж законодавці (наприклад, Болівії, Данії, Естонії, Куби, Литви, Мексики, Польщі, Туреччини) взагалі не згадують про викрадення людини як про злочин проти

свободи особи, виходячи, вочевидь, з того, що стаття про незаконне позбавлення свободи охоплює й вказане посягання.

Необхідно також зазначити, що законодавці ряду держав (зокрема, Австрії, Ізраїлю, Індії, Китаю, Республіки Корея, Нідерландів, Німеччини, Сан-Марино, Японії) передбачають одразу декілька різновидів викрадення людини, що засвідчує поширеність казуального підходу до конструювання відповідних норм [див. дет.: 83, с. 414; 88, с. 138].

Варто також зауважити, що поширеним явищем є виокремлення поряд зі складом викрадення людини самостійного складу *викрадення дитини*. При цьому різними є підходи до визначення об'єкта, на який посягає таке діяння. До злочинів проти свободи особи викрадення дитини відносять, зокрема, законодавці Австрії (§ 101), Аргентини (ст. 146), Греції (ст. 324), Ізраїлю (ст. 373), Індії (ст.ст. 361, 363А, 369), Канади (ст.ст. 280–283), Республіки Корея (ст. 287), Молдови (ст. 164-1), Нідерландів (ст.ст. 279, 281), Німеччини (§ 235), Норвегії (ст. 261), США (§ 1204), Фінляндії (ст. 5(а) глави 25) та Японії (ст. 224). Водночас інші законодавці викрадення дитини відносять до злочинів, що посягають на порядок сімейних відносин та інтереси дітей. Такою, зокрема, є позиція законодавців Австрії (§ 195), Албанії (ст. 127), Бельгії (ст. 428), Болгарії (ст. 185), Болівії (ст. 246), Голландії (ст. 279), Данії (§ 215), Естонії (ст. 172), Ізраїлю (ст. 367), Ірану (ст. 631), Іспанії (ст. 225-1), Китаю (ст. 262), Литви (ст. 156), Мальти (ст. 210), Північної Македонії (ст. 198), Польщі (ст. 211), Португалії (ст. 249), Сербії (ст. 116), Словаччини (§ 209), Словенії (ст. 190), Туреччини (ст. 234), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 217), Чехії (ст. 200), Чорногорії (ст. 217), Швейцарії (ст. 220), Швеції (ст. 4 глави 7) та інших держав. У кримінальному законодавстві Австрії та Ізраїлю, таким чином, передбачено дві статті про викрадення дитини – одна у главі (розділі) про злочинні діяння проти свободи особи, друга – у главі (розділі) про злочини проти сім'ї та неповнолітніх (у вказаних кодексах назви відповідних структурних частин різняться) [див. дет.: 83, с. 414; 88, с. 138]. Зауважимо також, що більшість законодавців не виокремлює в якості викрадення дитини заволодіння нею одним із батьків чи іншим близьким родичем. Однак трапляються й винятки. Так, у КК

Молдови встановлено відповідальність за викрадення неповнолітнього близькими родичами (ст. 164-1). У КК Литви виокремлено привілейований склад викрадення батьком, матір'ю чи близьким родичем своєї малолітньої дитини чи малолітньої дитини своїх близьких родичів з дитячого закладу або ж в особи, у якої дитина законно проживала (ч. 2 ст. 156) [83, с. 414–415].

Більшість законодавців передбачає кримінальну відповідальність за таке діяння як *торгівля людьми*. Однак підходи до місця цього злочину в структурі Особливої частини кримінального законодавства суттєво різняться. До злочинів проти свободи особи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) торгівлю людьми відносять законодавці Австрії (§ 104а), Азербайджану (ст. 144-1), Албанії (ст. 110/а), Аргентини (ст.ст. 145 bis, 145 ter), Білорусі (ст. 181), Бразилії (ст. 149-А), Вірменії (ст. 132), Греції (ст. 323А), Данії (§ 262а), Естонії (ст. 133), Ізраїлю (ст. 377алеф), Італії (ст. 601), Киргизстану (ст. 171), Колумбії (ст. 188), Латвії (ст.ст. 154-1, 154-2), Литви (ст. 147), Молдови (ст. 165), Нідерландів (ст. 273f), Німеччини (§§ 232, 233, 233а), Норвегії (ст.ст. 257, 258), Перу (ст.ст. 153, 153-А), Польщі (ст. 189а), Португалії (ст. 160), Росії (ст. 127-1), Сан-Марино (ст. 168), Словаччини (§ 179), Таджикистану (ст. 130-1), Туркменістану (ст. 129-1), Угорщини (ст. 192), Узбекистану (ст. 135), Фінляндії (ст.ст. 3, 3(а) глави 25), Чехії (ст. 168), Швейцарії (ст. 182), Швеції (ст. 1а глави 4).

Подібним за своєю суттю є підхід й деяких інших законодавців. Так, корейський законодавець відніс розглядуване посягання до злочинів, пов'язаних з викраденням людей (ст. 289), румунський – включив його в главу з назвою «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб» (ст. 210), американський – в розділ «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§ 1590), австралійський (ст.ст. 271.2, 271.3, 271.5, 271.6) і болгарський (ст.ст. 159а–159г) – в розділ «Торгівля людьми», японський – в главу «Злочини викрадення та купівлі чи продажу людських істот» (ст. 226-2). У КК Грузії вказане діяння включено до глави про злочини проти прав і свобод людини (ст. 143-1), у КК Казахстану – до глави, яка об'єднує кримінальні правопорушення проти особи (ст. 128), у КК Канади – до глави «Злочини проти особи та репутації» (ст. 279.01), у КК Китаю – до глави про злочини проти прав

людини і демократичних прав громадян (ст.ст. 240, 241), у КК Індії – до глави «Злочини проти людського тіла» (ст. 370).

Разом з тим у зарубіжному законодавстві трапляються й інші підходи до визначення об'єкта розглядуваного посягання.

З точки зору деяких законодавців, торгівля людьми посягає передовсім на міжнародний правопорядок. Так, у КК Північної Македонії відповідна стаття (ст. 418-а) розміщена в розділі «Злочини проти людства і міжнародного права»), Сальвадору (ст.ст. 367–367-С) і Словенії (ст. 113) – у главі (розділі) «Злочинні діяння проти людства», у КК Хорватії (ст. 106) – у розділі «Злочини проти людства та людської гідності», у КК Чорногорії (ст. 444) – в розділі «Злочини проти людства та інших цінностей, захищених міжнародним правом», у КК Туреччини (ст. 80) – у главі «Міжнародні злочини».

Зауважимо також, що в законодавстві деяких держав відсутній єдиний склад торгівлі людьми. Приміром, КК Німеччини включає кілька статей, спрямованих на протидію вказаному посяганням: у § 232 встановлено відповідальність за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, у § 233 – за торгівлю людьми з метою експлуатації у вигляді робочої сили, у § 233а – за сприяння торгівлі людьми, у § 236 – за торгівлю дітьми. У цьому контексті необхідно також зазначити, що поширеним явищем є виокремлення в кримінальному законодавстві самостійної статті про відповідальність за *торгівлю дітьми*. При цьому одні законодавці (зокрема, Мексики (ст.ст. 366 Ter, 366 quáter) і Німеччини (§ 236)) зараховують вказане посягання до злочинів проти свободи особи, другі (зокрема, Грузії (ст. 143-2), Канади (ст. 279.011) і Мальти (ст. 248D)) – до злочинів проти прав і свобод людини, треті (зокрема, Албанії (ст. 128/б), Вірменії (ст. 168), Казахстану (ст. 135), Литви (ст. 157), Молдови (ст. 206), Перу (ст. 147), Таджикистану (ст. 167), Хорватії (ст. 174)) – до злочинів проти сім'ї та неповнолітніх, четверті (зокрема, Північної Македонії (ст. 418-d) і Чорногорії (ст. 445)) – до злочинів проти людства і міжнародного права. Індійський законодавець включив вказане діяння до глави XVI «Злочини проти людського тіла» (ст.ст. 372, 373), румунський – до глави VII «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб» (ст. 211), американський – до

розділу 77 «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§ 1591), австралійський – до розділу 271 «Торгівля людьми» (ст.ст. 271.4, 271.7). В Пенітенціарному кодексі Естонії містяться дві статті про відповідальність за торгівлю дітьми: перша (ст. 173 «Купівля-продаж дитини») – у розділі, який об'єднує винні діяння проти сім'ї, друга (ст. 175 «Торгівля людьми з метою використання неповнолітнього») – у розділі, в якому акумульовані винні діяння проти неповнолітніх.

Деякі законодавці виокремлюють також *діяння, пов'язані з торгівлею людьми*. Так, наприклад, у кримінальних кодексах Азербайджану (ст. 144-3) і Канади (ст. 279.03) міститься стаття про відповідальність за незаконні дії з документами з метою торгівлі людьми, в КК Білорусі – за незаконні дії, спрямовані на працевлаштування громадян за кордоном (ст. 187), у кримінальних кодексах Албанії (ст. 110/b), Грузії (ст. 143-3), Індії (ст. 370A), Канади (ст. 279.02), Литви (ст. 147-2), Молдови (ст. 165-1) і Румунії (ст. 216) – за користування результатами праці чи послугами осіб, які стали жертвами торгівлі людьми¹, в КК Китаю – за перешкоджання шляхом насильства та погроз звільненню куплених жінки або дитини співробітниками державних органів (ст. 242) тощо.

Чимало законодавців передбачили спеціальні норми про кримінальну відповідальність за *рабство і работоргівлю*. При цьому місце зазначених норм в Особливій частині проаналізованих кримінальних законів визначено по-різному. Якщо в законодавстві одних держав (зокрема, Австрії (§ 104), Аргентини (ст. 140), Білорусі (ст. 181-1), Болівії (ст. 291), Бразилії (ст. 149), Ізраїлю (ст. 375алеф), Італії (ст.ст. 600, 602), Киргизстану (ст. 173), Нідерландів (ст.ст. 274–277), Молдови (ст. 167), Норвегії (ст.ст. 259, 260), Португалії (ст. 159), Росії (ст. 127-2), Сан-Марино (ст.ст. 167, 168)) рабство і работоргівля віднесені до злочинів проти свободи особи, то в інших (зокрема, Австралії (ст. 270.3), Азербайджану (ст. 106), Північної Македонії (ст. 418), Словенії (ст. 112), Хорватії (ст. 105), Чорногорії (ст. 446)) – до посягань на міжнародний правопорядок. У КК Індії стаття про работоргівлю (ст. 371) включена до глави «Злочини проти людського тіла». Румунський

¹ Водночас законодавці ряду держав (зокрема, Греції (ч. 6 ст. 323A), Північної Македонії (ч. 3 ст. 418-а), Португалії (ч. 5 ст. 160), Хорватії (ч. 4 ст. 106) та Чорногорії (ч. 7 ст. 444)) відповідальність за користування результатами праці чи послугами жертв торгівлі людьми передбачають в межах статті про відповідальність за торгівлю людьми.

законодавець статтю про рабство і работоргівлю (ст. 209) розмістив в главі «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб», американський – в розділі «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§§ 1582, 1583, 1585–1588). Білоруський законодавець дане посягання криміналізував двічі: в главі 22 «Злочини проти особистої свободи, честі та гідності» (ст. 181-1) і в главі 17 «Злочини проти миру і безпеки людства», де «обернення в рабство» є однією з альтернативних ознак об'єктивної сторони складу «Злочини проти безпеки людства» (ст. 128) [83, с. 415].

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що в кримінальному законодавстві різних держав світу відсутній єдиний підхід до криміналізації вказаних посягань. Одні законодавці (зокрема, Білорусі (ст. 181-1), Киргизстану (ст. 173), Росії (ст. 127-2)) встановили відповідальність виключно за використання рабської праці, другі (зокрема, Аргентини (ст. 140), Болівії (ст. 291), Бразилії (ст. 149), Ізраїлю (ст. 375 алеф), Молдови (ст. 167)) – винятково за обернення людини в рабство або в стан, аналогічний до рабства, а також за тримання її в таких умовах, треті (зокрема, Індії (ст. 371)) – виключно за торгівлю рабами, четверті (зокрема, Австралії (ст. 270.3), Австрії (§ 104), Італії (ст.ст. 600, 602), Португалії (ст. 159), Румунії (ст. 209), Сан-Марино (ст.ст. 167, 168)) криміналізували обернення людини в рабство чи тримання її в рабстві або в іншому подібному стані, а також работоргівлю, п'яті (зокрема, Нідерландів (ст.ст. 274–277)) – встановили відповідальність за работоргівлю і перевезення рабів, шості (зокрема, Азербайджану (ст. 106), Норвегії (ст.ст. 259, 260), Словенії (ст. 112), США (§§ 1582, 1583, 1585–1588), Хорватії (ст. 105), Чорногорії (ст. 446) – окрім обернення в рабство і работоргівлі, передбачили відповідальність також за посередництво у работоргівлі, підбурювання до такої діяльності та перевезення обернених в рабство осіб.

Деякі законодавці серед злочинів проти особистої свободи виокремили **примусову працю**. Такою є позиція законодавців Азербайджану (ст. 144-2), Ізраїлю (ст. 376), Литви (ст. 147-1), Молдови (ст. 168), Туреччини (ст. 117), Угорщини (ст. 193), Швеції (ст. 1b глави 4). Румунський законодавець статтю про відповідальність за примусову працю (ст. 212) розмістив в окремій главі «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб», американський – в розділі «Пеонаж,

рабство і торгівля людьми» (§ 1589), австралійський – в розділі «Рабство і злочини, подібні до рабства» (ст. 270.6A), китайський – в главі «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян» (ст. 244), індійський – в главі «Злочини проти людського тіла» (ст. 374).

Різними є підходи законодавців стосовно визначення місця в системі Особливої частини КК такого посягання як *використання дитячої праці*. Так, у кримінальних кодексах Аргентини (ст. 148 bis) і Швеції (ст. 1b глави 4) вказане діяння віднесено до злочинів проти свободи особи, в КК Угорщини (ст. 209) воно включене до глави, в якій сконцентровано злочини проти дітей та сім'ї, в КК Мальти (ст. 248DB) – до підрозділу «Торгівля людьми», включеного до глави «Злочини проти особи», в КК Республіки Корея (ст. 274) – до глави «Злочини, пов'язані з відмовою і поганим поведженням».

Окремі законодавці до злочинів проти особистої свободи зараховують *використання дитини для жебракування*. Такою, зокрема, є позиція італійського законодавця (ст. 600 octies). Румунський законодавець статтю про відповідальність за вказане посягання (ст. 215) розмістив у главі «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб», турецький – в розділі «Злочини проти громадської моралі» (ст. 229), болгарський – в главі «Злочини проти шлюбу, сім'ї та молоді» (ст. 189), колумбійський – в розділі «Злочини проти сім'ї» (ст. 231).

У кримінальному законодавстві України і Туркменістану стаття про відповідальність за *підміну дитини* міститься в розділі (в КК Туркменістану – в главі), що об'єднує злочини проти волі, честі та гідності особи. Натомість в абсолютній більшості кримінальних кодексів зарубіжних держав відповідна стаття включена до глави (або розділу), що об'єднує злочинні посягання проти сім'ї та неповнолітніх. Йдеться, зокрема, про кримінальне законодавство Австрії (§ 200), Азербайджану (ст. 172), Албанії (ст. 128, ст. 128/a), Аргентини (ст. 139), Бельгії (ст. 363), Білорусі (ст. 180), Болгарії (ст. 184), Бразилії (ст. 242), Вірменії (ст. 167), Гватемали (ст. 239), Грузії (ст. 174), Естонії (ст. 174), Ірану (ст. 631), Іспанії (ст. 220), Казахстану (ст. 136), Киргизстану (ст. 183), Колумбії (ст. 238), Куби (ст. 365), Латвії (ст. 167), Литви (ст. 156), Німеччини (§ 169), Перу (ст. 145),

Північної Македонії (ст. 199), Росії (ст. 153), Сальвадору (ст. 196), Сан-Марино (ст. 230), Сербії (ст. 117), Словенії (ст. 189), Таджикистану (ст. 171), Туреччини (ст. 231), Угорщини (ст. 213), Узбекистану (ст. 124), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 218), Фінляндії (ст. 2 глави 18), Хорватії (ст. 175), Чорногорії (ст. 218), Швеції (ст. 3 глави 7).

Самостійний склад *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги* (законодавче формулювання зазначеного діяння, зрозуміло, різниться) передбачений в кримінальних кодексах Азербайджану (ст. 146), Білорусі (ст. 184), Вірменії (ст. 134), Грузії (ст. 149), Казахстану (ст. 127), Киргизстану (ст. 174), Латвії (ст. 155), Молдови (ст. 169), Таджикистану (ст. 133), Росії (ст. 128), Туркменістану (ст. 131). При цьому КК Туркменістану у ст. 131 передбачає відповідальність за поміщення особи, котра не потребує відповідної форми лікування, не тільки до психіатричного стаціонару, а й до іншого лікувального закладу закритого типу. Кримінальні кодекси Данії (ч. 2 § 261), Литви (ч. 3 ст. 146) та Болгарії (ч. 6 ст. 142а) розглядають незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги в якості кваліфікованого (КК Данії) або ж особливо кваліфікованого (КК Литви та КК Болгарії) складу незаконного позбавлення свободи.

Суттєво різняться підходи до визначення місця в системі Особливої частини КК такого діяння як *захоплення заручників*. Так, якщо кримінальне законодавство Болгарії (ст. 143а), Естонії (ст. 135), Латвії (ст. 154), Нідерландів (ст. 282а), Німеччини (§ 239b), Португалії (ст. 162), Словаччини (§ 185), США (§ 1203), Туркменістану (ст. 130), Фінляндії (ст.ст. 4, 4(а) глави 25), Франції (ст. 224-4), Чехії (ст. 174) та Швейцарії (ст. 185) захоплення заручників відносить до злочинів проти свободи людини (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи), то законодавство Азербайджану (ст. 215), Білорусі (ст. 291), Вірменії (ст. 218), Казахстану (ст. 261), Киргизстану (ст. 244), Литви (ст. 252), Молдови (ст. 280), Росії (ст. 206), Таджикистану (ст. 181) та Узбекистану (ст. 245) – до злочинів проти громадської безпеки. Польський законодавець статтю про відповідальність за захоплення заручника (ст. 252) розмістив серед злочинів проти публічного порядку (глава XXXII), китайський – серед злочинів проти прав людини і демократичних

прав громадян (ст. 239), корейський – серед злочинів, що полягають у перешкоджанні іншій особі користуватися своїм правом (ст. 324-3), канадський – у главі «Злочини проти особи та репутації» (ст. 279.1). Окремі кримінальні закони містять одразу два склади розглядуваного злочину. Так, приміром, КК Болгарії містить два самостійні склади захоплення заручника – як злочину проти Республіки (ст. 97а) і як злочину проти особи (ст. 143а), котрі різняться залежно від мети, яку ставить перед собою винний. Подібним є підхід грузинського законодавця, який, з одного боку, вважає вказане діяння злочином проти прав і свобод людини (ст. 144), з іншого ж – відносить його до терористичних злочинів (глава XXXVIII «Тероризм» розділу 11 «Злочини проти держави»). Норвезький законодавець статтю про захоплення заручників з терористичною метою (ст. 143) включив до глави 18 «Терористичні акти та акти, пов'язані з тероризмом». Окремі законодавці (зокрема, Північної Македонії (ст. 421) та Словенії (ст. 373)) статтю про відповідальність за вказане діяння включили до глави про злочини проти людства і міжнародного права [83, с. 416–417].

До злочинів проти свободи особи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) законодавці нерідко відносять *примушування*, загальний склад якого в КК України відсутній. Відповідальність за вказане діяння передбачають кримінальні закони Австрії (§§ 105, 106), Албанії (ст. 109/b), Аргентини (ст.ст. 149 bis, 149 ter), Білорусі (ст. 185), Болівії (ст. 294), Бразилії (ст. 146), Греції (ст. 330), Данії (§ 260), Іспанії (ст. 172), Італії (ст.ст. 610, 611), Куби (ст. 340), Литви (ст. 148), Нідерландів (ст.ст. 284, 284а, 285b), Німеччини (§ 240), Норвегії (ст.ст. 251, 252), Перу (ст. 151), Північної Македонії (ст. 139), Польщі (ст. 191), Португалії (ст.ст. 154, 155), Румунії (ст. 207), Сан-Марино (ст. 179), Словаччини (§§ 189–192), Таджикистану (ст. 134), Туреччини (ст.ст. 107, 108), Угорщини (ст. 195), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 181), Фінляндії (ст. 8 глави 25), Хорватії (ст. 138), Чехії (ст. 175), Чорногорії (ст. 165), Швейцарії (ст. 181), Швеції (ст. 4 глави 4) та інших держав.

В КК Болгарії стаття про примушування (ст. 143) включена до розділу з назвою «Примушування», в КК Японії (ст. 223) – до глави «Злочини залякування», в кримінальних кодексах Грузії (ст. 150), Сербії (ст. 62) і Словенії (ст. 132) вказане

діяння віднесені до злочинів проти прав і свобод людини, в КК Кореї (ст.ст. 324, 324-2) – до злочинів, які стосуються перешкоджання іншій особі у використанні її права, в КК Колумбії (ст.ст. 182–185) і КК Сальвадору (ст. 153) – до посягань на особисту автономію.

Окремі законодавці встановлюють відповідальність за такий спеціальний вид примушування як *примушування до шлюбу*. Разом з тим порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що більшість з них відносять вказане діяння не до злочинів проти свободи особи, а проти порядку укладення шлюбу і сімейних відносин. Такою, зокрема, є позиція законодавців Австрії (§ 193), Азербайджану (ст. 176-1), Албанії (ст. 130), Болгарії (ст.ст. 177, 190), Киргизстану (ст.ст. 176, 177), Сербії (ст. 113а), Туркменістану (ст. 162) та Хорватії (ст. 169). До злочинів проти свободи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) зазначене діяння відносять кримінальні кодекси Німеччини (§ 237), Норвегії (ст. 253), Узбекистану (ст. 136), Швейцарії (ст. 181а) та Швеції (ст.ст. 4с, 4d глави 4). В КК Китаю дане діяння (ст. 257) включено до глави, що об'єднує злочини проти прав людини і демократичних прав громадян, в КК Грузії (ст. 150-1) – до глави «Злочини проти прав і свобод людини», в КК Канади (ст. 293.1) – до глави «Злочини проти особи та репутації», в КК Австралії (ст. 270.7В) – до розділу «Рабство і злочини, подібні до рабства», а в КК Індії (ст. 366) – до глави «Злочини проти людського тіла».

До посягань на свободу особи нерідко відносять також таке діяння як *погроза*. Відповідну позицію займають, зокрема, законодавці Австрії (§ 107), Аргентини (ст.ст. 149 bis, 149 ter), Білорусі (ст. 186), Болівії (ст. 293), Бразилії (ст. 147), Вірменії (ст. 137), Греції (ст. 333), Іспанії (ст.ст. 169–171), Італії (ст. 612), Куби (ст.ст. 338, 339), Нідерландів (ст. 285), Німеччини (§ 241), Норвегії (ст.ст. 263–265), Польщі (ст. 190), Португалії (ст.ст. 153, 155), Румунії (ст. 206), Сан-Марино (ст. 181), Туреччини (ст. 106), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 183), Фінляндії (ст.ст. 7, 7(а) глави 25), Хорватії (ст. 139), Чорногорії (ст. 168), Швейцарії (ст. 180), Швеції (ст. 5 глави 4).

Подібним за своєю суттю є підхід й деяких інших законодавців. Так, в КК Болгарії стаття про відповідальність за погрозу (ст. 144) включена до розділу з

назвою «Примушування», в КК Японії (ст. 222) – до глави «Злочини залякування», в кримінальних кодексах Грузії (ст. 151) і Словенії (ст. 135) вказане діяння віднесено до злочинів проти прав і свобод людини, в КК Сальвадору (ст. 154) – до посягань на особисту автономію, в КК Кореї (ст.ст. 283–286) – до злочинів, пов'язаних із залякуванням.

Однак окремі законодавці мають іншу точку зору на об'єкт розглядуваного посягання. Приміром, у КК Ізраїлю (ст. 192) погроза віднесена до злочинів проти громадського порядку, в КК Албанії (ст. 121/a) – до злочинів проти моральності та гідності, в КК Данії (§ 266) – до злочинів проти спокою, в КК Росії (ст. 119) – до злочинів проти життя та здоров'я.

По-різному визначається місце в системі Особливої частини КК такого діяння як *насильницьке зникнення*. Так, якщо в кримінальних кодексах Албанії (ст. 109/c), Аргентини (ст. 142 ter), Болівії (ст. 292 Bis), Гватемали (ст. 201 ter), Колумбії (ст.ст. 165–167), України (ст. 146-1) та Швейцарії (ст. 185 bis) вказане діяння визнано злочином проти особистої свободи, то в кримінальному законодавстві Австралії (ст. 268.21), Азербайджану (ст. 110), Киргизстану (ст. 382), Литви (ст. 100-1), Перу (ст. 320) і Сальвадору (ст.ст. 364–366) – злочином проти миру та безпеки людства. В КК Мексики статті про відповідальність за насильницьке зникнення (ст.ст. 215-A–215-D) донедавна були розміщені в главі про корупційні злочини, однак 17 листопада 2017 р. з мексиканського кримінального закону вони були виключені [83, с. 417].

Кримінальне законодавство різних держав світу до злочинів проти свободи особи зараховує й *інші посягання*. Так, наприклад, у кримінальних кодексах Австрії (§§ 107a, 107c), Болгарії (ст. 144a), Італії (ст. 612 bis), Німеччини (§ 238), Норвегії (ст.ст. 266, 266a), Польщі (ст. 190a), Румунії (ст. 208), Хорватії (ст. 140), Чорногорії (ст. 168a) і Швеції (ст. 4b глави 4) передбачено відповідальність за переслідування. Кримінальне законодавство окремих держав (зокрема, Аргентини (ст.ст. 143, 144), Грузії (ст. 147), Північної Македонії (ст.ст. 606, 607)) злочином проти особистої свободи визнає незаконне затримання і тримання під вартою. В кримінальних кодексах Австрії (§ 109), Албанії (ст. 112), Греції (ст. 334), Польщі (ст. 193), Сан-

Марино (ст. 182), Словаччини (§ 194), Туреччини (ст. 116), Чехії (ст. 178) і Швейцарії (ст. 186) встановлено відповідальність за порушення недоторканості житла (в КК України, нагадаємо, вказане діяння (ст. 162) включено до розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»). В кримінальних кодексах Австрії (§ 103) і Сан-Марино (ст. 170) передбачено відповідальність за передачу громадянина іноземній державі. Відповідальність за примусове переміщення на територію іншої країни (в тому числі з певною метою) встановлена в кримінальних законах Аргентини (ст. 145), Ізраїлю (ст. 370), Колумбії (ст.ст. 180, 181), Німеччини (§ 234а) і Словаччини (§ 187). В КК Грузії передбачено відповідальність за посягання на право вільного вибору місця перебування (ст. 152), в КК Чорногорії – за порушення свободи пересування і вільного вибору місця проживання (ст. 163). В Пенітенціарному кодексі Естонії до злочинів проти свободи віднесено, зокрема, такі діяння як звідництво (ст. 133-2), сприяння проституції (ст. 133-3), доставлення в державу, у якій обмежуються свободи особи (ст. 134), приватна детективна діяльність (ст. 137), незаконне проведення дослідів на людях (ст. 138), примушування до донорства (ст. 138-1), незаконне вилучення трансплантаційного матеріалу (ст. 139), схиляння до донорства (ст. 140). В КК Польщі до розглядуваних діянь зараховано також розповсюдження зображення оголеної особи під час статевого акту (ст. 191а), здійснення лікувальних заходів без згоди пацієнта (ст. 192). Лікування без згоди пацієнта визнано злочином проти особистої свободи також у КК Португалії (ст. 156). КК Сан-Марино, в якому не виокремлено глави про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, до посягань на свободу особи відносить порушення сексуальної свободи (ст.ст. 171, 172), статеві акти з неповнолітніми або з недієздатними (ст. 173), протизаконні статеві акти (ст. 174), зваблення (ст. 175), розбещення неповнолітніх (ст. 177). Чеський законодавець до посягань на особисту свободу відніс доручення дитини іншій особі (ст. 169), обмеження особистої свободи (ст. 171), розбій (ст. 173), обмеження свободи віросповідання (ст. 176), пригнічення (ст. 177), порушення свободи об'єднань та зборів (ст. 179). Подібні діяння визначив такими, що посягають на свободу людини, і словацький

законодавець (§§ 180, 183, 188, 193, 195), який, окрім цього, зарахував до них несанкціоноване спостереження за приватним життям людини у її помешканні (§ 194а) та порушення таємниці переданих повідомлень (листування) (§§ 196, 197). У кримінальних кодексах Албанії (ст. 111), Колумбії (ст. 173) і Франції (ст.ст. 224-б–224-8) до посягань на свободу людини віднесено викрадення повітряного судна, корабля чи будь-якого транспортного засобу, на борту яких перебувають люди. КК Австрії до розглядуваних посягань зараховує також застосування насильства протягом тривалого періоду (§ 107b) і введення особи в оману, якщо внаслідок цього їй завдано шкоду (§ 108). В Законі про кримінальне право Ізраїлю до посягань на свободу особи віднесено утримання паспорта (ст. 376 алеф). У КК Фінляндії до злочинів проти особистої свободи включено таке посягання як незаконне отримання згоди на усиновлення (ст.ст. 3(b), 3(c) глави 25), у КК Болівії – перешкоджання свободі слова (ст. 296) і посягання на свободу освіти (ст. 297) [83, с. 417–418].

На наш погляд, те чи інше коло діянь, що їх законодавець зараховує до посягань на свободу особи, залежить від низки факторів, серед яких – специфіка тієї чи іншої країни, традиції законотворення, що у ній склалися, зміст, який вкладено законодавцем у розуміння сутності особистої свободи, тощо.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи засвідчує, що більшість законодавців виокремлює вказані посягання в окрему групу кримінально караних діянь. Однак не бракує й винятків. Так, у законодавстві Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану злочини проти честі та гідності особи об'єднані в одній главі (розділі) зі злочинами проти свободи особи, що відображено у назві відповідних глав (розділів). У законодавстві Казахстану і Китаю розглядувані діяння поряд з посяганнями на свободу включені до глав «Кримінальні правопорушення проти особи» і «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян» відповідно. Глава II «Злочини проти особи» КК Туреччини включає частину 7 «Злочини проти свободи» і частину 8 «Злочини проти гідності». В КК Канади посягання на свободу і посягання на честь та гідність особи,

як і чимало інших злочинів, акумульовані в главі VIII «Злочини проти особи та репутації».

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти честі та гідності особи в самостійну групу кримінально караних діянь, відповідні структурні частини кримінальних законів називають по-різному. Одні вказують на те, що розглядувані діяння посягають лише на честь (кримінальні кодекси Австрії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Іспанії, Італії, Куби, Перу, Португалії, Сан-Марино), другі – тільки на гідність (кримінальні кодекси Аргентини, Франції), треті – на честь та гідність (кримінальні кодекси Литви, Сербії), четверті – на репутацію (кримінальні кодекси Республіки Корея, Японії), п'яті – на честь та репутацію (кримінальні кодекси Бельгії, Північної Македонії, Словенії, Тунісу, Хорватії, Чорногорії), шості (яких найбільше) – займають іншу позицію. Наприклад, деякі законодавці об'єднують розглядувані діяння з іншими злочинами, однак не тими, які посягають на свободу особи (здебільшого це посягання на приватність). Приміром, в КК Албанії відповідний розділ має назву «Злочинні діяння проти моральності і гідності», в КК Польщі – «Злочини проти гідності та тілесної недоторканності», в КК Сальвадору – «Злочини проти честі та приватності», в КК Угорщини – «Злочини проти людської гідності і фундаментальних прав», в КК Фінляндії – «Злочини проти приватності, громадського спокою та особистої репутації», в КК Швейцарії – «Злочинні діяння проти честі і таємної та приватної сфери». Інші законодавці у назвах відповідних структурних частин кримінальних законів прагнули максимально конкретизувати про які саме діяння у них йдеться. Наприклад, у КК Болгарії цей розділ має назву «Образа і наклеп», у КК Данії – «Спокій і наклеп», у КК Нідерландів – «Дифамація», в КК Німеччини – «Образа».

Окремі законодавці розглядувані діяння включають у розділи (глави), які мають оригінальну назву. Приміром, глава 21 КК Греції має назву «Злочини проти ціни», розділ IV КК Колумбії – «Злочини проти моральної цілісності».

Кримінальне законодавство деяких держав злочинам проти честі та гідності відводить два розділи. Так, частина V «Судові стягнення і стримуючі заходи» Закону про ісламські кримінальні покарання Ісламської Республіки Іран включає

розділ 15 «Образа честі та гідності» і розділ 27 «Наклеп і образа честі та гідності». При цьому злочини, які посягають на честь та гідність особи, містяться і в інших розділах кримінального законодавства Ірану. Так, ст. 619, котра включена до розділу 17 «Злочини проти особи і неповнолітніх», встановлює відповідальність за образу честі та гідності жінки чи дитини, вчинену словами або діями. В КК Індії міститься глава XXI «Дифамація» і глава XXII «Залякування, образа і надокучання» [83, с. 418].

До злочинів проти честі та гідності переважна більшість законодавців відносить лише образу і наклеп. У цьому зв'язку необхідно зауважити, що в кримінальному законодавстві деяких держав вказані діяння зараховані не до злочинів проти честі чи гідності, а до інших посягань. Так, скажімо, в КК Чехії стаття про відповідальність за наклеп (§ 184) міститься в розділі «Карні діяння проти прав на охорону особистості, приватного життя і таємниці листування». При цьому зауважимо, що чеський кримінальний закон згадує про людську гідність, вказуючи, що посягання на неї відбувається у разі вчинення статевих злочинів (глава III КК Чехії має назву «Карні діяння проти людської гідності у сексуальній сфері»). Глава 2 КК Словаччини має назву «Карні діяння проти свободи та людської гідності», однак до злочинів проти людської гідності словацький законодавець, подібно до чеського, зарахував злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості. Статті про відповідальність за наклеп (ст.ст. 226-10–226-12) французький законодавець розмістив у главі VI «Про посягання на особистість» (до таких діянь у КК Франції віднесено також посягання на приватне життя, посягання на зображення людини, посягання на професійну таємницю і таємницю повідомлень, посягання на права особи щодо використання карт та персональних даних, посягання на людину, пов'язані з дослідженнями її генетичних властивостей або виявлення її генетичних ознак). Натомість до посягань на гідність особистості (глава V) французький законодавець відніс дискримінацію, використання людей, звідництво та пов'язані з ним діяння, діяння, пов'язані з проституцією серед неповнолітніх та осіб з певною уразливістю, діяння, пов'язані з жебрацтвом, незаконну вуличну торгівлю, порушення умов праці та проживання, глузування (принизливі або ганебні дії під

час заходів або зборів у шкільному або соціально-виховному середовищі), посягання на повагу до померлих (посягання не недоторканність трупа, осквернення могил, поховань, урн з прахом або пам'ятників, встановлених на честь померлих). Стаття про кримінальну відповідальність за образу, вчинену в громадському місці (ст. 194), у Законі про кримінальне право Ізраїлю включена до глави «Хуліганство і порушення громадського порядку», стаття про відповідальність за образу службовця громадської організації (ст. 288) – до глави «Злочини проти служби в громадській організації і щодо неї» [83, с. 418–419].

Кримінальну відповідальність за *образу* на сьогодні передбачає законодавство Австрії (§ 115), Азербайджану (ст.ст. 148, 148-1), Албанії (ст. 119), Аргентини (ст. 110), Бельгії (ст. 448), Білорусі (ст. 189), Болгарії (ст.ст. 146, 148), Болівії (ст. 287), Бразилії (ст.ст. 140, 141), Вірменії (ст. 136), Гватемали (ст. 161), Греції (ст. 361), Ізраїлю (ст.ст. 194, 288), Індії (ст.ст. 504, 509), Ірану (ст.ст. 608, 609, 619), Іспанії (ст.ст. 208, 209), Казахстану (ст. 131), Китаю (ст. 246), Колумбії (ст. 220), Республіки Корея (ст. 311), Куби (ст. 378), Німеччини (§ 185), Перу (ст. 130), Північної Македонії (ст. 173), Польщі (ст. 216), Португалії (ст. 181), Сальвадору (ст. 179), Сан-Марино (ст. 184), Сербії (ст. 93), Словенії (ст. 158), Туреччини (ст. 125), Узбекистану (ст. 140), Хорватії (ст. 147), Швейцарії (ст. 177), Швеції (ст. 3 глави 5), Японії (ст. 231) та інших держав.

У законодавстві деяких держав містяться також спеціальні норми про відповідальність за образу глави держави, судді та інших представників влади, за образу національних, расових та інших груп, а також за образу нації і держави. Структурно такі норми здебільшого входять до інших розділів Особливої частини кримінальних законів.

Необхідно також зазначити, що законодавці ряду держав декриміналізували образу. На сьогодні кримінальну відповідальність за вказане діяння не встановлює законодавство Грузії, Естонії, Італії, Канади, Киргизстану, Латвії, Литви, Мексики, Молдови, Норвегії, Росії, Румунії, Словаччини, США, Таджикистану, Тунісу, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Чехії, Чорногорії та деяких інших держав.

Кримінальну відповідальність за *наклеп* на сьогодні передбачає законодавство Австрії (§ 111), Албанії (ст. 120), Азербайджану (ст.ст. 147, 148-1), Аргентини (ст. 109), Бельгії (ст.ст. 443–447), Білорусі (ст. 188), Болгарії (ст.ст. 147, 148), Болівії (ст.ст. 282, 283), Бразилії (ст.ст. 138, 139, 141), Вірменії (ст. 135), Гватемали (ст.ст. 159, 164), Греції (ст.ст. 362, 363), Данії (§§ 267, 268), Індії (ст. 499), Ірану (ст.ст. 697, 698), Іспанії (ст.ст. 205, 206), Італії (ст.ст. 595, 596 bis), Казахстану (ст. 130), Канади (ст.ст. 297–317), Китаю (ст. 243), Колумбії (ст.ст. 221, 222), Республіки Корея (ст.ст. 307–310), Куби (ст.ст. 376, 377), Латвії (ст. 157), Литви (ст. 154), Нідерландів (ст.ст. 261–271), Німеччини (§§ 186–188), Перу (ст.ст. 131, 132), Північної Македонії (ст. 172), Польщі (ст. 212), Португалії (ст.ст. 180, 183, 184), Росії (ст. 128-1), Сальвадору (ст.ст. 177, 178), Сан-Марино (ст.ст. 183, 185), Сербії (ст. 92), Словенії (ст.ст. 159, 160), Тунісу (ст.ст. 245–249), Туреччини (ст. 267), Туркменістану (ст. 132), Угорщини (ст.ст. 226, 227), Узбекистану (ст. 139), Фінляндії (ст.ст. 9, 10 глави 24), Франції (ст.ст. 226-10–226-12), Хорватії (ст.ст. 148, 149), Чехії (ст. 184), Швейцарії (ст.ст. 173–175), Швеції (ст.ст. 1, 2 глави 5), Японії (ст. 230) та інших держав.

Варто зауважити, що підходи до криміналізації наклепу в зарубіжному законодавстві суттєво різняться. Одні законодавці (зокрема, Азербайджану, Албанії, Білорусі, Вірменії, Іспанії, Казахстану, Латвії, Литви, Росії, Сербії, Туркменістану) кримінально караним визнають лише власне наклеп, тобто поширення неправдивих відомостей, які ганьблять іншу особу. Інші (зокрема, Індії, Італії, Канади, Португалії, Тунісу, Японії) встановлюють кримінальну відповідальність не тільки за власне наклеп, а й за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, які відповідають дійсності (у більшості із держав цієї групи законодавець оперує поняттям «дифамація»). В законодавстві деяких держав (зокрема, Бельгії, Греції, Куби, Нідерландів, Хорватії) дифамація і наклеп у вузькому розумінні розрізняються як самостійні злочини. Зауважимо також, що в законодавстві окремих держав (зокрема, Болівії, Бразилії, Гватемали, Перу, Сальвадору) наклепом визнається тільки неправдиве звинувачення у вчиненні злочину, тоді як всі інші заяви, що ганьблять іншу особу, вважаються дифамацією.

Ряд законодавців (зокрема, Болівії (ст. 284), Греції (ст. 365), Нідерландів (ст.ст. 270, 271), Німеччини (§ 189), Португалії (ст. 185), Республіки Корея (ст. 308), Угорщини (ст. 228), Швейцарії (ст. 175) і Швеції (ст. 4 глави 5)) до посягань на честь та гідність особи відносить осквернення (зневагу) пам'яті померлої особи шляхом поширення відомостей, що ганьблять її.

Статті про відповідальність за наклеп на сьогодні немає в кримінальному законодавстві Грузії, Естонії, Киргизстану, Молдови, Норвегії, Таджикистану, Чорногорії та деяких інших держав. Цікаво, що в главі 17 «Злочини проти особистої свободи, честі та гідності» КК Таджикистану нині відсутні норми про відповідальність за наклеп та образу, однак містяться статті про публічну образу президента Республіки Таджикистан або наклеп в його адресу (ст. 137), а також за публічну образу Засновника миру і національної єдності – Лідера нації або наклеп в його адресу (ст. 137-1).

Необхідно також зазначити, що в розвинутих країнах останніми десятиліттями склалося доволі стримане ставлення до застосування кримінальної відповідальності за наклеп, оскільки відповідна практика нерідко несумісна зі свободою вираження поглядів. З огляду на це в цих державах випадки кримінального переслідування за вказане діяння трапляються дедалі рідше, а покарання у виді позбавлення волі майже ніколи не призначається. Так, в Австралії останній відомий випадок ув'язнення за наклеп мав місце понад 50 років тому, в Норвегії – у 1933 р. [991, с. 119]. В оновленій редакції КК Норвегії стаття про відповідальність за наклеп відсутня. У Західній Європі дедалі більше утверджується точка зору, що цивільно-правові санкції за наклеп доречніші за кримінальне покарання і що застосування заходів кримінально-правового впливу за вказане діяння не є виправданим [83, с. 419].

Насамкінець зазначимо, що до злочинів проти честі та гідності особи законодавці різних держав іноді зараховують й *інші діяння*. Так, у КК Молдови до таких злочинів віднесено катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження (ст. 166-1), в КК Грузії – нелюдське, або таке, що принижує, поводження (ст. 144-3), в кримінальних кодексах Австрії (§ 113), Північної

Македонії (ст. 175) і Сербії (ст. 95) – приниження гідності шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (ст. 95), в КК Угорщини – принизливе ставлення до вразливих осіб (ст. 225), у КК Болгарії – розголошення даних, неправомірно отриманих з архіву МВС (ст. 148а), тощо. В КК Іспанії до злочинів проти честі та гідності фактично примикають діяння, передбачені розділом VII «Про тортури та інші злочини проти моральної недоторканності».

Порівняльно-правовий аналіз системи злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав засвідчив надзвичайну різноманітність підходів до визначення кола відповідних діянь. Варто зауважити, що кримінальне законодавство зарубіжних держав до злочинів проти свободи, честі та гідності особи відносить чимало діянь, які не відомі вітчизняному законодавству. Здійснене дослідження дозволяє також зробити висновок про можливість запозичення відповідного зарубіжного досвіду. Зокрема, на серйозну увагу заслуговує виокремлення такого діяння як примушування, загальний склад якого в КК України відсутній [83, с. 419–420].

Насамкінець варто зупинитися на питанні про класифікацію злочинів, відповідальність за які передбачена у розділі III Особливої частини КК України. В юридичній літературі вказані діяння здебільшого не класифікуються або ж критерії такої класифікації є дуже неоднозначними. Науковці, які займають відповідну позицію, як правило, ніяк її не пояснюють. Натомість Я.Г. Лизогуб, визнаючи, що майже всі діяння проти волі, честі та гідності особи різняться «юридичними ознаками, конструкцією юридичного складу та, за деяких обставин, напрямом посягання», зазначає, що ті із вказаних злочинів, які й мають окремі подібні ознаки, зокрема, безпосередній об'єкт (незаконне позбавлення волі, захоплення заручників), настільки нечисленні, що їх поділ на групи навряд чи є доцільним, оскільки користь від такої класифікації мізерна [651, с. 108]. Загалом погоджуючись з даною тезою, вважаємо, що цей факт все ж не заперечує можливості наукової класифікації посягань на волю, честь та гідність особи.

Серед наявних у юридичній літературі класифікацій розглядуваних діянь на увагу заслуговує запропонована О.С. Наумовою, яка за критерієм безпосереднього об'єкта злочину проти волі, честі та гідності особи поділяє на: 1) злочини, що полягають у незаконному позбавленні/обмеженні особистої свободи та недоторканності особи (ст.ст. 146–148, 151 КК України); 2) злочини, що полягають у позбавленні особистої свободи та недоторканності особи або її обмеженні, поєднані з експлуатацією людини (ст. 149 КК України) чи вчинені шляхом експлуатації (ст.ст. 150, 150-1 КК України) [789, с. 9]. Утім, на наш погляд, ця класифікація є доволі неоднозначною, оскільки О.С. Наумова, так само як і деякі інші дослідники, вважає, що у розділі III Особливої частини КК України містяться виключно статті про відповідальність за злочини проти волі особи, тоді як честь та гідність особи вітчизняний кримінальний закон не охороняє. Крім того, слід звернути увагу й на інші недоліки такої класифікації. Так, доволі дискусійним є віднесення до посягань на свободу особи насильницького зникнення (ст. 146-1 КК України), про що йтиметься нижче. Торгівлю людьми навряд чи можна визнати злочином, «поєднаним з експлуатацією людини», оскільки реалізація мети експлуатації знаходиться за межами складу даного злочину. У зв'язку з цим вважаємо, що класифікація аналізованих посягань за критерієм безпосереднього об'єкта матиме доволі умовний та дискусійний характер.

Водночас злочини проти волі, честі та гідності особи можна класифікувати за іншими критеріями.

Залежно від вікових характеристик потерпілої особи розглядувані діяння можна класифікувати на:

- 1) злочини, які посягають на волю, честь та гідність виключно дітей (ст.ст. 148, 150, 150-1);
- 2) злочини, які посягають на волю, честь та гідність осіб будь-якого віку (ст.ст. 146, 146-1, 147, 149, 151, 151-2). За вчинення окремих із вказаних діянь щодо малолітніх або неповнолітніх законодавцем посилено кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч.ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2).

Залежно від того, чи пов'язана криміналізація аналізованих діянь з імплементацією норм міжнародного права, злочини, передбачені в розділі III Особливої частини КК України, можна класифікувати на:

- 1) діяння, криміналізація яких не була пов'язана з імплементацією норм міжнародного права (ст.ст. 146, 148, 150-1, 151);
- 2) діяння, які з'явилися в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права (ст.ст. 146-1, 147, 149, 150, 151-2) [50].

РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

2.1. Об'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи

Проблема об'єкта злочину в науці кримінального права, як відомо, є однією з найбільш дискусійних [94; 205, с. 9–31; 372, с. 19–63; 415; 488; 489; 531; 628; 632; 639; 640, с. 239; 648; 700; 720, с. 17–79; 742; 770, с. 256; 1010; 1017–1019; 1034; 1035; 1090; 1091; 1092, с. 38–87; 1093; 1129]. У юридичній літературі одноставно визнається, що об'єкт злочину – це те, на що посягає особа, вчиняючи злочинне діяння [429, с. 62]. Однак питання про те, чому саме заподіюється або може бути заподіяно шкоду внаслідок вчинення злочину, залишається спірним. Як у радянські часи, так і сьогодні, більшість науковців визнає об'єктом злочину суспільні відносини, які поставлені під охорону кримінального закону і яким злочином заподіяно чи створено загрозу заподіяння шкоди. Однак останнім часом вказана теорія активно критикується, у зв'язку з чим висунуто альтернативні концепції об'єкта злочину. Однією з таких є ціннісна теорія об'єкта злочину. На думку Є.В. Фесенка, у працях якого вказана концепція знайшла найглибше обґрунтування, об'єктом злочину є охоронювані кримінальним законом цінності, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно заподіює шкоду або ж може її заподіяти [1092, с. 51]. Визнаючи, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин відіграла позитивну роль у розвитку законодавства і кримінально-правової науки [1092, с. 39], Є.В. Фесенко підкреслює, що ця теорія не зовсім відповідає сучасним поглядам щодо оцінки соціальних цінностей, які бере під захист кримінальний закон. Суттєвим її недоліком, на переконання вченого, є певне перебільшення значення категорії «публічного» порівняно з категорією «приватного» у сфері соціального життя. У підсумку це призвело до того, що людина з її потребами, інтересами і правами відійшла на другий план [1092, с. 46–47]. Крім того, науковець підкреслює, що суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину. Приміром, цим поняттям не охоплюються такі особисті блага людини, як

життя і здоров'я. Хоча збереження і захист цих благ забезпечуються системою відповідних суспільних відносин, право фізичного існування людини – це передовсім право суб'єктивно-індивідуальне [1092, с. 46]. Видається, те ж саме можна сказати й про свободу, честь та гідність – цінності, поставлені під кримінально-правову охорону в розділі III Особливої частини КК України.

На наш погляд, саме ціннісна теорія об'єкта злочину є оптимальною для визначення об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку *найвищою соціальною цінністю*. Необхідно також зауважити, що в загальноправовій літературі категорії волі (свободи), честі та гідності також прийнято розглядати крізь призму цінностей [253, с. 62; 396, с. 675–681; 417; 837].

Проблема об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи є дискусійною. У вітчизняній кримінально-правовій літературі родовий об'єкт злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, визначають здебільшого як суспільні відносини, що забезпечують особисту волю, честь та гідність особи [220, с. 607; 221, с. 7; 655, с. 51; 656, с. 78; 657, с. 87; 781, с. 378], або ж просто як волю, честь і гідність особи [481, с. 450; 651, с. 107; 652, с. 79; 964, с. 333].

У розглядуваному контексті зазначимо, що після декриміналізації наклепу та образи окремі дослідники взагалі піддають сумніву той факт, що вітчизняний кримінальний закон забезпечує охорону честі та гідності особи [355, с. 48; 412, с. 106; 574, с. 83; 630, с. 73; 779, с. 276; 782, с. 333; 878, с. 7; 902, с. 352; 1112, с. 233]. Приміром, П.П. Андрушко та С.Д. Шапченко задаються питанням: чи відповідає назва розділу III Особливої частини КК України його змісту? Узагальнивши окремі положення, наведені у юридичній літературі, вчені приходять до висновку, що повною мірою не відповідає, оскільки честь та гідність особи не є безпосередніми об'єктами жодного із злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України [902, с. 597]. До аналогічного висновку прийшла О.О. Володіна, яка у зв'язку з цим підкреслює, що цей розділ доцільніше було б назвати «Злочини проти свободи особи» [355, с. 48]. О.М. Храмцов також вважає,

що розділ III Особливої частини КК України хоча і називається «Злочини проти волі, честі та гідності особи», не містить у собі жодного злочину, основним безпосереднім об'єктом якого є честь та гідність особи [1112, с. 233].

Зазначимо також, що, на думку російських дослідників [697, с. 201; 786; с. 111; 1047, с. 82; 1048, с. 84; 1049, с. 322; 1050, с. 87; 1051, с. 73; 955, с. 77], російське кримінальне законодавство дає можливість однозначно віднести одні діяння до злочинів проти особистої свободи, а інші – до злочинів проти честі та гідності особи (до таких традиційно відносять наклеп та образу¹, склади яких у вітчизняному кримінальному законі відсутні).

Для дослідження родового об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи важливе значення має з'ясування сутності вказаних цінностей.

Особиста свобода людини є надзвичайно важливим благом і нормальною умовою розвитку особистості та суспільства в цілому. Не випадково в ч. 1 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [753], а також у статті 3 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. [506] проголошено, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Виходячи з цього в Декларації закріплені положення про те, що «всі люди народжуються вільними та рівними в своїй гідності та правах» (ст. 1), «ніхто не повинен триматися в рабстві або в підневільному стані» (ст. 4), «ніхто не може піддаватися свавільному арешту, затриманню чи вигнанню» (ст. 9), «кожна людина має право вільно пересуватися і вибирати собі місце проживання в межах кожної держави» (ч. 1 ст. 13) [506]. Право кожного на особисту свободу та недоторканність закріплено також Конституцією України (ст. 29).

Звертає на себе увагу той факт, що в міжнародних документах та в Конституції України йдеться про *свободу* людини, а у кримінальному законодавстві – про *волю* особи. Семантичний аналіз цих слів дає підстави для висновку, що вони близькі за значенням і навіть використовуються як синоніми. Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому

¹ Діяння, передбачене статтею 130 «Образа» КК РФ, наприкінці 2011 р. було декриміналізоване.

регулюванні своєї поведінки; відсутність обмежень; свобода, незалежність» [256, с. 202]. Свобода – «відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі» [256, с. 1300]. Таким чином, як бачимо, слово «воля» у словнику визначається через відповідник «свобода» і навпаки. Водночас І.О. Рощина, проаналізувавши різні підходи до розуміння термінів «воля» та «свобода», дійшла висновку про їх нетотожність. Вказана авторка зазначає, що слово «воля» в абсолютній більшості джерел визначається як психічна, свідома і доцільна діяльність людини, а також як функція мозку [957, с. 215], у зв'язку з чим робить висновок про абсолютну неправильність використання цього терміна в КК України [957, с. 218–219]. Крім того, дослідниця слушно звертає увагу на те, що у всіх проаналізованих нею виданнях термін «свобода» перекладається з російської мови на українську і як «воля», і як «свобода», натомість з української мови на російську цей термін перекладають лише як «свобода» [957, с. 218]. Таким чином, можна зробити висновок, що слово «свобода» більш точно відображає зміст розглядуваної цінності, охоронюваної кримінальним законом. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне погодитись з тими дослідниками, які висловлюються за заміну у назві розділу III Особливої частини КК України слова «воля» на слово «свобода» [355, с. 9, 48; 788, с. 70–71; 878, с. 6].

Свобода є універсальною категорією, яка включає в себе різні її прояви. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник слушно зазначають, що свобода людини є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина [609, с. 163]. Зауважимо, що окрім згаданого вище права на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), Конституція України гарантує кожному свободу пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України

(ст. 15), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54).

Серед перерахованих складових свободи людини ключовою є свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання, проголошені в ст. 13 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Обмеження свободи пересування є неприпустимим як з боку органів влади, так і з боку інших осіб (окрім винятків, прямо передбачених законом).

Разом з тим необхідно підкреслити, що зміст поняття свободи не обмежується лише свободою пересування та правом на вільний вибір місця проживання. У зв'язку з цим зазначимо, що у сучасній філософії існує чимало підходів до визначення розглядуваного поняття. Визначний англійський філософ Ісая Берлін у відомому есеї «Дві концепції свободи» писав: «Значення цього слова, так само як і деяких інших – щастя і доброти, природи і реальності – настільки багатозначне, що знайдеться небагато тлумачень, які виявляться для нього непридатними». Берлін зауважує, що існує понад двісті визначень слова «свобода», і ставить собі завдання розглянути два із них [206]. Відомий сучасний філософ Ларс Свендсен, своєю чергою, підкреслює, що «прикметна характеристика поняття свободи полягає у множинності його значень; воно охоплює, можливо, найбільше варіантів визначення, аніж будь-яке інше поняття. Це створює простір для істотних непорозумінь. Коли двоє людей дискутують про свободу, вони не обов'язково мають на увазі *одне й те ж саме* поняття. Навряд чи можна знайти якісь неупереджені засади, які б допомогли нам дати визначення, чим є “справжня” свобода. Визначення, що його дає поняттю “свобода” окрема людина, залежить від цінностей, яким вона надає значення» [967, с. 26].

Давньогрецький філософ-софіст Алкідам (IV ст. до н.е.) заявляв, що Бог дав усім свободу, і природа нікого не зробила рабом [423, с. 19]. Давньоримський юрист Флорентин (II ст. н.е.) вказував, що свобода – це природна властивість кожного робити будь-що, що йому корисно, якщо це не заборонено силою або правом. Таке визначення свободи знайшло своє закріплення у Кодексі Юстиніана [926, с. 280].

Англійський філософ Дж. Локк вважав, що свобода полягає у можливості «слідувати моєму власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої самовладної волі іншої людини» [423, с. 28]. Видатний німецький філософ І. Кант писав: «Існує лише єдине вроджене право. Цим єдиним, первинним правом, що належить кожній людині через її людську природу, є свобода (незалежність від сваволі та примусу з боку іншої людини) тією мірою, якою вона може співіснувати зі свободою будь-якої іншої людини за загальним законом» [1097, с. 140]. Згідно з поглядами Дж. С. Мілля, особа є вільною, якщо вона могла діяти по-іншому, аніж зробила, враховуючи, що в неї була достатньо вагома причина для того, щоб діяти по-іншому [754, с. 19–20, 22; 967, с. 111]. Філософ писав, що наше усвідомлення свободи полягає у тому, що «я відчуваю (або переконаний), що міг і навіть повинен був обрати іншу альтернативу, якщо б я цього бажав, тобто якщо б ця альтернатива була мені миліша, але не в тому, що я міг обрати одну альтернативу, коли віддавав перевагу іншій» [967, с. 111]. При цьому Мілля зазначав, що «єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, – це те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, за правом, є абсолютною. Індивід має повне право вільно розпоряджатися собою, своїм власним тілом і розумом» [754, с. 19–20]. Шотландський філософ Д. Г'юм виходив з того, що вільні дії – це ті дії, які викликані волею та бажанням особи. Г'юм стверджував, що свобода можлива, якщо ми розуміємо її як здатність діяти або не діяти згідно з рішенням власної волі. З огляду на це, на його думку, свободу можна розуміти як відсутність примусу, який суперечить бажанням особи [370, с. 364–374; 967, с. 83].

Сучасний норвезький філософ Ларс Свендсен підкреслює: «Свобода <...> вимагає відсутності примусу, коли примус означає, що дія здійснюється всупереч бажанням особи. Примус означає робити щось усупереч власному бажанню, тому що особі погрожують, позбавляють волі тощо. Свобода полягає у тому, щоб не бути фізично або психологічно *вимушеним* робити те, що робиш. <...> По суті, свобода є не чим іншим, як спроможністю вибирати діяльність так, як бажаєш – залежно від

власної природи. Усе, що ти робиш, може бути визначеним з моменту твого народження, але, утім, ти є вільним до тієї міри, що ти маєш змогу діяти згідно з власним бажанням. <...> Єдине, що може стати на заваді свободі, – це примус» [967, с. 81–82].

Таким чином, визначаючи поняття свободи, філософи акцентують увагу передусім на можливості особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати рішення. «Будь-яке втручання у вибір чи у діяльність, у тому числі у формі кореляції вчинків на добро, сприймається як зазіхання на свободу» [755, с. 310].

Подібним чином визначають поняття свободи й правознавці. Так, професор П.М. Рабінович розуміє свободу як простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності) [929, с. 33]. О.А. Лукашева зазначає, що свобода означає право людини самостійно визначати свої вчинки, розпоряджатися собою, своїм часом [899, с. 145]. П.М. Рабінович та М.І. Хавронюк вважають, що «право на свободу (або власне свобода) – це можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснювати передбачені Конституцією і законами України права, проявляти свою волю у своїх висловлюваннях, вчинках і діяльності згідно з власними світоглядними уявленнями та переконаннями без будь-яких обмежень, якщо такі обмеження прямо не передбачені Конституцією і законами України. Свобода полягає і в тому, що тільки від власної волі людини залежить, чи обмежувати їй свої дії також нормами моралі, релігійними або корпоративними нормами» [930, с. 121]. О.О. Пунда підкреслює, що «свобода відображає не тільки стан того, хто не перебуває в ув'язненні, у неволі, але й певну особисту незалежність, відсутність певних обмежень поведінки людини у найрізноманітніших сферах її діяльності. Особиста свобода – це можливість безперешкодно, незалежно від будь-кого (необмежено-вільно) розпоряджатись собою, своїми діями і вчинками, своїм часом. Право на особисту свободу – це відповідна міра можливої та юридично дозволеної поведінки громадянина щодо розпорядження собою, своїми вчинками та часом. <...> Право на особисту свободу – це гарантія захисту не тільки зовнішнього,

але і внутрішнього світу людини, свобода формування та здійснення своїх намірів» [926, с. 282–283].

Зауважимо також, що Конституційний Суд України у рішенні від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 підкреслив, що «серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації. Право на свободу є невід’ємним та невідчужуваним конституційним правом людини і передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо. Право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України» [943].

П.П. Андрушко та С.Д. Шапченко, звертаючи увагу на те, що вітчизняний законодавець вживає слово «воля» не лише у розділі III Особливої частини КК, а й у назві таких покарань, як позбавлення волі (рос. – лишение *свободы*) та обмеження волі (рос. – ограничение *свободы*), загальноприйняте розуміння яких не викликає різноманіття інтерпретацій, стверджують, що у вказаному розділі законодавець розуміє волю як фізичну свободу людини [902, с. 598]. Ймовірно, це й справді так, але чи означає це, що таке розуміння волі повністю охоплює зміст об’єкта злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України? На наш погляд, вказані злочини посягають не лише на свободу пересування, а й на свободу перебування в будь-якому місці, свободу визначення своєї поведінки, свободу спілкування з іншими людьми, при цьому йдеться про здійснення цих можливостей самостійно, за своєю волею, без стороннього примусу. Фізична свобода людини, таким чином, є лише одним із аспектів (елементів), хоч і найважливішим, свободи як більш широкої категорії. У цьому контексті необхідно також зауважити, що окремі з діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, можуть взагалі не посягати на фізичну свободу, однак уражають особисту свободу людини в частині можливості вибору нею своєї поведінки, про що детально йтиметься нижче.

Свобода людини тісно пов'язана з її недоторканністю, яка у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як «гарантія від усяких посягань з боку кого-небудь» [256, с. 758]. Зауважимо, що окремі дослідники вважають, що право на свободу слід розглядати лише у сукупності з правом на особисту недоторканність [814; 899, с. 145]. Водночас більш переконливою видається позиція тих авторів, які вважають, що право на особисту свободу тісно пов'язане з правом на особисту недоторканність, але вони є окремими правами фізичної особи [418; 930, с. 121–122; 1006, с. 367]. На думку П.М. Рабіновича та М.І. Хавронюка, право на особисту недоторканність треба розуміти як право людини на її тілесну, статеву і психологічну захищеність від будь-якого неправомірного посягання на її свободу, життя, здоров'я, честь і гідність, у тому числі право не бути свавільно позбавленим волі взагалі і шляхом незаконного затримання чи арешту – зокрема [930, с. 122]. Р.О. Стефанчук також розглядає особисту недоторканність фізичної особи як збірне поняття, котре, на його переконання, включає в себе такі основні складові: а) фізичну (тілесну, соматичну) недоторканність; б) психічну недоторканність; в) моральну недоторканність [1006, с. 376]. З точки зору О.М. Єрмолової, під поняттям «особиста недоторканність фізичної особи» слід розуміти недоторканність людської особистості як такої, як живої фізичної істоти [491, с. 47]. Зрозуміло, що будь-які посягання на свободу людини обмежують її, не дають можливості особі повною мірою її реалізувати. Однак особиста недоторканність є доволі широким поняттям (навіть якщо мати на увазі лише тілесну та психічну недоторканність), яке, по суті, можна застосувати до будь-якого злочину проти особи. Тому для характеристики об'єкта розглядуваних діянь особиста недоторканність самостійного значення, на наш погляд, не має.

Перш ніж перейти до аналізу сутності честі та гідності особи, необхідно зазначити, що у спеціальній літературі нерідко констатується недостатність кримінально-правових засобів, спрямованих на захист вказаних цінностей. Так, скажімо, М.Й. Коржанський нарікав на те, що честь і гідність особи «мабуть, найменше захищені кримінальним законом», підкреслював, що «наше законодавство дивиться на честь та гідність особи, як на суспільні рудименти» [630,

с. 73]. О.М. Храмцов, своєю чергою, зазначає, що якщо життя і здоров'я людини, її недоторканність і безпека достатньо захищені кримінальним законом, то цього не можна сказати про честь та гідність [1112, с. 233]. При цьому звертає на себе увагу той факт, що вказані та інші дослідники, висловлюючи відповідну позицію, мають на увазі передовсім відсутність у чинному КК України статей про відповідальність за наклеп та образу [31]. Для прикладу, І.А. Вартилицька з цього приводу прямо зазначає: «як свідчить аналіз елементів та ознак включених до нього (розділу III Особливої частини КК України – А. А.) складів злочинів, безпосереднім об'єктом кожного з них виступає лише воля (фізична свобода) особи. У контексті розглядуваних норм діяння, що посягають на честь і гідність особи, не віднесені законодавцем до кримінально караних. Такими є образа та наклеп, відповідальність за які не передбачена чинним кримінальним законодавством» [574, с. 83; 782, с. 333; див. також: 412, с. 106; 779, с. 276].

У сучасній науковій літературі досить часто висловлюються пропозиції криміналізувати вказані вище діяння. Прихильниками встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу є В.А. Бортник [226, с. 11, 119, 124–128, 138–140, 175–178, 184–187], В.К. Грищук [412; 413], М.І. Колос [611, с. 161–162; 612, с. 319–320; 613, с. 24, 31; 614, с. 313–318, 376], М.Й. Коржанський [630, с. 74], В.В. Мульченко [761], О.С. Субботенко [1013, с. 9–10, 11–13], О.М. Храмцов [1111; 1112, с. 233–255] та інші науковці. Більше того, заклики криміналізувати наклеп та образу час від часу лунають у стінах вітчизняного парламенту. Як відомо, законом від 16 січня 2014 р. КК України був доповнений ст. 151-1 «Наклеп» [516], однак з огляду на протести проти цієї та інших законодавчих новел, що увійшли в історію нашої держави як «диктаторські закони», уже невдовзі наклеп був декриміналізований. Однак від ідеї передбачити кримінальну відповідальність за вказане діяння деякі народні депутати не відмовились. Нещодавно, 20 листопада 2018 р., у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп [919]. Ініціатори вказаного законопроекту народні депутати М.П. Паламарчук, А.Л. Палатний та О.М. Великін зазначали, що

відповідний крок дозволить забезпечити об'єктивність та достовірність подачі інформації журналістами. На їх переконання, останнім часом в Україні «свободу слова все частіше плутають зі вседозволеністю поширення відверто неперевіраних, а то і зовсім помилкових фактів», свідченням чого є випадок зі звинуваченнями, що лунають з боку деяких ЗМІ на адресу народного депутата України щодо причетності до вчинення особливо тяжкого злочину (напад на громадську активістку Катерину Гандзюк) [896].

Реанімація ідеї про встановлення кримінальної відповідальності за наклеп викликала справжній резонанс в середовищі журналістів та представників громадянського суспільства, котрі переконані, що законопроект спрямований на те, аби забезпечити імунітет можновладців від публічної критики їхніх дій. У своєму зверненні вітчизняні медіаексперти підкреслили, що криміналізація наклепу «буде обмежувати свободу вираження поглядів, унеможливить висвітлення проблем корупції, зловживання службовим становищем. Подібні законопроекти є виключно засобом тиску на журналістів та медіа і можуть створити серйозний «охолоджуючий ефект» для висвітлення корупції, владних зловживань та інших публікацій на суспільно значущі теми» [514]. Навряд чи варто сумніватися в тому, що підстави для таких побоювань є цілком реальними. Вважаємо, що запровадження кримінальної відповідальності за наклеп серйозно «вдарить» по незалежності ЗМІ і загалом по свободі слова в Україні. У зв'язку з цим слід погодитись з ученими, які наголошують: «Встановлення кримінальної караності діяння допустиме тоді і тільки тоді, коли ми переконані, що позитивні соціальні результати застосування кримінального права суттєво перевищать неминучі негативні наслідки криміналізації» [835, с. 220; див. також: 182, с. 100–101]. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що запровадження кримінальної відповідальності за наклеп (так само як і за образу) суперечить принципу співрозмірності позитивних та негативних наслідків криміналізації [31, с. 268–269].

Звертає на себе увагу той факт, що спроби передбачити кримінальну відповідальність за наклеп обґрунтовуються передовсім «нападками» на політичних діячів з боку журналістів та представників громадянського суспільства, що, як

слушно відзначає М.І. Хавронюк, прямо суперечить практиці Європейського суду з прав людини [930, с. 157; 1103, с. 917]. Йдеться, зокрема, про рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» (*Lingens v. Austria*), у якому, серед іншого, вказувалось, що межі допустимої критики є ширшими, коли вона стосується власне політика, а не приватної особи; на відміну від останньої, перший неминуче і свідомо відкривається для прискіпливого аналізу кожного свого слова і вчинку як з боку журналістів, так і громадськості, і, як наслідок, повинен виявляти до цього більше терпимості [941].

Окрім наведеного вище, основні аргументи на користь криміналізації наклепу та образи полягають у тому, що честь та гідність є важливими соціальними цінностями [611, с. 160–162; 630, с. 74; 1013, с. 9, 12; 1112, с. 233, 245, 250, 253]; встановлення кримінальної відповідальності за розглядувані діяння відповідатиме положенням Конституції України [226, с. 119–120, 139; 412, с. 102, 104; 413, с. 93–94; 611, с. 162; 613, с. 24; 614, с. 316; 1112, с. 233, 245]; цивільно-правова відповідальність за такі вчинки є недостатньою, захист вказаних цінностей засобами кримінального права дозволить більш ефективно охороняти їх [226, с. 126–127; 412, с. 102, 103; 413, с. 102, 103; 869, с. 116; 870; 1013, с. 1, 4, 7–8, 11]; встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу відповідає історичним традиціям криміналізації цих діянь [226, с. 139–140, 174–175; 412, с. 102, 105; 413, с. 94–95; 611, с. 160–161; 613, с. 24; 614, с. 313–314, 317; 1112, с. 253]; про необхідність криміналізації розглядуваних вчинків свідчить громадська думка [226, с. 169–170; 611, с. 161; 614, с. 317; 1112, с. 253]; відповідальність за наклеп та образу передбачає кримінальне законодавство більшості держав світу (в т.ч. розвинутих) [226, с. 144–154; 412, с. 102, 104–105; 413, с. 94; 611, с. 161; 614, с. 314–315; 896; 1013, с. 4, 8–9, 11; 1112, с. 246]; криміналізація наклепу та образи буде повністю відповідати міжнародним зобов'язанням України та нормам міжнародного права [226, с. 139; 412, с. 102, 103–104; 611, с. 161; 613, с. 24; 614, с. 315, 316; 1112, с. 246].

На наш погляд, вказані аргументи не є достатньо переконливими.

Кримінальна відповідальність за наклеп та образу на сьогодні дійсно передбачена у законодавстві багатьох держав. Разом з тим, як наголошують

дослідники проблеми, фактично вона застосовується вкрай рідко або ж взагалі не застосовується [481, с. 467; 840, с. 248]. Більше того, в багатьох державах відбувається процес часткової або повної декриміналізації клевети та образи; пом'якшуються і покарання за вказані діяння (зокрема, у санкціях все частіше не передбачається покарання у виді позбавлення волі на певний строк). У спеціальній літературі підкреслюється, що відмова від кримінального переслідування за розглядувані діяння на користь винятково цивільно-правових санкцій є яскравим свідченням сучасної західної філософії кримінального права, у котрій дедалі більше суспільно небезпечних діянь отримують грошову оцінку. В сучасному західному суспільстві честь, гідність і репутація все частіше сприймаються як певна економічна цінність, предмет товарно-грошових відносин [991, с. 117].

Як зазначалося вище, прихильники встановлення кримінальної відповідальності за клевету та образи вважають, що цивільно-правова відповідальність за такі вчинки є недостатньою і неефективною. Ініціатори згаданого законопроекту, наприклад, підкреслюють, що цивільно-правова відповідальність «не несе жодної превентивної функції» і наголошують, що «внаслідок безкарності за відвертий клевету у суспільстві закріплюється стійке відчуття того, що можна будь-що і будь-коли сказати про людину і жодної (курсив наш – А. А.) відповідальності за це нести не треба» [896]. Наведені твердження видаються необґрунтованими й такими, що без жодних на те підстав заперечують реальний потенціал цивільно-правової відповідальності у розглядуваній сфері. Відомий вітчизняний цивіліст Р.О. Стефанчук слушно зазначає, що цивільне право завдяки притаманному йому відновлювальному методу покликане найбільш ефективно здійснювати захист таких особистих немайнових благ, як честь, гідність та репутація особи [1005, с. 3].

Наявні в спеціальній літературі нарікання на недостатність цивільно-правової відповідальності за посягання на честь, гідність і ділову репутацію особи, на наш погляд, не є достатньо переконливими. Має рацію М.І. Хавронюк, який підкреслює, що за наявності цивільної відповідальності за клевету усі можливі і достатні види сатисфакції одержує саме та особа, стосовно якої були поширені завідомо неправдиві відомості, тоді як штраф, стягнутий за вчинення відповідного

кримінально караного діяння, піде в дохід держави [481, с. 470; 1103, с. 917]. Справедливо звертається увага також на те, що у випадках, коли наслідком вчиненого клевету є самогубство потерпілого чи притягнення його до кримінальної відповідальності, винна особа за наявності для цього підстав підлягає відповідальності за ст. 120 або ст. 383 КК України, що дозволяє зробити висновок про те, що найбільш ймовірні і тяжкі наслідки клевету чи діянь, суміжних з клеветом, вже враховані вітчизняним законодавцем [481, с. 470; 1103, с. 917]. Разом з тим, на наш погляд, можна і потрібно говорити про необхідність удосконалення цивільно-правового механізму відшкодування заподіяної особі моральної та майнової шкоди, а також спростування поширеної неправдивої інформації, який на сьогодні доволі складний.

О.М. Храмцов твердить про необхідність подвійного захисту честі та гідності цивільно-правовими та кримінально-правовими засобами (вибір способу захисту, на думку науковця, повинен залежати від самого потерпілого), стверджує, що такий підхід дозволить більш ефективно охороняти ці найважливіші цінності [1112, с. 249, 250]. Видається, що протидія клевету та образі засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою насамперед цивільного права, з усіма наслідками, що звідси випливають, не кажучи вже про те, що реалізація відповідної пропозиції створить певну колізію між нормами цивільного та кримінального права [31, с. 269–270].

Не варто забувати, що кримінальне право задумувалось як *ultima ratio* (останній аргумент) у справі забезпечення правопорядку. Воно має підключатися до механізму регулювання суспільних відносин лише тоді, коли необхідне застосування найсуворіших заходів впливу з тих, що є у розпорядженні держави. Слід погодитись також з тим, що криміналізація певного діяння є доцільною лише тоді, коли немає і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права [182, с. 97].

На наш погляд, зводити злочинні посягання на честь та гідність особи лише до клевету та образи не варто, позаяк це невиправдано звужує саму сутність вказаних

цінностей. Оскільки гідність людини апріорі уражається щоразу, коли вона (людина) є приниженою¹, включення до кола злочинів, які на неї (гідність) посягають, лише наклепу та образи видається некоректним.

У юридичній літературі висловлювалась точка зору про те, що будь-який злочин, який посягає на певні інтереси особи, посягає тим самим і на її гідність. Так, П.М. Рабінович пише: «Підрив, руйнація гідності людини – це неминучий супутник, соціальна “тінь” будь-чийого зазіхання на усяке право, оскільки й у таких випадках в потерпілого, зазвичай, виникають почуття приниженості, образи й інші негативні переживання, стан психічної пригніченості тощо. Щоправда, у цьому разі гідність вражається, так би мовити, опосередковано, стає непрямим об’єктом правопорушення» [898, с. 175]. Загалом погоджуючись з наведеним твердженням, мусимо зауважити, що у вказаних випадках йдеться про опосередковане заподіяння шкоди, що визнає й сам учений. Для нашого ж дослідження інтерес становлять насамперед ситуації, коли вчинене особою діяння прямо посягає на гідність іншої людини.

У розглядуваному контексті необхідно також зауважити, що окремі дослідники взагалі піддають сумніву виправданість включення злочинів проти свободи особи в один розділ Особливої частини КК зі злочинами проти честі та гідності особи. Приміром, Т.М. Нуркаєва зазначає: «Безумовно, обмеження фізичної свободи якоюсь мірою зачіпає гідність людини, але все ж це різні за значущістю конституційні права і свободи людини, що потребують самостійної кримінально-правової оцінки у випадку їх грубого порушення. Тому всі злочини проти свободи та особистої недоторканності доцільно виділити в самостійну главу Особливої частини КК РФ» [807, с. 170].

¹ Зауважимо, що законодавець неодноразово, однак в інших розділах Особливої частини КК України, згадує про приниження гідності, яке має кримінально-правове значення. Так, наприклад, у ст.ст. 116 та 123 причиною стану сильного душевного хвилювання визнано поводження, що принижує честь і гідність особи, у ч. 1 ст. 120 вказано, що доведення до самогубства може бути наслідком «систематичного приниження її людської гідності», у ч. 2 ст. 365 кваліфікуючою ознакою перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу визнано відповідні дії, що ображають особисту гідність потерпілого, у ч. 2 ст. 406 передбачено посилену відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, якщо таке діяння мало «характер знущання або глузлення над військовослужбовцем». Про знущання, прикладом якого може бути глузування над фізичними вадами потерпілого, йдеться також у ч. 2 ст. 373 КК України. У ст. 126-1 серед наслідків домашнього насильства згадано про психологічне страждання, у ч. 1 ст. 127 одним із наслідків катування визнано моральні страждання.

Видається, що у розділі III Особливої частини КК України законодавець об'єднав злочини проти волі, честі та гідності особи тому, що вважає їх досить близькими, чи навіть такими, що перетинаються. У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на тісний зв'язок між свободою та честю і гідністю особи. Так, наприклад, М.І. Хавронюк однозначно стверджує: «Кожна людина поважає себе і свої моральні принципи, і кожна людина є цінністю для суспільства. Якщо порушується її воля, то, як правило, не може не бути порушено і її честь та гідність» [783, с. 433]. С.В. Шевчук підкреслює: «Щоб реалізувати свою унікальність і закладену природою (чи Богом) творчу функцію, людина повинна мати можливість вільно діяти, не зазнавати у цьому довільних чи не виправданих обмежень, здійснювати самодіяльність тією мірою, якою вона не стане перепоною у такому самому вільному виборі іншої людини. Не можна говорити про гідне існування, якщо хтось постійно або навіть систематично змушений робити щось проти власної волі» [1139, с. 33]. Автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України, підготовленого за редакцією М.О. Потебенька та В.Г. Гончаренка, вважають «очевидним те, що будь-яке злочинне посягання на волю особи принижує її честь або гідність» [780, с. 108]. А.А. Арямов та В.С. Пономаренко, своєю чергою, підкреслюють, що «основним параметром змісту гідності є усвідомлення відсутності приниження та усвідомлення власної свободи. Зрозуміло, ні про яку гідність не може бути й мови в ситуації особистої несвободи й примусу» [174, с. 22; 1145, с. 435].

На наш погляд, наведені висновки є достатньо переконливими. Зауважимо також, що категорії свободи і гідності в текстах міжнародно-правових актів нерідко вживаються поряд. Так, приміром, у преамбулі Загальної декларації прав людини вказується, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру» [506]. В преамбулі Хартії основних прав Європейського Союзу зазначається, що «Європейський Союз ґрунтується на неподільних і загальних цінностях – гідності людини, свободі, рівності та солідарності» [1107].

Поняття «гідність людини» інтенсивно використовується у низці фундаментальних міжнародно-правових актів. З проаналізованих П.М. Рабіновичем та С.П. Рабіновичем 97 таких актів згадку про людську гідність містять 54 акти. Особливе значення у цьому аспекті має Загальна декларація прав людини 1948 р., яка спричинила засадничий ідейний вплив на розвиток міжнародного захисту прав людини. Людська гідність стала однією з центральних категорій міжнародно-правових актів саме через її закріплення у вказаному акті. Особливе місце у розглядуваному контексті належить також Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародному пакту про громадянські і політичні права. Визначальне місце у них посідає нормативне звернення до людської гідності: «всі права випливають з властивої людській особі гідності». З такого формулювання випливає кілька важливих висновків: а) людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу права; б) людська гідність належить кожному, незалежно від її законодавчого закріплення; в) право людини на гідність випливає з принципу людської гідності [898, с. 169–170; див. також: 416, с. 22–23].

Попри величезне значення, яке відводиться розглядуваній категорії у міжнародно-правових актах, жоден з них не містить визначення поняття «людська гідність». Це зумовлює неоднозначне розуміння цього поняття і, як слушно підкреслює П.М. Рабінович, може призвести до його невиправдано звуженого тлумачення [898, с. 171].

У науковій літературі неодноразово робилися спроби розкрити поняття *людської гідності*. О.В. Гришук зазначає, що, враховуючи його багатовимірність, лише з правової точки зору можна виокремити тлумачення людської гідності як: правової (моральної) ідеї, правової цінності, принципу права, права людини, інтересу людини, потреби людини, первинного блага, джерела прав людини, змісту прав людини та ін. [416, с. 16]. При цьому більшість авторів підтримують подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи

зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини)¹. Інколи ж дослідники, описуючи сутність людської гідності, вживають декілька вказаних понять одночасно [416, с. 16, 18], що, зрозуміло, не може не призводити до певної плутанини. П.М. Рабінович вважає, що антропна гідність – це самоцінність людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб'єкта, який уособлює найвищий рівень розвитку буття на Землі [898, с. 175]. З точки зору О.В. Грищук, людська гідність як цінність – це самоцінність та суспільна значущість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини [416, с. 21].

Коли йдеться про *гідність конкретної людини*, то мається на увазі самооцінка, тобто внутрішня оцінка нею самої себе, власної цінності [412, с. 99; 416, с. 21; 898, с. 174]. Як зазначає П.М. Рабінович, самооцінка – це судження біосоціального індивіда про міру наявності в нього тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні з певним еталоном, зразком, котрий формується суспільством або певною його групою (найчастіше – групою домінуючою). Така самооцінка буде тим правильнішою, достовірнішою, чим точніше вона відображатиме ту оцінку, яку дають цій людині інші люди, у відносинах з якими вона перебуває. Зважаючи на цю обставину можна робити висновок про істинність чи хибність самооцінки [898, с. 174; див. також: 416, с. 21].

У кримінально-правовій літературі при визначенні гідності людини акцент також робиться на внутрішній оцінці нею самої себе, власної цінності. Так, М.І. Хавронюк зазначає, що «гідність людини передбачає усвідомлення людиною як носієм сукупності певних моральних, світоглядних, професійних тощо якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги» [783, с. 433]. Майже аналогічне визначення гідності людини наводять А.В. Савченко, В.В. Кузнецов,

¹ Зауважимо, що на подвійний характер людської гідності у своєму рішенні від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 вказав Конституційний Суд України: «людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» [942].

О.Ф. Штанько [964, с. 333]. З точки зору В.М. Підгородинського, гідність – це позитивна самооцінка людини [653, с. 108].

Здійснений аналіз приводить до висновку про певну суперечність у поглядах науковців стосовно сутності гідності людини. З одного боку, слушно визнається абсолютність людської гідності як самоцінності людини, вказується, що вона є джерелом, фундаментом прав та свобод людини. З іншого ж – гідність окремої людини трактується як внутрішня оцінка нею самої себе, як усвідомлення нею певних позитивних якостей своєї суспільної цінності. Таке однобоке трактування сутності гідності людини викликає заперечення. Не зовсім зрозуміло чому розуміння гідності конкретної людини не виводиться з категорії людської гідності, як це має місце в проаналізованих вище міжнародно-правових актах. Видається, що *підхід, за якого гідність людини пов'язується лише з усвідомленням нею позитивних якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги, схиляє до висновку, що гідність не притаманна, скажімо, немовлятам та особам, які страждають на тяжкі психічні розлади, тобто тим, хто не здатний здійснювати внутрішню оцінку самого себе, власної цінності.* З таким категорично погодитись не можемо, оскільки заперечення гідності цих осіб прямо суперечить ідеї людської гідності. Зауважимо, що до такого ж висновку дійшов Федеральний Конституційний Суд Німеччини, який у своїх рішеннях вказав, що малолітні діти, особи, які потребують постійної чи тривалої допомоги, наприклад, психічно хворі, є індивідами з власною людською гідністю [1142, с. 70]. Цей же суд підкреслив, що кожен володіє людською гідністю, незважаючи на індивідуальні властивості, фізичний або психічний стан, його дії, соціальний статус та відповідну тривалість його особистого людського життя. Людська гідність притаманна також і тому, хто не може діяти осмислено. Гідність не втрачається також внаслідок «негідної» антисоціальної поведінки особи, навіть якщо вона, як зазначив Федеральний Конституційний Суд Німеччини, у тяжкий та неприйнятний спосіб виступила проти всього того, що Основний Закон з його системою цінностей поставив під свій захист. Гідність за жодних обставин не може бути відібрана у людини [1142, с. 60].

Наведені висновки прямо пов'язані з тим, що вказаний суд гідність людини нерозривно пов'язує з людською гідністю [1142, с. 60].

Вважаємо, що поняття гідності людини слід виводити з категорії людської гідності, тобто необхідно виходити з об'єктивної, а не суб'єктивної, сторони гідності. На наше переконання, *кожна людина має гідність вже за самою ознакою приналежності до людського роду (незалежно від своїх індивідуальних якостей, соціального становища та професії)*. Зазначимо, що до подібного висновку дійшли окремі вітчизняні цивілісти. Так, Р.О. Стефанчук вказує, що попри подібність підходів до розуміння поняття гідності у національному та європейському праві, суттєво відмінними є акценти, які розставляє позитивне право щодо визначення правового режиму гідності. Якщо в національному цивільному праві перевага віддається охороні суб'єктивної сторони гідності, то в міжнародному праві на перше місце ставиться гідність об'єктивна. І саме останній підхід, на думку науковця, є більш переконливим та таким, що має суттєві переваги. По-перше, стосовно суб'єктивної сторони гідності не може виникати жодних суспільних відносин, оскільки вона за своїм змістом є самооцінкою, а отже єдиним суб'єктом, який формує її, є сам суб'єкт – носій цієї гідності. По-друге, право взагалі не спроможне впливати на суб'єктивну сторону гідності. Призначення права полягає у регулюванні та охороні суспільних відносин, а суб'єктивна сторона гідності у формі самооцінки є радше певним внутрішнім психологічним процесом, що не може бути об'єктивованим і тому є недосяжним для права. З огляду на це, на переконання Р.О. Стефанчука, розуміння гідності як певної об'єктивної цінності людини, яка до того ж має характер «вищої соціальної», є найбільш прийнятним для вітчизняного правозастосування [1006, с. 405; див. також: 1120, с. 69].

На наш погляд, гідність людини (Р.О. Стефанчук пропонує називати її «особистою гідністю») слід розуміти як об'єктивну цінність фізичної особи як біосоціальної істоти.

Виходячи зі значення цього блага, яке Конституцією України визнається найвищою соціальною цінністю, і яке забезпечує відповідний ціннісний статус фізичній особі, необхідно говорити й про «мінімальний рівень поведінки» із нею

[1006, с. 409]. Зафіксоване в Основному Законі право на повагу до гідності має включати в себе й негативний аспект – вимогу від інших осіб не порушувати гідність іншої особи. Окрім існуючих цивільно-правових засобів захисту гідності особи, важливу роль у цьому зв'язку має відігравати й кримінальний закон, завданням якого, як відомо, є правове забезпечення охорони прав і свобод людини, а також запобігання злочинам.

Поняття честі у сучасній юридичній літературі традиційно трактується як добра, незаплямована репутація людини, її авторитет і чесне ім'я [396, с. 672; 780, с. 108; 964, с. 333]. Так само вказане поняття визначається і у Великому тлумачному словнику сучасної української мови [256, с. 1600]. У філософській літературі підкреслюється, що категорія честі відображає соціальність людини – її належність до конкретного типу спільноти і усвідомлення себе суб'єктом життєвості, передовсім через належність до цієї спільноти [755, с. 360]. В.В. Джунь зазначає, що «на відміну від поняття гідності, поняття честі людини ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці залежно від соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації» [465, с. 113].

С.П. Головатий вказує, що дуже часто честь ототожнюють з гідністю (особливо коли йдеться про професійну честь)¹. І це не випадково, адже ці поняття мають спільне філософське підґрунтя, що спирається на високі моральні принципи. Разом із тим за своєю юридичною сутністю поняття «честь» та «гідність» відмінні одне від одного: якщо поняття «гідність» виконує засадничу роль у всій системі людських прав, то поняття «честь» до загальної категорії людських прав взагалі не належить [396, с. 672].

Зауважимо, що у Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «честь» трактується також як «сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці» [256, с. 1600]. Таку дефініцію честі наводять й деякі науковці, пропонуючи виходити з неї при

¹ Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови честь визначається, зокрема, як «громадська, станова, професійна і т. ін. гідність людини» [256, с. 1600].

визначенні об'єкта злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України [481, с. 451; 783, с. 433; 651, с. 108]. На наш погляд, для розглядуваних цілей зазначеному розумінню честі навряд чи можна віддати перевагу перед наведеним вище, адже, по-перше, непросто визначитись із змістовним наповненням сукупності вказаних моральних принципів, а по-друге, вкрай складно встановити механізм заподіяння шкоди честі в такому її аспекті.

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє дійти висновку, що категорії свободи, честі та гідності особи тісно пов'язані між собою. Об'єднання злочинних діянь, що посягають на вказані цінності, в межах одного розділу, на наш погляд, є обґрунтованим. Водночас стосовно кожного конкретного діяння, передбаченого розділом III Особливої частини КК України, необхідно встановлювати механізм заподіяння ним шкоди не лише свободі, а й честі та гідності особи.

З-поміж злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України, лише стосовно незаконного позбавлення волі або викрадення людини, незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та примушування до шлюбу не виникає особливих сумнівів стосовно їх належності до посягань на цінності, вказані у назві зазначеного розділу. Очевидним видається те, що *незаконне позбавлення волі або викрадення людини* посягає передусім на охоронюване право вибору особою на власний розсуд місця свого перебування. До такого висновку, серед іншого, спонукає вивчення спеціальної літератури, судової практики, а також зарубіжного законодавства, яке, як зазначалося вище, вказане діяння традиційно зараховує до посягань на особисту свободу. Зрештою, відповідний висновок можна зробити із прямої вказівки законодавця на те, що зазначене діяння полягає у незаконному позбавленні волі.

Я.Г. Лизогуб висловив думку про те, що основним безпосереднім об'єктом незаконного позбавлення волі є воля людини, а основним безпосереднім об'єктом викрадення людини слід вважати волю людини та її гідність. Свою точку зору науковець обґрунтовує тим, що потерпілий від викрадення людини не тільки позбавляється здатності діяти певним чином на власний розсуд, він ще й перетворюється на предмет, який, попри притаманну людині природну ціннісну

характеристику, набуває ознак речі [651, с. 109]. Вочевидь, до такого висновку Я.Г. Лизогуба спонукало перенесення сутності викрадення чужого майна на сутність викрадення людини, що видається не зовсім коректним. Вважаємо, що у разі викрадення людини перетворення останньої на річ насправді не відбувається. Викрадення людини хоч і характеризується певними особливостями порівняно із «звичайним» незаконним позбавленням волі, за своєю сутністю все ж є різновидом незаконного позбавлення свободи, про що детальніше йтиметься нижче. Гідність людини у разі вчинення вказаного посягання страждає не завжди, так само як і честь, яка, на думку деяких дослідників, також виступає основним безпосереднім об'єктом вказаного діяння [654, с. 74; 783, с. 433; 964, с. 334–335; 1021, с. 90; 1138, с. 63].

Стосовно безпосереднього об'єкта *примушування до шлюбу* зазначимо, що вказане діяння посягає на особисту свободу людини в частині вільного вибору нею своєї поведінки (конкретно – вільно вирішувати вступати чи не вступати у шлюб, а також коли це робити і з ким). Позиція частини зарубіжних законодавців, які зазначене діяння включили до кола посягань проти порядку укладення шлюбу і сімейних відносин, на наш погляд, є недостатньо переконливою, оскільки від примушування до шлюбу (так само як і від примушування до будь-якої іншої поведінки) страждає передовсім людина та її свобода, яку винний намагається зламати, а не порядок укладення шлюбу і сімейних відносин (вказані цінності слід визнавати додатковим безпосереднім об'єктом зазначеного діяння). Відмітимо також, що розділу, в якому були б сконцентровані посягання на порядок укладення шлюбу і сімейних відносин, вітчизняний законодавець не виокремлює.

Встановлення безпосереднього об'єкта інших злочинів, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, є доволі проблематичним.

З'ясування безпосереднього об'єкта *насильницького зникнення* навряд чи можливе без розуміння сутності та специфіки вказаного посягання.

Виникнення практики насильницьких зникнень у спеціальній літературі традиційно пов'язують з нацистською Німеччиною. 7 грудня 1941 р. генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель підписав розпорядження Гітлера «Nacht und Nebel

Erlass» («Під покровом ночі і туману»), метою якого було захоплення на окупованих територіях осіб, що становили «загрозу для німецької безпеки». Після арешту вказані особи таємно перевозились до Німеччини, де безслідно зникали. У більшості випадків вже на території Німеччини викрадених осіб страчували. Їхня доля, а також місце поховання родичам були не відомі [378, с. 49–50; 1118, с. 12–13; 1158, р. 39; 1160, р. 27–30; 1193, р. 175–176; 1210, р. 50–51].

Сам термін «насильницьке зникнення» (ісп. – «desaparición forzada») з'явився пізніше, а саме в 60-70-х роках ХХ століття, коли такі зникнення стали звичним явищем в державах Латинської Америки. Цей термін позначав грубе порушення прав людини та злочин, вчинений прямо чи опосередковано та за підтримки органів державної влади з метою усунення неугодних осіб [1203, р. 6]. Латиноамериканські диктаторські режими воліли просто викрадати людей, котрих вважали «неблагонадійними» (представників робочих та партизанських рухів, а також осіб, котрі їх підтримували) [92, с. 202–203].

Першими державами, в яких насильницьке зникнення неугодних осіб було частиною державної політики, стали Гватемала та Аргентина (у цій країні насильницькі зникнення були найбільш поширені і мали систематичний характер). Невдовзі подібну практику, жертвами якої стали десятки тисяч людей, впровадили режими інших держав Латинської Америки (зокрема, Колумбії, Чилі, Перу, Мексики, Гондурасу, Сальвадору, Уругваю). Викрадених чи заарештованих людей поміщали в таємні в'язниці, піддавали тортурам і, як правило, таємно вбивали. При цьому родичі потерпілих назавжди залишались в невіданні про долю своїх близьких та місце їхнього поховання. Навіть після декількох десятиліть після «насильницького зникнення» тисячі людей не можуть домогтися навіть підтвердження факту смерті зниклих безвісти родичів [378, с. 4, 25–26; 853, с. 67–68; 991, с. 115; 1116, с. 173; 1118, с. 13–14; 1160, р. 41–44; 1204, р. 275].

Доводиться констатувати, що насильницькі зникнення є практикою не лише минулого, а й теперішнього часу. Якщо в минулому насильницькі зникнення були породженням диктаторських режимів, то нині вони можуть мати місце і в умовах

внутрішніх конфліктів, будучи інструментом придушення політичних опонентів [див. дет.: 88, с. 147–148].

Проблема насильницьких зникнень не є чужою і для України. Відомо, наприклад, що під час Революції Гідності відбувались системні і масштабні арешти, затримання і викрадення людей, котрі здійснювалися представниками держави. Позбавлення людей свободи тоді приховувалось, що, зрозуміло, ускладнювало, а то й унеможлиблювало їх захист відповідно до закону. Особливо ж загострилася вказана проблема через збройний конфлікт на сході України. Експерти зазначають, що у 2014 р. на окупованих територіях Донецької та Луганської областей насильницькі зникнення відбувались щоденно. Після переходу збройного конфлікту у фазу низької інтенсивності кількість зникнень зменшилася, але вони залишаються поширеними [778].

Явище насильницьких зникнень викликало занепокоєння ООН, котра вжила низку заходів для протидії йому. У 1992 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень [449]. Однак найважливішим кроком стало прийняття у 2006 р. Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (далі – Конвенція) [745]. Вказана Конвенція визначає насильницьке зникнення як «арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону» (ст. 2).

17 червня 2015 р. Україна приєдналася до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень [524]. До цього моменту правозахисники майже десять років вимагали ратифікації Україною вказаного документу [1078]. Факт приєднання України до Конвенції, поза сумнівом, слід оцінити позитивно, адже тим самим Україна продемонструвала, що засуджує практику насильницьких зникнень. Законом від 12 липня 2018 р. [523] КК України доповнено ст. 146-1 «Насильницьке зникнення».

Вітчизняний законодавець зарахував насильницьке зникнення до посягань на волю, честь та гідність особи. Як зазначалося раніше, подібним є підхід законодавців Албанії (ст. 109/c), Аргентини (ст. 142 ter), Гватемали (ст. 201 ter), Колумбії (ст.ст. 165–167) та Швейцарії (ст. 185 bis), які зазначене діяння визнали злочином проти особистої свободи.

На перший погляд, обґрунтованість підходу українського та вказаних вище законодавців не викликає сумнівів, адже насильницьке зникнення нерозривно пов'язане з позбавленням особистої свободи (при цьому, однак, варто зауважити, що позбавлення свободи не обов'язково має бути незаконним)¹. Водночас є підстави стверджувати, що юридична природа цього злочину характеризується суттєвими особливостями, які змушують засумніватися в правильності віднесення його до посягань на свободу особи.

Дослідники проблеми одноголосно підкреслюють, що насильницьке зникнення порушує не одне, а цілий комплекс прав людини [378, с. 49; 1158, р. 43; 1219, р. 198]. Серед прав людини, на які посягає вказане діяння, Міжнародна Амністія називає право на безпеку та гідність особи; право не зазнавати тортур або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поведень чи покарань; право на гуманні умови утримання; право на юридичну особистість; право на справедливий суд; право на сім'ю; право на життя – у разі, якщо зниклого вбивають (зазначається, що смерть потерпілого майже завжди є результатом насильницького зникнення [1158, р. 43; 1204, р. 274]). Аналізоване діяння має на меті не лише знищити особу фізично, але й стерти сам факт, що ця людина колись існувала, стерти пам'ять про неї. Насильницьке зникнення розглядається також як концентричне порушення прав людини; іншими словами, воно націлене не тільки на зниклих, але й на інших осіб, починаючи з найближчих членів родини і закінчуючи соціумом загалом. У спеціальній літературі наголошується, що вказаний злочин залякує, демобілізує, деполітизує суспільство і, врешті-решт, перетворює людей на

¹ У кримінально-правовій літературі правильність відповідного підходу вітчизняного законодавця не заперечується. Див., зокрема [6, с. 6; 377, с. 25; 783, с. 437].

пасивних істот [1158, р. 43; 1219, р. 198, 199–200]. «Усім відомо, що люди зникають, проте ніхто точно не знає коли, як та скільки» [1158, р. 44].

Слід звернути увагу на те, що в міжнародному кримінальному праві насильницьке зникнення визнається злочином проти людства¹. Так, у ст. 5 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень вказано, що «широкомасштабна чи систематична практика насильницьких зникнень є злочином проти людства, як його визначено в застосовному міжнародному праві, і тягне за собою наслідки, що передбачені таким застосовним міжнародним правом» [745]. У підпункті «і» пункту 1 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду насильницьке зникнення людей, вчинюване в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб², також віднесено до злочинів проти людяності [940].

Однією з особливостей насильницького зникнення є те, що суб'єкт вказаного діяння спеціальний – ним, нагадаємо, є представник держави, в тому числі іноземної. У цьому контексті зазначимо, що важливою ознакою міжнародного злочину є те, що такі діяння, як правило, вчиняються посадовими особами, що використовують державний механізм у злочинних цілях, а також те, що міжнародні злочини вчиняються у безпосередньому зв'язку з політикою держави [758, с. 185–186; 887, с. 27].

Аналіз судової практики засвідчує, що вітчизняні суди не розуміють специфічну правову природу насильницького зникнення, не вбачають відмінностей між незаконним позбавленням волі або викраденням людини та насильницьким зникненням. Так, обґрунтовуючи суспільну небезпеку незаконного позбавлення волі або викрадення людини, суди іноді безпідставно посилаються на норми Декларації про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень [265; 299].

¹ Комісія міжнародного права ООН у 1996 р. підкреслила, що хоча насильницьке зникнення має порівняно недовгу історію, цей злочин слід включити до переліку злочинів проти людства через його жорстокість і тяжкість [1219, р. 204].

² У спеціальній літературі зазначається, що навіть якщо має місце один випадок насильницького зникнення, який є частиною широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, винний у його вчиненні підлягає міжнародній кримінальній відповідальності [1219, р. 205; 1221, р. 166]. У зв'язку з цим зазначимо, що винний у

Виходячи з викладеного, вважаємо, що *об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства*. На наш погляд, перенесення кримінально-правової заборони насильницького зникнення із розділу III до розділу XX Особливої частини КК України дозволить краще відобразити специфічну юридичну природу розглядуваного діяння та уникнути плутанини у правозастосовній практиці. Нагадаємо, що в кримінальному законодавстві Австралії (ст. 268.21), Азербайджану (ст. 110), Киргизстану (ст. 382), Литви (ст. 100-1), Перу (ст. 320) і Сальвадору (ст.ст. 364–366) насильницьке зникнення визнано злочином проти миру та безпеки людства.

Стаття про кримінальну відповідальність за *захоплення заручників* розміщена законодавцем у розділі III Особливої частини КК України, який об'єднує злочинні посягання проти волі, честі та гідності особи. Разом з тим у науковій літературі неодноразово висловлювалась думка про необхідність перенесення цього діяння до розділу IX «Злочини проти громадської безпеки», оскільки його основним безпосереднім об'єктом нібито виступає громадська безпека.

Так, М.О. Акімов зазначає, що захоплення заручників (внаслідок спонукання винною особою третіх осіб до вчинення чи утримання від вчинення певної дії як умови звільнення потерпілих) спрямоване на заподіяння шкоди невизначено великій кількості людей та невизначено широкому колу відносин (життя і здоров'я людини, її права та свободи, порядок діяльності підприємств, установ, організацій і т. ін.). Науковець додає, що шкода основному об'єкту (громадській безпеці) спричиняється через посягання на додатковий (свободу особи) [19, с. 8]. Подібним чином розмірковує О.О. Володіна, котра підкреслює, що хоча захоплення заручників неможливо вчинити, не обмеживши свободу конкретної людини, основна небезпека цього діяння в тому, що воно завдає шкоду життєво важливим інтересам усього суспільства, невизначено великому колу осіб; про це, на її думку, свідчить і мета його вчинення – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи

насильницькому зникненні повинен усвідомлювати, що діє «в контексті» широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення.

утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. О.О. Володіна наголошує: «Саме ж захоплення чи тримання потерпілого є лише засобом досягнення основної мети. Тому суспільні відносини, що забезпечують свободу людини, слід визнати в цьому злочині додатковим обов'язковим, а не основним безпосереднім об'єктом» [365, с. 175]. Аналогічні аргументи наводять також О.С. Наумова [788, с. 20, 94–95] та А.С. Політова [878, с. 10].

Прихильники віднесення захоплення заручників до злочинів проти громадської безпеки наводять й інші доводи для обґрунтування своєї позиції. Так, А.І. Казаміров стверджує, що вказане діяння «викликає великий суспільний резонанс, порушує нормальну діяльність державних органів, може закінчитись загибеллю людей та іншими тяжкими наслідками», а це, на його переконання, «свідчить про те, що основним об'єктом захоплення заручників є громадська безпека» [557, с. 84]. Своєю чергою С.М. Потапкін підкреслює, що «спосіб дій винних, потенційна імовірність для будь-яких членів суспільства опинитися в ролі заручника, багатоваріантність ймовірної шкоди, широке коло втягуваних у події людей – все це негайно відображається на атмосфері громадського спокою, породжує у громадян відчуття страху. Тим самим об'єктивно знижується рівень безпеки» [893, с. 166]. Наведені міркування не видаються достатньо переконливими. О.О. Коротич справедливо звертає увагу на те, що в кримінальному законі знайдеться немало злочинів, об'єктивні ознаки яких неминуче викличуть у громадян «відчуття страху, невпевненості у власній безпеці», що, своєю чергою, неодмінно відобразиться на «атмосфері громадського спокою». Дотримуючись логіки С.М. Потапкіна, законодавець з таким же успіхом міг би віднести до системи злочинів проти громадської безпеки й таке діяння, як торгівля людьми. Способи вчинення вказаного злочину, достатньо широке коло потенційних і фактичних потерпілих, «багатоваріантність ймовірної шкоди» і, як правило, значне коло «втягуваних у події людей» – обставини, котрі, безумовно, не можуть не відобразитися на атмосфері громадського спокою і не викликати у членів суспільства цілком обґрунтоване побоювання стати жертвою торгівлі людьми [636, с. 262].

Не можна оминати увагою той факт, що у тексті Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників та у назві ст. 147 КК України слово «заручник» вжите у множині, шляхом чого, можливо, підкреслено спрямованість розглядуваного діяння на заподіяння шкоди невизначеній кількості людей. Відповідний законодавчий підхід призвів до неузгодженості назви ст. 147 та диспозиції її ч. 1, у якій йдеться про захоплення або тримання *особи як заручника*.

Аргументуючи необхідність перенесення статті про відповідальність за захоплення заручників до розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК України, дослідники іноді вказують на відповідний досвід зарубіжних держав [263, с. 181]. Як зазначалося вище, деякі законодавці (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Литви, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану) дійсно відносять захоплення заручників до злочинів проти громадської безпеки. Водночас більшість законодавців (зокрема, Болгарії, Естонії, Латвії, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Словаччини, США, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії) вважає, що вказаний злочин посягає передовсім на свободу людини. Таким чином, КК України – далеко не єдиний кримінальний закон, який розглядуване діяння відносить до злочинів проти особистої свободи. Варто також зазначити, що підхід законодавців, які статтю про відповідальність за розглядуване діяння розмістили в главі «Злочини проти громадської безпеки», піддається критиці з боку окремих науковців з відповідних держав. Так, білоруська дослідниця О.О. Коротич слушно наголошує на тому, що «найбільш загальною характеристикою всіх актів захоплення заручника і кожного діяння, що складає зміст даного злочину, є незаконне позбавлення (обмеження) свободи потерпілого (потерпілих). При цьому якщо порушення особистої свободи заручника стосується передовсім зовнішніх форм прояву цієї свободи і характеризує ознаки діяння у складі розглядуваного злочину, то адресати вимог винних осіб, виходячи із спеціальної мети захоплення заручника, зазнають обмеження в свободі прийняття вольового рішення» [637, с. 17]. Іншими словами, головною характеристикою всіх актів захоплення заручника і кожного з діянь, що складають об'єктивну сторону конкретного посягання, є порушення міжособистісних відносин

з приводу реалізації різних правомочностей особистої свободи людини [636, с. 263]. Виходячи з наведеної аргументації, О.О. Коротич вважає за доцільне доповнити систему злочинів проти особистої свободи таким діянням, як захоплення заручника, яке на сьогодні розміщене в главі 27 «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК Білорусі.

Вітчизняний науковець Я.Г. Лизогуб слушно зазначає, що громадській безпеці під час вчинення захоплення заручника шкода спричиняється не завжди. У деяких випадках, зокрема, коли винний захопив потерпілого з метою адресувати в подальшому свою вимогу відповідному адресатові, але не встиг її висловити, така шкода може мати місце лише в майбутньому (тобто йдеться лише про загрозу спричинення шкоди). Цього, однак, не можна сказати про шкоду свободі захопленого; відтак саме вона має визначати зміст безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину [651, с. 112]. Подібні аргументи наводять також інші дослідники [636, с. 263; 844, с. 140].

Крім того, звертає на себе увагу той факт, що науковці, які захоплення заручників відносять до злочинів проти громадської безпеки, виходять з найбільш резонансних випадків вчинення вказаного діяння [568, с. 34–35]. Водночас аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що абсолютна більшість цих посягань характеризується менш тяжкими формами прояву і навряд чи дає підстави для висновку про їх спрямованість проти громадської безпеки. Очевидним, зокрема, є той факт, що захоплення заручників далеко не завжди створює небезпеку для невизначено великого кола осіб.

Зважаючи на викладене, більш переконливою видається точка зору тих авторів, котрі вважають, що за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками цей злочин ближчий до злочинів проти свободи особи, аніж до злочинів проти громадської безпеки. Саме посягання на особисту свободу визначає сутність захоплення заручників. З огляду на це достатні підстави для перенесення статті про відповідальність за досліджуване діяння до розділу IX Особливої частини КК України відсутні. На наш погляд, назву ст. 147 КК України доцільно сформулювати як «Захоплення або тримання особи як заручника». Це, по-перше, дозволить

привести у відповідність назву ст. 147 та диспозицію її ч. 1, у якій йдеться про захоплення або тримання особи як заручника, по-друге, зніме питання про спрямованість розглядуваного діяння на заподіяння шкоди невизначеній кількості людей. За вчинення цього злочину щодо двох або більше осіб за прикладом кримінального законодавства окремих зарубіжних держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Литви, Молдови), на наш погляд, має наставати посилена відповідальність [32, с. 239–240; 42].

Деякі дослідники, не аргументуючи, однак, своєї позиції, вважають, що основним безпосереднім об'єктом захоплення заручників є не лише воля, а й честь та гідність особи [783, с. 440]. На наш погляд, підстав для висновку про те, що у всіх без винятку випадках від аналізованого діяння страждають вказані цінності немає.

Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом захоплення заручників, на наш погляд, слід визнавати громадську безпеку, життя, здоров'я особи, її власність тощо [див. також: 782, с. 337; 783, с. 440].

У спеціальній літературі немає єдності думок також стосовно об'єкта *підміни дитини*. Так, на думку В.І. Борисова, безпосереднім об'єктом підміни дитини є суспільні відносини, що забезпечують особисту недоторканність дитини та її нормальний розвиток [657, с. 91; 664, с. 111]. На особисту недоторканність дитини як на об'єкт цього злочину вказує також Є.Л. Стрельцов [665, с. 280]. І.А. Вартилецька переконана, що особиста недоторканність дитини є основним безпосереднім об'єктом аналізованого діяння, а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – умови нормального формування та розвитку дитини, які ставляться під загрозу самим фактом відлучення її від батьків [782, с. 340]. З точки зору С.Д. Шапченка, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста недоторканність дитини або передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, а додатковим безпосереднім об'єктом – встановлений в державі порядок утримання та виховання дітей, в тому числі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [779, с. 281]. М.І. Хавронюк [783, с. 442] і Т.В. Варфоломеева [781, с. 382] вважають, що об'єктом підміни дитини є особиста воля дитини та сім'я як блага, що охороняються Конституцією

України. На думку Я.Г. Лизогуба, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля людини [651, с. 114]. Є.В. Даценко переконаний, що безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з існуванням і реалізацією прав дітей та батьків на дитинство і батьківство [440, с. 9].

У вітчизняному кримінальному законодавстві стаття про відповідальність за підміну дитини міститься в розділі, що об'єднує злочини проти волі, честі та гідності особи. Аналогічний підхід має місце лише в КК Туркменістану. Натомість у законодавстві абсолютної більшості держав стаття про відповідальність за вказане діяння міститься в главі (або розділі), що об'єднує злочинні посягання проти сім'ї та неповнолітніх [45, с. 100]. Відповідний розділ в КК України взагалі відсутній. У зв'язку з цим зазначимо, що у науковій літературі неодноразово пропонувалося виокремити такий розділ у структурі Особливої частини вітчизняного кримінального закону [204, с. 6, 11–12, 14; 263, с. 183; 379, с. 199; 440, с. 9; 493; 494, с. 71–73; 720, с. 252–253; 757, с. 173–176; 767, с. 145; 1148, с. 60], а також перенести до нього статті про відповідальність за відповідні злочини, в тому числі й ст. 148 КК України [204, с. 11, 14; 379, с. 199; 380, с. 99; 440, с. 9; 494, с. 71; 720, с. 253; 757, с. 173–176]. На переконання В.В. Гальцової, існуючий у чинному кримінальному законодавстві підхід до вирішення питань кримінально-правової охорони сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх і місця цих норм у системі Особливої частини КК України навряд чи можна визнати досконалим, оскільки він не забезпечує необхідного комплексного кримінально-правового захисту сім'ї та неповнолітніх [380, с. 99]. Разом з тим, як видається, має рацію О.О. Дудоров, який підкреслює, що рівень захисту того чи іншого об'єкта кримінально-правової охорони визначається не місцем тієї чи іншої заборони у системі кримінального закону, а тим, наскільки ця заборона якісно сформульована та ефективно застосовується [481, с. 37]. Таким чином, не заперечуючи жодним чином необхідності належної кримінально-правової охорони сім'ї та інтересів неповнолітніх, не можемо, однак, погодитись з тим, що надійність та ефективність такої охорони страждають передовсім через відсутність у структурі Особливої частини КК України розділу, в якому було б сконцентровано всі злочини проти сім'ї та неповнолітніх. Варто звернути увагу на те, що

прихильники виокремлення відповідного розділу не можуть дійти згоди стосовно кола посягань, які мають увійти до нього [493, с. 76–79]. Це й не дивно, адже зрозуміло, що фактично будь-який злочин, потерпілим від якого є дитина (ті ж вбивство, зґвалтування, крадіжка, грабіж тощо), посягає на інтереси неповнолітнього. У розглядуваному контексті можна погодитись з І.О. Бандуркою, яка зазначає, що захист дитинства у чинному КК України має комплексний, системний і наскрізний характер від посягань на різного роду об'єкти злочинів, що охороняються різними відповідними розділами Особливої частини КК України [185, с. 399].

Точка зору вітчизняного законодавця, який статтю про відповідальність за розглядуване діяння розмістив у розділі III Особливої частини КК України, не видається нам помилковою. Питання в тому, які цінності законодавець насамперед хотів поставити під кримінально-правову охорону в межах певного розділу. Не варто забувати, що право на свободу є невід'ємним природним правом кожної людини, яке належить їй від народження [926, с. 287]. Зрозуміло, що зважаючи на об'єктивні причини, дитина у повному обсязі не володіє свободою, її вчинки, як правило, контролюються батьками чи іншими особами, на яких покладені обов'язки з її виховання та розвитку. Це, однак, не заперечує того, що при підміні дитини відбувається посягання на її особисту свободу. Крім цього, на наш погляд, через відділення дитини від батьків страждає її гідність, пов'язана з правом перебувати, рости і виховуватись у своїй сім'ї, а також з правом на збереження своєї індивідуальності, яка, як видається, є невід'ємною складовою гідності. Одним із базових принципів, закріплених в Декларації прав дитини 1959 р., є положення про те, що «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності» [450]. В Законі України «Про охорону дитинства» (ст. 10) вказується, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності [522].

Точка зору про те, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є особиста свобода та гідність дитини, на наш погляд, зовсім не заперечує того, що це діяння посягає й на передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, що, як видається, є очевидним. Більше того, внаслідок підміни дитини страждає цілий комплекс її природних прав, гарантованих міжнародним та національним законодавством. Так, Конвенція ООН про права дитини 1989 р. встановлює, що кожна дитина з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, право знати своїх батьків і право на їх піклування (ст. 7), право на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки (ст. 8), право не розлучатися з батьками і підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками (ст. 9) [615]. Ю.Є. Пудовочкін слушно підкреслює, що, блокуючи реалізацію вказаних прав, підміна перешкоджає повнокровному процесу формування особистості дитини, виключає важливу складову її приватного життя, пов'язану із сімейними відносинами, збіднює духовне життя, нерідко порушує майнові та фізичні інтереси дитини [923, с. 43; 924, с. 161]. Цей злочин може завдати дитині або навіть уже дорослій людині, котра в дитинстві була підмінена, серйозну психологічну травму [77, с. 44–45].

Одним із найбільш дискусійних є питання про об'єкт *торгівлі людьми*. З цього приводу Я.Г. Лизогуб зазначає, що «з огляду на високу змістовну диференційованість, а часом і полярність дій, що становлять собою злочин, передбачений ч. 1 ст. 149 КК, чітко визначити основний безпосередній об'єкт злочину майже неможливо» [651, с. 115].

На думку переважної більшості дослідників, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста свобода (воля) людини (або ж суспільні відносини, які забезпечують особисту свободу (волю) людини). Таку точку зору висловили, зокрема, К.В. Авдєєва [3, с. 112–113; 5, с. 77–78], О.О. Алфімова [27, с. 34], М.В. Архипова [103, с. 84], М.І. Бажанов [654, с. 77], А.Б. Бекмагамбетов [203, с. 16], В.І. Борисов [220, с. 321, 614; 221, с. 16; 223, с. 18; 224, с. 154; 657, с. 92; 664, с. 112], М.Ю. Буряк [240, с. 150], Т.А. Воєнна [349, с. 21], О.В. Волкова [353, с. 33],

О.О. Володіна [367, с. 397], О.Г. Горбань [403, с. 23; 404, с. 109], А.В. Горностаї [406, с. 41], О.С. Горелік [882, с. 430], С.В. Громов [419, с. 19; 420, с. 63], А. Гутаускас [1194, р. 38–39], С.Ф. Денисов [458, с. 129], Т.В. Долголенко [470, с. 23; 471, с. 112], Д.А. Душко [483, с. 8, 14], К.В. Євстіфеєва [486, с. 8, 77], Л.Ю. Єгорова [487, с. 8], Д.Я. Зайдієва [510, с. 60], І.Д. Ізмайлова [538, с. 8, 17; 539, с. 62], Л.В. Іногамова-Хегай [541, с. 89], Г.К. Іщенко [543, с. 80], Ф.М. Кадніков [556, с. 13, 16], М.Ю. Карасьова [570, с. 95, 96], О.О. Кислова [579, с. 92; 578, с. 166], В.А. Козак [223, с. 18; 224, с. 154; 593, с. 43; 595, с. 57; 598, с. 964; 657, с. 92; 664, с. 112], О.О. Коротич [635, с. 37; 637, с. 5], Д.А. Кривоконь [647, с. 668], Н.Г. Кулакова [688, с. 38], О.Б. Кургузкіна [695, с. 15], К.О. Марахтанова [736, с. 8, 13; 737, с. 11, 18], О.Б. Мізуліна [746, с. 169], В.О. Навроцький [767, с. 198], Г.В. Овчиннікова [385, с. 16], Є.М. Полянська [695, с. 15; 883, с. 454; 884, с. 18], В.А. Попов [888, с. 86], П.П. Сердюк [458, с. 129], В.А. Середнєв [973, с. 77], А.І. Тукубашева [1037, с. 15], П.Л. Фріс [1099, с. 418, 421], М.І. Хавронюк [783, с. 443], О.І. Чекмезова [1123, с. 11] та Є.Є. Шалімов [1133, с. 63]. Зауважимо, що окремі вітчизняні науковці таку свою позицію висловлювали в період існування перших двох редакцій статті про відповідальність за торгівлю людьми, які породжували менше дискусій з приводу об'єкта розглядуваного посягання.

На переконання другої групи дослідників, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста свобода (воля) та особиста недоторканність людини (або ж суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу та особисту недоторканність людини). Таку позицію займають, зокрема, Т.М. Ануфрієва [99, с. 105], І.А. Вартилецька [782, с. 341], Т.В. Варфоломеєва [781, с. 384], А.О. Жинкін [502, с. 100], В.О. Корнієнко [655, с. 55], Я.Г. Лизогуб [711, с. 9; 714, с. 36], О.С. Наумова [788, с. 95–96; 789, с. 9], Д.О. Негодченко [794, с. 16], А.С. Політова [878, с. 8], С.І. Селецький [968, с. 57], І.В. Сингаївська [22, с. 185], Є.Л. Стрельцов [665, с. 281], В.І. Терентьєв [1021, с. 94], Є.В. Фесенко [781, с. 384] та С.Д. Шапченко [658, с. 278; 779, с. 281]. З огляду на викладені вище міркування, вважаємо, що для характеристики об'єкта торгівлі людьми особиста недоторканність самостійного значення не має.

З точки зору третьої групи дослідників, основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є людська гідність (Я.Г. Лизогуб [651, с. 115]) або ж честь та гідність людини (Б.Р. Бухорієв [241, с. 16; 242, с. 42–44], Д.О. Негодченко [260, с. 80, 147; 795, с. 309]).

На думку ще однієї групи науковців (О.В. Авраменка [6, с. 5; 7, с. 6], М.Д. Дякур [1138, с. 64], В.М. Підгородинського [653, с. 112; 867, с. 9], Є.Д. Скулиша [978, с. 286], А.В. Шевчука [1138, с. 64], М. Штефаноаї [1212, р. 82]), основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є воля, честь та гідність особи (або ж суспільні відносини, що забезпечують свободу, честь та гідність людини), тобто ототожнюють родовий об'єкт даного злочину з основним безпосереднім. Обґрунтування своєї позиції перераховані дослідники, на жаль, не наводять.

Стосовно аналізованого питання ряд авторів висловлювали точки зору, подібні до зазначених вище. Так, на думку О.В. Наден, об'єктом торгівлі людьми є честь і свобода особи [772, с. 110]. В.О. Івашенко вважає, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що гарантують право на забезпечення та захист волі, гідності і особистої недоторканності особи [546, с. 8; 547, с. 26]. З точки зору І.Б. Газдайки-Василишин, С.О. Молотова та Т.І. Созанського, об'єктом даного посягання є суспільні відносини щодо забезпечення охорони честі та гідності особи, а в разі вчинення дії за відсутності згоди людини – також і волі особи [376, с. 5]. С.Ф. Денисов та В.В. Канівець переконані, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є фізична свобода, гідність і особиста недоторканність людини [455, с. 128]. А.А. Небитов вважає, що торгівля людьми посягає на право на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування і вільний вибір місця проживання [801, с. 46]. К.М. Іскров переконаний, що безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є людина та її свобода [552, с. 115].

Таким чином, найпоширенішою у доктрині кримінального права є точка зору, згідно з якою основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є свобода (воля) особи (як самостійна цінність, якій у разі вчинення розглядуваного злочину заподіюється шкода, або ж як одна із таких цінностей). Водночас не бракує й критиків цієї позиції, які підкреслюють, що свобода (воля) людини потерпає від

торгівлі людьми не завжди, а тому не може визнаватись основним безпосереднім об'єктом цього злочину [242, с. 42; 260, с. 147; 795, с. 309; 819, с. 80–82; 826, с. 10; 1011, с. 19]. Така точка зору аргументується тим, що потерпіла особа нерідко дає згоду на вчинення щодо себе відповідних дій, тобто «розпоряджається собою за своїм розсудом, вільно здійснює вибір та діє відповідно до своїх інтересів і цілей» [819, с. 80], а тому про посягання на її свободу (волю) не може йтися.

Аналіз емпіричної бази дійсно засвідчує, що потерпілі від досліджуваного злочину особи здебільшого дають згоду на вчинення щодо них відповідних дій. Разом з тим констатація цього факту не означає, що свобода (воля) особи не страждає у разі вчинення торгівлі людьми. Вище зазначалося, що свобода полягає у можливості самостійного вибору особою своєї поведінки. З огляду на це, на наш погляд, має рацію В.А. Козак, який підкреслює, що для визнання вчинку людини актом її вільного волевиявлення необхідно констатувати відсутність будь-яких факторів, котрі могли б спотворити уявлення особи про сутність здійснюваного нею вчинку (помилка, обман), або ж створити видимість внутрішньої волі при її відсутності (фізичний або психічний примус, збіг несприятливих обставин тощо). Формування внутрішньої волі особи має бути свобідним, тобто не повинно бути жодного фактора, який нав'язував би особі той чи інший варіант поведінки [593, с. 34]. Вважаємо, законодавець не випадково вказує на конкретні способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. У разі, якщо вказані дії було вчинено з використанням хоча б одного із перерахованих у ст. 149 КК України способів, згода потерпілої особи не має братися до уваги. На цьому акцентується увага в Протоколі про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (п. «b» ст. 3). Наприклад, у разі, якщо для вербування особи було використано обман, її згода не має враховуватись, оскільки усвідомлений вибір цієї особи був спотворений повідомленням їй неправдивих відомостей чи замовчуванням відомостей, повідомлення про які могло б вплинути на нього. Те ж саме стосується, для прикладу, застосування до потерпілого фізичного чи психічного насильства або

ж використання його уразливого стану. В.А. Козак слушно зауважує, що вибраний потерпілою особою варіант поведінки в такому разі також не можна розглядати як акт її свobodної волі, оскільки для неї він є вимушеним, крайнім [593, с. 38–39]. Зауважимо, що до такого висновку інколи доходять й вітчизняні суди. Наприклад, колегія суддів Кременецького районного суду Тернопільської області слушно підкреслила, що «згода потерпілих на роботу в парниках була не добровільною, а вимушеною, зумовленою уразливим становищем внаслідок збігу об'єктивних тяжких особистих та сімейних обставин, що істотно обмежувало їх у можливості вільного вибору та не відповідало їх справжнім інтересам. Саме сукупність таких обставин і була вміло використана Особою-2 та Особою-1 для впливу на волю потерпілих з метою їх подальшого вербування, переміщення, переховування та передачі з метою експлуатації» [291].

Зважаючи на викладене, маємо достатні підстави стверджувати, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину потрібно визнавати особисту свободу (конкретно – свободу людини розпоряджатися собою й приймати самостійні рішення без будь-якого впливу ззовні).

Водночас необхідно підкреслити, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу саме у вказаному їй розумінні, а не фізичну свободу, як вважає чимало авторів. Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що під час вчинення розглядуваного діяння потерпілі порівняно рідко позбавляються можливості вільно пересуватися та вибирати місце свого перебування, а тому визнавати фізичну свободу основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми немає підстав.

Поряд з наведеними вище, в юридичній літературі висловлювалися також доволі оригінальні погляди на об'єкт аналізованого злочину. Приміром, точку зору про те, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є громадська моральність, послідовно відстоює А.М. Орлеан [466, с. 45–46; 819, с. 84–87; 823, с. 38; 826, с. 10; 827, с. 102]. Обґрунтовуючи свою позицію, науковець зазначає, що громадська моральність базується на системі норм та правил поведінки, ідей, звичаїв, традицій, уявлень про добро і зло, справедливість та несправедливість,

честь та гідність, що домінують у відповідному суспільстві [819, с. 84]. На думку А.М. Орлеана, у деяких випадках дуже важко визначити соціальне благо, що охороняється правом від протиправних посягань. Наприклад, життя чи здоров'я тварини не охороняється правом, однак жорстоке поводження з тваринами в кримінальному законі визнається злочином. У таких випадках під охороною права перебуває моральність як духовний фактор суспільства [819, с. 85]. На переконання дослідника, існування явища торгівлі людьми здатне суттєво спотворити мораль, що призведе до деформації психології людей, тобто до формування безпосередньої причини вчинення торгівлі людьми, що, своєю чергою, сприятиме поширенню таких злочинів [819, с. 86]. Крім того, аргументуючи свою позицію, А.М. Орлеан вказує, що злочином проти моральності торгівлю людьми визнали польський та голландський законодавці [819, с. 85]. Зважаючи на окреслені доводи, науковець висловив пропозицію перемістити статтю про відповідальність за розглядуване діяння у розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності» Особливої частини КК України [819, с. 85, 86, 150; 826, с. 10; 827, с. 102].

Зазначена вище точка зору не видається переконливою. Вважаємо, що визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину громадської моральності не відображає сутнісні особливості торгівлі людьми як діяння, що посягає на конкретні інтереси особи, а не на досить абстрактну громадську моральність. Приклад із жорстоким поводженням з тваринами, що його наводить А.М. Орлеан для обґрунтування своєї позиції, на наш погляд, є не зовсім релевантним, оскільки в цьому випадку має місце інша ситуація та інший механізм заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Непереконливим є також аргумент автора про те, що існування явища торгівлі людьми здатне спотворити мораль та може призвести до деформації психології людей. Не заперечуючи загалом дану тезу, зазначимо, що аналогічним чином можна твердити про величезну кількість інших суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які законодавець, однак, слушно передбачив у зовсім інших розділах кримінального закону. А.М. Орлеан звертав увагу на позицію польського та голландського законодавців, котрі розглядуване діяння визнали злочином проти моральності. В КК Нідерландів стаття про відповідальність

за торгівлю людьми (ст. 250ter) свого часу дійсно була включена до розділу «Злочини проти громадської моральності» [1055, с. 361–363]. Аналогічну позицію займав також австрійський законодавець, включивши її до розділу «Злочинні діяння проти моральності» (§ 217) [1053, с. 260–261]. Вочевидь, пов'язано це було з тим, що у відповідних кримінально-правових заборонах йшлося тільки про сексуальну експлуатацію потерпілої від зазначеного діяння особи. Керуючись, мабуть, подібними міркуваннями, швейцарський законодавець торгівлю людьми донедавна відносив до посягань на статеву недоторканість (ст. 196) [1074, с. 212]. Що стосується КК Польщі, то у ньому торгівля людьми свого часу визнавалась не злочином проти моральності, як стверджує А.М. Орлеан, а злочином проти публічного порядку (ст. 253) [1064, с. 175]. Однак згодом законодавці вказаних держав змінили свою точку зору (пов'язувалось це, вочевидь, із розширенням переліку форм експлуатації людини, задля якої вчиняється розглядуване діяння). На сьогодні в кримінальних кодексах Австрії (§ 104a) [1214], Нідерландів (ст. 273f) [1172], Польщі (ст. 189a) [1198; 1199] та Швейцарії (ст. 182) [1208] торгівля людьми визнається злочином проти свободи особи. Підкреслимо, що у жодному з проаналізованих автором цих рядків 63 чинних на сьогодні кримінальних законів торгівля людьми не визнається злочином проти моральності.

Насамкінець проаналізуємо обґрунтованість визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину честі та гідності особи. Як зазначалося вище, більшість дослідників заперечує таку точку зору. Більше того, окремі науковці вважають, що гідність і честь не можуть розглядатися навіть в якості додаткового об'єкта аналізованого посягання [579]. Ще інші переконані, що навіть у разі обернення людини в рабство її гідність страждає лише в деяких випадках [557, с. 141].

На думку В.А. Козака, у разі вчинення торгівлі людьми далеко не завжди принижується самооцінка людиною своїх духовних, моральних, соціальних та інших якостей, а тому визнавати гідність людини основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину немає підстав [593, с. 46]. А.М. Орлеан також вважає, що реальні випадки торгівлі людьми свідчать, що честь та гідність особи не завжди

страждають від цього злочину. На його переконання, коли людина добровільно погоджується на свій продаж, приниження її честі та гідності не відбувається. Вони вже були принижені задовго до вчинення аналізованого діяння жебрацькими умовами існування або іншими обставинами, що не залежать від волі винної особи [819, с. 83, 84–85].

Варто погодитись з тим, що у разі вчинення торгівлі людьми не завжди принижується самооцінка людиною своїх якостей. Підтверджує це здійснений аналіз емпіричної бази: у багатьох випадках потерпілі байдуже ставляться до власної гідності. Такий висновок, однак, означає лише те, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину не є гідність людини в суб'єктивному її значенні. Разом з тим очевидним видається те, що *торгівля людьми несумісна з гідністю людини в об'єктивному її розумінні (людською гідністю)*, адже, як слушно зазначає Я.Г. Лизогуб, людиною торгують як річчю, щодо неї укладають злочинні угоди з приводу її протиправного використання, залучають до аморальних сфер діяльності тощо [651, с. 115]. На цей факт, до речі, прямо вказується в спрямованих на протидію торгівлі людьми міжнародно-правових актах. Так, у преамбулі Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами підкреслюється, що «проституція і зло, яке супроводжує її, яким є торгівля людьми, що має на меті проституцію, *несумісні з гідністю і цінністю людської особи і загрожують добробуту людини, сім'ї і суспільства*» [616]. В преамбулі Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми вказано, що «торгівля людьми є порушенням прав людини та *порушенням гідності й недоторканності людини*» [621]. У Глобальному плані дій ООН щодо боротьби з торгівлею людьми підкреслюється, що торгівля людьми «*являє собою злочинну діяльність, що посягає на гідність людини й негативно впливає на розвиток, мир і безпеку та права людини*» (п. 1) [387].

Вище зазначалося, що деякі автори основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми визнають честь особи. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що честь в результаті торгівлі людьми дійсно нерідко уражається. Стосується це передовсім випадків, коли жертву розглядуваного злочину примусили займатися проституцією.

Соромлячись свого минулого, потерпілі нерідко прагнуть зберігати його в таємниці, часто навіть не з'являються до суду (а то й відмовляються від визнання їх потерпілими), не бажаючи, аби інші особи дізналися про відповідні подробиці. Такі ситуації хоч і є поширеними, однак не стосуються всіх без винятку випадків вчинення даного діяння. У зв'язку з цим честь особи не може визнаватися основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що *основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гідність)*.

Додатковими факультативними безпосередніми об'єктами розглядуваного злочину можуть бути життя, здоров'я, честь та гідність людини у суб'єктивному її розумінні, статева свобода та статева недоторканість особи, її трудові права, встановлений порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, порядок перетинання державного кордону України, встановлений порядок документообігу тощо [див. також: 22, с. 186; 224, с. 155; 782, с. 341; 593, с. 47; 595, с. 57; 714, с. 39; 783, с. 443].

Серед науковців немає єдності думок й стосовно об'єкта *експлуатації дітей*. Так, М.І. Хавронюк вважає, що основним безпосереднім об'єктом вказаного діяння є воля, честь і гідність дитини [783, с. 449]. На думку Д.О. Калмикова, основним безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, є воля дитини [564, с. 36; 565, с. 7, 9]. З точки зору В.І. Борисова і В.А. Козака, безпосереднім об'єктом експлуатації дітей є суспільні відносини, що забезпечують особисту волю дитини, її фізичне і психічне здоров'я [664, с. 117]. Подібним чином об'єкт розглядуваного діяння визначає Т.В. Варфоломеева, на думку якої, ним є суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, вільний розвиток, фізичне і психічне здоров'я дитини [781, с. 386]. Я.Г. Лизогуб переконаний, що основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей є гідність людини [651, с. 119]. На думку І.М. Долянської, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які забезпечують трудові права дітей на виконання праці, дозволеної законодавством України відповідно до віку дитини та категорії роботи, яка нею

виконується [473, с. 9]. З точки зору Є.Л. Стрельцова, об'єктом злочину, передбаченого ст. 150 КК України, є здоров'я, моральнісний, моральний та фізичний розвиток дітей, освітній рівень дитини та ін. [665, с. 284].

Докладний аналіз наявних точок зору щодо об'єкта розглядуваного діяння здійснив Д.О. Калмиков. На наш погляд, варто погодитись з висновками науковця про те, що позиції дослідників, які основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей вважають інтелектуальний рівень дитини, сімейні відносини, інтереси батьків тощо, не узгоджуються з родовим об'єктом злочинів, сконцентрованих у розділі III Особливої частини КК України, а також вступають в очевидне протиріччя з ознаками, закріпленими у ст. 150 КК України. Так само непереконливою видається точка зору тих дослідників, які до цінностей, охоронюваних вказаною кримінально-правовою заборonoю, відносять трудові права дитини чи її освітній рівень, адже потерпілі від розглядуваного діяння ще не мають трудових прав (ці діти згідно з диспозицією ч. 1 ст. 150 КК України не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, а отже й не є суб'єктами трудових правовідносин), а потерпілі дошкільного віку – освітнього рівня. Немає також достатніх підстав для того, аби основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей визнавати гідність чи честь дитини, котрі внаслідок вчинення вказаного посягання страждають не завжди. Що ж стосується визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння здоров'я дитини, то воно є об'єктом виключно кваліфікованого виду експлуатації дітей і в цьому разі зазначена цінність виступає не основним безпосереднім, а додатковим обов'язковим об'єктом кваліфікованого складу злочину [564, с. 32–34].

Далеко не все просто і з визнанням основним безпосереднім об'єктом аналізованого діяння свободи дитини. Буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дає підстави для висновку, що у цій статті законодавець забороняє будь-яке використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Таким чином, у вказаній нормі не визначено характер використовуваної праці дитини, зокрема те, чи має така праця бути примусовою. Слід погодитись з Д.О. Калмиковим, який констатує, що результатом невдалого конструювання диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України стало те, що як у

теорії, так і на практиці зміст діяння «експлуатація дитини» та характер його суспільної небезпеки визначається на підставі суб'єктивного розуміння положень вказаної статті та уявлення про суспільну небезпеку описаних у ній дій [564, с. 41]. Зрозуміло, що така ситуація є неприпустимою. Лише пряма вказівка у тексті зазначеної норми на примусовий характер розглядуваного діяння сприятиме однаковому тлумаченню та застосуванню ст. 150 КК України, а також дозволить однозначно визначити об'єкт експлуатації дитини. До такого ж висновку раніше дійшов Д.О. Калмиков [564, с. 41].

Немає у юридичній літературі єдності думок також стосовно об'єкта *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*. На думку М.І. Хавронюка, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля, честь і гідність дитини [783, с. 451]. І.В. Дегтярьова переконана, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є суспільні відносини у сфері охорони та сприятливого функціонування сім'ї, а також нормального фізичного і морального розвитку малолітнього [446, с. 8]. В.В. Кузнецов, Н.О. Семчук і В.Д. Чабанюк вважають, що об'єктом вказаного злочину слід вважати суспільні відносини, які забезпечують нормальний моральний, фізичний та психічний розвиток дитини, нормальний уклад сімейних відносин, збереження громадського порядку та свободу дитини від використання її для жебрацтва [685, с. 99]. На думку Є.Л. Стрельцова, об'єктом цього злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення здоров'я, фізичного розвитку, освітнього рівня дитини тощо [665, с. 285]. Я.Г. Лизогуб переконаний, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є гідність людини [651, с. 121]. З точки зору А.Р. Топузяна, вказаний злочин посягає насамперед на основні моральні принципи, тобто на певну сферу моральних засад суспільства [1030, с. 60, 66].

Так само, як і у випадку з експлуатацією дітей, є підстави стверджувати, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом не слід визнавати здоров'я, фізичний розвиток та освітній рівень дитини, оскільки зазначеним цінностям при вчиненні вказаного діяння шкода

заподіюється далеко не завжди. Аналогічно не завжди, на наш погляд, страждає від указанного посягання й честь малолітньої дитини. Водночас більш переконливою видається точка зору про те, що використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом посягає на свободу дитини від використання її для жебракування. Крім того, зважаючи на специфіку сфери, у якій використовують малолітню дитину, є підстави для висновку, що вказане діяння посягає і на її гідність.

Разом з тим варто погодитись з дослідниками, які звертають увагу на те, що об'єкт розглядуваного діяння, по суті, є тотожним об'єкту злочину, передбаченого ст. 304 КК України (ним прийнято визнавати моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей) [682, с. 195; 685, с. 98]. Вочевидь, позиція законодавця, який подібні за своєю суттю діяння розмістив у різних розділах Особливої частини КК України, є суперечливою.

Зрозуміло, що питання у тому, які цінності у конкретному випадку законодавець насамперед хотів поставити під кримінально-правову охорону. Виходячи зі специфіки розглядуваного посягання, а також зважаючи на його подібність до діяння, передбаченого ст. 304 КК України, більш переконливою видається точка зору тих авторів, які основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом визнають моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей, а також висловлюються за виключення з кримінального закону ст. 150-1 та удосконалення у зв'язку з цим чинної редакції ст. 304 КК України.

По-різному у вітчизняній кримінально-правовій літературі визначається також основний безпосередній об'єкт *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги*. Так, В.І. Борисов зазначає, що безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є воля особи, її гідність та недоторканність [656, с. 83; 657, с. 92; 666, с. 431]. На думку М.І. Хавронюка, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля, честь та гідність особи [783, с. 455]. Аналогічну точку зору висловлювали М.І. Бажанов [654, с. 74] і Я.Г. Лизогуб [651, с. 123]. З точки зору С.Д. Шапченка, безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є фізична свобода та (або) особиста недоторканність людини [779, с. 285; 902, с. 622]. В.О. Корнієнко

[655, с. 58] і В.І. Терентьев [1021, с. 97] вважають, що об'єктом даного злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення фізичної свободи та особистісної недоторканності людини. На думку Т.В. Варфоломеевої, об'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є воля людини, її гідність, недоторканність, а також здоров'я [781, с. 389].

Жоден із дослідників не піддає сумніву той факт, що незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги посягає на особисту свободу людини. При цьому раніше нами зроблено висновок про те, що під свободою людини, як основного безпосереднього об'єкта розглядуваного діяння, слід розуміти не тільки свободу пересування, а й свободу особи приймати вольові рішення, робити вибір та розпоряджатися собою (конкретно – вільно приймати рішення про перебування у стаціонарному закладі з надання психіатричної допомоги); це також й свобода від тиску ззовні з метою зміни поведінки особи [51, с. 99].

Найбільш дискусійним є віднесення до основного безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину честі та гідності особи. Аналіз юридичної літератури засвідчує, що одні науковці називають вказані цінності в якості основного безпосереднього об'єкта [651, с. 123; 654, с. 74; 657, с. 92; 664, с. 120; 783, с. 455], інші – в якості додаткового [954, с. 106; 955, с. 90], треті ж взагалі про них не згадують.

На наш погляд, при вчиненні незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги страждає не лише свобода особи, що є безсумнівним, а й її честь та гідність. Така особа не тільки позбавляється конституційного права вільно обирати місце свого перебування, права розпоряджатися собою, обирати коло свого спілкування, вона відчуває глибокі фізичні та моральні страждання.

При незаконній госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги страждає гідність особи: цей факт визначається самим місцем, куди поміщається особа, глибоким моральним приниженням (зокрема, через вимушене перебування там із людьми, що справді страждають на тяжкі психічні розлади), «причиною» (завідомо неправдивим діагнозом), через яку вона там перебуває, усвідомленням власної безпорадності та безвихідності свого становища й

невідомістю майбутнього. Не випадково тому дослідники, конкретизуючи зміст тяжких наслідків, спричинених розглядуваним діянням, майже одногolosно пишуть про самогубство, вчинене особою, яку незаконно помістили в заклад з надання психіатричної допомоги [454, с. 116; 575, с. 247; 651, с. 124; 652, с. 93; 657, с. 92; 664, с. 121; 779, с. 286; 781, с. 389; 782, с. 351]. Як відзначає І.М. Тяжкова, оскільки примусове незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги, як правило, викликає з її боку бурхливий протест, для її «заспокоєння» застосовуються психотропні засоби (галоперидол, мажептил та ін.), в яких немає необхідності, що спричиняє додаткові страждання, руйнує людську особистість і що, на думку самих же психіатрів, можна порівняти з катуванням [1042, с. 52–53]. Солідарний з такою позицією М.І. Хавронюк, який обґрунтовано вважає, що «незаконне поміщення в психіатричний заклад і подальше утримання людини у ньому можна розглядати як форму жорстокого поводження» [784, с. 385].

Існують також підстави для того, аби стверджувати, що при вчиненні розглядуваного діяння страждає й честь особи. У суспільстві, як відомо, має місце упереджене і навіть негативне ставлення до осіб, які лікувалися в психіатричних лікарнях. Колишнім пацієнтам складно відновити свою репутацію «адекватної людини», влаштуватися на достойну роботу, домогтися того, аби оточуючі, які дізналися про «темне минуле», не сахалися їх [634; 638, с. 58; 727, с. 41; 959, с. 6–7; 1162, р. 16]. Варто погодитись з А.О. Жинкіним, який вважає, що «сам факт візиту бригади екстреної психіатричної допомоги певною мірою дискредитує особу в очах оточуючих» [501, с. 84]. Дослідники зазначають, що чимало хворих, які мають відносно легкий психічний розлад, страждають від стигматизації більше, ніж від самих проявів хвороби. Внаслідок цього такі особи нерідко стають соціально відгородженими, залежними від допомоги інших, вживаються в роль інваліда, що призводить до поглиблення їхньої соціальної дезадаптації. Соціальна стигма для хворих перетворюється на другу хворобу [583, с. 160; 638, с. 58; 1015, с. 15].

Отже, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що *основним безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння є свобода, честь та гідність особи, причому в їх сукупності.*

Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, таким чином, є єдиним злочином серед діянь, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, який посягає на всі перераховані у назві цього розділу цінності.

Хоча злочинні дії винного спрямовані передовсім на свободу, честь та гідність особи (основний безпосередній об'єкт), в окремих випадках цілком може мати місце безпосередній додатковий факультативний об'єкт, яким, на наш погляд, може слугувати життя, здоров'я тощо [51, с. 116–117].

З огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві розділу III Особливої частини КК України цінностей¹, а також зважаючи на реальну поширеність ураження таких цінностей передбаченими у ньому діяннями, *вважаємо за доцільне змінити послідовність їх (цінностей) викладу у назві зазначеного розділу*. Можливим варіантом назви розділу III Особливої частини КК України, на наш погляд, може бути такий: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи».

Переходячи до характеристики **потерпілого від злочинів проти волі, честі та гідності особи**, передусім необхідно підкреслити необхідність розширення ролі потерпілого в кримінально-правових відносинах, на чому неодноразово наголошували такі українські вчені, як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Є.В. Лашук, В.А. Мисливий, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, М.В. Сенаторов, В.О. Туляков та ін. [218; 220, с. 420–428; 749; 759, с. 87; 760, с. 609; 766; 846; 894; 971; 1038, с. 44; 1040, с. 261].

Не можемо погодитись з дослідниками, які потерпілих від розглядуваних злочинів називають їх предметом [385, с. 17; 483, с. 8, 14; 801, с. 33; 818, с. 29; 819, с. 91; 822, с. 127]. Видається, мають рацію науковці, які підкреслюють, що наділяти людину ознаками предмета, речі некоректно [224, с. 155; 564, с. 48–49; 593, с. 47; 651, с. 115; 714, с. 39]. Людина є потерпілим від цих злочинів, а не їх предметом.

Потерпілою від *незаконного позбавлення волі або викрадення людини* може бути будь-яка людина (за вчинення вказаного діяння щодо малолітнього настає посилена відповідальність). Водночас викрадення або позбавлення волі осіб, які

¹ Слід ще раз акцентувати увагу на особливій значущості (зокрема, порівняно з честю) гідності людини, у зв'язку з чим згадка про неї наприкінці назви вказаного розділу КК України видається некоректною.

мають міжнародний захист, з метою впливу на характер їхньої діяльності або на діяльність держав чи організацій, що вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 444 КК України.

Потерпілою від *насильницького зникнення* також може бути будь-яка людина. Потерпілим від *захоплення заручників* (ст. 147 КК України) не є особи, відповідальність за захоплення в заручники яких встановлена іншими статтями КК України. Так, ст. 349 передбачає відповідальність за захоплення або тримання як заручника представника влади, працівника правоохоронного органу чи їх близьких родичів з метою спонукання державної чи іншої установи, підприємства, організації або службової особи вчинити або утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника, ст. 349-1 – за захоплення або тримання як заручника журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї з метою спонукання цього журналіста вчинити певну дію або ж утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника. Захоплення або тримання вказаних осіб як заручників разом з іншими особами потребує кваліфікації за статтями 147 і 349 або 349-1 КК України [783, с. 440].

Вважаємо, що вказані спеціальні норми (ст.ст. 349, 349-1 КК України) лише породжують зайву конкуренцію норм. Існуюча з точки зору вітчизняного законодавця доцільність посиленої відповідальності за захоплення або тримання як заручника певної категорії осіб може бути реалізована шляхом виокремлення відповідної кваліфікуючої ознаки.

Захоплення або тримання як заручника неповнолітнього визнано кваліфікуючою ознакою даного злочину (ч. 2 ст. 147 КК України).

У назві ст. 147 КК України слово «заручник» законодавець вживає у множині. Вище зазначалося, що така позиція законодавця є некоректною, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вказаною статтею достатньо, аби в заручники була захоплена хоча б одна людина. Так само некоректним є вживання у назві ст. 149 слова «людьми» (мало б бути «людиною»), а у назві ст. 150 – слова «дітей» (мало б бути «дитини»).

Потерпілою від *підміни дитини* є дитина, що є чужою для особи, яка здійснює таку підміну.

Дискусійним є питання про граничний вік потерпілої від цього злочину дитини. Одразу зауважимо: у всіх проаналізованих нами випадках, що мали місце в об'єктивній дійсності, йшлося про підміну новонародженої дитини [30, с. 20]. Цей факт, однак, не позбавляє необхідності з'ясувати вік, досягнення якого виключає можливість стати потерпілою від розглядуваного діяння.

Відповідаючи на питання про те, до досягнення якого віку можлива підміна дитини, науковці розділилися. Більшість дослідників зазначає, що підміна може бути вчинена лише щодо новонародженої (як варіант – новонародженої або грудної) дитини [424, с. 9, 18; 500, с. 81; 656, с. 82; 781, с. 383; 895, с. 10, 23; 927, с. 8, 16; 936, с. 78; 962, с. 28; 1071, с. 282]. Свою точку зору детально пояснює К.М. Почивалова, котра підкреслює, що під дитиною у цій статті слід розуміти саме новонароджену дитину, оскільки період, коли батьки не мають можливості помітити заміну, дуже незначний; він може бути пов'язаний або з неможливістю батьків ідентифікувати свою дитину на ранніх періодах її життя, або із знаходженням матері дитини в тяжкому стані в післяпологовий чи наступний за ним період, у зв'язку з чим вона позбавлена можливості спілкування зі своєю дитиною [895, с. 10, 23].

Інші науковці висловлюються менш категорично, вказуючи, що під дитиною у цій статті слід розуміти, як правило, новонароджене чи грудне немовля [574, с. 99; 657, с. 91; 664, с. 111; 783, с. 442]. При цьому М.І. Хавронюк уточнює свою позицію, зазначаючи, що мова тут має йти, як правило, про немовля – особу, ідентифікувати яку за її індивідуальними ознаками батьки чи інші законні представники з певних причин ще повною мірою неспроможні (скажімо, підміна відбулася до того, як мати здатна була запам'ятати щойно народжену дитину, або до передачі дитини батькові у разі смерті матері тощо) [783, с. 442].

На переконання третьої групи дослідників, розглядуване діяння може бути вчинене й щодо дитини більш старшого віку. Наприклад, М.Й. Коржанський був переконаний, що потерпілою від цього злочину слід визнавати малолітню особу, якій не виповнилося ще 14 років [629, с. 172]. В.І. Ткаченко вважав, що при

визначенні віку, до досягнення якого можлива підміна дитини, слід відштовхуватись від її дієздатності, у зв'язку з чим граничним віком потерпілої від цього злочину дитини вважав 15 років [1029, с. 75].

Ще одна група науковців вважає, що під дитиною тут потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років [10, с. 16; 651, с. 114; 779, с. 281; 923, с. 43; 924, с. 162; 948, с. 216–219; 1143, с. 12]. Відповідна точка зору узгоджується із міжнародним та національним законодавством. Так, у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини вказано, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. В ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 1) також виходить з того, що дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Водночас у розглядуваному контексті необхідно чітко дати відповідь на питання про те, чи можливе взагалі вчинення аналізованого злочину стосовно особи у віці до 18 років. Одним із перших, хто висловив думку про те, що підміна дитини можлива не тільки щодо новонародженого чи грудного немовляти, а й стосовно дитини старшого віку, був О.В. Лохвицький, який ще у 1871 р. писав, що якщо, для прикладу, дитина з дня народження була віддана іншій жінці-годувальниці, то підміна можлива до того часу, поки мати не познайомиться з дитиною, або ж дитина не усвідомить свого походження [724, с. 515]. Через 130 років, у 2001 р., Ю.Є. Пудовочкін слушно зазначив, що в сучасних умовах не можна виключити аналогічної ситуації. Припустимо, що відразу після народження дитини мати відмовиться від неї. Дитина потрапляє в дитячий будинок чи в інший виховний заклад і не знає свого справжнього походження. Якщо через кілька років мати вирішить знайти свою дитину і турбуватися про неї, хто гарантує, що її не можна буде підмінити? У зв'язку з цим вказаний автор робить висновок, що підміна можлива щодо будь-якої особи, яка не досягла 18 років і не усвідомлювала свого походження, за умови, що її батьки не були з ним ознайомлені [923, с. 43; 924, с. 162].

Наведені аргументи дозволяють підтримати точку зору останньої групи вчених. Водночас слід підкреслити, що при кваліфікації розглядуваного посягання значення має не стільки вік потерпілої від цього злочину особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою. Якщо така здатність наявна, підміна дитини неможлива [77, с. 45–46].

У назві ст. 148 КК України та тексті її диспозиції йдеться про підміну дитини. Насправді ж при вчиненні цього злочину підмінюються дві дитини, а не одна: підмінювана дитина та дитина, що використовується для підміни. На цей факт уже зверталася увага в спеціальній літературі, у зв'язку з чим пропонувалося змінити назву відповідної статті на «Підміна дітей», а також наголошувалось на необхідності вказівки на множину підмінюваних дітей в її диспозиції [608; 1143, с. 10]. Вважаємо, що використання словосполучення «підміна дітей» не можна визнати коректним, оскільки воно є двозначним і надто широким за змістом (так само, до речі, як і вказівка на множину потерпілих у назві ст.ст. 147, 149, 150 КК України). На наш погляд, назву ст. 148 КК України доцільно сформулювати як «Підміна однієї дитини іншою»; вказаний момент слід відобразити також у диспозиції даної статті.

У диспозиції ст. 148 КК України законодавець уточнює, що відповідальність настає за підміну *чужої* дитини. Аналогічне уточнення міститься, для прикладу, у ст. 172 КК Азербайджану та ч. 1 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії. Вочевидь, зроблено воно для вказівки на відсутність родинних зв'язків між дитиною та суб'єктом даного злочину. Разом з тим, зважаючи на викладене вище, із наявного в диспозиції ст. 148 КК України формулювання не зрозуміло, котра саме дитина є чужою для винного – підмінювана, чи та, що використовується для підміни. З огляду на сказане, у тексті аналізованої норми слід уточнити, що відповідальність настає за підміну чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. Зазначимо, що подібне формулювання міститься в ч. 1 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії [77, с. 46].

Потерпілою від *торгівлі людьми* може бути будь-яка особа, незалежно від її статі та соціального статусу. У разі, якщо потерпілою від цього злочину є

неповнолітня або малолітня особа, дії суб'єкта злочину слід кваліфікувати за ч. 2 або ч. 3 ст. 149 КК України.

Чинна редакція ст. 149 КК України має назву «Торгівля людьми», з якої можна зробити висновок, що у ній передбачено відповідальність за вчинення вказаного діяння принаймні щодо двох людей. Як видається, ст. 149 КК України більш коректно було б назвати «Торгівля людиною». На наш погляд, термін «торгівля людьми» радше позначає відповідне явище, а не конкретне діяння. Відрадіним у зв'язку з цим є той факт, що у вересні 2018 р. в диспозиції ч. 1 ст. 149 законодавець змінив множину («людьми») на однину («людиною») при формулюванні першої із форм досліджуваного посягання – власне торгівлі людиною.

Потерпілою від *експлуатації дітей* може бути лише дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 188 Кодексу законів про працю (КЗпП) України [590], потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150 КК України, може бути особа: 1) віком до 14 років, яка використовується для виконання будь-якої роботи; 2) віком від 14 до 15 років, яка використовується для виконання: а) роботи, яка не є для неї легкою (ч. 3 ст. 188 КЗпП), б) легкої роботи, але вона не є учнем навчальних закладів, про які йдеться у ч. 3 ст. 188 КЗпП України; виконує роботу в навчальний час, що порушує процес її навчання (ч. 3 ст. 188 КЗпП); виконує роботу за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює (ч. 3 ст. 188 КЗпП); 3) віком від 15 до 16 років, праця якої використовується за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює (ч. 2 ст. 188 КЗпП) [564, с. 53].

На наш погляд, варто погодитись з Д.О. Калмиковим, який дійшов висновку про те, що законодавча конструкція «дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» є спірною з теоретичної точки зору та складною – з практичної. Пов'язано це з тим, що: 1) трудове законодавство України не встановлює єдиного вікового цензу, досягнувши якого дитина отримувала б право влаштуватися на роботу. Для різних вікових категорій встановлено низку додаткових вимог, яких неухильно слід дотримуватись як працівникові, так і роботодавцеві. Наявність таких вимог має важливе значення для

забезпечення трудових прав дитини, однак під час застосування цих вимог при вирішенні питання про наявність у діях особи складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, виникають певні труднощі та непорозуміння. Приміром, правомірна поведінка під час прийому дитини на роботу від кримінально караного діяння відрізняється лише фактом наявності або відсутності згоди (яка може бути як усною, так і письмовою) одного з батьків або особи, що його замінює. На практиці ж довести наявність чи відсутність усної згоди буде дуже складно; 2) оскільки суб'єктом розглядуваного злочину може бути й не роботодавець, а потерпілим – особа, яка не бажає вступати в трудові правовідносини, то цілком логічно, що у відносинах вони не зобов'язані керуватися нормами трудового законодавства; 3) «вплутування» трудового законодавства в розуміння ознак потерпілого у складі злочину, передбаченого ст. 150 КК України, призвело до того, що ця норма (у буквальному розумінні) стала охоплювати фактично всі відносини з приводу дитячої праці. З огляду на ці аргументи погоджуємось з Д.О. Калмиковим, який пропонує відмовитись від існуючого визначення потерпілого від експлуатації дітей і для його характеристики вживати чітко визначені терміни «дитина» та «малолітній» [564, с. 56–57].

Потерпілою від *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* може бути лише малолітня дитина, тобто дитина, яка на момент вчинення щодо неї цього злочину не досягла 14 років. При цьому у ст. 150-1 КК України диференційовано відповідальність залежно від того, вчиняється вказане діяння батьками або особами, які їх замінюють (ч. 1), чи щодо чужої малолітньої дитини (ч. 2). За використання чужої малолітньої дитини законодавець передбачив значно суворіше покарання, ніж за вчинення вказаного діяння щодо своєї дитини. В юридичній літературі слушно зверталася увага на те, що у ст. 304 КК України позиція законодавця є протилежною: втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом, вчинене батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, визнано кваліфікуючою ознакою, яка підвищує караність вчиненого. Крім того, необхідно зазначити, що потерпілим від

злочину, передбаченого ст. 304 КК України, може бути як неповнолітній, так і малолітній, а потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, – лише малолітній [1104, с. 46]. Вочевидь, пояснити логічно вказані неузгодженості не можна. Вони свідчать про суттєві недоліки, які містить ст. 150-1 КК України.

У ч. 1 ст. 151 КК України вказано, що кримінально караним є *поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи*.

Аналіз положень Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. дозволяє дійти висновку, що самої лише наявності в особи психічного розладу для її госпіталізації недостатньо. У ст. 14 вказаного Закону підкреслюється, що «особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність» [526]. Таким чином, виходячи з наведених положень, *потерпілою від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід визнавати особу, яка: 1) не страждає на психічний розлад; 2) страждає на психічний розлад, але не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, тобто її обстеження або лікування можливі не лише в стаціонарних умовах*.

До такого ж за своєю суттю висновку дійшли й деякі інші дослідники. Так, М.І. Хавронюк наголошує: «Не обов'язково, щоб особа була цілком психічно здоровою, тим більше, що межа між окремими психіатричними і неврологічними захворюваннями (скажімо, такими як органічне і епілептичне слабоумство, корсаковський і епілептичний психоз) є надто тонкою. Головне, щоб стан особи не вимагав поміщення її в психіатричний заклад (наприклад, за обставинами справи її обстеження та/або лікування цілком можливі були і не в стаціонарних умовах)» [652, с. 92; 783, с. 455]. Коментуючи ст. 151 КК України, Т.В. Варфоломеева

підкреслює, що «особа може мати психічні розлади, але вона не потребує лікування в стаціонарних умовах» [781, с. 389].

Зауважимо також, що з метою встановлення законності поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги душевнохворих Європейський суд з прав людини (далі – Суд) у справі *Winterwerp v. the Netherlands* встановив т. зв. «метод потрійного тесту» (the triple-test approach) [938], який був конкретизований ним у справі *Johnson v. the United Kingdom* [1196]. Для того, щоб особа могла бути позбавлена свободи: 1) вона повинна бути об'єктивно визнана душевнохворою; 2) психічні відхилення повинні бути такого характеру і такого ступеня, які виправдовують примусове утримання її в психіатричному стаціонарі; 3) законність продовження перебування особи в зазначеному закладі залежить від тривалості психічного захворювання. Цей тест розвинутий в подальшій практиці Суду [див. дет.: 421; 422].

На переконання Суду, за винятком невідкладних випадків, особа не може бути позбавлена свободи, якщо не буде достовірно встановлено, що вона є психічнохворою. Наявність чи відсутність у неї психічного захворювання може бути встановлена лише завдяки об'єктивній медичній експертизі. Однак *самої по собі констатації наявності психічного захворювання недостатньо: розлад психіки повинен мати такий характер або такий ступінь, який би виправдовував обов'язкове позбавлення свободи; правомірність же подальшого утримання в закладі з надання психіатричної допомоги залежить від того, чи зберігається в особи відповідний психічний розлад*. При цьому Суд визнав неможливість дати точне визначення поняття «психічнохворі», оскільки психіатрія є галуззю, що постійно розвивається як у медичному, так і в соціальному плані [938]. В рішенні у справі *Rakevich v. Russia* [937] Суд, однак, підкреслив, що цей факт не означає, що хтось може бути затриманий лише тому, що його погляди чи поведінка відрізняються від встановлених у певному суспільстві норм [див. дет.: 421, с. 174, 175 та ін.].

У той же час не можемо не звернути увагу на те, що у ч. 1 ст. 151 КК України законодавець не робить жодних відповідних уточнень, а лише вказує на те, що кримінальна відповідальність настає у разі, якщо в заклад з надання психіатричної допомоги поміщається особа, яка є завідомо психічно здоровою.

Вказівка вітчизняного законодавця на те, що кримінальна відповідальність настає за поміщення до вказаного закладу *завідомо* психічно здорової особи, тобто особи, яка для суб'єкта відповідного діяння є явно, очевидно психічно здоровою, має важливе значення. Однак *серйозною прогалиною, на наше переконання, є відсутність в аналізованій статті вказівки на караність незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу.* Тому вважаємо за доцільне доповнити диспозицію ч. 1 ст. 151 КК України вказівкою на те, що потерпілим від цього злочину є не лише завідомо психічно здорова особа, а й психічно хвора особа, яка не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги. Це дозволить привести у відповідність дану норму до положень Закону України «Про психіатричну допомогу», а також усуне її різночитання представниками юридичної науки та практики [51, с. 119–124].

Потерпілою від *примушування до шлюбу* може бути будь-яка особа, незалежно від статі і віку. Вчинення вказаного діяння щодо особи, яка не досягла шлюбного віку, законодавець визнав кваліфікуючою ознакою цього злочину (ч. 2 ст. 151-2 КК України). У ст. 22 Сімейного кодексу України вказано, що шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років [976].

2.2. Об'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи

Об'єктивна сторона *незаконного позбавлення волі або викрадення людини* характеризується двома альтернативними діяннями: 1) незаконним позбавленням людини волі; 2) викраденням людини. Вчинення хоча б одного з цих діянь є достатнім для констатації наявності об'єктивної сторони даного злочину.

Сутність незаконного позбавлення свободи полягає в протиправному утримуванні особи, яке, своєю чергою, виражається у створенні штучних перешкод (зв'язування, приковування ланцюгом, зачинення дверей тощо), що не дозволяють потерпілій особі вільно пересуватися у просторі та вибирати місце свого перебування.

На думку більшості дослідників, викрадення людини завжди вчиняється шляхом активних дій, тоді як незаконно позбавити волі можна не лише шляхом дії, а й бездіяльності [215, с. 11; 256, с. 583; 355, с. 77, 86; 779, с. 277; 780, с. 109; 373, с. 21; 510, с. 61; 557, с. 116; 805, с. 12; 839, с. 234; 1145, с. 49]. На переконання інших, незаконне позбавлення волі, як і викрадення людини, можливе лише шляхом активної дії [574, с. 87; 651, с. 109; 782, с. 333; 1021, с. 90]. Більш переконливою видається перша позиція. Незаконне позбавлення волі дійсно, як правило¹, вчиняється шляхом дії – протиправного створення перешкод вільному пересуванню потерпілої особи (наприклад, зв'язування людини, зачинення її в певному приміщенні). Однак в окремих випадках це діяння може бути вчинене і шляхом бездіяльності: наприклад, ненадання засобів пересування інваліду без ніг особою, котра здійснює за ним догляд, або ж відмова відчинити приміщення, в якому потерпілий опинився за своєю згодою [81, с. 50; 215, с. 11; 355, с. 86; 510, с. 61; 557, с. 116–117; 779, с. 277; 780, с. 109; 839, с. 234; 984, с. 96; 1145, с. 49].

Вкрай неоднозначним та дискусійним у юридичній літературі є поняття викрадення людини. Передусім варто зазначити, що виокремлення викрадення людини (нехай і поряд з незаконним позбавленням її волі) як посягання на волю, честь та гідність особи відбулося щойно в 2001 р., коли був прийнятий чинний на сьогодні КК України. Раніше, у радянських кримінальних кодексах 1922, 1927, 1960 рр., поряд із статтею про відповідальність за незаконне позбавлення волі, містилася окрема стаття про відповідальність за викрадення чужої дитини. У радянській юридичній літературі вказувалось, що дитиною у цій статті слід вважати особу, яка не досягла 14-річного віку. Викрадення неповнолітніх у віці понад 14 років пропонувалося кваліфікувати як незаконне позбавлення волі [1001, с. 197; 1071, с. 281]. Відповідним чином йшла й тогочасна судова практика, яка викрадення дорослої людини розцінювала як просте чи кваліфіковане незаконне позбавлення волі [434, с. 18; 780, с. 109].

¹ Усі 100% проаналізованих нами випадків незаконного позбавлення людини свободи були вчинені шляхом дії. Не виявили жодного випадку незаконного позбавлення свободи, вчиненого шляхом бездіяльності, й інші дослідники [984, с. 96].

Оскільки у диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України законодавець не розкриває сутність викрадення людини, для його з'ясування необхідно проаналізувати спеціальну літературу та правозастосовну практику.

На думку більшості дослідників, викрадення людини передбачає сукупність послідовно вчинюваних дій: 1) заволодіння людиною (як варіант – захоплення людини, вилучення людини), вчинене будь-яким способом; 2) переміщення потерпілого з того місця, де він перебував, до іншого; 3) подальше утримування особи всупереч її волі та бажанню [13, с. 34; 221, с. 10; 355, с. 79; 374, с. 8, 10, 15; 474, с. 8, 9; 490, с. 104; 533, с. 182; 557, с. 91–92; 581, с. 7, 12, 13, 19; 626, с. 111; 657, с. 89; 664, с. 107; 736, с. 9, 24; 739, с. 12, 13; 805, с. 8, 11; 808, с. 35; 839, с. 234–235; 850, с. 11; 861, с. 62; 1110, с. 16–17; 1115, с. 360; 1145, с. 49]. Утім, трапляються й інші точки зору. Наприклад, С.Д. Шапченко, а також А.В. Савченко, В.В. Кузнецов та О.Ф. Штанько, не згадують про першу із зазначених дій, вважаючи, що викрадення людини «передбачає протиправне переміщення особи з одного місця до іншого, що супроводжується фактичним обмеженням її свободи пересування» [779, с. 277; 964, с. 335]. Своєю чергою, А.В. Шевчук та М.Д. Дякур переконані, що «викрадення людини, як правило, виражається в її захопленні і подальшому обмеженні волі» [1138, с. 63], тобто не вважають обов'язковим елементом викрадення людини її переміщення. Не згадують про переміщення людини також М.І. Бажанов [654, с. 74] і Т.В. Варфоломеева [781, с. 378]. З точки зору С.Н. Гаджієва, об'єктивна сторона викрадення людини характеризується чотирма обов'язковими ознаками: 1) заволодіння (захоплення) живої людини; 2) її вилучення; 3) переміщення викраденої людини; 4) утримування потерпілого проти його волі в іншому місці [373, с. 10]. Таким чином, вказаний автор розрізняє заволодіння людиною, її вилучення та переміщення. На думку О.О. Володіної, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього злочину є тільки заволодіння людиною та її переміщення з місця перебування, оскільки в окремих випадках вчинення даного посягання відсутнє навіть тимчасове утримування потерпілої особи [255, с. 583; 355, с. 10, 84]. М.І. Хавронюк також вважає, що викрадення людини означає лише заволодіння нею та незаконне її переміщення [481, с. 456; 783, с. 434].

Очевидно, що таке різноманіття поглядів на сутність викрадення людини не сприяє правозастосуванню.

Не менші розбіжності в поглядах спостерігаються при розкритті окремих складових викрадення людини. Характеризуючи першу із зазначених вище дій, одні науковці вказують, що викрадення людини полягає в її *захопленні* [221, с. 10; 474, с. 8, 9, 14; 534, с. 60; 654, с. 74; 657, с. 89; 664, с. 107; 736, с. 9, 24; 802, с. 6, 10, 11; 805, с. 8, 11; 808, с. 35; 839, с. 234; 850, с. 11; 968, с. 54; 1138, с. 63; 1149, с. 392], другі – у *заволодінні* нею [255, с. 582, 583; 355, с. 79–80; 391, с. 46; 428, с. 66; 510, с. 74; 555, с. 5, 12; 575, с. 241; 581, с. 7, 12, 13, 19; 626, с. 111; 637, с. 4; 652, с. 80; 733, с. 251; 780, с. 110; 781, с. 378; 783, с. 434; 878, с. 4, 9, 16; 1000, с. 218], треті – в її *вилученні* [17, с. 143; 25, с. 15; 574, с. 87; 651, с. 110; 694, с. 66; 782, с. 334; 1156, р. 12]. Четверта група дослідників, визначаючи сутність викрадення людини, поєднує одразу кілька із зазначених дій. Так, В.О. Корнієнко пише про «заволодіння живою людиною, вилучення її з природного соціального середовища» [655, с. 52]. В.Г. Кундеус вважає, що найбільш повно сутність викрадення людини відображає таке визначення: «незаконне заволодіння людиною шляхом вилучення її з місця перебування» [694, с. 66]. Своєю чергою, В.М. Підгородинський говорить про «заволодіння живою людиною, яке супроводжується захопленням» [653, с. 109]. Звертає на себе увагу також те, що чимало дослідників слова «заволодіння» та «захоплення» використовують як синонімічні та взаємозамінні [4, с. 12; 374, с. 8, 10, 15; 533, с. 182; 557, с. 92; 665, с. 276; 860, с. 77; 861, с. 45, 62; 1109, с. 89]. У зв'язку з викладеним необхідно з'ясувати семантичне значення слів «захоплення», «заволодіння» та «вилучення».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «захопити» пояснюється так: «1. Брати що-небудь, хапаючи, стискаючи; схоплювати. 2. Брати, прихоплювати кого-, що-небудь з собою. // Підхопивши кого-, що-небудь, тягти силою свого руху, примушуючи рухатися в тому самому напрямку. ... 4. Оволодівати насильно кимсь, чимось, брати силою кого-, що-небудь. // Затримувати кого-небудь силою, позбавляючи волі» [256, с. 434]. Слово «заволодіти» тлумачиться так: «1. Брати у своє володіння, привласнювати.

2. Опановувати, охоплювати кого-, що-небудь. // Підкоряти своєму впливові; полонити» [256, с. 381]. Слово «вилучати» тлумачиться так: «1. Вибирати, видаляти що-небудь звідкись, зі складу чогось і т. ін. // Забирати що-небудь у когось, конфіскувати. // Виводити з числа членів якоїсь організації, колективу і т. ін. 2. Відокремлювати від стада (свійських тварин)» [256, с. 140].

Найменш придатним для характеристики викрадення людини видається термін «вилучення», оскільки він не є відповідником слів «заволодіння» та «захоплення», а фактично позначає наступну дію-складову розглядуваного діяння – переміщення людини. Так, В.Г. Кундеус слушно вважає вилучення людини з певного місця початковим етапом її переміщення [694, с. 64–65]. Проте у літературі іноді стверджується, що «вилучення людини є дією, спрямованою на заволодіння нею»; при цьому підкреслюється, що вилучається людина «із звичного для неї мікросередовища поза її волею та бажанням» [373, с. 10]. Складно зрозуміти, як при такому підході співвідносяться між собою «вилучення» й «заволодіння», що таке «звичне мікросередовище» і чому вилучення людини можливе лише із «звичного» мікросередовища (як, для прикладу, бути у разі, коли заволодіння людиною відбулося на вулиці, яка навряд чи може визнаватись «звичним мікросередовищем?»).

Термін «захоплення» семантично вказує на застосування до особи фізичного насильства для подолання її опору. Аналіз судової практики дійсно засвідчує, що викрадення людини, як правило, вчиняється шляхом застосування до неї фізичного насильства. Разом із тим фізичне насильство – не єдиний спосіб вчинення даного діяння. Іншими способами є психічне насильство, обман чи зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілої особи. З огляду на це можна зробити висновок, що «захоплення» не повною мірою, дещо однобоко відображає сутність викрадення людини, невиправдано звужує об'єктивну сторону вказаного діяння. Більш придатним видається термін «заволодіння», який, вочевидь, охоплює усі можливі способи викрадення людини. Водночас цей термін є доволі неоднозначним, оскільки, як зазначалося, означає також «привласнення», «взяття у своє володіння». У поєднанні з назвою розглядуваного діяння («викрадення») інколи це призводить

до спотвореного розуміння його сутності. К.В. Ушакова слушно, на наш погляд, констатує, що «саме тлумачення викрадення [людини] свідчить про невинувато широке запозичення положень наукових та практичних розробок інституту викрадення чужого майна» [1088, с. 5]. Видається, має рацію також В.О. Навроцький, який відзначає, що у кримінальному праві «термін “викрадення” зазвичай використовується для позначення ознак складів злочинів проти власності, має чіткий зміст, який явно не поширюється на викрадення людини» [768, с. 123].

Не можемо погодитись з авторами, які «заволодіння»¹, та й саме «викрадення людини», розуміють надто широко, маючи на увазі перетворення особи на річ. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб вважає, що «людину викрадають як річ, тобто відбувається злочинне обернення людської істоти на звичайний матеріальний об'єкт, на річ» [651, с. 109]. На наш погляд, насправді нічого подібного не відбувається. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в більшості випадків викрадачі прагнуть передовсім перемістити людину у безлюдне місце, де без зайвих свідків «з'ясувати відносини», пред'явити їй свої вимоги, заподіяти тілесні ушкодження тощо. Для цього, зрозуміло, необхідно подолати її опір, домогтися контролю над нею. Таким чином, заволодіння людиною при її викраденні вказує лише на встановлення контролю над нею, але не означає перетворення її на матеріальний об'єкт, певну річ. Так, наприклад, Красноградський районний суд Харківської області засудив двох співучасників, котрі на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин шляхом застосування фізичного насильства помістили потерпілого в багажник автомобіля, після чого перевезли його до найближчої лісосмуги, де били та погрожували розправою [126]. Як бачимо, у наведеному прикладі винні, застосувавши фізичне насильство і подолавши таким чином опір потерпілого, спершу встановили контроль над ним. На наш погляд, саме «встановлення контролю», а не «заволодіння» краще відображає суть вчиненої дії при характеристиці об'єктивної сторони викрадення людини. Встановивши контроль

¹ Д.Я. Зайдієва, наприклад, зазначає, що заволодіння людиною передбачає «фактичне панування (рос. – «господство») викрадача» [510, с. 72].

над людиною, викрадачі намагаються здійснювати його доти, доки вважають за необхідне [65, с. 304].

Здійснюючи розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, Я.Г. Лизогуб підкреслює, що «головним критерієм розуміння факту викрадення є те, що потерпілий перебуває під контролем викрадача, тобто місце знаходження (утримання) потерпілого, так само, як і будь-яка його поведінка в цьому місці, контролюються викрадачем» [651, с. 110]. Вважаємо, є всі підстави стверджувати, що під аналогічним контролем перебуває й особа, незаконно позбавлена волі (однак не викрадена). За великим рахунком, саме у контролі над особою (фактично – в її незаконному утриманні) й полягає сутність розглядуваного посягання. Приміром, Красноармійський міськрайонний суд Донецької області встановив, що І., який перебував у стані алкогольного сп'яніння, з метою з'ясування відносин зі своєю співмешканкою Н., прибув на її робоче місце, де між ними виникла сварка. Коли Н. спробувала вийти з кабінету, І. обома руками відштовхнув її, не давши можливості вільно покинути приміщення, а відтак зачинив двері на замок. Незаконно позбавивши Н. свободи, І. вийняв канцелярського ножа і, демонструючи його перед співмешканкою, погрожував його застосуванням, намагаючись таким чином залякати жінку й схилити її до налагодження стосунків [125]. Наведений приклад демонструє, що потерпіла від незаконного позбавлення свободи жінка перебувала під контролем винного, зокрема не могла вільно покинути приміщення, в якому не бажала перебувати. Втім, аналіз емпіричної бази засвідчує, що встановлення контролю над потерпілою особою у разі незаконного позбавлення її свободи характеризується своїми особливостями, головною з яких є те, що нерідко воно (встановлення контролю) має «безконтактний» характер (наприклад, зачинення людини у певному приміщенні, відмова випустити з нього). У зв'язку з цим необхідно також зауважити, що для створення перепон у вільному пересуванні фізичне насильство рідше застосовується у разі незаконного позбавлення свободи, не пов'язаного з її викраденням.

У спеціальній літературі нерідко стверджується: основна відмінність між незаконним позбавленням волі та викраденням людини полягає в тому, що у разі

вчинення першого діяння виключається переміщення потерпілої особи, тоді як при викраденні людини воно має визначальне значення [25, с. 7; 208, с. 67; 373, с. 21; 490, с. 104; 533, с. 191; 581, с. 13; 626, с. 111, 121; 655, с. 52; 665, с. 276; 694, с. 60–61; 751, с. 48; 808, с. 34; 839, с. 234; 1088, с. 55; 1115, с. 360; 1145, с. 69, 71]. Однак чи дійсно факт переміщення людини може слугувати надійним критерієм для розмежування вказаних діянь? У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «переміщати» пояснюється так: «Змінювати місцезнаходження чого-небудь; переносити з одного місця в інше. // Змінювати місцеперебування кого-небудь» [256, с. 918]. У тих випадках, коли потерпілу особу перевозять до іншого населеного пункту чи іншої місцевості, питання про наявність чи відсутність факту переміщення не виникає і такі діяння кваліфікуються як викрадення людини. Не все так однозначно із переміщеннями на незначну відстань (насамперед в межах приватного домоволодіння), попри те, що у літературі інколи підкреслюється, що відстань, на яку переміщують особу, для кваліфікації значення не має [626, с. 120; 802, с. 20; 812, с. 63].

Описуючи об'єктивну сторону незаконного позбавлення волі, дослідники традиційно вказують, що це діяння може полягати, зокрема, в поміщенні потерпілого у певне місце, звідки він не може самостійно вибратися [215, с. 11; 221, с. 9; 255, с. 582; 373, с. 21; 481, с. 455; 533, с. 191; 575, с. 240; 637, с. 4; 652, с. 80; 657, с. 88; 664, с. 107; 780, с. 109; 781, с. 378; 964, с. 335; 968, с. 54; 1145, с. 70]. Не зовсім зрозумілим, на наш погляд, є те, як можна помістити кудись людину, не переміщуючи її. У зв'язку з цим зазначимо, що, описуючи фактичні обставини вчиненого діяння, суди нерідко вимушені вживати такі слова, як «відвів» [316; 326], «підвів» [904], «витагнув» [909], «потягнув» [295; 310], «затягнув» [310; 340] тощо. Очевидно, що всі наведені слова свідчать про факт переміщення людини. Зауважимо також, що в судовій практиці не бракує прикладів того, як людину, котру незаконно позбавляють волі, переміщують на більш значну відстань. Так, наприклад, Краснолиманський міський суд Донецької області встановив, що підсудна вивела свою стару матір з будинку на подвір'я і прив'язала її ланцюгом до дерева, чим незаконно позбавила її свободи пересування [911]. Навряд чи факт

переміщення потерпілої, яку вивели з приміщення на подвір'я, свідчить про її викрадення, тому суд, на наш погляд, правильно кваліфікував вчинене винною як незаконне позбавлення волі. Зауважимо також, що іноді суди, описуючи об'єктивну сторону незаконного позбавлення волі, прямо визнають факт переміщення потерпілої особи. Приміром, Криворізький районний суд Дніпропетровської області встановив, що підсудний «захопив малолітнього за ліву руку і всупереч його волі перемістив з подвір'я будинку до кухні, де пристебнув за праву ногу металевим ланцюгом» (вказані дії суд кваліфікував як незаконне позбавлення волі) [912]. Останній приклад, на наш погляд, переконливо доводить, що ознака переміщення не може слугувати беззаперечним критерієм для розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, навіть якщо розглядати її в сукупності з ознаками заволодіння та утримання. Якщо відсутність переміщення завжди виключає викрадення людини, то факт її переміщення безумовним свідченням викрадення людини не є.

Разом із тим звертає на себе увагу те, що у наведених та інших подібних випадках людину переміщали на невелику відстань *в межах* домоволодіння чи іншого місця, в якому вона перебувала за своєю волею (місця проживання, роботи, відпочинку тощо). Таке переміщення пов'язане з бажанням винного помістити потерпілого туди, звідки останньому складніше буде вибратися (наприклад, в підвал чи погріб), або ж у те місце, де за ним буде зручніше наглядати. В «класичних» ж випадках викрадення людини переміщення відбувалось за межі місця останнього перебування особи. Вочевидь, саме такі випадки й мають визнаватись «викраденням людини» [65, с. 305].

Таким чином, викрадення людини передбачає встановлення контролю над нею та переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Що ж стосується утримування особи, то, на наш погляд, не можна погодитись з авторами, які переконані, що для викрадення людини ця ознака не є обов'язковою [355, с. 10, 84; 893, с. 101]. Вважаємо, що факт утримування людини у разі її викрадення є беззаперечним, хоча ця ознака дійсно має певні особливості порівняно з незаконним позбавленням волі, не пов'язаним з її викраденням. Навряд чи правильно

виокремлювати її в якості третьої за чергою, такої, що має місце тільки після переміщення людини. Слово «утримувати» означає «перешкоджати чийомусь рухові, уповільнювати, гальмувати просування кого-, чого-небудь або зупиняти зовсім. // Тримаючи, притримуючи кого-небудь, перешкоджати щось зробити. // Стримувати кого-небудь від якихось дій, вчинків» [256, с. 1521]. Утримування людини у разі її викрадення починається не після її переміщення з того місця, в якому вона перебувала, у те, в якому не бажає перебувати¹, а з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення. Іншими словами, всім етапам викрадення людини властивий спільний елемент – її утримування. У зв'язку з цим вважаємо, що виокремлення «подальшого утримування» як ознаки викрадення людини позбавлене сенсу, тим більше, що на практиці подальше (після переміщення) утримування має місце не завжди.

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини переважна більшість дослідників відносить до формальних складів [17, с. 143, 146; 215, с. 15; 221, с. 9; 255, с. 582; 373, с. 12; 557, с. 93; 581, с. 13; 626, с. 113; 651, с. 110; 657, с. 88; 664, с. 107; 707, с. 128; 782, с. 334; 789, с. 13; 810, с. 122; 812, с. 64; 861, с. 104; 984, с. 108, 124; 1021, с. 90; 1138, с. 63; 1156, р. 11, 13]. На думку інших, цей склад за своєю конструкцією належить до матеріальних [510, с. 69; 533, с. 183; 658, с. 266–267, 267–268, 276–277; 779, с. 277]. Так, С.Д. Шапченко переконаний, що незаконне позбавлення волі включає: а) діяння; б) наслідок; в) причинний зв'язок між діянням і наслідком. При цьому під наслідком вказаного діяння науковець розуміє фактичне обмеження потерпілого у свободі пересування [658, с. 267–268; 779, с. 277]. Зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України дійсно можна зробити двоякий висновок про конструкцію даного складу злочину, адже все залежить від того, як розглядати незаконне позбавлення волі – як діяння, чи як наслідок¹. Утім, більше схилиємось до того, що у розглядуваному випадку має місце формальний, а не матеріальний склад. Навряд чи законодавець, формулюючи зазначену диспозицію, переслідував мету

¹ Явно хибною у зв'язку з цим видається позиція тих дослідників, котрі говорять загалом про «утримування», а не про «подальше утримування» людини після її переміщення, тим самим підкреслюючи, що утримування потерпілої особи починається тільки після її транспортування [805, с. 8].

вказати на позбавлення свободи як на наслідок, а не як на діяння. Інша справа, що діяння і наслідок тут фактично збігаються у часі.

У юридичній літературі слушно вказується, що незаконне позбавлення волі слід вважати закінченим з моменту фактичного позбавлення людини свободи пересування (перешкоджання особі можливості покинути певне місце, в якому її незаконно утримують і де вона не бажає перебувати) [221, с. 10; 255, с. 583; 533, с. 192; 664, с. 107; 779, с. 277; 781, с. 379; 810, с. 122; 861, с. 104; 964, с. 335]. Натомість момент закінчення викрадення людини визначається по-різному. Так, на думку А.В. Савченка, В.В. Кузнецова та О.Ф. Штанька, закінченим цей злочин є «з моменту заволодіння людиною та фактичного початку обмеження її волі» [964, с. 335]. Такий підхід є неоднозначним, оскільки незрозуміло чому момент заволодіння людиною та фактичний початок обмеження її волі відокремлюються сполучником «та». Так само не зовсім коректною видається точка зору В.М. Підгородинського, який переконаний, що викрадення людини є закінченим «з моменту, коли особа, яка була переміщена у певне місце, фактично обмежена у свободі пересування» [653, с. 109]. Складається враження, що «фактичне обмеження у свободі пересування» пов'язується не з моментом заволодіння потерпілою особою, а з моменту, коли особа «була переміщена у певне місце». Не можемо погодитись і з точкою зору М.О. Акімова, котрий підкреслює, що «потерпілий, якого вже позбавили свободи, ще формально не може вважатись викраденим, бо його ще не вилучили з місця перебування і не перемістили в інше місце (на розсуд винної особи)» [17, с. 145, 147; 1156, р. 13, 14]. Вважаємо, що переміщення потерпілої особи для визнання викрадення людини закінченим значення не має, оскільки, як визнає сам М.О. Акімов, свободи її позбавили ще до цього. Не зовсім послідовною видається й позиція Я.Г. Лизогуба, який, з одного боку, вказує, що моментом закінчення викрадення людини є вилучення потерпілого, з іншого ж зазначає, що «під час викрадення людини остання спочатку вилучається з місця перебування, а потім позбавляється волі на період перебування у викрадача» [651, с. 110].

¹ У даному контексті С.Д. Шапченко зауважує, що у більшості випадків фактичне обмеження потерпілого у свободі пересування «є безпосереднім результатом вчиненого діяння, практично не відокремленим від нього в часі» [779, с. 277].

Вочевидь, викрадена людина позбавляється свободи не «потім», а з моменту втрати можливості вільного пересування. Не можемо погодитись і з точкою зору В.І. Зубкової, на переконання якої викрадення людини сконструйовано законодавцем за типом матеріальних складів і має визнаватись закінченим «не з моменту захоплення людини, а лише після виконання й інших дій цього складу: після переміщення викраденого в інше місце та обмеження свободи його пересування, тобто коли в повному обсязі відбулося викрадення» [533, с. 183]. Вважаємо, що для подібних висновків немає жодних підстав, адже насправді законодавець не пояснює, що слід розуміти під викраденням людини, зокрема нічого не каже про обов'язковість переміщення та подальшого утримування потерпілого для визнання викрадення людини закінченим злочином. Крім цього, не можна ігнорувати того факту, що фактичне позбавлення свободи пересування та вибору місця перебування починається вже з моменту встановлення контролю над пересуванням потерпілого і триває до моменту його звільнення. Не можемо погодитись і з точкою зору Н.В. Бойко, яка свого часу писала, що викрадення людини «слід визнавати закінченим з моменту отримання винним реальної можливості розпорядитися долею викраденої людини» [216, с. 61]. Вочевидь, такий висновок про момент закінчення викрадення людини авторка зробила за аналогією з викраденням чужого майна, що навряд чи правильно, адже ставити знак рівності між майном та свободою людини некоректно. Зі зрозумілих причин неприйнятною видається також точка зору О.В. Нікуліної, яка вважає, що момент закінчення викрадення людини «залежить від рішення суду і, відповідно, є оціночною категорією» [802, с. 12].

Зазначимо також, що момент закінчення викрадення людини по-різному визначається й у судовій практиці. Одні суди момент закінчення цього злочину пов'язують з моментом переміщення потерпілої особи за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Так, наприклад, Подільський районний суд м. Києва вказав, що Особу-18 шляхом застосування фізичної сили пересадили до салону автомобіля, поклали його на підлогу, опустили обличчям донизу, щоб останній не мав можливості бачити маршруту його перевезення, та перевезли до будинку,

«таким чином викравши Особу-18» [313]. Інші суди момент закінчення цього злочину пов'язують з моментом насильницького захоплення потерпілої особи. Приміром, Дніпровський районний суд м. Херсона вказав, що троє співучасників, діючи за попередньою змовою, «прибули до місця проживання Особи-9 і Особи-10, звідки викрали їх, після чого, проти їхньої волі, посадили в автомобіль “БМВ Х5” і перевезли їх до задалегідь підготовленого складу» [281].

На наше переконання, розглядуване діяння, як у формі незаконного позбавлення волі, так і у формі викрадення людини, слід вважати закінченим з моменту фактичного позбавлення особи свободи пересування. Аналогічною є точка зору й деяких інших дослідників [221, с. 10; 581, с. 13; 657, с. 89; 664, с. 107; 779, с. 277; 780, с. 110; 1110, с. 9]. Замахом на незаконне позбавлення волі або викрадення людини слід вважати вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на виконання об'єктивної сторони вказаного злочину, якщо при цьому його не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного (наприклад, винний зробив спробу перешкодити потерпілому покинути приміщення, однак його дії були припинені сторонніми особами, або ж потерпілий зумів самотійно покинути приміщення, в якому не бажав перебувати).

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини традиційно відносять до триваючих злочинів [215, с. 14; 221, с. 10; 510, с. 69; 532, с. 65; 557, с. 110; 657, с. 89; 664, с. 107; 780, с. 110; 781, с. 379; 810, с. 122–124, 133; 850, с. 12; 861, с. 58; 893, с. 100; 1080, с. 440]. Разом із тим у літературі висловлювалась думка, що триваючим злочином є лише незаконне позбавлення волі, тоді як викрадення людини таким не є, оскільки викрадення апріорі не може вчинятися протягом тривалого проміжку часу. Так, Я.Г. Лизогуб підкреслює, що викрадення людини «через особливості юридичної конструкції не узгоджується з такою обставиною, як “вчинене протягом тривалого часу”, оскільки остання створює абсурдне уявлення про його – викрадення – юридичну природу, адже момент закінчення цього злочину пов'язується лише з самим фактом вилучення потерпілого. Усі подальші дії, зокрема з приводу його утримання чи переміщення, не входять до юридичного складу викрадення, становлячи інші самостійні злочини, котрі потребують окремої

кримінально-правової оцінки» [707, с. 128]. На наш погляд, однозначно погодитись з наведеним твердженням не можна. Як видається, вказаний дослідник не бере до уваги того, що, як і незаконне позбавлення волі, за своєю природою викрадення людини полягає насамперед у протиправному утримуванні потерпілої особи, яке починається з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення. Утримування, зокрема, має місце і в період переміщення людини, адже в цей проміжок часу їй також перешкоджають вільно пересуватися (цього чомусь не беруть до уваги інші дослідники). Утримування, зрозуміло, може продовжуватись і пізніше – після переміщення особи до певного місця. У зв'язку з цим має рацію О.В. Ободовський, який вказує, що заперечення тези про те, що викрадення людини є триваючим злочином, призведе до двозначності у кримінально-правовій охороні свободи людини: якщо людину незаконно позбавили волі – можливості за власним вибором обирати та змінювати місце свого перебування, – то весь час, протягом якого ця людина не має такої можливості, вважатиметься часом вчинення злочину; якщо ж людина була протиправно позбавлена свободи, але внаслідок викрадення, то тоді її утримування злочином чомусь не вважатиметься [810, с. 123]¹.

Як при викраденні людини, так і при незаконному позбавленні волі, не пов'язаному з її викраденням, можливими є різні способи вчинення вказаних посягань: застосування фізичного та (чи) психічного насильства, обман або зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілої особи. Найпоширенішим способом є застосування фізичного насильства (насамперед для подолання опору потерпілої особи), при цьому цей спосіб більш характерний для викрадення людини.

Варто підкреслити, що способами незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням, можуть бути такі способи вчинення даного злочину, за яких винний безпосередньо не контактує з потерпілим (наприклад, зачинення людини в певному приміщенні без будь-якого фізичного чи психічного впливу на неї, невипускання потерпілого з приміщення, в якому він опинився за своєю волею,

¹ Дослідник, однак, виходить з того, що триваючий характер викрадення людини пов'язаний з подальшим її утримуванням, яке «на даний час охоплюється формулюванням “викрадення людини”» [810, с. 123–124].

відібрання у нього засобів пересування тощо). Детальніше про способи вчинення розглядуваного діяння див.: [88, с. 191–193].

Час, протягом якого людину незаконно утримують, може бути різним. Аналіз судової практики засвідчив, що мінімальний проміжок часу, протягом якого утримували потерпілого від розглядуваного злочину – 4–5 хвилин [278], максимальний – понад 11 місяців [312]. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здійснюване протягом тривалого часу, визнане законодавцем обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за цей злочин (ч. 2 ст. 146 КК України). Водночас у літературі неодноразово вказувалось, що в окремих випадках незначний час, протягом якого утримували особу, може свідчити про малозначність діяння [510, с. 70; 557, с. 111; 653, с. 109; 751, с. 48; 779, с. 277; 785, с. 219–222; 860, с. 78; 984, с. 98; 1145, с. 75]. Вочевидь, визнання поведінки суб'єкта малозначним діянням дійсно може мати місце, якщо позбавлення свободи пересування тривало лічені хвилини і саме така його тривалість охоплювалась умислом суб'єкта [779, с. 277].

У спеціальній літературі неодноразово пропонувалося виокремити відповідальність за викрадення людини в окрему статтю КК України [17, с. 144, 146, 147; 355, с. 85; 555, с. 4, 12–13; 707, с. 129; 878, с. 5, 9, 16–17; 1156, р. 13, 14, 15]. Відповідна пропозиція обґрунтовується передусім підвищеною суспільною небезпечністю викрадення людини порівняно з незаконним позбавленням волі, не пов'язаним з її викраденням, а також відмінностями їх об'єктивних та суб'єктивних ознак [355, с. 85; 839, с. 235]. Неодноразово також підкреслювалось, що викрадення людини є «найнебезпечнішою формою незаконного позбавлення волі» [17, с. 147; 221, с. 10; 490, с. 103; 654, с. 74; 657, с. 89; 664, с. 107; 1132, с. 195; 1156, р. 15].

Здійснений аналіз, однак, дає підстави для висновку, що *викрадення людини та незаконне позбавлення її волі насправді дуже подібні за своєю об'єктивною стороною. На наш погляд, відмінності між ними є незначними і полягають насамперед у тому, що викрадення людини неможливе без переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. У той же час необхідно підкреслити, що будь-яке викрадення людини беззаперечно є й актом незаконного позбавлення її свободи.*

Отже, потрібно дати чітку відповідь на запитання: в чому конкретно полягає більша суспільна небезпека викрадення людини порівняно зі «звичайним» незаконним позбавленням її свободи? На жаль, дослідниками вона здебільшого констатується, але не обґрунтовується. Автор цих рядків переконаний, що встановлення контролю над людиною (як би його не називали – захопленням чи заволодінням) далеко не завжди свідчить про якісно інший ступінь суспільної небезпеки викрадення людини. Так само про підвищену суспільну небезпеку цього діяння далеко не завжди свідчить й факт переміщення людини за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Для прикладу, в одному випадку людину зачинили в холодному, сирому, темному підвалі, в іншому – перевезли на певну відстань в салоні комфортного автомобіля. На переконання автора, у запропонованих прикладах більшу небезпеку становить незаконне позбавлення людини волі без її переміщення.

Нерідко в якості позитивного наводиться зарубіжний досвід, який начебто заслуговує на запозичення в частині виокремлення самостійної статті про відповідальність за викрадення людини [355, с. 32; 694, с. 57–58; 707, с. 129]. Насправді ж відповідний досвід є різним і навряд чи коректно абсолютизувати досвід одних держав, ігноруючи досвід інших. Законодавці багатьох держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Латвії, Молдови, Німеччини, Росії, Сербії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Швеції) дійсно передбачають відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини в різних статтях, тим самим розмежовуючи ці діяння. Однак немало законодавців (наприклад, Данії, Литви, Норвегії, Польщі, Франції, Швейцарії) об'єднує незаконне позбавлення свободи та викрадення людини в межах однієї статті, не бачачи необхідності розосереджувати їх. Варто також зауважити, що досвід тих держав, які у своєму законодавстві викрадення людини виокремили в самостійну статтю, є дуже неоднозначним і активно критикується тамтешніми науковцями. Так, наприклад, російські дослідники майже одноголосно нарікають на те, що правозастосовна практика постійно стикається з серйозними труднощами, пов'язаними із розмежуванням

викрадення людини та незаконного позбавлення її свободи. Причиною цього, на їх погляд, є відсутність описової диспозиції, в якій містилося б законодавче визначення «викрадення людини» [208, с. 107–108; 474, с. 8, 14; 510, с. 60; 557, с. 90; 581, с. 7; 736, с. 9, 19; 839, с. 233–234; 851, с. 90–91; 861, с. 61; 1088, с. 55; 1094, с. 148–149; 1145, с. 46, 47].

Автор переконаний, що виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України не покращить правозастосовну практику, а навпаки – ускладнить її. Вже зараз можна навести чимало прикладів того, як суди надають вчиненому неправильну кримінально-правову оцінку. Поширеною, приміром, є практика кваліфікації очевидних випадків викрадення людини як незаконного позбавлення її волі, а не викрадення [267; 271; 275; 282; 292; 305; 329; 331; 903]. Наприклад, як незаконне позбавлення волі Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області кваліфікував дії трьох співучасників, які, застосовуючи фізичну силу, посадили потерпілого в автомобіль та відвезли його до м. Тернополя, де утримували, зачинивши в приміщенні сушильної кімнати на 9-му поверсі будинку [329]. Навряд чи варто сумніватись у тому, що за умов, коли критерії розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини розмиті, виокремлення останнього діяння в окрему статтю КК України істотно ускладнить правозастосовну практику.

Таким чином, необхідності у виокремленні викрадення людини в самостійну статтю КК України немає з огляду на відсутність для цього належних підстав. Більше того, у світлі викладеного вище постає питання про доцільність відмови від вказівки на викрадення людини як альтернативного незаконному позбавленню волі діяння. Вочевидь, такий варіант можливий, адже незаконне позбавлення волі за своєю суттю охоплює й випадки викрадення людини. Утім, в інтересах правозастосовної практики (аби не дезорієнтувати її) згадку про викрадення людини в ст. 146 КК України все ж варто залишити. Зокрема, традиційним і загалом виправданим є вживання терміну «викрадення» для позначення відповідних злочинних дій, вчинених стосовно малолітніх дітей.

Звертає на себе увагу той факт, що в назві ст. 146 КК України, а також у диспозиції її ч. 1, вжито сполучник «або». Зауважимо, що в українській мові сполучник «або» «вживається на означення того, що з ряду перелічуваних предметів (явищ і т. ін.) можливий тільки один», «підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ і т. ін.» [256, с. 2]. У зв'язку з цим варто ще раз підкреслити, що викрасти людину, незаконно не позбавивши її свободи, неможливо. З огляду на це використання сполучника «або» у ст. 146 КК є явно некоректним. Відзначимо, що використання сполучника «або» при формулюванні диспозиції вказаної норми не трапилося в жодному проаналізованому автором зарубіжному кримінальному законі [65, с. 309].

З огляду на викладене, вважаємо, що назву ст. 146 КК України, а також диспозицію її ч. 1, слід викласти у такій редакції:

«Стаття 146. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи

1. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи».

Виходячи із тексту ст. 146-1 КК України, можна зробити висновок, що з об'єктивної сторони **насильницьке зникнення** може виражатися у таких формах: 1) арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі, поєднане з подальшою відмовою визнати факт таких дій; 2) позбавлення волі людини, поєднане з подальшим приховуванням даних про долю такої людини чи місце її перебування; 3) видання наказу або розпорядження про позбавлення волі людини або про відмову визнати факт такого позбавлення волі, або про приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування; 4) невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення його підлеглими позбавлення волі людини, заходів для його припинення, поєднане з неповідомленням компетентних органів про цей злочин; 5) неповідомлення компетентних органів про злочин керівником, якому стало відомо про вчинене його підлеглими позбавлення волі людини, поєднане з подальшою відмовою визнати факт такого позбавлення волі або приховуванням даних про долю такої людини чи місце її перебування [783, с. 438].

У ч. 1 ст. 146-1 КК України законодавець перераховує найбільш типові форми позбавлення особи свободи (арешт, затримання, викрадення), при цьому очевидно,

що відповідний перелік не є вичерпним, оскільки використано зворот «або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі». Звідси випливає, що можливими є й інші подібні форми позбавлення особи свободи (наприклад, привід чи тримання під вартою) [1160, р. 216–217; 1209; 1221, р. 167]. Потрібно звернути увагу також на те, що у вказаній нормі, а також у Конвенції, з якої вона імплементована, не зазначено, що відповідні форми позбавлення особистої свободи мають бути незаконними. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що *насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними, а незаконними стали через відмову визнати факт позбавлення людини свободи або через приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування* [1221, р. 167].

Вище підкреслювалось, що розглядуване діяння має специфічну правову природу. Особливість насильницького зникнення полягає, зокрема, в тому, що невід'ємною його ознакою є подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

З диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі може бути висловлена в будь-якій формі і може мати місце у будь-який період часу після позбавлення особи свободи¹. Водночас у юридичній літературі зазначається, що найбільш типовою є ситуація, за якої представники держави позбавляють особу свободи, а потім своєчасно не інформують про це компетентні органи та родичів [1160, р. 220]. Видається, що такий висновок є цілком логічним, хоч він і не зовсім точно відображає зміст слова «відмова», яке означає «відповідь про небажання або неможливість виконати прохання, наказ і т. ін.» [256, с. 174]. Дослідники сходяться на думці, що зацікавленим сторонам не потрібно робити запиту до органів влади, а тому необхідно визначити час, протягом якого представники держави повинні повідомити їх (третіх осіб) про факт позбавлення

¹ Слово «подальший» мовознавцями тлумачиться так: «Який настає, іде, відбувається і т. ін. після чого-небудь, за чимсь» [256, с. 1006].

людини свободи. Слушною видається точка зору науковців, які зазначають, що тут має йтися про строки, визначені процесуальним законодавством конкретної держави [1160, р. 220]. Разом з тим, на наш погляд, такий висновок актуальний лише для випадків, коли позбавлення особи свободи відбувається на законних підставах. У разі ж якщо представники держави викрали особу або іншим чином незаконно позбавили її свободи, говорити про якісь строки взагалі не варто. У таких випадках достатньо самої по собі відмови визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

Дії представників держави, які на запит родичів потерпілого чи інших осіб умисно надали неправдиву інформацію, слід розглядати як відмову визнати факт позбавлення людини свободи [261, с. 455].

Виходячи з буквального тлумачення ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що цей злочин є закінченим з моменту подальшої відмови визнати факт арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або ж з моменту приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування. І.Б. Газдайка-Василишин і Т.І. Созанський слушно зазначають, що, на відміну від «звичайного» незаконного позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення може тривати й тоді, коли позбавлення людини свободи реально уже припинилося через її смерть [377, с. 25].

За своєю конструкцією склад злочину, передбачений у ч. 1 ст. 146-1 КК України, формальний. Український законодавець не вказав на такий конвенційний наслідок розглядуваного діяння як залишення потерпілої особи без захисту закону. Не вказують на цей наслідок як на обов'язковий також проаналізовані автором зарубіжні кримінальні закони (разом з тим деякі з них (Австралії, Албанії, Киргизстану, Колумбії, Швейцарії) визнали вказану ознаку не наслідком, а метою розглядуваного злочину¹). Видається, що сама по собі відмова визнати факт

¹ Зауважимо, що на обов'язкову мету залишення потерпілої особи без захисту закону протягом тривалого часу вказано у дефініції насильницького зникнення людей, наведеній у п. «і» ч. 2 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду: «"насильницьке зникнення людей" означає арешт, затримання або викрадення людей державою чи політичною організацією або з їх дозволу, за їх підтримки чи за їх згодою, при подальшій відмові визнати таке позбавлення свободи або повідомити про долю чи місцезнаходження цих людей з метою залишення їх без захисту закону протягом тривалого періоду часу» [940]. Законодавці вказаних вище держав дослівно або ж майже дослівно перенесли наведене визначення у національне законодавство.

позбавлення волі або ж приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування автоматично означає залишення потерпілої особи без захисту закону, а тому дослівно відтворювати конвенційне положення в національному законодавстві немає потреби. Так само недоречною вважаємо вказівку на те, що залишення особи без захисту закону є обов'язковою метою розглядуваного діяння, оскільки винний у насильницькому зникненні може переслідувати й іншу мету, що не має заперечувати наявності факту даного злочину. Крім того, видається, що доказування такої мети буде пов'язане з істотними труднощами з процесуальної точки зору.

Виходячи з буквального тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що для інкримінування особі аналізованого злочину необхідно, аби вона позбавила людину свободи, а потім відмовилася визнати відповідний факт або ж приховала дані про долю такої людини чи місце її перебування. Водночас видається, що такий висновок суперечить самій ідеї злочину насильницького зникнення, для якого визначальне значення має подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування (нагадаємо, що насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними). На наш погляд, вирішити окреслену проблему можна лише шляхом викладення диспозиції ч. 1 статті про відповідальність за насильницьке зникнення у новій редакції. Можливим її варіантом є такий: *«Відмова представника держави, в тому числі іноземної, визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування вказаною особою відомостей про долю такої людини чи місце її перебування»*.

У ч. 2 ст. 146-1 КК України, яка враховує положення ст. 6 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, встановлено відповідальність за видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині 1 цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення дій, зазначених у частині 1 цієї статті, його підлеглими¹ заходів для їх припинення

¹ Очевидною, на наш погляд, є філологічна невдалість відповідного законодавчого формулювання. Словосполучення «його підлеглими» варто було розмістити після словосполучення «стало відомо про вчинення».

та неповідомлення компетентних органів про злочин. Відповідно, діяння, передбачене в ч. 2 ст. 146-1 КК України, є закінченим з моменту видання особою наказу або розпорядження, або з моменту невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення його підлеглими дій, зазначених у ч. 1 ст. 146-1, заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин.

Якщо у першій формі злочин, передбачений ч. 2 ст. 146-1 КК України, може бути вчинений лише шляхом дії, то у другій і третій – лише шляхом бездіяльності.

Об'єктивна сторона *захоплення заручників* полягає у двох альтернативних формах: 1) захопленні особи як заручника; 2) триманні особи як заручника.

Виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України, можна дійти висновку, що заручником є особа, яку захопили чи утримують з метою спонукання її родичів, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника.

Сутність поняття «захоплення особи» в юридичній літературі трактується по-різному. Так, Я.Г. Лизогуб вважає, що під захопленням слід розуміти насильницьке, іноді шляхом нападу, встановлення безпосереднього контролю над потерпілим у частині обмеження чи повної ліквідації його можливості діяти певним чином на власний розсуд [651, с. 112]. На думку М.І. Хавронюка, під захопленням особи треба розуміти напад, пов'язаний з її затриманням із наступним істотним обмеженням вільного руху, пересування чи поведінки особи [783, с. 440]. З точки зору М.О. Акімова, захоплення заручника – це протиправна активна поведінка, що полягає у заволодінні іншою фізичною особою всупереч її волі із застосуванням чи погрозою застосування насильства [19, с. 8]. Таким чином, вказані та деякі інші дослідники акцентують увагу на насильницькому характері захоплення особи як заручника, при цьому іноді уточнюють, що таке захоплення може відбуватися із застосуванням фізичного насильства або ж з погрозою його застосування.

Дещо іншу точку зору висловили І. Давидович і В. Онопенко. На їх переконання, під захопленням особи як заручника слід розуміти «будь-яке протиправне посягання на фізичну свободу й особисту недоторканність людини з

тим, щоб використати це як засіб впливу на вказаних у законі адресатів. Як правило, захоплення особи полягає у вилученні її з місця перебування та наступному поміщенні в обмежений простір (будь-яке приміщення, транспортний засіб, певна територія), тобто у викраденні людини. Таке викрадення може бути відкритим або таємним, із застосуванням фізичної сили або психічного впливу на потерпілого або без такого застосування. Захоплення може бути вчинене також шляхом обману або зловживання довірою потерпілого, коли він добровільно передає себе до рук злочинця, не усвідомлюючи до певного моменту факту захоплення. <...> Захоплення можливе також у випадках, коли потерпілий із будь-яких причин (хворобливий стан, втрата свідомості, вік) не усвідомлює характеру вчинюваних із ним дій» [433, с. 128].

Друга точка зору не видається достатньо переконливою. Обґрунтовуючи власну позицію, І. Давидович і В. Онопенко зазначають, що у статті про захоплення заручників немає вказівки на обов'язкове застосування до потерпілого фізичної сили або погроз, а тому немає й законодавчих підстав для вузького розуміння поняття «захоплення» у ст. 147 або ст. 349 КК України [433, с. 128]. Разом з тим, як видається, не можна не брати до уваги семантичне значення слова «захопити», котре, як зазначалося раніше, вказує на насильницький характер відповідного діяння. Крім того, не зовсім коректним вбачається твердження зазначених та деяких інших [664, с. 109; 782, с. 338; 1021, с. 92] авторів про те, що захоплення особи виражається у викраденні людини, адже як зазначалося вище, останнє передбачає переміщення потерпілої особи за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею, тоді як для захоплення заручників таке переміщення не є обов'язковою ознакою. Визначальним для захоплення особи є насильницьке встановлення контролю над нею, внаслідок якого така особа втрачає можливість вільно обирати місце свого перебування.

І. Давидович і В. Онопенко вважають, що захоплення заручника може мати форму незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з протиправним переміщенням особи з одного місця до іншого; це відбувається в ситуаціях, коли потерпілий сам опинився в такому місці, де зусиллями злочинців позбавляється можливості вільно

пересуватися [433, с. 128]. Водночас, на наш погляд, наявність чи відсутність факту переміщення особи зовсім не має значення для констатації факту захоплення особи. Якщо потерпілий сам опинився в певному місці, де насильницьким шляхом був позбавлений можливості вільно пересуватися, слід визнавати факт його захоплення. Якщо ж він опинився в певному місці, у якому був позбавлений особистої свободи без застосування насильства (скажімо, зачинений в кімнаті після того, як увійшов до неї), підстав для визнання таких дій захопленням немає. Водночас за наявності для цього підстав такі дії, на нашу думку, можуть бути визнані триманням особи як заручника.

Під триманням особи у юридичній літературі розуміють насильницьке перешкоджання їй залишити певне місце чи унеможливлення це зробити шляхом використання зовнішніх перепон, тобто йдеться про позбавлення потерпілого свободи пересування. Варто погодитись з В.І. Борисовим, який зазначає, що тримання заручника – це, як правило, логічний наслідок його захоплення, хоча тримання може здійснюватися й особою, яка не брала участі у захопленні. Тримання може бути здійснене і без попереднього захоплення заручника [664, с. 109–110].

Розглядуваний злочин як у формі захоплення, так і у формі тримання особи як заручника, слід визнавати закінченим з моменту фактичного позбавлення особи свободи пересування (за умови, що таке діяння вчинене зі спеціальною метою, визначеною у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України).

Здійснюючи розмежування захоплення заручників та незаконного позбавлення волі або викрадення людини, окремі дослідники підкреслюють, що факт утримування особи при захопленні заручників, на відміну від викрадення людини, має відкритий характер. Так, О.О. Володіна і Н.Е. Мартиненко зазначають, що «місцезнаходження заручників, як правило, не приховується від правоохоронних органів; більше того, їх тримання часто поєднане з погрозою їх життю і здоров'ю і навіть демонстрацією такої погрози. При викраденні ж факт тримання відомий тільки родичам чи іншим особам, на яких розрахований сам факт викрадення, а місце тримання невідоме нікому, ретельно приховується» [355, с. 87; 1145, с. 52]. На наш погляд, для зазначеного висновку немає достатніх підстав, оскільки відповідні

твердження не впливають із тексту кримінального закону. Більше того, аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що місцезнаходження заручника здебільшого приховується від правоохоронних органів; зазвичай винні зацікавлені в отриманні викупу від родичів потерпілого, що є умовою його звільнення, а не в приверненні уваги до своїх дій з боку сторонніх осіб. Відмінність між захопленням заручників і незаконним позбавленням волі або викраденням людини полягає передовсім у спеціальній меті, визначеній у ч. 1 ст. 147 КК України, а також у колі адресатів, яких вона стосується (йдеться про мету спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника).

Об'єктивна сторона *підміни дитини* полягає у підміні чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови вказується, що підміна означає «дію, за якої один предмет, одне явище підмінюють іншим, одна особа виступає замість іншої» [256, с. 958]. І.А. Вартилецька вважає, що розглядуваний злочин може бути вчинений у таких випадках: 1) при заміні своєї дитини (наприклад, хворої, із зовнішністю представника неєвропейської раси тощо) на чужу; 2) при заміні чужої дитини на чужу [574, с. 99; 782, с. 340]. На наш погляд, можлива не тільки заміна своєї дитини на чужу, а й чужої дитини на свою.

Підміна однієї дитини іншою відбувається шляхом активної дії, що фактично є загальноновизнаним у доктрині кримінального права. Разом із тим в юридичній літературі висловлювалося припущення, що вчинення цього злочину можливе і шляхом бездіяльності [471, с. 208; 923, с. 43; 924, с. 162]. Ю.Є. Пудовочкін моделює ситуацію, коли підміна дитини вчиняється шляхом бездіяльності: у випадку, якщо батьки чи інші особи, які усвідомлюють факт підміни і зобов'язані йому перешкодити в силу професійної приналежності, не протидіють особам, що вчиняють підміну, однак не усвідомлюють її (наприклад, мати не перешкоджає діям медсестри пологового будинку, котра міняє дітей через недбалість) [923, с. 43; 924, с. 162]. Не виключаючи повністю такої можливості, все ж зазначимо, що імовірність ситуації, при якій бажання підмінити одну дитину іншою співпадає з необережними

діями незацікавленої особи, є надзвичайно низькою [див. також: 608, с. 91; 1146, с. 225].

Не можемо погодитись з тими авторами, які вважають, що об'єктивна сторона аналізованого діяння полягає у вилученні дитини в батьків чи в осіб, що їх замінюють, і залишенні їм іншої, чужої дитини [1029, с. 75; 1109, с. 140]. Насправді вилучення дитини в батьків (законних представників) у власному сенсі цього слова може й не відбуватися (для прикладу, особа з хуліганських спонукань чи з мотивів помсти у пологовому будинку замінює чужих для неї дітей в період, коли їхні матері не перебувають з ними, або ж особа міняє місцями бирки на немовлятах у пологовому будинку).

Важливе значення для об'єктивної сторони цього злочинного діяння має спосіб його вчинення. В юридичній літературі здебільшого вказується, що розглядуваний злочин вчиняється таємно [10, с. 17; 11, с. 109–111; 425, с. 188; 608, с. 90; 923, с. 44; 924, с. 162–163; 1143, с. 5; 1146, с. 223]. Натомість В.І. Ткаченко стверджує, що підміна дитини, як і її викрадення, може бути вчинена не тільки таємно, а й відкрито, в т. ч. й шляхом застосування насильства [1029, с. 75]. На наш погляд, теоретично цей злочин може бути вчинений не лише таємним, але й відкритим способом: наприклад, винний вчиняє підміну в присутності сторонньої особи, яка усвідомлює це, не є співучасником, але й не перешкоджає вчинюваному злочину. Ймовірність такої ситуації, звісно, мінімальна, однак повністю виключити її не можна. Водночас можна однозначно стверджувати про те, що, підмінюючи одну дитину іншою, суб'єкт злочину намагається вчинити діяння таким чином, щоб про нього не дізналися батьки дитини, тобто підміна обов'язково вчиняється таємно для батьків дитини.

Можливим способом підміни дитини є обман: винні можуть помінати хвору дитину на здорову, живу – на мертву [11, с. 111; 1143, с. 5; 1146, с. 223]. Зазначимо, що ситуація, коли відбувається заміна народженої живої дитини на чужу мертву, яка й видається як біологічна дитина матері, є найпоширенішою на практиці [30, с. 18].

На переконання більшості дослідників, цей злочин є закінченим з моменту вчинення підміни чужої дитини [500, с. 81; 656, с. 82; 657, с. 91; 664, с. 111; 779,

с. 281; 782, с. 340; 923, с. 43; 924, с. 162; 1143, с. 4]. Водночас окремі науковці намагаються уточнити цей момент. Так, на думку В.Б. Хатуєва, «закінченим цей злочин вважатиметься з моменту підміни, тобто коли винний заволодів дитиною і передав (поклав) замість неї іншу, що дозволяє йому розпорядитися першою» [1109, с. 140]. Насправді, зрозуміло, заволодіння дитиною при її підміні відбувається не завжди; для прикладу, винний просто може поміняти місцями бирки на немовлятах у пологовому будинку. Є.Л. Стрельцов вважає, що підміна дитини є закінченою, наприклад, коли матері передають чужу дитину, з моменту внесення відповідного запису у книгу обліку в пологовому будинку тощо [665, с. 280]. З такою точкою зору також погодитись не можемо, оскільки фактична підміна однієї дитини іншою на той момент, що його вказує Є.Л. Стрельцов, вже відбулася. На думку О.С. Колмакової, цей злочин є закінченим, коли батьки підмінених дітей, не помітивши підміни, сприйняли їх як своїх [608, с. 90]. Відповідна позиція також видається хибною, оскільки, як слушно зазначає С.Д. Шапченко, помилкове сприйняття дитини як своєї з боку її батьків чи інших законних представників не є обов'язковою ознакою цього злочину [779, с. 281]. Крім того, точка зору О.С. Колмакової видається хибною й тому, що про факт підміни однієї дитини іншою нерідко можна дізнатися тільки якщо ця підміна з'ясується батьками, котрі, на думку вказаного автора, якраз не мають помітити її. Цікаву й оригінальну думку висловив А.Р. Акієв, на переконання якого досліджуваний злочин слід визнавати триваючим, оскільки увесь період, протягом якого діти розлучені зі своїми батьками, продовжується порушення як прав дітей на виховання своїми батьками, на їх турботу, на спільне з ними проживання, так і прав батьків виховувати своїх дітей, не розлучатися з ними всупереч своїй волі, не інакше як за рішенням суду [10, с. 8, 16–17; 11, с. 104–106]. З цією точкою зору також не погоджуємось, оскільки у нашому випадку не можна говорити про обов'язкове для характеристики триваючих злочинів [810, с. 72, 74, 81, 92, 98] безперервне вчинення винним розгляданого злочину (законодавець вказує лише на підміну дитини, що є одноразовою дією). Видається, що у своїх судженнях А.Р. Акієв повністю переносить акцент із суспільно небезпечного діяння на можливі суспільно небезпечні наслідки

аналізованого злочину, які, за задумом законодавця, не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу підміни дитини. Таким чином, розглядуваний злочин слід визнавати закінченим з моменту підміни однієї дитини іншою. Діяльність, спрямована на підміну дитини, яка, однак, не привела до цього з причин, що не залежали від волі винного, утворює замах на цей злочин [77, с. 46–48].

На наш погляд, у ситуації, коли дитину заміняють іншою, а після цього вилучають підмінену дитину і забирають її собі, вчиняють не лише підміну дитини, а і її викрадення. Зважаючи на те, що такі дії не охоплюються ознаками тільки одного складу злочину, вони потребують кваліфікації за сукупністю злочинів. Відповідна кваліфікація дозволяє оцінити суспільну небезпеку діяння щодо тієї дитини, яку підмінили, а також щодо тієї дитини, яку викрали, заволодівши нею та перемістивши її з того місця, де вона знаходилась, до іншого.

Вище зазначалося, що на практиці домінує ситуація, коли в пологовому будинку відбувається заміна народженої дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина. На думку Т.В. Долголенко, в таких випадках підміна дитини є способом вчинення більш небезпечного злочину – викрадення малолітнього [471, с. 208]. З такою точкою зору погодитись не можемо. Як видається, дослідницею не враховано важливий момент: спочатку відбулася заміна дитини (закінчений злочин), коли матері видали чужу мертву дитину замість її живої, а вже потім відбулося викрадення підміненої живої дитини. Тобто кваліфікувати такі діяння, на наш погляд, потрібно за сукупністю [82, с. 6].

З диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України випливає, що з об'єктивної сторони *торгівля людьми* може вчинятися у таких формах: 1) торгівля людиною; 2) вербування людини; 3) переміщення людини; 4) переховування людини; 5) передача людини; 6) одержання людини. Торгівля людьми має місце у разі вчинення хоча б однієї з перерахованих дій.

Стаття про відповідальність за торгівлю людьми в кримінальному законодавстві України з'явилася завдяки імплементації норм міжнародного права. У зв'язку з цим зауважимо, що в міжнародно-правових актах (зокрема, в Протоколі про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що

доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Палермський протокол) [922], та в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми [621]) поняття «торгівля людьми» охоплює здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей. Таким чином, формулюючи диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України, законодавець поєднав міжнародно-правове розуміння сутності торгівлі людьми з такою формою даного злочину як власне торгівля людиною.

У юридичній літературі тривають дискусії стосовно першої форми розгляданого діяння – власне *торгівлі людиною*, яка зазвичай трактується як вчинення щодо людини договору купівлі-продажу [260, с. 81; 409, с. 263; 651, с. 115; 655, с. 56; 665, с. 282; 781, с. 384; 783, с. 443; 795, с. 309; 820, с. 290; 1008, с. 30–31]. При цьому одні автори вважають, що у таких випадках йдеться про передачу або отримання людини *за певну грошову винагороду* [260, с. 81; 409, с. 263; 547, с. 27; 653, с. 112; 665, с. 282; 782, с. 342; 795, с. 309; 820, с. 290; 867, с. 11; 964, с. 339; 1008, с. 31], інші ж вказують на те, що людина може передаватися чи одержуватися *не тільки за грошову винагороду, а й шляхом обміну на коштовності, дорогоцінні метали чи певне майно* [224, с. 156; 470, с. 23; 570, с. 98–99; 578, с. 166; 598, с. 964; 664, с. 113; 781, с. 384]. Друга точка зору не видається переконливою, оскільки, на наш погляд, у разі обміну людини на коштовності, певне майно тощо має місце не договір купівлі-продажу, а договір міни. Зауважимо також, що згідно із ст. 655 Цивільного кодексу України покупець зобов'язується сплатити за майно (товар) певну грошову суму, а не коштовності чи майно [1121].

Стосовно розуміння власне торгівлі людиною у спеціальній літературі трапляються й інші точки зору. Так, А.М. Орлеан в одній із останніх своїх публікацій зазначає, що цією формою охоплюються незаконні дії з передачі (одержання) людини. При цьому незаконність дій з передачі (одержання) людини, на переконання цього науковця, може бути пов'язана з вчиненням купівлі-продажу, передачею людини в рахунок погашення боргу або в обмін на інші, крім грошей, цінності або на послуги матеріального характеру, передачею людини в оренду, її даруванням, тощо [818, с. 30]. Видається, що таке трактування «торгівлі людиною»

безпідставно розширює зміст цієї форми досліджуваного злочину. Підстав для віднесення до власне торгівлі людиною, скажімо, передачі людини в оренду чи її дарування немає, оскільки це відмінні за правовою природою від купівлі-продажу договори, сутність яких не відображає вживане законодавцем поняття «торгівля людиною». У зв'язку з цим варто зауважити, що відповідну позицію А.М. Орлеан зайняв після того, як вітчизняний законодавець у вересні 2018 р. із назви та диспозиції ст. 149 КК України прибрав таку форму розглядуваного діяння як «інша незаконна угода, об'єктом якої є людина». До цього ж часу вказаний дослідник підкреслював, що під торгівлею людьми як першої форми злочину, передбаченого ст. 149 КК України, слід розуміти дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній передачі (отриманні) людини за грошову винагороду, тоді як дії, спрямовані на вчинення інших, не пов'язаних з купівлею-продажем людини, угод (зокрема, передачу людини в рахунок погашення боргу, в обмін на інші, крім грошей, цінності або послуги матеріального характеру, дарування, передачу в оренду) зараховував до «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» [698, с. 28–29; 820, с. 290; 1008, с. 30–32]. На наше переконання, потрібно не розширювати реальний зміст поняття «торгівля людиною», а виправляти існуючу в кримінальному законі прогалину, пов'язану з відсутністю кримінально-правової заборони інших незаконних угод щодо людини.

Аналіз судової практики засвідчує, що як торгівлю людиною найчастіше кваліфікують купівлю-продаж дитини. У цьому зв'язку варто зазначити, що у науковій літературі неодноразово пропонувалось встановити самостійну кримінальну відповідальність за торгівлю неповнолітніми [426, с. 17; 467, с. 14; 487, с. 3–4, 11, 28; 538, с. 8, 9, 17, 19; 539, с. 9, 10–11, 64–69; 570, с. 104; 643, с. 60; 800, с. 455–456; 801, с. 48–49; 924, с. 137–142; 1004, с. 623–624; 1084, с. 15; 1191, с. 129]. Зауважимо, що таким шляхом пішло немало законодавців (зокрема, Албанії, Вірменії, Грузії, Казахстану, Литви, Молдови, Німеччини, Хорватії). Відповідні дії вважаються торгівлею дітьми незалежно від наявності мети їх експлуатації. На наш погляд, виокремлення торгівлі дітьми в самостійну статтю КК України позбавлене сенсу, адже відповідні діяння цілком можуть бути кваліфіковані за ст. 149 КК

України. Аргументи деяких науковців про те, що торгівля дітьми, на відміну від торгівлі дорослими людьми, посягає передусім на психічне, фізичне, моральне здоров'я та нормальний розвиток дитини, а тому відповідна кримінально-правова заборона має знайти своє місце в розділі про злочини проти сім'ї та неповнолітніх [426, с. 17; 538, с. 17; 539, с. 67; 687, с. 15; 924, с. 140], не видаються достатньо переконливими. По-перше, розділу, у якому було б сконцентровано діяння проти сім'ї та неповнолітніх, вітчизняний законодавець не виокремлює. По-друге, не заперечуючи того, що торгівля дітьми посягає на нормальний розвиток та інтереси дитини, вважаємо, що передовсім вказане діяння посягає на її особисту свободу та гідність. По-третє, виокремлення торгівлі дітьми в самостійний склад призведе до надмірної казуальності вітчизняного кримінального закону.

Таким чином, використовуючи напрацювання інших дослідників (зокрема, В.А. Козака [593, с. 59] та А.М. Орлеана [820, с. 290]), торгівлю людиною як форму розглядуваного злочину можемо визначити як дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній (тобто назавжди) передачі (отриманні) винним людини за грошову винагороду.

Дискусійним є питання про момент закінчення розглядуваного злочину у формі торгівлі людиною. Одні дослідники вважають, що для визнання цього діяння закінченим необхідно встановити факт одержання покупцем людини або фактичного заволодіння нею, другі вважають, що достатньо констатувати факт досягнення домовленості про купівлю-продаж людини та одержання продавцем грошей, треті ж переконані, що купівля-продаж людини як закінчений злочин означає безповоротну передачу людини покупцеві, який, своєю чергою, отримує за «живий товар» грошову винагороду [див. дет.: 88, с. 210–211]. На наш погляд, більш переконливою є точка зору тих науковців, які момент закінчення торгівлі людьми у розглядуваній формі пов'язують з передачею людини іншій особі, яка сплатила за неї певну суму грошей.

Необхідно звернути увагу на те, що у ст. 149 КК України терміном «торгівля людьми» законодавець позначає не тільки власне торгівлю людиною – тобто вчинення щодо неї договору купівлі-продажу, а й усі інші передбачені в ній форми

розглядуваного посягання, на що вказує назва зазначеної статті. Навряд чи коректно у диспозиції ч. 1 ст. 149 для позначення купівлі-продажу людини використовувати термін, яким законодавець позначає й всі інші форми досліджуваного злочину. За такого підходу можна дійти висновку, що назва ст. 149 КК України лише частково відображає її зміст, оскільки передбачає відповідальність не тільки за торгівлю людиною, а й за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини. У зв'язку з цим вважаємо, що у диспозиції зазначеної норми одну з форм торгівлі людьми також називати торгівлею людиною не виправдано. Оскільки під власне торгівлею людиною прийнято розуміти її купівлю-продаж, вказану форму розглядуваного злочину варто було б назвати купівлею-продажем людини, а не торгівлею людиною. За такого підходу вдасться уникнути двозначності, пов'язаної з розумінням сутності торгівлі людьми. Зазначимо, що до подібного висновку раніше дійшли й інші дослідники [550, с. 117; 571, с. 6; 750, с. 122; 794, с. 16; 819, с. 102, 177; 820, с. 379].

Однією з форм торгівлі людьми донедавна визнавалась *«інша незаконна угода, об'єктом якої є людина»*, однак Законом України від 6 вересня 2018 р. Верховна Рада України вилучила її зі ст. 149 КК України. Такий крок законодавцем пояснювався необхідністю приведення вказаної статті у відповідність до міжнародних стандартів [519; див. також: 897]. Разом з тим має рацію А.М. Орлеан, який підкреслює, що міжнародно-правові акти не забороняють криміналізувати ширше коло суспільно небезпечних діянь, в тому числі й *«іншу незаконну угоду щодо людини»*. Міжнародні стандарти визначають лише мінімальне коло діянь, що їх слід криміналізувати, й жодною мірою не обмежують можливості кожної держави розширити зміст відповідної кримінально-правової заборони [824, с. 57]. Оскільки під власне торгівлею людиною слід розуміти лише здійснення щодо неї договору купівлі-продажу, а також зважаючи на той факт, що кримінальна відповідальність за інші форми розглядуваного діяння настає тільки тоді, якщо вони вчинені з метою експлуатації людини, можна стверджувати, що згадане рішення законодавця призвело до наявності прогалини, яка у ряді випадків унеможливило кваліфікацію

за ст. 149 КК України. До подібного висновку дійшли й деякі інші вітчизняні дослідники [596, с. 144].

Під «здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» у юридичній літературі здебільшого розуміли інші, окрім купівлі-продажу, випадки передачі людини¹ однією особою та її одержання іншою особою на підставі незаконної угоди [224, с. 156; 260, с. 81; 771, с. 246; 795, с. 310]. До таких угод відносили, зокрема, дарування, міну, надання у безоплатне користування, передачу в рахунок погашення боргу тощо [224, с. 156; 771, с. 246; 783, с. 444; 795, с. 310; 824, с. 57]. При цьому слушно зазначалося, що передача людини у разі здійснення іншої незаконної угоди щодо неї може бути як безповоротною, так і на певний строк [224, с. 156]. Зауважимо, що у правозастосовній практиці ця форма торгівлі людьми траплялася доволі рідко. Водночас вважаємо, що кримінальний закон має забезпечувати всебічну охорону прав і свобод людини та громадянина від злочинних посягань, тоді як вказані зміни до ст. 149 КК України фактично протирічать цьому завданню. На наше переконання, дану форму аналізованого злочину необхідно повернути до статті про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми.

Разом з тим законодавче формулювання цієї форми торгівлі людьми навряд чи можна було визнати задовільним. Так, А.М. Орлеан слушно звертає увагу на некоректність визнання людини об'єктом угоди [820, с. 290–291]. Дійсно, людина є суб'єктом, а не об'єктом матеріального світу, а тому об'єктом угоди бути не може. Виходячи із положень цивільного законодавства, А.М. Орлеан вважає, що людина виступає *предметом угоди* [820, с. 291]. Видається, оптимальним варіантом формулювання цієї форми розглядуваного злочину був той, який мав місце в назві попередньої редакції ст. 149 – «... угода щодо людини». До такого ж висновку дійшла О.П. Горпинюк [409, с. 265].

¹ Іншу точку зору відстоює Я.Г. Лизогуб, який зазначає: «З огляду на те, що угода купівлі-продажу потерпілого передбачена першою формою об'єктивної сторони злочину, а інші угоди з приводу передачі та одержання людини за логікою ст. 149 КК – шостою і сьомою формами відповідно, під здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, пропонується розуміти дії, які не мають на меті передачу людини; щоправда, людина тут є об'єктом використання» [651, с. 115]. Видається, що для зазначеного висновку не було достатніх підстав. Справа в тому, що передача та одержання людини як окремі форми торгівлі людьми передбачають обов'язкову мету їх вчинення – мету експлуатації, тоді як при передачі та одержанні людини у разі здійснення щодо неї іншої незаконної угоди така мета законодавцем не вимагалась. На практиці чи не найпоширенішим прикладом здійснення іншої незаконної угоди,

Навряд чи коректним було також уточнення законодавця про *незаконність* укладеної щодо людини угоди, адже будь-яка угода щодо людини апріорі не може бути законною [див. також: 771, с. 246]. У зв'язку з цим варто погодитись з Г.З. Яремко, на думку якої відповідна бланкетна вказівка у ч. 1 ст. 149 КК України не мала змістовного навантаження [1153, с. 217].

Сутність *вербування людини* як форми торгівлі людьми у кримінально-правовій літературі особливих дискусій не викликає. Визначення, що їх наводять дослідники, загалом відповідають семантичному значенню слова «вербувати», яке означає «наймати, набирати людей на роботу», «залучати до якоїсь діяльності» [256, с. 121].

Навряд чи можна погодитись з авторами, які трактують вербування як «дії, спрямовані на одержання згоди людини на володіння або розпорядження нею іншою особою» [781, с. 385]. Будучи завербованою, потерпіла від розглядуваного злочину особа дає згоду не на володіння чи розпорядження нею, а на те, аби працювати чи надавати послуги на певних умовах.

В юридичній літературі висловлювалася точка зору, що під вербуванням людини слід розуміти «досягнення домовленості шляхом безпосереднього наймання, тобто запрошування і набору добровольців нібито для участі у певній діяльності» [783, с. 444]. Відповідно, моментом закінчення цього злочину у вказаній формі запропоновано вважати момент, коли потерпіла особа була завербована [783, с. 443; див. також: 240, с. 153; 570, с. 99; 643, с. 68]. На наш погляд, варто погодитись з В.І. Борисовим та В.А. Козаком, які вказують, що за такого підходу увага акцентується не стільки на самому процесі вербування, у якому полягає сутність цієї дії, скільки на його результаті (досягненні згоди між вербувальником та потерпілим) [224, с. 157]. У зв'язку з цим більш переконливою видається позиція науковців, які вважають, що момент закінчення аналізованого злочину у формі вербування людини слід визнавати закінченим з моменту самого вербування, тобто з моменту вчинення дій, пов'язаних із набором потерпілої особи працювати чи надавати послуги на певних умовах [220, с. 615; 221, с. 17; 224, с. 158; 657, с. 93].

об'єктом якої є людина, були випадки безоплатної передачі матір'ю своєї дитини іншій особі для подальшого її усиновлення.

Розуміння *переміщення людини* як форми торгівлі людьми у спеціальній літературі також не викликає особливих труднощів. Так, приміром, М.І. Хавронюк слушно вказує, що під переміщенням людини слід розуміти зміну місця її перебування шляхом перевезення та іншого переміщення її як через державний кордон України, так і в межах території України [783, с. 444].

Зауважимо, що в міжнародних актах йдеться не про «переміщення», а про «перевезення» людини. На наш погляд, термін, що його використовує вітчизняний законодавець, є оптимальнішим, оскільки винний може не тільки перевозити потерпілу особу з використанням транспортного засобу, а й переміщати її, скажімо, шляхом пішого супроводу.

Аналіз судової практики засвідчує, що у правозастосовній практиці виникають труднощі, пов'язані з кваліфікацією розглядуваного злочину у разі, якщо потерпілу особу не вдалося перемістити через державний кордон України. Чи не найчастіше це стосується ситуацій, коли винного затримують в аеропорту (або ж на залізничному вокзалі) разом із потерпілою особою при спробі покинути територію України. В одних випадках суди вказували на те, що переміщення людини тут мало місце [270; 285; 910; 914; 916], в других – доходили протилежного висновку [294; 298; 306; 318; 319; 321; 322], в третіх – кваліфікували такі випадки як замах на переміщення людини [288; 302]. На наш погляд, діяння у цій формі слід вважати закінченим з моменту переміщення людини з одного місця до іншого, тобто той факт, що потерпілого з незалежних від винного причин не переміщено через державний кордон, не означає, що ця форма торгівлі людьми відсутня, якщо особу все ж перемістили в межах території України.

У судовій практиці трапляються випадки, коли особа не супроводжує завербовану людину до певного місця особисто, а лише купує для неї проїзні документи, дає їй гроші на дорогу тощо, тоді як до місця призначення потерпіла особа переміщається самостійно. На думку О.О. Кислової, з якою варто погодитись, під переміщенням людини слід розуміти не лише її фактичне транспортування, а й організаційні дії, спрямовані на здійснення переміщення [578, с. 167]. Аналогічну позицію займає й О.В. Костилова, на переконання якої саме такий зміст вкладено у

слово «transportation», що вжите в Палермському протоколі [643, с. 62]. Варто також зазначити, що Верховний Суд Республіки Казахстан з цього приводу надав таке роз'яснення: «Перевезення може полягати не лише в доставці переміщуваної особи у супроводі будь-кого, але й у придбанні переміщуваній особі проїзних документів до місця призначення, куди вона добирається самостійно» [809]. Переміщенням людини вчинення вказаних вище дій здебільшого визнає й вітчизняна правозастосовна практика [327; 337; 907].

Під *переховуванням людини* прийнято розуміти розміщення людини у певному приміщенні, у транспортному засобі, у певній місцевості тощо, забезпечення її підробленими документами, вчинення щодо неї пластичної операції зі зміни зовнішності тощо [224, с. 158; 240, с. 154; 570, с. 101; 574, с. 102; 664, с. 114; 782, с. 343; 783, с. 444]. Йдеться, таким чином, про дії суб'єкта злочину, спрямовані на те, аби унеможливити або ж ускладнити встановлення третіми особами місця перебування потерпілої особи [224, с. 158; 651, с. 116; 664, с. 114; 665, с. 282; 782, с. 385; 795, с. 311; 878, с. 10]. У правозастосовній практиці ця форма торгівлі людьми трапляється рідко.

Дискусійним у літературі є питання про сутність таких форм торгівлі людьми як *передача або одержання людини*. Так, на думку Я.Г. Лизогуба, під передачею людини слід розуміти дії винного з приводу відчуження потерпілого, але або на певний час (передача в оренду), або назавжди, але безоплатно (дарування). Відповідно, під одержанням людини, на його думку, необхідно розуміти дії винного з приводу придбання потерпілого, але або на певний час (придбання в оренду), або назавжди, але безоплатно (як наслідок дарування) [651, с. 116]. Видається, що для вказаного висновку немає підстав. У ст. 149 КК України передбачено відповідальність за передачу або одержання людини, якщо вони вчинені одним із передбачених у цій статті способів, а також з метою експлуатації людини. Про ніяке відчуження¹ людини у ній не йдеться. Вочевидь, маються на увазі ситуації, коли

¹ Слово «відчужувати» мовознавцями тлумачиться так: «Спираючись на певний закон, відбирати в кого-небудь майно на користь держави, організації чи окремої особи» [256, с. 185].

вербувальник чи інша особа передає потерпілого особі, яка й експлуатуватиме його, а та, своєю чергою, одержує потерпілого з цією метою.

І.А. Вартилецька вважає, що передача та одержання людини означають встановлення фактичного контролю над місцем її перебування, позбавлення можливості вільного пересування після здійснення купівлі-продажу або іншої незаконної угоди щодо людини [574, с. 102; 782, с. 343]. По-перше, ще раз підкреслимо, що передача та одержання людини як окремі форми торгівлі людьми не мають стосунку до купівлі-продажу людини або іншої незаконної угоди щодо людини. По-друге, слід погодитись з А.М. Орлеаном, який слушно вказує на те, що ознаки, які наводить І.А. Вартилецька, не роз'яснюють суті таких діянь, як «передача» або «одержання» [820, с. 294]. Зворот «установлення фактичного контролю над місцем її перебування, позбавлення можливості вільного пересування» ілюструє факт позбавлення людини свободи, а не вказує на її передачу іншій особі чи її одержання нею. А.М. Орлеан вважає за можливе погодитись з авторами, які передачу або одержання людини розглядають як вчинення дій, пов'язаних із переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої [820, с. 294; 828, с. 27]. Разом з тим, на наш погляд, і таке визначення є не зовсім точним, оскільки, знову ж таки, не дозволяє чітко відмежувати передачу або одержання людини як окремі форми торгівлі людьми від передачі та одержання людини у разі її купівлі-продажу чи здійснення щодо неї іншої незаконної угоди. На наш погляд, відповідною розмежувальною ознакою є передусім мета експлуатації людини, що її переслідує винний. У зв'язку з викладеним вважаємо, що передачу або одержання людини як окремі форми торгівлі людьми можна визначити як вчинення з метою експлуатації (а також хоча б одним із перелічених у ст. 149 КК України способів) дій, пов'язаних із переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої.

З диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України випливає, що обов'язковою ознакою вчинення вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є *спосіб злочинного діяння* – використання примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його

експлуатацію. Виняток становлять випадки, коли торгівля людьми у вказаних формах вчиняється щодо малолітнього чи неповнолітнього (ч. 3 примітки до ст. 149). При цьому необхідно зазначити, що до 6 вересня 2018 р. законодавець передбачав лише три альтернативні способи вчинення цього злочину: 1) з використанням обману; 2) з використанням шантажу; 3) з використанням уразливого стану особи. Використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого до вказаного часу визнавалось кваліфікуючою ознакою даного злочину. Аналіз судової практики засвідчив, що такий підхід не викликав особливих труднощів у правозастосуванні і загалом виправдав себе. Зауважимо, що найчастіше способом вчинення торгівлі людьми визнається використання уразливого стану потерпілої особи, дещо рідше має місце використання обману (при цьому зазвичай ці способи поєднуються). Що стосується використання шантажу, то цей спосіб впливу на особу фіксується вкрай рідко.

Тлумачення понять «обман» і «шантаж» у контексті розглядуваного діяння особливих труднощів не викликає [див. дет.: 88, с. 222–224].

У юридичній літературі висловлювалася думка про доцільність виокремлення такого способу вчинення розглядуваного діяння, як зловживання довірою [820, с. 161–163]. Зазначена точка зору аргументується тим, що зловживання довірою є самостійною формою впливу на особу, який не охоплюється обманом. За своєю сутністю зловживання довірою становить «зраду прийнятого обов'язку», порушення морального обов'язку бути вірним своєму слову, юридичного обов'язку щодо виконання зобов'язання [95, с. 21]. Зловживання довірою хоч і тісно пов'язане з обманом, однак не охоплюється ним. З огляду на це доцільним вважаємо доповнити перелік способів вчинення торгівлі людьми у перерахованих вище її формах таким, як зловживання довірою. На зазначений спосіб вчинення даного злочину вказується, зокрема, в ч. 1 ст. 181 КК Білорусі, ч. 1 ст. 130-1 КК Таджикистану, ч. 1 ст. 129-1 КК Туркменістану, ч. 1 ст. 444 КК Чорногорії.

У ч. 2 примітки до ст. 149 КК України вказано, що «у статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє

або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Іноді суди формально констатують, що особа перебувала в уразливому стані, однак не пояснюють, чим він був зумовлений. Так, наприклад, Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу вказав, що Особа-2 з метою сексуальної експлуатації завербувала Особу-11, використовуючи її уразливий стан, однак не уточнив, чим саме він був зумовлений [283]. Вважаємо таку практику неприйнятною. Частіше, утім, трапляються ситуації, коли органи досудового розслідування та суди зазначають, що уразливий стан потерпілої особи зумовлений збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, не конкретизуючи, однак, їх зміст. Для прикладу, Октябрський районний суд м. Полтави вказав, що потерпіла «Особа-3 потребувала грошових коштів, тобто перебувала в уразливому стані, а тому погодилася на запрошення надавати послуги інтимного характеру за матеріальну винагороду» [309]. Як видається, самої лише констатації того, що особа потребувала грошових коштів (на що? якої суми?), недостатньо для визнання факту перебування її в уразливому стані. Має рацію В.А. Козак, який підкреслює, що не будь-які особисті чи сімейні обставини можуть визнаватись причинами уразливого стану, а лише ті, яким іманентно притаманна реальна можливість у конкретній ситуації позбавити або обмежити здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Такими обставинами можуть бути визнані, приміром, тяжка хвороба рідних чи близьких, відсутність елементарних засобів для фізичного існування людини (житла, одягу, їжі) тощо [599, с. 76].

Нагадаємо, що у 2018 р. диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України доповнено трьома новими способами торгівлі людьми, вчиненої у вказаних вище формах: 1) з використанням примусу; 2) з використанням викрадення; 3) з використанням підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Ще на етапі розгляду відповідного законопроекту зверталася увага на серйозні недоліки пропонованих змін. Так, Головне юридичне управління слушно вказувало, що введення у диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України ознаки «використання

примусу» породжуватиме конкуренцію з ч. 2 цієї статті, що передбачає посилену відповідальність за «дії, передбачені частиною першою ... поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства», а також із ч. 3 цієї ж статті, що встановлює відповідальність за «дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті ... поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства» [529]. Варто також мати на увазі, що одним із способів примушування особи є шантаж, вказівка на який вже міститься в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України.

Критичні міркування стосовно зазначених змін висловлювалися і в науковій літературі [824, с. 58; 975, с. 100]. Так, має рацію І.В. Сингаївська, яка вважає недоліком відтворення фактично дослівного тексту дефініції «торгівля людьми», що міститься у ст. 3 Палермського протоколу, в основному складі злочину, передбаченого ст. 149 КК України, без урахування особливостей диференціації кримінальної відповідальності за цей злочин [975, с. 100]. На наше переконання, прагнення будь-що максимально наблизити формулювання диспозиції частини 1 вказаної статті до визначення торгівлі людьми, яке дається у згадуваних вище міжнародно-правових актах, призводить до ігнорування доцільності диференціації кримінальної відповідальності за досліджуване діяння. Механічне перенесення тексту міжнародно-правових норм у національний кримінальний закон навряд чи виправдане. Стосується це й наступного способу вчинення розглядуваного посягання – «з використанням викрадення». По-перше, відповідна ознака утворює конкуренцію зі ст. 146 КК, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. У зв'язку з цим виключається кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ст. 146 і ст. 149 КК України, а отже й призначення покарання за сукупністю злочинів. По-друге, з огляду на те, що обов'язковою ознакою викрадення людини є її переміщення, виникає питання про співвідношення однієї з форм торгівлі людьми та аналізованого способу вчинення цього злочину. По-третє, з філологічної точки зору словосполучення «з використанням викрадення» є некоректним [529; 824, с. 59; 975, с. 100].

Ще одним способом вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є підкуп третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Ще до прийняття законопроекту Головне юридичне управління вказувало на недоліки такого формулювання, зокрема на те, що недостатньо визначеним з юридичної точки зору є поняття «контроль над потерпілим», що не відповідає вимогам щодо якості закону [529]. На невдалість законодавчого формулювання даного способу вчинення торгівлі людьми у зазначених вище формах зверталася увага і в науковій літературі. Так, А.М. Орлеан, проаналізувавши положення Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми та Палермського протоколу, дійшов слушного висновку, що у вказаних міжнародних документах йдеться не про якусь незацікавлену у цій ситуації третю особу, а про одного із суб'єктів злочину, який контролює та передає за плату жертву. Не витримує ніякої критики також ідея зазначення в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України суб'єкта злочину як третьої особи [824, с. 59]. І.В. Сингаївська, своєю чергою, обґрунтовано звертає увагу на те, що з тексту кримінального закону незрозуміло завдяки чому відповідна третя особа наділена повноваженнями контролювати іншу особу. Якщо завдяки своєму службовому становищу чи наділенню правами та обов'язками щодо виховання потерпілого, то зазначені випадки охоплюються іншими альтернативними (матеріальна чи інша залежність потерпілого) або ж кваліфікуючими (вчинення дій службовою особою з використанням службового становища) чи особливо кваліфікуючими (вчинення дій щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками) ознаками складу злочину [975, с. 100].

З огляду на викладене вважаємо, що доповнення диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України трьома проаналізованими способами вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є не виправданим, оскільки неминуче призведе до нових проблем, пов'язаних з кваліфікацією розглядуваного діяння. Крім того, вказаний крок законодавця

спричинив «захаращення» й без того громіздкої конструкції диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України, що значно утруднює її сприйняття.

Перенесення вказівки на такий спосіб вчинення досліджуваного діяння як «з використанням матеріальної чи іншої залежності потерпілого» з кваліфікованого до основного складу аналізованого злочину видається виправданим. На наш погляд, за ступенем суспільної небезпеки використання уразливого стану і використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого є подібними. При цьому зазначимо, що за найбільш поширений і небезпечний різновид використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого – вчинення розглядуваного діяння батьками щодо своїх дітей – законодавець обґрунтовано посилив відповідальність (у ч. 3 ст. 149 передбачено нову особливо кваліфікуючу ознаку торгівлі людьми – «дії, вчинені щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками»).

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що в кримінально-правовій літературі висловлювалась думка про доцільність повної відмови від вказівки в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України на способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. Так, наприклад, А.С. Політова вважає, що вказівка на способи вчинення торгівлі людьми тільки перевантажує об'єктивну сторону злочину, а тому дане формулювання доцільно виключити з диспозиції зазначеної норми, що, своєю чергою, спростить правозастосування [880, с. 312]. Подібні доводи наводить також О.П. Горпинюк, яка додатковим аргументом на користь такого підходу вважає те, що в міжнародно-правових актах визначення поняття «торгівля людьми» містить й інші способи, зокрема, окрім обману, ще й шахрайство, яке не передбачено в чинній ст. 149 КК України [409, с. 264]. Наведені аргументи не видаються переконливими. Відзначимо, що саме з огляду на обман, шантаж, перебування в уразливому стані і т. д. особа дає свою згоду на пропоновану їй роботу, на заняття проституцією тощо, і саме зважаючи на це, а також з огляду на мету подальшої експлуатації, навіть добровільна її згода не виключає кримінальну відповідальність винного. Виключення вказівки на спосіб вчинення аналізованого злочину, а також на мету

експлуатації, що також пропонують окремі дослідники, призведе до того, що до торгівлі людьми доведеться зараховувати, приміром, діяльність будь-яких агентств із працевлаштування. Зауважимо також, що доцільність закріплення способів вчинення вказаного злочину доведена напрацьованою на сьогодні правозастосовною практикою.

Переходячи до аналізу об'єктивної сторони *експлуатації дітей* (ст. 150 КК України), насамперед зауважимо, що назва вказаної статті сформульована необґрунтовано широко, адже насправді у ній йдеться не про усі можливі форми експлуатації, а лише про трудову експлуатацію дитини. На цей факт уже зверталася увага в науковій літературі [820, с. 283].

Із диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України випливає, що під експлуатацією дитини законодавець розуміє використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування.

У своїй монографії Д.О. Калмиков дійшов висновку, що об'єктивна сторона експлуатації дітей включає чотири обов'язкові ознаки: 1) діяння, зміст якого становить явище експлуатації дитини; 2) спосіб вчинення злочину, який полягає у використанні праці дітей; 3) суспільно небезпечні наслідки, які полягають у заподіянні істотної шкоди волі дитини; 4) причинно-наслідковий зв'язок між експлуатацією дитини та заподіянням істотної шкоди її волі [564, с. 65]. З таким твердженням навряд чи можна погодитись. Видається, має рацію А.М. Орлеан, який зазначає, що використання праці дитини є не способом вчинення розглядуваного діяння, а його характеристикою (діяння як ознака об'єктивної сторони цього складу злочину полягає в експлуатації дитини, що в диспозиції статті розтлумачується як використання праці дитини) [820, с. 284]. Крім того, відсутні підстави для віднесення до ознак об'єктивної сторони складу злочину «експлуатація дітей» суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння істотної шкоди волі дитини. У диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України немає жодного слова про наслідки та про істотну шкоду, а отже немає й підстав для того, аби вважати обов'язковими ознаками аналізованого складу злочину суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діянням і зазначеними наслідками [820, с. 285].

З тексту ч. 1 ст. 150 КК України не можна зробити однозначного висновку про характер використовуваної праці дитини, зокрема про те, має така праця бути примусовою чи може бути й добровільною. Думки науковців з цього приводу розділилися. Так, А.М. Орлеан переконаний, що об'єктивною стороною розглядуваного діяння охоплюється лише добровільна дитяча праця [820, с. 285, 288]. Натомість на думку Д.О. Калмикова, «в диспозиції ст. 150 КК України під діянням „експлуатація дітей” розуміється свавільне (з використанням примусу) привласнення продуктів праці дітей власниками засобів виробництва» [564, с. 89; 565, с. 9]. З точки зору вказаного дослідника, використання добровільної та безпечної праці дитини не охоплюється об'єктивною стороною злочину, передбаченого чинною редакцією ст. 150 КК України, оскільки наявність кримінальної відповідальності за такі дії, з одного боку, може призвести до необґрунтованого впливу держави на процес виховання та становлення особистості дитини, а з іншого – до підриву авторитету органів державної влади [564, с. 45]. У розглядуваному контексті, однак, необхідно зауважити, що у більшості проаналізованих автором цих рядків кримінальних проваджень, які закінчилися ухваленням обвинувального вироку, йшлося про використання саме добровільної і безпечної праці дитини.

На наш погляд, буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дозволяє дійти висновку, що у цій статті законодавець встановлює відповідальність фактично за будь-яке використання праці дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Не можна, однак, не звернути увагу на те, що попри поширеність дитячої праці в Україні, у правозастосовній практиці вказана стаття трапляється вкрай рідко. Зрештою, це й не дивує, адже бажання працювати й заробляти, реалізуючи таким чином свою самостійність, є цілком нормальним прагненням будь-якого підлітка. У зв'язку з цим у науковій літературі пропонувалися різні шляхи вирішення окресленої проблеми. Так, І.М. Доляновська дійшла висновку про доцільність декриміналізації діяння, передбаченого ч. 1 ст. 150 КК України, через його малозначність [473, с. 5, 10, 13]. На переконання цієї дослідниці, «існування частини 1 у статті 150 КК України є

зайвим, суперечить міжнародно-правовим положенням щодо визначення поняття експлуатації дітей та сприяє надмірній криміналізації діяння» [473, с. 10]. Своєю чергою, Д.О. Калмиков запропонував викласти ч. 1 ст. 150 КК України таким чином: «Використання примусової праці дитини, яка не досягла шістнадцятирічного віку», а також доповнити розділ II Особливої частини КК України статтею 137-1, у якій передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі [565, с. 5, 16–17]. На наш погляд, запропонований Д.О. Калмиковим варіант є оптимальнішим, оскільки він не тільки розв'язує окреслену вище проблему, а й знімає питання про безпосередній об'єкт розглядуваного діяння, усуває неоднозначність, пов'язану з трактуванням вжитого законодавцем терміна «експлуатація». Разом із тим зауваження викликає обмеження віку дитини, використання примусової праці якої заборонено кримінальним законодавством, досягненням нею 16 років¹. Виходить так, що примусова праця дитини (дитиною, нагадаємо вважається особа, котрій не виповнилось 18 років), яка досягла 16-річного віку, кримінально караною не є, з чим погодитись не можемо. Більше того, у розглядуваному контексті виникає питання про те, чи визнається в Україні кримінально караним використання примусової праці дорослої людини. Здійснений аналіз наявних в КК України заборон дозволяє на це запитання дати негативну відповідь.

З точки зору А.М. Орлеана, примусове використання праці дорослої людини та дитини може охоплюватись іншими статтями КК України. Зокрема, у випадках, коли з метою використання примусової праці як дитини, так і дорослої людини було вчинене її вербування, переміщення, переховування, передача або одержання, такі дії охоплюватимуться ст. 149 КК України [820, с. 289]. З таким висновком однозначно погодитись не можемо. Необхідно мати на увазі, що реалізація мети експлуатації лежить за межами складу торгівлі людьми (детально про це йтиметься при аналізі суб'єктивної сторони вказаного діяння), а тому власне експлуатація (у т. ч. трудова) людини мала б додатково кваліфікуватись за іншими статтями КК

¹ Варто, однак, зазначити, що в монографії, виданій за підсумками кандидатської дисертації, Д.О. Калмиков прибрав із запропонованої ним нової редакції ст. 150 КК України згадку про недосягнення дитиною 16-річного віку [564, с. 411].

України. Утім, у КК України встановлено відповідальність лише за примус до виконання роботи, не обумовленої угодою про працю (ст. 173), яка зі зрозумілих причин стосується незначної кількості ситуацій.

У розглядуваному контексті варто нагадати, що деякі зарубіжні законодавці виокремили статтю про кримінальну відповідальність за примусову працю. З огляду на це видається, що окреслену вище проблему необхідно вирішувати в комплексі, а не акцентувати увагу виключно на кримінально-правовій протидії використанню примусової праці дитини. Крім того, зрозуміло, що експлуатація людини не обмежується лише примусовою працею, а включає й інші можливі форми (зокрема, примусове використання дорослої людини у жебрацтві, примусову вагітність тощо), не всі з яких на сьогодні визнаються кримінально караними. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що оптимальним варіантом розв'язання окресленої проблеми видається конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій. Обґрунтування доцільності його виокремлення буде викладено у цій роботі нижче.

На думку автора, у разі реалізації зазначеної пропозиції необхідність в окремій статті про кримінальну відповідальність за використання примусової праці дитини відпаде. Водночас поділяємо згадану вище позицію Д.О. Калмикова про доцільність доповнення розділу II Особливої частини КК України статтею 137-1, у якій слід передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі. Підстав для кримінально-правової заборони використання іншої (такої, що не завдає і не створює загрози завдання шкоди здоров'ю) добровільної праці дитини, на наш погляд, немає, оскільки воно не характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки [564, с. 44].

Об'єктивна сторона *злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України*, полягає в діях – використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Передовсім необхідно з'ясувати сутність поняття «використання дитини». Це особливо важливо з огляду на існуючу проблему розмежування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК) і втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом (ст. 304 КК).

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «використовувати» пояснюється так: «Застосовувати, вживати що-небудь з користю, користуватися чимсь» [256, с. 137].

У кримінально-правовій літературі сутність поняття «використання дитини» здебільшого не аналізується; переважно дослідники обмежуються констатацією, що у такому використанні полягає об'єктивна сторона цього злочину. Науковці, які вказане питання не оминають увагою, використання дитини зазвичай пов'язують із залученням її до жебрацтва [651, с. 122; 781, с. 388]. У цьому контексті необхідно зазначити, що слово «втягувати» мовознавцями тлумачиться як «залучати (курсив наш – А. А.), притягати, заохочувати когось до участі в чому-небудь» [256, с. 210]. З огляду на це очевидним видається те, що розмежування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом і втягнення неповнолітніх (зокрема, малолітньої особи – ч. 2 ст. 304 КК України) у заняття жебрацтвом становить вкрай складну проблему, адже і одне, й інше полягає у залученні дитини до жебракування. Аналіз судової практики засвідчує, що фактично аналогічні діяння суди в одних випадках кваліфікують як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, в інших – як втягнення малолітньої особи у заняття жебрацтвом. Такі труднощі не виникають лише у разі вчинення аналізованого посягання щодо неповнолітнього, адже у ст. 150-1 передбачено відповідальність за вчинення відповідного діяння тільки щодо малолітньої дитини, а у ст. 304 – й щодо неповнолітньої особи.

Разом з тим у юридичній літературі висловлювалися й інші точки зору з приводу розуміння сутності «використання» і «втягнення». Так, на думку Н.М. Крестовської та М.А. Готвянської, втягнення – це схиляння дитини до злочину або іншої негативної девіації, тобто вчинення дитиною активної протиправної або аморальної дії (зокрема, жебракування). Натомість використання означає трактування злочинцем дитини не як людини, а як корисної для нього речі, що своїм виглядом спонукає інших осіб до безоплатної передачі йому певних матеріальних цінностей (грошей, продуктів тощо), тобто в такому разі дитина є знаряддям учинення антигромадських дій, будучи одночасно беззахисною жертвою правопорушника [646, с. 126]. Зазначену позицію поділяють й деякі інші

дослідники. Приміром, І.В. Дегтярьова підкреслює, що термін «втягнення» передбачає свідоме рішення дитини брати участь у злочинній діяльності, а термін «використання» стосується нездатних усвідомлювати свої вчинки немовлят або дітей молодшого віку, котрих злочинці використовують як «корисну річ», що відкриває гаманці громадян [448, с. 230]. В.В. Кузнецов [682, с. 195] і К.О. Черевко [1124, с. 103–104] також вважають, що за ст. 150-1 КК України потрібно кваліфікувати діяння, у яких потерпілий через свій вік не усвідомлює факту використання його як фактичного «знаряддя» для жебракування, а за ст. 304 КК України – усвідомлює. Як зазначалося вище, суди нерідко займають іншу позицію. Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області за ч. 1 ст. 150-1 кваліфікував дії матері, яка протягом кількох місяців залучала свого 12-річного сина до жебракування (тримаючи його за руку, заходила з ним у домогосподарства і випрошувала гроші та продукти харчування) [304; див. також: 333; 905; 915].

У розглядуваному контексті необхідно звернути увагу на два моменти. По-перше, однозначного висновку про те, що за ст. 150-1 КК України слід кваліфікувати випадки залучення у жебрацтво дитини, яка не усвідомлює факту використання її для жебракування, з диспозиції відповідної норми зробити не можна. По-друге, навіть якщо прийняти аргументи згаданих науковців, виникає питання: навіщо у кримінальний закон включати дві окремі статті, які встановлюють відповідальність за одні й ті самі дії з тією лише різницею, що в одному випадку дитина усвідомлює факт використання її як фактичного «знаряддя» для жебракування, в іншому ж – не усвідомлює? Зазначимо, що до подібного висновку дійшли М.І. Хавронюк і Д.О. Калмиков [1104, с. 46].

Таким чином, можемо констатувати, що ст. 150-1 КК України містить низку серйозних недоліків. З огляду на зазначене вважаємо за доцільне погодитись з висновком М.І. Хавронюка і Д.О. Калмикова, які вказують, що проблему законодавчого забезпечення протидії втягненню і використанню дітей у жебрацтво слід вирішувати шляхом удосконалення ст. 304 КК України, тоді як ст. 150-1 з кримінального закону доцільно вилучити [1104, с. 47].

Оскільки ст. 304 КК України встановлює відповідальність не лише за втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом, а й за втягнення таких осіб у протиправну діяльність, у пияцтво і в заняття азартними іграми, а також з огляду на те, що передбачені у цій статті діяння не посягають на волю, честь та гідність особи, вважаємо за можливе залишити дослідження питань удосконалення цієї статті за рамками нашого дослідження.

З огляду на висновок про доцільність виключення ст. 150-1 з КК України, вважаємо за можливе не зупинятися на інших аспектах об'єктивної сторони розглядуваного діяння. Докладно про них йдеться у монографії автора [88, с. 236–238].

Передбачені в Законі України «Про психіатричну допомогу» (далі – Закон) від 22 лютого 2000 р. [526] підстави та процедура госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку спрямовані на те, щоб до такого закладу не поміщались особи, які цього не потребують. Порухення законодавчих вимог, що стосуються підстав та порядку госпіталізації, в результаті чого в закладі з надання психіатричної допомоги не за своєю волею опиняється особа, яка такої госпіталізації не потребує, означає її незаконність, що має тягнути за собою кримінальну відповідальність за ст. 151 КК України. Варто погодитись з Ю.М. Аргуною, яка розрізняє кримінально каране **незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги** та незаконне поміщення до такого закладу у широкому сенсі. Не будь-яку «незаконну» госпіталізацію, на її справедливе переконання, слід розцінювати як злочинне діяння. Наприклад, якщо особа поміщена до закладу з надання психіатричної допомоги з порушенням встановленого Законом порядку, але за її усвідомленою і добровільною згодою, скажімо, для проведення спеціальних чи лабораторних досліджень, то це є порушенням Закону, однак воно не тягне за собою кримінальної відповідальності за розглядуваною статтею, оскільки не посягає на права та законні інтереси цієї особи, яка в будь-який момент може покинути заклад з надання психіатричної допомоги [100; див. також: 28, с. 113; 984, с. 153; 1105, с. 180].

У розглядуваному контексті необхідно зауважити, що немає підстав для кваліфікації за ст. 151 КК України у разі, якщо госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги пов'язана, для прикладу, з бажанням особи ухилитися від призову на строкову військову службу чи прагненням уникнути кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (виключати того, що знайдуться особи, котрі віддадуть перевагу визнанню їх неосудними з наступним застосуванням до них примусових заходів медичного характеру, думаємо, не варто; в умовах корумпованої медицини та судової системи це, вочевидь, цілком можливо). Хоча таку госпіталізацію й слід визнавати незаконною, однак добровільна згода дієздатної особи на поміщення її до закладу з надання психіатричної допомоги виключає посягання на її свободу, честь та гідність, що свідчить про відсутність об'єкта розглядуваного злочину (утім, це не виключає складу іншого, зокрема корупційного, злочину). Разом з тим згода, надана особою під впливом фізичного насильства, погроз чи умовлянь на підставі завідомо неправдивого діагнозу, на наш погляд, утворює склад даного злочину.

Необхідно звернути увагу на певну невідповідність, яка має місце між назвою ст. 151 КК України та диспозицією ч. 1 цієї статті. Елементарне тлумачення даної норми приводить до висновку, що під незаконним поміщенням в заклад з надання психіатричної допомоги вітчизняний законодавець розуміє поміщення до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи. Цей момент, на наш погляд, має важливе значення, оскільки *незаконність поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги в розумінні кримінального законодавства не повною мірою відповідає положенням Закону України «Про психіатричну допомогу»*.

Вище зазначалося, що незаконним поміщенням до закладу з надання психіатричної допомоги слід визнавати порушення законодавчих вимог, що стосуються підстав та порядку госпіталізації, в результаті чого у вказаному закладі опиняється не за своєю волею особа, яка такої госпіталізації не потребує. Так, наприклад, відсутні підстави для госпіталізації в примусовому порядку, якщо особа завідомо для лікаря-психіатра страждає на психічний розлад, однак не вчиняє і не виявляє реальних намірів вчинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для

неї або оточуючих, а також спроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність. Відсутні підстави для такої госпіталізації і в разі, якщо особа хоч і є завідомо для лікаря-психіатра психічно нездоровою, однак не потребує надання їй стаціонарної психіатричної допомоги. Разом з тим необхідно ще раз підкреслити, що текст диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України не дає змогу зробити такий однозначний висновок; буквальне тлумачення вказаної норми дозволяє стверджувати, що мова у ній йде лише про кримінально-правову заборону поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи, тобто такої особи, яка для лікаря-психіатра була явно психічно здоровою. *Розуміння незаконності поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги лише як поміщення туди завідомо психічно здорової особи не тільки не повною мірою відповідає положенням Закону, а й серйозно ускладнює застосування розглядуваної норми на практиці, необґрунтовано звужує межі її застосування.* Вважаємо, що у ч. 1 ст. 151 КК України правильніше було б передбачити, що відповідальність настає за *незаконне поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги.* З'ясування ж сутності цієї незаконності спонукатиме правозастосувача звертатися до тексту закону, який передбачає підстави та порядок госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, що страждають на психічні розлади, тобто передусім до Закону України «Про психіатричну допомогу». Йдеться, таким чином, про конструювання бланкетної диспозиції. Зауважимо, що подібним шляхом пішли законодавці окремих держав (ч. 1 ст. 134 КК Вірменії, ч. 1 ст. 149 КК Грузії, ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану, ч. 1 ст. 127 КК Казахстану, ст. 155 КК Латвії, ч. 1 ст. 128 КК Росії).

Потрібно звернути увагу також на те, що в ст. 151 КК України йдеться про *поміщення* в заклад з надання психіатричної допомоги, тоді як в Законі України «Про психіатричну допомогу» вживається інше формулювання – «*госпіталізація* до закладу з надання психіатричної допомоги». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «госпіталізувати» пояснюється так: «поміщати хворого в лікарню, в госпіталь для лікування» [256, с. 256]. На наш погляд, при

формулюванні назви ст. 151, а також диспозиції її ч. 1, необхідно використовувати термінологію, яка вживається у вказаному Законі і яка точніше відображає суть розглядуваного діяння.

У кримінально-правовій літературі визнається, що розглядуваний злочин є закінченим з моменту незаконного поміщення особи в стаціонарний заклад з надання психіатричної допомоги. Водночас питання про те, з якого конкретно моменту можна вважати, що особу незаконно поміщено до такого закладу, в кримінально-правовій літературі також є дискусійним. Науковцями з цього приводу висловлювались різні точки зору: 1) з моменту, коли вживаються заходи для доставки особи до закладу з надання психіатричної допомоги (наприклад, лікар-психіатр виписує направлення на госпіталізацію, санітари застосовують до особи фізичне насильство, аби доставити її до вказаного закладу, тощо); 2) з моменту, коли потерпілий буде оформлений в стаціонарному закладі з надання психіатричної допомоги як пацієнт цього закладу; 3) з моменту прийняття рішення комісією лікарів-психіатрів про обґрунтованість госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги; 4) з моменту доставки (прибуття) особи до закладу з надання психіатричної допомоги; 5) з моменту перешкоджання особі покинути вказаний заклад [28, с. 114; 510, с. 83; 651, с. 124; 697, с. 209; 737, с. 204–205; 984, с. 150, 153; 1016, с. 190; 1042, с. 52; 1145, с. 101–102].

На наш погляд, варто погодитись з дослідниками, які вважають, що поміщенням до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно вважати момент закінчення оформлення документів в його приймальному відділенні, у яких особа фігурує як пацієнт цього закладу [485, с. 166; 651, с. 124; 1016, с. 190; 1042, с. 52]. Заходи для доставки особи до закладу з надання психіатричної допомоги (наприклад, з метою незаконного поміщення до вказаного закладу до особи застосовують фізичне насильство, але їй вдається вирватись і уникнути незаконної госпіталізації) або ж доставку її до такого закладу для подальшого оформлення госпіталізації необхідно розцінювати як замах на незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги.

Точка зору О.Є. Амосова, згідно з якою цей злочин необхідно визнавати закінченим з моменту перешкоджання особі покинути заклад з надання психіатричної допомоги [28, с.114–115], на нашу думку, не є достатньо переконливою. Підкреслимо, що законодавець встановлює кримінальну відповідальність за незаконне поміщення (госпіталізацію) особи саме до закладу з надання психіатричної допомоги, що, на наше переконання, передбачає оформлення потерпілого як психічно хворого, такого, що потребує стаціонарної психіатричної допомоги. Крім того, зауважимо, що перешкоджання особі покинути стаціонарний заклад з надання психіатричної допомоги прямо пов'язане з її статусом пацієнта відповідного закладу, який вона отримує в результаті закінчення оформлення документів в його приймальному покої, оскільки перебування особи у закладі з надання психіатричної допомоги пов'язане з його режимом, зокрема із заборонаю покидати стаціонар без належних підстав.

Так само недостатньо обґрунтованою видається точка зору, згідно з якою розглядуване діяння є закінченим з моменту прийняття рішення комісією лікарів-психіатрів про обґрунтованість госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги [984, с. 153]. Необхідно зауважити, що у разі госпіталізації особи за рішенням лікаря-психіатра до вказаного закладу в примусовому порядку, до проведення обов'язкового протягом 24 годин з часу госпіталізації огляду її комісією лікарів-психіатрів для прийняття рішення про доцільність подальшої госпіталізації, ця особа вже є госпіталізованою і протягом цього часу за рішенням лікаря-психіатра може проводитися її лікування (ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Вважаємо, що розглядуваний злочин триває в часі доти, доки «злочинний стан», в якому перебуває винний, скінчиться всупереч його волі (наприклад, лікар-психіатр, який прийняв незаконне рішення про госпіталізацію особи, затриманий правоохоронними органами, а потерпіла особа звільнена з такого закладу) або ж за волею особи, яка перебувала в зазначеному стані (приміром, явка такого лікаря-психіатра з повинною).

У цьому контексті необхідно зупинитися на дискусії з приводу того, чи охоплює стаття про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги випадки незаконного утримання (продовження перебування) особи в такому закладі після того, як відпали підстави для її подальшого перебування в ньому (наприклад, після одужання особи). Поширення відповідної статті на такі випадки визнають, зокрема, І.А. Вартилецька [574, с. 116, 117; 782, с. 350, 351], М.І. Коржанський [629, с. 175; 631, с. 103], А.С. Політова [878, с. 9], Є.Л. Стрельцов [665, с. 286] та інші науковці. Пояснюючи свою позицію, І.А. Вартилецька зазначає, що тримання в закладі з надання психіатричної допомоги особи, поміщеної до нього на законних підставах, якщо особа не потребує подальшої госпіталізації і підлягає обов'язковій виписці (наприклад, шляхом незаконного подовження тримання, незаконної відмови у такій виписці тощо), утворює склад цього злочину, оскільки в таких випадках особа також проти її волі утримується в зазначеному закладі, якщо відпали передбачені законодавством для цього підстави [574, с. 117; 782, с. 351].

Міркування І.А. Вартилецької загалом є логічними, однак при буквальному тлумаченні диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України однозначного висновку про те, що ця норма охоплює випадки незаконного утримання (продовження перебування) особи в закладі з надання психіатричної допомоги після того, як відпали підстави для її подальшого перебування в ньому, зробити не можна. *У вказаній диспозиції мова йде не про незаконне поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги чи утримання її в ньому, а лише про перше з них.* Слово «поміщати» означає «надавати місце чому-небудь, розташовувати, розміщувати щось де-небудь; надавати приміщення кому-небудь для проживання; поселяти; улаштовувати кого-небудь у якусь установу, заклад» [256, с. 1042], тоді як зміст слова «утримувати» мовознавці тлумачать як «перешкоджати чиємусь рухові, уповільнювати, гальмувати просування кого-, чого-небудь або зупиняти зовсім; просити або змушувати кого-небудь залишатися де-небудь; не відпускати» [256, с. 1521]. З огляду на це в кримінально-правовій літературі домінує обґрунтована, на наш погляд, точка зору, згідно з якою розглядувана стаття передбачає відповідальність не за утримання

особи в закладі з надання психіатричної допомоги, а лише за поміщення (госпіталізацію) її туди. Вказану позицію займають, зокрема, Ю.М. Аргунова [100; 101], Т.В. Варфоломеева [781, с. 389], С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов [454, с. 115], В.О. Корнієнко [655, с. 58], Я.Г. Лизогуб [651, с. 123], В.М. Підгородинський [653, с. 115], В.І. Терентьев [1021, с. 97], М.І. Хавронюк [783, с. 455] та інші дослідники.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що Європейський суд з прав людини виходить з того, що законність продовження примусової госпіталізації особи залежить виключно від збереження у неї психічного розладу. Причому держава повноважна здійснювати утримання хворого у закладі з надання психіатричної допомоги лише протягом строку загострення такого розладу та не може продовжувати курс лікування після того, як загострення минуло, і в особи немає виражених ознак психічних відхилень [421, с. 177].

На наш погляд, *було б правильно, якби законодавець змінив назву статті 151 КК України, а також диспозицію її ч. 1, вказавши, що кримінально караною є не лише незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, а й незаконне утримання її в такому закладі.* Вважаємо, що зазначені зміни дозволять привести у відповідність у цій частині текст кримінального закону до наведених вище положень Закону України «Про психіатричну допомогу», сприятимуть ефективнішій кримінально-правовій протидії розглядуваним посяганням. Зауважимо, що на незаконне утримання особи в закладі з надання психіатричної допомоги, поряд з незаконним її туди поміщенням, прямо вказується, наприклад, в ст. 184 КК Білорусі, ст. 134 КК Вірменії, ст. 149 КК Грузії, ст. 127 КК Казахстану, ст. 133 КК Таджикистану.

Варто зупинитись також на питанні про способи незаконного поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги.

У кримінально-правовій літературі, окрім згадування про оформлення лікарем-психіатром документів, що не відповідають справжньому стану речей (в яких завідомо психічно здорова особа фігурує як така, що страждає на психічний розлад), наводились й інші можливі способи вчинення розглядуваного діяння. Так, І.М. Тяжкова вважає, що незаконне поміщення особи до закладу з надання

психіатричної допомоги може вчинитися шляхом застосування фізичного або психічного насильства, обману тощо [1042, с. 53]. На насильство та обман як на можливі способи незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги вказують також Ю.М. Аргунова [100], А.О. Байда [179, с. 585], В.І. Борисов [664, с. 120], І.А. Вартилицька [574, с. 117; 782, с. 351], С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов [454, с. 115], М.І. Хавронюк [652, с. 92; 783, с. 455] та інші дослідники. Справді, цілком можливими є ситуації, коли при вчиненні вказаного злочину до особи, яка всупереч її волі госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги і опирається цьому, застосовуватиметься фізичне або психічне насильство (наприклад, побої чи тілесні ушкодження або ж погроза вчинити подібні дії). Насильство може бути застосовано й для отримання від особи згоди на її госпіталізацію до вказаного закладу. Так само можна уявити ситуації, коли під виглядом госпіталізації до звичайної лікарні особу доставляють до закладу з надання психіатричної допомоги чи коли особу навмисно вводять в оману щодо стану її психічного здоров'я, потреби в психіатричному обстеженні або лікуванні в умовах психіатричного стаціонару. Варто також погодитись з дослідниками, які зазначають, що потерпілий може не усвідомлювати факту поміщення його до закладу з надання психіатричної допомоги через застосування до нього медичних, наркотичних чи інших препаратів [454, с. 115; 651, с. 123]. Водночас *поміщення (госпіталізація) завідомо психічно здорової особи до вказаного закладу так чи інакше передбачає створення видимості підстав для такої госпіталізації*. Я.Г. Лизогуб слушно зазначає, що оформлення особи як пацієнта закладу з надання психіатричної допомоги має бути підтверджене відповідними документами про те, що потерпілою є психічно хвора людина [651, с. 124], обстеження або лікування якої можливі лише в стаціонарних умовах. Тому *важливими складовими незаконної госпіталізації до вказаного закладу, на наш погляд, слід вважати фальсифікацію історії хвороби та іншої медичної документації*. Отримання згоди на госпіталізацію під впливом фізичного насильства чи погроз, як видається, також передбачає складання неправдивих документів (зокрема, письмової згоди на госпіталізацію). У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що спосіб цього злочину суттєво відрізняється

від способу незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що може слугувати ще одним аргументом на користь виокремлення незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги в самостійний склад злочину¹. Зважаючи на викладене, зазначимо також, що насильство та обман для кваліфікації розглядуваного злочину обов'язкового значення не мають. Ситуації ж, коли потерпілому (наприклад, для того, аби подолати його опір) під час госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги умисно заподіюються, приміром, середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, утворюють реальну сукупність відповідних злочинів.

На переконання переважної більшості дослідників, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину є місце його вчинення – заклад з надання психіатричної допомоги [21, с. 30, 31; 179, с. 585; 220, с. 607; 221, с. 7; 243, с. 256; 414, с. 54; 454, с. 116; 510, с. 84; 651, с. 123; 653, с. 115; 655, с. 58; 664, с. 120; 665, с. 286; 756, с. 132–133; 767, с. 206; 779, с. 285; 1145, с. 90]. Однак у кримінально-правовій літературі з цього приводу висловлювались й інші точки зору. Так, на переконання Т.В. Родіонової, вказаний заклад не може визнаватись місцем вчинення цього злочину, оскільки «щодо діяння “поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи” доцільним є використання не питання (*де?*), яке є характеристикою місця вчинення діяння, а питання (*куди?*) – “в психіатричний заклад”. <...> за допомогою словосполучення “в психіатричний заклад” акцентовано лише на *векторі спрямованості діяння суб'єкта злочину*; у такий спосіб законодавець описує відповідне діяння, що карається за ст. 151 КК України, а не місце його вчинення» [945, с. 78–79]. Застосований Т.В. Родіоною лінгвістичний прийом тлумачення для встановлення наявності чи відсутності місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину за допомогою запитання «де?» хоч і спрацьовує в більшості випадків, однак абсолютизувати його, на наш погляд, не варто. Крім того, видається, що в даному випадку запитання «куди?» не виключає можливість запитання «де?», адже госпіталізація потерпілої

¹ Обґрунтування доцільності існування у кримінальному законі самостійної статті про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги див.: [51, с. 50–53 та ін.].

від цього злочину особи так чи інакше відбувається *на території* закладу з надання психіатричної допомоги. Заперечення того, що заклад з надання психіатричної допомоги виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину, фактично підважує його специфіку, з чим погодитись не можемо. Законодавець чітко вказує на конкретний заклад, у який незаконно поміщається особа; поміщення особи до іншого закладу складу цього злочину не утворює. Водночас варто погодитись з Л.П. Брич, яка вважає, що в даному випадку правильніше говорити не про місце вчинення злочину, а про його обстановку, адже визначальними для поняття «заклад з надання психіатричної допомоги» є не просторові, а функціональні характеристики [228, с. 270; 232, с. 488]. У ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» вказано, що заклад з надання психіатричної допомоги – це психіатричний, наркологічний чи інший спеціалізований заклад охорони здоров'я, центр, відділення, кабінет тощо, інші заклади та установи будь-якої форми власності, діяльність яких пов'язана з наданням психіатричної допомоги [526]. У зв'язку з цим має рацію Л.П. Брич, коли зазначає, що «поміщення у психіатричний заклад буде мати місце тоді, коли на особу здійснюється психіатричний вплив» [228, с. 270; 232, с. 488].

Виходячи із викладеного вище, назву статті 151 КК України та диспозицію її ч. 1 вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

Стаття 151. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги

1. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, –

карається...

Законом України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [518] до КК України

внесено суттєві зміни, які, як відомо, неоднозначно були сприйняті в середовищі юристів.

Вказаним законом Верховна Рада України доповнила розділ III Особливої частини КК України статтею 151-2, яка встановлює відповідальність за *примушування до шлюбу*. У науковій літературі з приводу доцільності криміналізації цього діяння висловлювалися різні точки зору. Наприклад, О.М. Литвинов та Ю.Б. Данильченко включення до КК України нової статті «Примушування до шлюбу» загалом оцінили позитивно [719, с. 893]. Натомість переважна більшість науковців відстоює протилежну точку зору [456; 580, с. 34; 680; 1130, с. 130].

У висновку Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» вказувалось, що саме по собі примушування особи до шлюбу без настання суспільно небезпечних наслідків не досягає того рівня суспільної небезпеки, коли діяння відповідно до статті 11 КК України має визнаватися злочином [342]. Аналогічну позицію займають також деякі вітчизняні науковці [456, с. 58; 680, с. 264]. На наш погляд, такий висновок не є переконливим. Як слушно зазначає О.В. Харитонова, примусовий шлюб порушує право людини вільно вирішувати, чи брати шлюб, коли це робити і з ким [1106, с. 65]. У результаті примушування до шлюбу страждає воля людини, яку винний намагається зламати шляхом застосування фізичного насильства, погрози його застосування чи в інший спосіб. Проблема, на наш погляд, полягає в іншому: зазначені дії (чи принаймні їх частину) цілком можна кваліфікувати за іншими статтями (зокрема, ст.ст. 146, 149, 154) КК України.

Приймаючи рішення про криміналізацію примушування до шлюбу, слід було здійснити кримінологічне дослідження поширеності та динаміки цього діяння в Україні. Наскільки відомо, відповідні дослідження в нашій державі не проводились. Водночас опосередковані дані свідчать про те, що шлюби з примусу в Україні є винятковим явищем. Зокрема, про непоширеність примусових шлюбів в Україні

певною мірою свідчить відсутність обов'язкової звітності вітчизняних судів про прийняті ними рішення у справах про визнання шлюбів недійсними [680, с. 264]. Жоден з опитаних автором ста респондентів з числа жителів Закарпатської та Львівської областей не відповів, що йому відомо про конкретні випадки укладення шлюбу з примусу.

Ще до вступу ст. 151-2 в дію автор цих рядків прогнозував, що криміналізація примушування до шлюбу призведе до появи в КК України ще однієї «мертвої норми» [33, с. 172]. Жодного діяння, передбаченого вказаною статтею, за період після набрання згадуваним вище законом чинності органами прокуратури не обліковано.

Виходячи з диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України, можна зробити висновок, що з об'єктивної сторони розглядуваний злочин характеризується діями у таких формах: 1) примушування особи до вступу в шлюб; 2) примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; 3) примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу; 4) примушування особи до продовження такого співжиття; 5) спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, з метою вступу в шлюб чи співжиття без укладання шлюбу або з метою продовження примусово укладеного шлюбу чи зазначеного співжиття. Вказане спонукання передбачає заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (приміром, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб [480, с. 101–102; 783, с. 457].

Коментуючи ст. 151-2 КК України, М.І. Хавронюк зазначає, що поняття «примушування» означає застосування фізичного насильства або погрозу його застосування щодо потерпілого чи його близької особи, або шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, або викрасти потерпілого чи позбавити його волі, або розголосити відомості про потерпілого, які потерпілий бажає зберегти у таємниці, або іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи) [480, с. 102; 783, с. 457]. Водночас необхідно зазначити, що таке трактування можливих способів примушування до шлюбу є авторським і прямо не впливає з тексту ч. 1 ст. 151-2 КК України. У зв'язку з цим

можна спрогнозувати, що законодавче формулювання диспозиції вказаної норми призведе до труднощів у тлумаченні та застосуванні цієї статті на практиці. Зокрема, існує загроза надмірно широкого трактування поняття «примушування до шлюбу» правозастосовними органами.

Аналіз тексту диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України дозволяє зробити висновок й про інші недоліки розглядуваної норми. Так, зокрема, у ній встановлено відповідальність за продовження примусово укладеного шлюбу. У зв'язку з цим виникає запитання: чому законодавець визнав кримінально караним продовження примусово укладеного шлюбу, однак не зробив цього стосовно примушування до продовження шлюбу, укладеного добровільно? Вочевидь, це явний недолік вказаної норми.

Як відомо, упродовж останніх років КК України доповнений низкою нових складів злочинів, що в підсумку лише загострює проблему, пов'язану з надмірною конкуренцією кримінально-правових норм. На наш погляд, нині можна говорити про зміщення акцентів вітчизняної кримінально-правової політики, що проявляється у дедалі зростаючій казуальності кримінального закону. Такий шлях навряд чи можна визнати вдалим. Як видається, сказане стосується й аналізованої норми. У розглядуваному контексті заслуговує на увагу досвід тих держав, кримінальне законодавство яких містить загальну норму про відповідальність за *примушування*.

Підходи до криміналізації примушування в зарубіжному законодавстві різняться. Так, скажімо, білоруський і таджицький законодавці встановлюють відповідальність за примушування особи до виконання чи невиконання певної дії. Інші законодавці (зокрема, Бразилії, Іспанії, Литви, Перу, Туреччини) додатково акцентують увагу на законності чи незаконності дій, до вчинення або невчинення яких примушує винний. В кримінальному законодавстві Австрії, Аргентини, Болгарії, Болівії, Данії, Італії, Колумбії, Куби, Нідерландів, Німеччини, Північної Македонії, Румунії, Сальвадору, Сан-Марино, Сербії, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії та Швейцарії йдеться не лише про примус до вчинення чи невчинення (як варіант – відкладання, пропуск) певної дії, а й про примушування потерпілої особи до перетерплювання чого-небудь всупереч її волі. В кримінальних кодексах

Норвегії і Швеції кримінально караним є примушування особи виконати певну дію, підкоритися чи не допустити вчинення певної дії, в КК Польщі – примушування особи до певної дії, бездіяльності або відмови від вчинення дій, в КК Грузії – примушування до вчинення або невчинення дій, здійснення яких або утримання від яких є правом людини, або до того, щоб на собі випробувати дію, що суперечить її власним волі і бажанням, в КК Японії – примушування інших людей робити те, що вони не зобов'язані робити, або перешкоджання здійсненню їхніх прав, котрі повинні бути здійснені.

Різняться підходи законодавців й стосовно виокремлення тих чи інших способів примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Аргентини, Білорусі, Данії, Литви і Таджикистану) в якості способу примушування називають лише погрозу / погрози (в КК Литви – психічне насильство), другі (зокрема, Іспанії і Сальвадору) – вказують на насильство, треті (зокрема, Австрії, Болівії, Грузії, Італії, Республіки Корея, Німеччини, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швеції, Японії) – згадують і про фізичне, і про психічне насильство, четверті (зокрема, Болгарії, Бразилії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Федерації Боснії та Герцеговини, Швейцарії) – окрім фізичного та психічного насильства, вказують й на інші способи примушування. Наприклад, в КК Болгарії способами примушування визнаються застосування сили, погрози або зловживання владою, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – застосування сили, погрози чи інший незаконний спосіб, в КК Швейцарії – застосування сили, погроза завдання серйозної шкоди або інші обмеження в свободі вибору поведінки особи. Турецький законодавець за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність (ст. 108).

Зауважимо також, що відмінності мають місце й при формулюванні психічного насильства як способу примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Болгарії, Італії, Перу, Сан-Марино, Сербії, Угорщини, Федерації Боснії та Герцеговини, Фінляндії, Чорногорії) вказують на погрозу (погрози), другі (зокрема, Болівії, Бразилії, Північної Македонії, Словенії, Хорватії) – на серйозну погрозу (серйозні

погрози), треті (Австрії) – на небезпечну погрозу, четверті (Польщі) – на незаконну погрозу, п'яті (Албанії) – на шантаж, шості (Німеччини, Португалії) – на погрозу заподіянням відчутного зла, сьомі (Словаччини, Чехії) – на погрозу насильством чи заподіянням іншої серйозної шкоди, восьмі (Білорусі, Данії, Нідерландів, Норвегії, Таджикистану, Японії) – віддають перевагу казуальному переліку погроз [дет.: 72, с. 287–288; 88, с. 254].

На відміну від проаналізованого законодавства зарубіжних держав, вітчизняний кримінальний закон не містить загального складу примушування. Утім, кримінально караними в ньому визнані численні різновиди вказаного посягання. Так, у ч. 2 ст. 134 КК України встановлено відповідальність за примушування до абортів, у ч. 4 ст. 134 – за примушування до стерилізації, у ст. 151-2 – за примушування до шлюбу, у ст. 154 – за примушування до вступу в статевий зв'язок, у ст. 174 – за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку, у ч. 2 ст. 180 – за примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду, у ст. 280 – за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків, у ст. 300 – за примушування до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, у ст. 301 – за примушування до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, у ст. 303 – за примушування особи до зайняття проституцією, у ст. 355 – за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, у ст. 373 – за примушування давати показання, у ст. 386 – за примушування свідка, потерпілого, експерта до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку, у ст. 404 – за примушування начальника, а також іншої особи, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, до порушення службових обов'язків. При цьому лише примушування до шлюбу визнане законодавцем злочином проти волі, честі та гідності особи, інші ж діяння розосереджені у різних розділах КК України.

Крім того, необхідно зауважити, що в КК України передбачено низку складів злочинів, в яких примушування (примус, примушення) розглядається в якості

способу вчинення злочину (ст. 120, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ст. 149, ст. 157, ст. 173), мети вчинення злочину (ч. 2 ст. 122, ст. 127, ст. 266) та діяння у складеному злочині (ч. 3 ст. 342).

Дослідники, котрі аналізували спеціальні види примушування, відповідальність за які встановлена вітчизняним кримінальним законом [102; 177; 183, с. 13, 15–16; 235; 250; 369; 371; 375; 477, с. 56–67; 478, с. 206–223; 480, с. 94–97, 101–103, 154–166; 624; 683, с. 573–574; 720, с. 319–320, 533–539; 748, с. 62–64; 798; 832; 841; 874; 931; 961, с. 121–122; 972, с. 113–116; 987; 988; 1106, с. 64–68; 1128; 1140, с. 254], здебільшого не піддавали сумніву обґрунтованість їх включення до тих чи інших розділів Особливої частини КК України. Разом із тим позиція цих науковців не видається переконливою. На наш погляд, має рацію М.І. Хавронюк, який підкреслює, що від примушування страждає передовсім людина, її воля, яку винний намагається зламати шляхом застосування фізичного насильства, погрози чи в інший спосіб [481, с. 465; 1103, с. 687]. Такою ж є точка зору більшості зарубіжних законодавців, котрі відповідне діяння розмістили в главі (розділі) кримінального закону, в якому сконцентровані злочини проти свободи особи. Крім того, до зазначеного висновку спонукає й семантичне значення слова «примушування», котре позначає дію за значенням «примушувати» і яке, своєю чергою, тлумачиться так: «Вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання. // Спрямувати свої зусилля на виконання чого-небудь незалежно від бажання. // Домагатися чого-небудь, застосовуючи силу» [256, с. 1124].

Конституція України проголошує, що «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не заборонено законом» (ст. 19). У розглядуваному контексті підкреслимо, що суспільну небезпеку становлять не тільки вказані вище випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкоджання особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення. Г.К. Костров ще у 1976 р. підкреслював, що факт примушування, якщо він не охоплюється спеціальним складом, є караним лише остільки, оскільки караним є той спосіб, до якого вдався винний. Однак кваліфікація

подібних дій за статтями про кримінально карану погрозу або про фактично застосоване фізичне насильство залишає неврахованою мету примушування, яка додає більшої суспільної небезпеки діянню в цілому [642, с. 22; див. також: 586, с. 196–197]. З цього, очевидно, й виходили законодавці зарубіжних держав, котрі обґрунтовано, на нашу думку, виокремили загальний склад примушування.

Навряд чи можна вважати виправданим те, що законодавець віддав перевагу виокремленню низки спеціальних видів примушування, не сконструювавши загального складу розглядуваного діяння. Більше того, зауважимо, що деякі науковці пропонують криміналізувати й інші види примушування. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб вважає за доцільне криміналізувати примушування жінки до вагітності [713]. До подібних пропозицій, на наш погляд, слід ставитись з обережністю, оскільки вони не вирішують проблему комплексно, а лише сприяють надмірній казуальності кримінального закону. Всі можливі різновиди суспільно небезпечного примушування навряд чи можливо передбачити в спеціальних кримінально-правових нормах. Натомість кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого. Видається, що виокремлення спеціальних складів, присвячених примушуванню особи до тієї чи іншої поведінки, доцільне лише в окремих випадках, там, де це дійсно виправдано.

Таким чином, *виходячи з проаналізованого зарубіжного досвіду та наведених вище міркувань, вважаємо, що є всі підстави для виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування особи до вчинення чи невчинення певної дії. Завдяки цьому, по-перше, буде усунуто прогалину, пов'язану з відсутністю відповідальності за примушування як посягання на волю людини, а по-друге, вдасться знизити рівень казуальності кримінального закону. Зазначимо, що пропозиція доповнити КК України загальним складом «Примушування» у вітчизняній юридичній літературі висловлювалась і раніше [481, с. 465; 789, с. 5, 12, 15; 1103, с. 687; див. також: 444, с. 9, 20; 528, с. 15; 586, с. 11, 192–198; 633, с. 19; 642; 792, с. 18–19; 1014, с. 15].*

Здійснений аналіз засвідчує, що український законодавець по-різному визначає способи кримінально караних видів примушування. Так, наприклад, у ст. 174 КК України йдеться про примушування шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій; у ч. 2 ст. 180 – про примушування шляхом фізичного або психічного насильства; у ч. 1 ст. 280 – про примушування шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна працівника чи близьких йому осіб; у ст. 386 – про примушування шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна свідка, потерпілого, експерта чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. Водночас на увагу заслуговує підхід, що має місце у ст. 355 КК України: у ч. 1 цієї статті способами примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань визначені погроза насильством над потерпілим або його близькими родичами, пошкодженням чи знищенням їх майна, у ч. 2 – погроза вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, або поєднання з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або поєднання з пошкодженням чи знищенням майна, а у ч. 3 – поєднання з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я.

Вище зазначалося, що у кримінальному законодавстві зарубіжних держав альтернативними способами примушування найчастіше визнаються фізичне і психічне насильство. Водночас суспільна безпека психічного та фізичного насильства не є однаковою, а тому, на наш погляд, доцільно диференціювати кримінальну відповідальність за розглядуване діяння залежно від виду насильства, застосованого до потерпілої особи. Таким, нагадаємо, є підхід турецького законодавця, який за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність. Крім того, як зазначалося вище, аналогічний підхід на сьогодні має місце в ст. 355 КК України.

Погоджуємось з М.І. Хавронюком, на думку якого кваліфікуючими ознаками примушування могли б бути вчинення його повторно, за попередньою змовою групою осіб, службовою особою із використанням службового становища, щодо дитини, вагітної жінки чи особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного [481, с. 465]. Крім цього, на нашу думку, доцільно передбачити таку

особливо кваліфікуючу ознаку як вчинення розглядуваного діяння організованою групою.

При конструюванні санкцій статті про відповідальність за розглядуване діяння, на наш погляд, можна взяти за основу санкції ст. 355 КК України. Водночас вважаємо, що санкція частини 1 пропонованої статті має передбачати також покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Таким чином, відповідна стаття, на наш погляд, може мати такий вигляд:

Стаття 151-3. Примушування

1. Примушування до вчинення або невчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства¹ до потерпілої особи чи її близьких – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Примушування до вчинення або невчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Примушування до вчинення чи невчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років.

Водночас погоджуємось з М.І. Хавронюком, який, у разі виділення окремого складу злочину «Примушування», вважає за доцільне: 1) виключити з КК України ст. 356 «Самоправство»; 2) виключити з деяких статей Особливої частини КК України (зокрема, з ч. 1 ст. 120, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 173, ч. 3 ст. 342 та ін.) ознаки, які характеризують ті або інші злочини як вчинені із

¹ Можливий варіант – «шляхом застосування погрози».

застосуванням примушування (примусу) до певних дій чи бездіяльності; 3) виключити з КК України окремі статті, які встановлюють відповідальність за спеціальні види примушування, або ж узгодити їх з новою статтею, як такою, що передбачатиме загальний склад злочину [481, с. 465–466].

Завдяки реалізації вказаних пропозицій, на наш погляд, вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону.

2.3. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи

Суб'єктом *діяння, передбаченого ст. 146 КК України*, може бути будь-яка особа. Разом із тим має рацію М.І. Хавронюк, який зазначає, що суб'єктом цього злочину не можуть бути особи, які відповідно до закону мають право тримати особу в місці, де вона не бажає перебувати, або поміщати її в місце, яке вона не має можливості вільно залишити, але тільки з мотивів піклування про фізичне і психічне здоров'я підопічного чи з інших суспільно корисних мотивів (зокрема, батьки, усиновителі, прийомні батьки стосовно своїх рідних, усиновлених чи прийомних дітей, опікуни і піклувальники щодо осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, педагогічні та науково-педагогічні працівники стосовно піднаглядних дітей, поліцейські, працівники СБУ тощо) [783, с. 435]. Якщо мати чи батько забороняє своїй дитині покидати помешкання, скажімо, з огляду на погану погоду, про незаконне позбавлення волі йтися не може, і це цілком очевидно. У той же час погоджуємось з тим, що заборона дитині її батьками протягом відносно тривалого часу залишати помешкання, вчинювана як виховний примусовий захід, дає підстави для кваліфікації даного діяння як незаконного позбавлення волі [783, с. 435]. При цьому чітке визначення моменту, коли закінчується батьківська турбота і починається кримінально карана поведінка, вочевидь, може бути непростим; визначати його потрібно у кожному конкретному випадку [81, с. 50]. Зауважимо, що у проаналізованій емпіричній базі автором не виявлено матеріалів кримінальних проваджень, в яких би йшлося про подібну ситуацію.

У розглядуваному контексті набагато важливішим (передовсім з огляду на порівняну поширеність таких випадків) є питання про те, чи можуть визнаватися суб'єктами викрадення дитини її батьки або інші близькі родичі. З цього приводу у юридичній літературі раніше висловлювались різні точки зору. На думку одних дослідників, суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа, за винятком близьких родичів [574, с. 88; 1145, с. 50]. На думку інших, не можуть бути суб'єктом розглядуваного діяння батьки, в тому числі й позбавлені батьківських прав; вчинення ними викрадення своєї дитини може тягти відповідальність за самоправство [1071, с. 282]. Треті ж зазначають, що за викрадення дитини відповідальності підлягають особи, які не мають батьківських прав на дитину, а також особи, позбавлені судом таких прав [936, с. 78]. О.О. Володіна дійшла висновку, що з кола осіб, котрі визнаються суб'єктом викрадення малолітнього, слід виключити тільки батьків і усиновителів. Що ж стосується батьків, позбавлених у встановленому законом порядку батьківських прав, то правильно визнавати їх суб'єктом цього злочину, адже вони не забезпечують нормального розвитку та виховання дитини, їхній вплив на дитину негативний, а викрадення і неправомірне утримування ними дитини може порушити її нормальний розвиток [355, с. 142]. У розглядуваному контексті інтерес становить також зарубіжне законодавство. Так, у 2008 р. КК Молдови був доповнений спеціальною нормою, яка передбачає відповідальність за викрадення неповнолітнього близькими родичами (ст. 164-1). За вчинення вказаного діяння передбачене менш суворе покарання (штраф у розмірі до 650 умовних одиниць або неоплачувана праця на користь суспільства на строк від 180 до 240 годин, або позбавлення волі на строк до 6 місяців), ніж за «звичайне» викрадення людини (позбавлення волі на строк від 3 до 6 років) [1062]. Коментуючи зазначену норму, молдовські науковці визнають, що викрадення неповнолітнього близькими родичами за своїм характером та ознаками можна було б включити до змісту ст. 164, у якій передбачено відповідальність за викрадення людини, однак з огляду на соціальну небезпечність цього діяння, а також зважаючи на наявність спеціального суб'єкта, законодавець вирішив встановити відповідальність за його вчинення в окремій статті [1063, с. 450]. На наш погляд, позиція молдовського

законодавця є дискусійною. Доцільність існування відповідної спеціальної норми видається сумнівною. Судячи з усього, законодавець Республіки Молдова виходить із апріорі меншої суспільної небезпечності викрадення дитини одним із батьків чи іншими близькими родичами, оскільки передбачає за його вчинення набагато м'якше покарання, ніж за викрадення людини, вчинене іншими особами. При цьому, як видається, ігнорується те, що таке діяння може бути вчинене зовсім не в інтересах дитини і заподіяна неповнолітньому шкода (наприклад, психологічна травма) може бути не меншою, ніж у разі вчинення цього діяння зовсім чужою для дитини людиною. У зв'язку з цим переконливою вважаємо точку зору авторів, які при вирішенні питання про кримінальну відповідальність за вказане посягання пропонують брати до уваги те, чи діяли такі особи в інтересах дитини. Зокрема, В.Г. Кундеус слушно зазначає, що немає підстав вважати, що родичі викраденої дитини не можуть керуватися корисливими чи іншими низькими мотивами. З огляду на це питання про кримінальну відповідальність таких осіб має вирішуватись у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин справи [694, с. 98–99].

Суб'єкт *насильницького зникнення* спеціальний. Ним є представник держави, в тому числі іноземної (ч. 1), зокрема й такий, що є керівником (ч. 2). Визначення представника держави та представників іноземної держави міститься у примітці до ст. 146-1 КК України.

Під представником держави у цій статті потрібно розуміти службову особу, а також особу або групу осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави (частина 1 примітки до ст. 146-1) [663]. Вітчизняний законодавець дещо трансформував положення, що міститься у ст. 2 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, у якій сказано про «представників держави чи осіб або груп осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави» [745].

На наш погляд, включення до кола представників держави групи осіб є сумнівним, оскільки очевидно, що визнання представником держави потрібно здійснювати стосовно кожного конкретного індивіда, а не щодо групи осіб загалом, у зв'язку з чим із тексту примітки відповідну вказівку вважаємо за доцільне виключити.

Визначальне значення для визнання певної особи представником держави має те, що вона діє з дозволу, за підтримки чи за згодою держави. М.І. Хавронюк слушно вказує на те, що оскільки службова особа, про яку згадано у п. 1 примітки до ст. 146-1 КК України, представляє державу, то йдеться саме про публічну службову особу. Натомість іншими особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, можуть бути службові особи підприємств, установ чи організацій або взагалі приватні особи [783, с. 438–439].

Якщо представники держави здійснюють владу щодо невизначеного кола осіб, то керівником є особа, яка уповноважена здійснювати організаційно-розпорядчі обов'язки і має стосовно визначених осіб той чи інший обсяг влади, який надає їй повноваження, тобто правову та/або організаційну можливість прямо чи непрямо втручатися в законну діяльність підлеглих, віддавати їм накази та розпорядження, застосовувати до них заохочення і накладати на них дисциплінарні стягнення або порушувати клопотання про це перед вищестоящим керівником, вирішувати питання прийняття їх на роботу чи призначення на посаду та звільнення з роботи чи з посади або брати участь у вирішенні цих питань тощо [783, с. 439].

На відміну від положень Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, вітчизняний законодавець вказав окремо на представників іноземної держави. Вочевидь, такий крок пов'язаний з триваючою агресією Російської Федерації проти України, яка різко актуалізувала проблему протидії насильницьким зникненням. Підтвердженням цього висновку є конкретні вказівки у примітці до ст. 146-1 КК України на осіб, котрі діють з дозволу, за підтримки чи за згодою Росії.

Під представниками іноземної держави законодавець розуміє осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців,

створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України [663].

М.І. Хавронюк слушно вказує на те, що органи поліції не є воєнізованими органами і в них не проходять військову службу [783, с. 439]. У зв'язку з цим словосполучення «проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах» вважаємо за доцільне замінити словосполученням «проходять військову службу у збройних силах, органах державної безпеки, службу в органах поліції, розвідувальних органах».

Суб'єктом *захоплення заручників* є фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Встановивши знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вказаний злочин, законодавець, вочевидь, хотів підкреслити підвищений ступінь суспільної небезпеки цього діяння порівняно із незаконним позбавленням волі або викраденням людини. Водночас аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що про підвищений ступінь суспільної небезпеки захоплення або тримання особи як заручника порівняно з діянням, відповідальність за яке передбачена ст. 146 КК України, можна твердити далеко не завжди, адже основна відмінність між вказаними посяганнями полягає у меті, визначеній у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України. Приміром, навряд чи захоплення або тримання особи як заручника, вчинене з метою вимагання викупу у родичів потерпілої особи як умови її звільнення, характеризується більшою небезпекою ніж викрадення людини, вчинене з аналогічною метою, але адресованою до самого потерпілого.

М.О. Акімов вважає цілком слушним рішення законодавця про зниження віку настання кримінальної відповідальності за цей злочин, оскільки особа вже у цьому віці здатна усвідомлювати суспільну небезпеку вчинюваного, керувати своїми діями і нести за них передбачену КК України відповідальність [19, с. 9]. Зазначений висновок видається дискусійним. Навряд чи є достатні підстави для того, аби

стверджувати, що суспільну небезпеку захоплення заручників особа усвідомлює раніше, аніж суспільну небезпеку незаконного позбавлення волі або викрадення людини, відповідальність за яке, нагадаємо, встановлена з 16 років. Крім того, варто звернути увагу на той факт, що у проаналізованій емпіричній базі автором цих рядків не виявлено жодного випадку вчинення розглядуваного діяння особою у віці до 18 років. У зв'язку з цим вважаємо, що встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників, є недоцільним. Те саме стосується й суб'єкта захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України)¹.

У розглядуваному контексті необхідно зауважити, що відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України підставою для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи злочинів, передбачених, зокрема, статтями 146 та 147 КК України.

У примітці 1 до ст. 96-3 КК України вказано, що під уповноваженими особами юридичної особи потрібно розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи. Злочини, передбачені, зокрема, статтями 146 та 147 КК України, визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності [663].

Чим керувався законодавець, включаючи до зазначеного переліку діяння, передбачені статтями 146 та 147 КК України, сказати складно. У проаналізованій судовій практиці нами не виявлено жодного випадку застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення їх уповноваженими особами від імені та в інтересах юридичної особи злочинів, передбачених статтями 146 та 147 КК України. Більше того, не виявлено також прикладів, коли б вказані

¹ Варто звернути увагу на непослідовну позицію вітчизняного законодавця, який у ч. 2 ст. 22 КК України встановив знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників (ст. 147 КК) та за

діяння були вчинені від імені та в інтересах юридичної особи. З огляду на зазначене, доцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України, видається сумнівною.

Суб'єктом *підміни дитини* є фізична осудна особа, якій на момент вчинення цього злочину виповнилось 16 років та яка є юридично чужою для потерпілої дитини. Суб'єктами вказаного посягання на практиці можуть бути батьки, персонал пологових будинків, працівники виховних та інших дитячих закладів, інші зацікавлені особи. Зазначимо, що згідно з даними, отриманими як нами [30, с. 19], так і іншими дослідниками [11, с. 123–124; 425, с. 189; 426, с. 35], це діяння частіше вчиняють медичні працівники пологового будинку, які в силу своїх функціональних обов'язків відповідають за ідентифікацію та охорону дитини. При цьому Д.Л. Гулякевич слушно вказує на те, що прирівнювати статус цих осіб стосовно відповідальності за підміну дитини до статусу інших осіб навряд чи правильно. Жінка, що перебуває в пологовому будинку, має відчувати себе в безпеці і бути впевненою в безпеці своєї дитини, за яку відповідають саме медичні працівники [425, с. 189–190; 426, с. 35]. Як видається, є всі підстави для висновку, що підміна однієї дитини іншою, вчинена особою з використанням свого службового становища чи при виконанні професійних обов'язків, характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки, ніж підміна дитини, вчинена іншою особою. У зв'язку з цим вважаємо, що в межах ст. 148 КК України доцільно виокремити частину 2, в якій передбачити посилену відповідальність за підміну однієї дитини іншою, вчинену службовою особою з використанням службового становища, або особою при виконанні своїх професійних обов'язків [77, с. 48]. Зазначимо, що аналогічний висновок зроблений також деякими зарубіжними науковцями [11, с. 126; 425, с. 190; 426, с. 35; 895, с. 11, 24].

Суб'єкт *торгівлі людьми* загальний. Ним є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК), однак не зробив цього стосовно захоплення журналіста як заручника (ст. 349-1 КК).

У кримінально-правовій літературі висловлювалась пропозиція знизити вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за торгівлю людьми, з 16 до 14 років. Така точка зору обґрунтовується підвищеним ступенем суспільної небезпеки вказаного злочину та здатністю дітей у віці з 14 років усвідомлювати його суспільну небезпечність [647, с. 669, 670; 1123, с. 23]. Із зазначеною пропозицією навряд чи варто погоджуватись. Аналіз доступної емпіричної бази дозволяє стверджувати, що вчинення торгівлі людьми не характерне для осіб у віці не те що 14, а й навіть 16 чи 17 років. Автором зафіксовано всього три випадки засудження особи, яка б вчинила цей злочин у віці до 18 років [167; 168; 171]. Це й не дивно, зважаючи на те, що вчинення торгівлі людьми зазвичай потребує певних знань, навиків та й, зрештою, можливостей.

У юридичній літературі обговорювалося питання про доцільність застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення торгівлі людьми. Одні дослідники заперечували таку доцільність [3, с. 120–121; 242, с. 57–58; 934, с. 282], інші ж, навпаки, наполягали на ній [507, с. 7–8; 788, с. 48–49, 196; 829, с. 130; 852].

Зауважимо, що на необхідність встановлення відповідальності юридичної особи за торгівлю людьми зверталася увага в міжнародно-правових актах. Виходячи з положень Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми [621], а також рекомендацій Дохінської декларації про включення питань запобігання злочинності та кримінального правосуддя у ширший порядок денний ООН з метою вирішення соціальних та економічних проблем і сприяння забезпеченню верховенства права на національному і міжнародному рівнях, а також участю громадськості 2015 р. [475], О.С. Наумова дійшла висновку про доцільність поширення застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами не тільки злочинів, передбачених статтями 146 та 147 КК України, а й торгівлі людьми. На переконання дослідниці, такі зміни забезпечать виконання міжнародно-правових зобов'язань держави та сприятимуть удосконаленню кримінально-правової протидії розглядуваним посяганням [788, с. 49].

Зважаючи на те, що торгівля людьми іноді вчиняється уповноваженими особами офіційно зареєстрованих юридичних осіб (приміром, модельних агентств, агентств із працевлаштування, туристичних агенцій), застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у таких випадках дійсно видається доцільним. Крім цього, такий крок дозволить забезпечити Україною свої міжнародно-правові зобов'язання (Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, нагадаємо, ратифікована Україною ще 21 вересня 2010 р.).

Суб'єкт *експлуатації дітей* загальний. Водночас у юридичній літературі дискутується питання про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вказане діяння. Так, О.С. Наумова зазначає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 150 КК України, визнається фізична осудна особа, яка досягла 14 років та використовує працю осіб, що не досягли 16-річного віку [788, с. 123]. З такою позицією погодитись не можемо, оскільки у ч. 2 ст. 22 КК України законодавець не згадує про зазначене діяння серед тих, відповідальність за які може наставати з 14 років.

На думку ряду дослідників, суб'єктом експлуатації дітей може бути лише повнолітня особа, тобто особа, яка досягла 18 років [651, с. 120; 782, с. 348]. Пояснюючи свою позицію, Я.Г. Лизогуб зазначає, що до такого висновку спонукає логіко-граматичне тлумачення ст. 150 КК України. З точки зору вказаного науковця, спрямованість кримінально-правової репресії саме щодо повнолітньої особи в такому випадку буде виправданим державним заходом, оскільки експлуатація дитини дитиною не зовсім узгоджується з призначенням цієї кримінально-правової норми. Визнаючи можливість експлуатації дитиною дитини, Я.Г. Лизогуб вважає, що суспільна небезпечність такого явища навряд чи заслуговує на криміналізацію [651, с. 120].

На переконання переважної більшості науковців, суб'єктом експлуатації дітей є фізична осудна особа, яка досягла 16 років [564, с. 101; 664, с. 118; 665, с. 284; 781, с. 387; 1030, с. 166–168]. Ця точка зору видається найбільш переконливою. Має рацію А.Р. Топузьян, який зазначає, що судження про 16-річну нижню вікову межу суб'єкта експлуатації дітей безпосередньо впливає з положень ч. 1 ст. 22 КК

України; інші підходи, зокрема щодо підвищеного віку кримінальної відповідальності, мають спиратися на принципово інші аргументи, аніж вік потерпілого (наприклад, на можливість вчинення певних діянь за посадою, обіймання якої дозволяється законодавством тільки після досягнення особою відповідного віку). Крім того, вразливою до виваженої наукової критики залишається позиція тих дослідників, які не вбачають суспільної небезпечності у експлуатації дитиною дитини, особливо малолітньої (зокрема, не беруться до уваги відмінності у психофізіологічному розвитку дітей різних вікових категорій) [1030, с. 166–168].

Суб'єкт *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* спеціальний. Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150-1 КК України, є батьки або особи, які їх замінюють, а суб'єктом діяння, передбаченого ч. 2 вказаної статті, – будь-які інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків. Що стосується суб'єкта злочину, передбаченого ч. 3 ст. 150-1 КК України, то ним можуть бути батьки або особи, які їх замінюють, а також будь-які інші особи [1030, с. 170; 1124, с. 106].

Вище неодноразово зверталася увага на суттєві недоліки ст. 150-1 у контексті її співвідношення із ст. 304 (у частині відповідальності за втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом) КК України. Одним із таких недоліків є підхід законодавця щодо визначення суб'єкта розглядуваного посягання. М.І. Хавронюк та Д.О. Калмиков у зв'язку з цим слушно підкреслюють, що досі немає відповіді на запитання про те, чому в ст. 304 КК вчинення злочину «батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього», є кваліфікуючою ознакою, яка значно підвищує кримінальну караність вчиненого, а в ст. 150-1 КК ця ознака є конструктивною, а за вчинення цього злочину «батьками або особами, які їх замінюють» передбачено значно м'якше покарання, ніж за його вчинення «щодо чужої малолітньої дитини» [1104, с. 46]. Цей недолік є ще одним аргументом на користь переконливої позиції вказаних авторів, які виступають за виключення ст. 150-1 з КК України і удосконалення у зв'язку з цим ст. 304 КК України.

Питання про суб'єкт *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги* у науці кримінального права вирішується неоднозначно. Переважна більшість дослідників визнає, що суб'єкт цього злочину спеціальний. Так, М.І. Хавронюк зазначає, що ним може бути тільки лікар-психіатр, який відповідно до встановленого законодавством України порядку, одноосібно чи у складі комісії, приймає рішення про поміщення особи у заклад з надання психіатричної допомоги [783, с. 456]. Зазначену позицію поділяють також М.І. Бажанов [654, с. 79], А.О. Байда [179, с. 586], В.І. Борисов [220, с. 607; 221, с. 8; 657, с. 92; 664, с. 121], І.А. Вартилицька [574, с. 117; 782, с. 351], Т.В. Варфоломеева [781, с. 389], С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов [454, с. 116, 117], М.Й. Коржанський [629, с. 175; 631, с. 103], Я.Г. Лизогуб [651, с. 124], В.М. Підгородинський [653, с. 115], Є.Л. Стрельцов [665, с. 287], С.Д. Шапченко [779, с. 285; 902, с. 624] та інші вітчизняні науковці. Іншу точку зору займають автори Науково-практичного коментаря до КК України, підготовленого за редакцією М.О. Потебенька та В.Г. Гончаренка. У вказаному коментарі зазначено, що суб'єктом цього злочину є фізична осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років. Оскільки санкція обох частин ст. 151 КК України передбачає обов'язкове застосування до засудженого покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, у згаданому джерелі робиться уточнення, що суб'єктом аналізованого злочину «можуть бути, насамперед, особи, які є опікунами або піклувальниками потерпілого, а також працівники медичних закладів, члени лікарської експертної комісії тощо» [780, с. 124].

Необхідно зазначити, що питання про суб'єкт розглядуваного злочину активно дискутується в російській кримінально-правовій літературі. Значною мірою пов'язано це з наявністю в ч. 2 ст. 128 «Незаконна госпіталізація до медичної організації, яка надає психіатричну допомогу в стаціонарних умовах» КК РФ такої кваліфікуючої ознаки, як використання винним свого службового становища, а також з тим, що санкція ч. 1 вказаної статті не передбачає покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Зважаючи на це, Л.Л. Кругліков пише: «Питання про суб'єкт злочину спірне.

Відштовхуючись від змісту ч. 2 ст. 128, де кваліфікуючою обставиною визнано використання винним свого службового становища, слід прийти до висновку, що суб'єктом діяння, описаного в ч. 1 цієї статті, є будь-яка приватна особа. Адже незаконно помістити на лікування без використання службового становища особа, яка його займає, не може. Відповідно, суб'єктом незаконного поміщення в стаціонар може бути і близький родич, який виявляє ініціативу та наполегливість у помещенні, скажімо, батька в психіатричний стаціонар й викривляє лікарю картину захворювання, поведінку потерпілого» [1048, с. 96]. Думку про те, що суб'єктом розглядуваного діяння є будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, поділяють також К.В. Авдеева [3, с. 121], Т.М. Ануфрієва [99, с. 113], С.В. Бородін [1051, с. 81], О.В. Волкова [353, с. 118], Т.В. Долголенко [471, с. 125], В.І. Зубкова [533, с. 210], А.І. Казаміров [557, с. 114], С.В. Науменко [785, с. 109], А.В. Наумов [786, с. 119], С.І. Нікулін [1049, с. 331], С.М. Потапкін [893, с. 199], І.В. Хапугіна [1105, с. 186], К.Ф. Шергіна [1087, с. 385] та ін. При цьому одні автори за ч. 1 ст. 128 КК РФ пропонують кваліфікувати лише дії осіб, які не є лікарями-психіатрами (наприклад, родичів чи сусідів потерпілої особи), інші ж пропонують кваліфікувати за цією частиною також дії лікарів-психіатрів, тоді як за ч. 2 ст. 128 суб'єктами визнають осіб, котрі домагаються незаконної госпіталізації потерпілого з використанням свого службового становища (наприклад, головного лікаря психіатричної лікарні). На переконання А.О. Жинкіна, необхідно розмежовувати поняття «госпіталізація» і «поміщення» до закладу з надання психіатричної допомоги. З його точки зору, «помістити людину в стаціонар може набагато ширше коло осіб, аніж коло тих, хто може здійснити госпіталізацію. Так, помістити в психіатричну лікарню, тобто фактично доставити особу в приймальний покій, можуть близькі, в тому числі родичі, законні представники, сусіди, працівники правоохоронних органів тощо. Процедура ж госпіталізації є більш вузько специфічною, має фактичні та юридичні підстави. <...> за своєю правовою природою госпіталізація особи є нічим іншим, як правозастосовною процедурою, тоді як фактичне помещення особи в медичну організацію може здійснюватись як в межах здійснення вказаної процедури, так і поза правозастосовним процесом. При

цьому злочинними можуть визнаватися порушення, допущені як в ході госпіталізації, так і при поміщенні особи в медичний заклад» [501, с. 83–84]. З огляду на наведені міркування А.О. Жинкін запропонував відмежувати у ст. 128 КК РФ відповідальність осіб, що вчинили дії, спрямовані на незаконне поміщення в медичну організацію, і осіб, які незаконно госпіталізували потерпілого [501, с. 84]. Суб'єкт злочину за ч. 1 пропонованої вказаним автором нової редакції статті, яка передбачає відповідальність за розглядуване діяння, загальний – будь-які особи, які не відносяться до медичного персоналу. Частина 2 ст. 128, на думку А.О. Жинкіна, має передбачати відповідальність лікарів, які приймають участь в незаконній госпіталізації і в кінцевому підсумку приймають колегіальне рішення про госпіталізацію потерпілого. За ч. 3 ст. 128 суб'єктами слід визнавати осіб, котрі домагаються незаконної госпіталізації з використанням свого службового становища [501, с. 85].

На наш погляд, має рацію Ю.М. Аргунова, яка зазначає: міркування про те, що суб'єкт розглядуваного злочину загальний, ґрунтуються не на правовому, а на побутовому уявленні про процедуру «поміщення» в заклад з надання психіатричної допомоги. Дослідниця пише: «Коли люди кажуть: “Я помістив свою сестру (матір, доньку) в лікарню”, то під цим зазвичай мають на увазі, що вони виявили ініціативу. Зрозуміло, що насправді таке поміщення здійснив лікар, а не вони. Як би не старались будь-які “зацікавлені особи” “помістити” свого родича в палату психіатричного стаціонару, зробити це їм не вдасться» [100]. Ілюстрацією до сказаного може слугувати такий приклад із судової практики: Вишгородський районний суд Київської області встановив, що Особа-1, маючи на меті незаконно позбавити свободи Особу-2, шляхом обману переконав свого знайомого Особа-3 у тому, що Особа-2, яку перед тим він привів у безпорадний стан, страждає на психічний розлад, а тому згодом він *помістить її в психіатричну лікарню для лікування* (до цього ж просив Особу-3 перевезти непритомну жінку в сільську місцевість «на тимчасове проживання») [274]. Очевидно, що Особа-1 висловив спрощене («побутове») бачення процедури поміщення Особи-2 до закладу з надання

психіатричної допомоги, маючи, мабуть, на увазі, що прагне домогтися прийняття лікарями-психіатрами рішення про її госпіталізацію до такого закладу.

Вважаємо, що підстав для розмежування понять «*госпіталізація* до закладу з надання психіатричної допомоги» і «*поміщення* до закладу з надання психіатричної допомоги» немає. По суті, до такого висновку дійшов й сам А.О. Жинкін. З'ясувавши семантичне значення вказаних слів, дослідник вимушений був визнати, що *госпіталізація* – не що інше, як «*поміщення* в лікарню, госпіталь для лікування» [501, с. 83]. Такий висновок, однак, апріорі суперечив його міркуванням, з огляду на що А.О. Жинкін відкинув його й сформулював наведене вище бачення вирішення проблеми. Госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги справді передбачає наявність відповідних підстав та спеціальну процедуру, про що детально йшлося вище, однак це не означає, що *госпіталізації* до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно протиставляти *поміщення* до вказаного закладу, яке начебто може бути здійснене будь-якою особою й без дотримання встановленої процедури. Інакше кажучи, як би ми не називали розглядувану дію – госпіталізацією чи поміщенням – здійснити її може лише спеціальний суб'єкт – лікар-психіатр, а не будь-яка зацікавлена особа. Заміна в ст. 128 КК РФ терміна «поміщення» терміном «госпіталізація» видається виправданою і пов'язана, вочевидь, з прагненням законодавця забезпечити однаковість термінології в законодавстві.

Вирішуючи питання про суб'єкт злочину, передбаченого ст. 151 КК України, на наш погляд, потрібно виходити з особливостей об'єктивної сторони даного складу. Аналіз положень Закону України «Про психіатричну допомогу» спонукає до висновку, що дії з поміщення (госпіталізації) особи до закладу з надання психіатричної допомоги може вчинити лише спеціальний суб'єкт, який наділений правом прийняти рішення про госпіталізацію особи до такого закладу. Йдеться про лікаря-психіатра, який діє як одноосібно, так і в складі комісії лікарів-психіатрів.

На те, що суб'єктом розглядуваного діяння є спеціальний суб'єкт, вказують також санкції ст. 151 КК України, в яких передбачено, зокрема, покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Родичі, законні представники, сусіди та інші так чи інакше зацікавлені особи, які ініціювали процес госпіталізації завідомо психічно здорової особи, іншим чином сприяли незаконній госпіталізації її до закладу з надання психіатричної допомоги, на наше переконання, мають підлягати відповідальності як співучасники даного злочину [див. також: 28, с. 119; 485, с. 167; 536; 570, с. 127; 574, с. 118; 737, с. 207; 782, с. 351; 791, с. 377; 882, с. 442; 984, с. 155]. Водночас випадки примусового доставлення потерпілого зазначеними вище особами до закладу з надання психіатричної допомоги за наявності відповідних підстав мають бути кваліфіковані за ст. 146 КК України.

Особи, які виконують управлінські функції в закладах з надання психіатричної допомоги (зокрема, завідувач відділення, головний лікар тощо) і використовують своє службове становище для вчинення розглядуваного злочину (наприклад, шляхом надання вказівок безпосереднім його виконавцям), на наш погляд, не госпіталізують в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорову особу, а є співучасниками цього злочину – організаторами, підбурювачами чи пособниками. Видається, має рацію О.Є. Амосов, коли зазначає, що «особа, яка виконує управлінські функції в психіатричних стаціонарах, може бути виконавцем даного злочину, але лише як лікар-психіатр, який розглядається у відриві від займаної ним адміністративної посади» [28, с. 124].

Суддя, що ухвалив завідомо неправосудне рішення, яким задовольнив заяву представника закладу з надання психіатричної допомоги про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, має підлягати відповідальності за ст. 375 КК України. Навряд чи можна погодитись з науковцями, які вважають, що відповідні дії судді слід кваліфікувати за статтею про незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги [570, с. 127; 982, с. 253; 1105, с. 186], адже суддя приймає рішення не про поміщення (госпіталізацію) особи до зазначеного закладу, а про задоволення заяви представника вказаного закладу про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку (ст. 342 Цивільного процесуального кодексу України) [1122]. Так само не можемо погодитись з пропозицією кваліфікувати ухвалення суддею вказаного вище завідомо

неправосудного рішення за сукупністю статей 151 та 375 КК України [678, с. 13; 1048, с. 97]. На наш погляд, відповідні дії судді повністю охоплюються ст. 375 КК, яка передбачає відповідальність за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Кваліфікація вчиненого за сукупністю вказаних злочинів означатиме, що особа двічі притягатиметься до кримінальної відповідальності за один і той же злочин [див. також: 737, с. 208–209].

Суб'єкт *примушування до шлюбу* загальний. З огляду на специфіку вказаного діяння вважаємо за можливе погодитись з М.І. Хавронюком, який вважає, що зазвичай суб'єктом цього злочину є особа, яка має сімейну владу над потерпілою особою (зокрема, батько чи мати) [783, с. 457].

2.4. Суб'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи

Суб'єктивна сторона *незаконного позбавлення волі або викрадення людини* характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що вона не має права позбавляти свободи чи викрадати іншу людину, однак бажає це зробити. Натомість ставлення особи до тяжких наслідків незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 3 ст. 146 КК України) може бути лише необережним.

Законодавці деяких зарубіжних держав (зокрема, Данії (ч. 3 § 261), Нідерландів (ст. 283) і Фінляндії (ст. 6 глави 25) передбачають відповідальність не лише за умисне незаконне позбавлення свободи, а й за позбавлення свободи, вчинене з необережності. Відповідний досвід навряд чи заслуговує на запозичення, оскільки зазначене діяння, на наш погляд, не характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки.

Мотиви та мета винної у вчиненні вказаного діяння особи можуть бути різними. Водночас О.О. Володіна зазначає, що якщо метою при незаконному позбавленні волі є саме позбавлення потерпілого свободи, то у разі викрадення людини винний не прагне до досягнення такої мети (яскравим прикладом цього, на думку дослідниці, слугують випадки викрадення малолітніх з метою їх виховання у зв'язку з неможливістю мати власних дітей, коли дитині надаються сприятливі умови для

одержання всебічного розвитку і виховання, вона оточена турботою) [355, с. 137]. Вище неодноразово зазначалося, що викрадення людини хоч і характеризується певними особливостями, все ж є різновидом незаконного позбавлення особистої свободи. Крім того, як видається, позбавлення потерпілого свободи при вчиненні незаконного позбавлення волі здебільшого також є лише проміжковою метою; кінцева ж мета вказаного посягання зазвичай полягає в іншому (приміром, у тому, аби примусити особу до виконання цивільно-правового зобов'язання).

Із суб'єктивної сторони *насильницьке зникнення* характеризується умисною формою вини. З точки зору М.І. Хавронюка, умисел може бути як прямим, так і непрямим [783, с. 440]. Зазначена позиція видається дискусійною. Оскільки насильницьке зникнення є злочином з формальним складом, вважаємо, що вчинити його можна лише з прямим умислом.

Суб'єктивна сторона *захоплення заручників* характеризується прямим умислом. Ставлення особи до тяжких наслідків вказаного діяння (ч. 2 ст. 147 КК України) може бути лише необережним.

Обов'язковою ознакою складу захоплення заручників, що відрізняє цей злочин від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, є спеціальна мета, з якою вчиняється суспільно небезпечне діяння – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Слід, таким чином, підкреслити, що саме по собі захоплення або тримання особи як заручника виступає не метою винного, а засобом досягнення мети. Невстановлення вказаної мети виключає кваліфікацію за ст. 147 КК України. У той же час у правозастосовній практиці іноді трапляються випадки ігнорування спеціальної мети при кваліфікації розглядуваного діяння [див. дет.: 88, с. 272–273].

М.О. Акімов вважає, що спонукання винною особою адресатів вимог до вчинення чи утримання від вчинення якихось дій іманентно притаманне захопленню заручників, виражає його сутність і має бути визнане обов'язковою складовою його об'єктивної сторони. Тому, на переконання цього науковця, у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України словосполучення «з метою спонукання» слід замінити

словосполученням «поєднане із спонуканням» [19, с. 9]. З такою точкою зору не можна погодитись, оскільки, як слушно зазначає Л.П. Брич, вказана пропозиція обумовлена нехтуванням різниці у змісті ознак об'єктивної та ознак суб'єктивної сторони; має місце логічна помилка – ототожнення мети як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину і того, в чому полягає реалізація цієї мети, що є проявом об'єктивної сторони [232, с. 141, 146].

Важливою ознакою, яка дозволяє розмежувати захоплення заручників та незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є те, що при захопленні або триманні особи як заручника мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії стосується адресатів, коло яких визначене у ч. 1 ст. 147 КК України. Натомість у разі незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого, скажімо, з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 146 КК), вимога сплати викупу пред'являється лише потерпілому. Таким чином, виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК, дії з незаконного позбавлення волі або викрадення людини, за яких винний висуває вимоги не самому потерпілому, а, приміром, його родичам, слід кваліфікувати як захоплення або тримання особи як заручника.

Визначення вітчизняним законодавцем кола адресатів, яких стосується мета спонукання вчинити будь-яку дію чи утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника, не можна визнати вдалим. Нагадаємо, що у ч. 1 ст. 147 КК України такими адресатами визнані родичі затриманого, державна або інша установа, підприємство чи організація, фізична або службова особа. Натомість у ст. 1 Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників серед адресатів примушення до здійснення чи утримання від здійснення будь-якого акту як умови звільнення заручника значаться держава, міжнародна міжурядова організація, будь-яка фізична, юридична особа або група осіб. Недоліком вітчизняного кримінального законодавства є насамперед те, що воно не згадує прямо про державу як таку (у ч. 1 ст. 147 йдеться тільки про державну установу, підприємство чи організацію), а також про групу осіб (хоча цілком можливою є ситуація, коли вимоги висуваються незареєстрованому об'єднанню, котре не відповідає вимогам юридичної особи). Крім того, родичі затриманого, зрозуміло, є фізичними особами, а тому

виокремлювати їх навряд чи доцільно. У зв'язку з цим вважаємо, що коло адресатів у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України слід привести у відповідність до положень зазначеної конвенції, вказавши у диспозиції цієї норми на державу, міжнародну організацію, будь-яку фізичну чи юридичну особу або групу осіб¹. Відповідним чином коло адресатів визначене, приміром, у ч. 1 ст. 244 КК Киргизстану, ч. 1 ст. 280 КК Молдови, ч. 1 ст. 162 КК Португалії, ч. 1 ст. 181 КК Таджикистану. Зазначимо також, що такий перелік адресатів був наведений у ч. 1 ст. 123-1 попереднього КК України.

Виходячи з викладеного вище, диспозицію ч. 1 ст. 147 КК України вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

«1. Захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання держави, міжнародної організації, будь-якої фізичної, юридичної особи або групи осіб до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника».

У розглядуваному контексті необхідно звернути увагу також на визначення кола адресатів, яких стосується спонукання вчинити будь-яку дію або утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника, у ст. 349 і ст. 349-1 КК України, в яких передбачено відповідальність відповідно за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника і за захоплення журналіста як заручника. У ст. 349 такими адресатами є державна чи інша установа, підприємство, організація або службова особа, а у ст. 349-1 – сам журналіст, який захоплений в заручники. Вважаємо, що наведене у диспозиції ст. 349-1 КК України формулювання не відповідає розумінню захоплення заручника, що міститься в Міжнародній конвенції про боротьбу із захопленням заручників (ст. 1), оскільки мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення певної дії має бути адресована не заручнику, як вказано у ст. 349-1, а третій стороні.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує поширеність ситуації, за якої особа реалізує наявну в неї мету, що є обов'язковою ознакою розглядуваного злочину, – висуває певні вимоги до вказаних у ч. 1 ст. 147 КК України адресатів в

¹ Можливим варіантом вирішення окресленої проблеми є вказівка в диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України на те, що мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника стосується третьої сторони.

якості умови звільнення заручника. На практиці, як правило, має місце висунення майнових вимог до родичів заручника. У зв'язку з цим виникає питання про необхідність чи відсутність необхідності кваліфікації за сукупністю із ст. 189 КК України, яка передбачає відповідальність за вимагання. Виходячи з тексту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України, можна зробити висновок, що реалізація цієї мети (висунення вимог майнового характеру) перебуває за межами об'єктивної сторони даного складу злочину. Тому в разі захоплення або тримання особи як заручника і висунення майнових вимог до родичів потерпілого вчинене повною мірою не охоплюється цим складом злочину. Так само вчинене повністю не охоплюється основним та кваліфікованими складами вимагання (ст. 189 КК України), оскільки ними не передбачена така ознака, як незаконне позбавлення волі. Л.П. Брич слушно зазначає, що «мета, яка названа як ознака суб'єктивної сторони складу злочину, не охоплює і не може охоплювати її ж реалізацію, що є проявом об'єктивної сторони іншого складу злочину. Ці поняття позначають різні явища реальної дійсності. Мета – це прагнення особи вчинити певне діяння чи досягти певних наслідків. Але її не можна ототожнювати з цим діянням чи наслідками» [230, с. 230; 232, с. 154]. Таким чином, можна зробити висновок, що реалізація мети захоплення або тримання особи як заручника перебуває за межами об'єктивної сторони цього складу злочину, а тому у разі висунення майнових вимог до родичів потерпілого необхідною є кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених статтями 147 і 189 КК України.

Суб'єктивна сторона *підміни дитини* характеризується прямим умислом і корисливими або іншими особистими мотивами. Вказівка в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви виключає необережну форму вини в аналізованому злочині. Більше того, з огляду на те, що склад підміни дитини сконструйований законодавцем як формальний, умисел тут може бути лише прямим. Вчиняючи це діяння, особа усвідомлює, що підміняє одну дитину іншою і бажає цього.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони розглядуваного злочину є корисливі або інші особисті мотиви. Корисливі мотиви полягають у прагненні винного до збагачення, означають, що суб'єкт злочину прагне одержати внаслідок

підміни чужої дитини матеріальну вигоду у будь-якій формі або ж позбутися матеріальних витрат. Інші особисті мотиви можуть бути низькими (помста, ревнощі, заздрість тощо) або благородними (приміром, підміна приреченої на смерть тяжко хворої дитини в інтересах її матері на здорову дитину, від якої відмовилась мати останньої). На наш погляд, варто погодитись з М.І. Хавронюком, який вважає, що в другому випадку, зважаючи на надзвичайно специфічний етичний бік справи, може йтися про відсутність суспільної небезпеки діяння через малозначність [652, с. 84; 784, с. 369].

У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на недоцільність вказівки у диспозиції досліджуваної статті на мотиви вчинення підміни дитини. Так, Г.А. Решетнікова слушно вказує на те, що законодавець відзначає особливості мотиву злочину передовсім у тих випадках, якщо з цими особливостями безпосередньо пов'язане визначення суспільної небезпеки злочинного діяння; інакше кажучи, коли в цих особливостях виражається основна властивість діяння, його суспільна небезпечність. У зв'язку з цим дослідниця ставить запитання: чи стає це діяння злочинним тільки тому, що особа, яка його вчиняє, керується корисливими або іншими мотивами? Відповідь однозначна: ні. У зв'язку з цим, на її думку, критерієм криміналізації тут мають бути не певні мотиви, а саме діяння – підміна дитини [939, с. 11, 30–31]. Подібні аргументи наводять також А.Р. Акієв [10, с. 8, 19; 11, с. 143–145], А.А. Гордейчик [405, с. 21], Н.В. Гуль [424, с. 9–10, 18], Д.Л. Гулякевич [425, с. 191; 426, с. 35–36], Є.В. Даценко [440, с. 11] та інші науковці. На наше переконання, злочинною має визнаватись будь-яка підміна чужої дитини, незалежно від мотивів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви. У той же час варто погодитись з Є.В. Даценком, який пропонує посилити відповідальність за підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів [440, с. 11, 15, 16]. На наш погляд, підвищений ступінь суспільної небезпеки підміни дитини, вчиненої з корисливих мотивів, пов'язаний з морально-психологічною деформацією особистості суб'єкта такого злочину, з грубим порушенням ним важливих прав інших осіб заради задоволення власних матеріальних потреб. Натомість

доповнювати розглядувану статтю такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення підміни дитини з інших особистих мотивів, що її також пропонує вказаний автор, потреби немає, оскільки, на наш погляд, відповідні мотиви мають місце в будь-якому випадку.

На підставі викладеного можемо запропонувати нову редакцію диспозиції ч. 1 ст. 148 КК України: «*1. Умисна підміна чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною*».

Суб'єктивна сторона *торгівлі людьми* характеризується прямим умислом. Особа усвідомлює суспільно небезпечний характер вчинюваного нею діяння і бажає вчинити дії, які утворюють об'єктивну сторону торгівлі людьми.

Для таких форм розглядуваного злочину як вербування, переміщення, переховування, передача і одержання людини обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є *мета експлуатації* людини.

Зауважимо, що в науковій літературі неодноразово пропонувалося виключити вказівку на мету експлуатації з диспозиції статті, яка передбачає відповідальність за торгівлю людьми. До такого висновку дійшли, зокрема, К.В. Авдєєва [4, с. 12], Б.Р. Бухорієв [241, с. 16], С.В. Громов [419, с. 9, 17, 23–24; 420, с. 10, 100–101, 112–113], К.В. Євстіфєєва [486, с. 92–93], Л.Ю. Єгорова [487, с. 10, 23], Д.Я. Зайдієва [510, с. 99, 116–117], Ф.М. Кадніков [556, с. 10, 18], О.О. Кислова [578, с. 168–168], О.Б. Кургузкіна [695, с. 38], Я.Г. Лизогуб [712, с. 123; 714, с. 71], В.М. Підгородинський [867, с. 13, 15–16], Є.М. Полянська [884, с. 39], М.С. Рахімов [935, с. 104–105], О.С. Степанюк [1004, с. 623], А.І. Тукубашева [1037, с. 16–17] та Є.Є. Шалімов [1133]. При цьому окремі з цих авторів вважають за доцільне визнати мету експлуатації обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за торгівлю людьми [403, с. 26; 487, с. 10, 23; 867, с. 16; 983, с. 20; 1004, с. 623]. Вказані та інші дослідники апелюють до того, що: 1) наявність мети експлуатації на практиці складно доказувати, тоді як відмова від вказівки на зазначену мету відкриває ширші можливості для притягнення до відповідальності осіб, які укладають угоди щодо людини [419, с. 17; 420, с. 10, 100–101; 867, с. 12, 15; 1037, с. 16]; 2) в багатьох випадках торгівлі людьми (насамперед дітьми) торговці не переслідують мету їхньої

експлуатації, що фактично залишає такі випадки безкарними [695, с. 38; 867, с. 16; 1004, с. 623]; 3) мету експлуатації людини переслідує лише одержувач (або ж покупець) людини, тоді як інші особи, які здійснюють вербування, переміщення, переховування та передачу потерпілого, такої мети зазвичай не переслідують; вони зацікавлені в матеріальній або іншій вигоді, яка не завжди пов'язана з експлуатацією людини [486, с. 92–93; 510, с. 116–117; 747, с. 16; 935, с. 104].

Наведені аргументи не видаються достатньо переконливими. Наявність мети експлуатації у ряді випадків (передусім тоді, коли потерпілих експлуатувати не встигли) дійсно складно доказувати, однак цей факт, як видається, не може свідчити про необхідність відмови від вказівки на неї в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України. Вважаємо, що вказівка на мету експлуатації дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально караними не є [див. також: 240]. Приміром, найом (вербування) людей на роботу сам по собі не є протиправним, таким він стає лише у разі, якщо вчинений з метою експлуатації та з використанням перерахованих у зазначеній нормі способів.

Торговці людьми справді не завжди переслідують мету експлуатації. Як зазначалося вище, стосується це власне торгівлі людиною (тобто її купівлі-продажу), а також такої вилученої зі ст. 149 КК України форми розглядуваного злочину, як здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина. Однак для випадків купівлі-продажу людини (скажімо, купівлі-продажу немовляти для подальшого усиновлення) законодавець й сьогодні не вимагає наявності мети експлуатації. Що стосується іншої угоди щодо людини, то вище нами підкреслювалася необхідність повернення цієї форми торгівлі людьми до ст. 149 КК України. Як і у випадку з купівлею-продажем людини, відповідальність за будь-яку іншу угоду щодо людини має наставати незалежно від наявності мети експлуатації.

Особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажають отримати завдяки своїм діям. Важливо, однак, розуміти, що вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т. д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи. Саме тому вони й використовують перераховані у

ч. 1 ст. 149 КК України способи вчинення даного злочину. Скажімо, особа змушена вдатися до обману для того, аби завербувати людину, оскільки розуміє, що якщо та знатиме про всі подробиці майбутньої роботи, то не погодиться на неї. Необхідно підкреслити, що винний у вербуванні, переміщенні, переховуванні чи передачі (а іноді й в одержанні) людини зазвичай має мету не особисто експлуатувати потерпілого, а отримати певні кошти чи іншу вигоду завдяки зацікавленості інших осіб у експлуатації людини. Йдеться, таким чином, про отримання матеріальної чи іншої вигоди шляхом забезпечення можливості експлуатації людини іншими особами. Отже, мета винної особи має комплексний (складний) характер. З одного боку, особа бажає таким шляхом отримати певну вигоду, з іншого ж – усвідомлює, що людину експлуатуватимуть інші особи, котрі й надають їй цю вигоду за виконану «роботу». Вольове зусилля винного спрямоване на експлуатацію потерпілого (це вольове зусилля можна виразити таким запитанням: «Чи хочеш ти, аби людину експлуатували? Якщо не хочеш, то для чого тоді її вербуєш, переміщаєш і т. д.?»), яка є кінцевою метою зазначених вище дій. Вочевидь, саме це малося на увазі, коли у міжнародних актах, а відтак і в національному кримінальному законі, вказувалось на обов'язкову мету експлуатації людини. Вважаємо, мають рацію В.І. Борисов та В.А. Козак, які зазначають, що «для наявності складу злочину досить, якщо винний усвідомлював цю мету та діяв заради її досягнення» [223, с. 22; 224, с. 161; 657, с. 95; 664, с. 115]. Зауважимо також, що у судовій практиці зазначений момент проблем не викликає.

Варто ще раз підкреслити, що відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з метою її експлуатації. Мають рацію дослідники, які зазначають, що коли продавець передає людину покупцеві, він достеменно не знає, як покупець надалі використовуватиме «живий товар», а може лише з більшою чи меншою вірогідністю припускати це [420, с. 100; 783, с. 445; 1037, с. 16–17]. Те саме, до речі, стосувалося й здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, тобто тієї форми торгівлі людьми, яку законодавець безпідставно вилучив зі ст. 149 КК України у 2018 р. Разом з тим у кримінально-правовій літературі [419, с. 23; 420, с. 92–93; 538, с. 19; 539, с. 90; 629, с. 173; 782,

с. 342; 1138, с. 65] та судовій практиці [300; 301] трапляються помилки, коли мета експлуатації людини сприймається як обов'язкова для всіх зазначених у ч. 1 ст. 149 КК України форм даного злочину. Для прикладу, Личаківський районний суд м. Львова, встановивши, що Особа-4 безоплатно передала свою новонароджену дитину громадянину Німеччини для подальшого удочеріння, зазначив, що діяння, пов'язані з торгівлею людьми або іншою незаконною угодою щодо людини, підлягають кваліфікації за ст. 149 КК України лише тоді, коли вони вчинені з метою експлуатації. Оскільки стороною обвинувачення не було надано жодних доказів наявності в обвинувачених мети експлуатації, а під час судового розгляду встановлено, що удочеріння дитини не переслідувало мети наживи, суд перекваліфікував вказане діяння з ч. 3 ст. 149 на ч. 2 ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння), вчинені за попередньою змовою групою осіб) КК України [301].

Конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України дійсно може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною. З одного боку, торгівля людиною відділена від інших форм розглядуваного злочину словосполученням «а так само». З іншого ж – уточнення про те, що з метою експлуатації вчиняється лише вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, міститься після перерахування всіх можливих форм даного злочину. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що при визначенні торгівлі людьми в міжнародних актах вказівка на мету експлуатації міститься перед переліком конкретних форм цього злочину. Таким же у своїй більшості є й вивчений автором зарубіжний досвід формулювання диспозиції відповідної норми. Як видається, зазначений досвід може бути корисним і для вітчизняного законодавця.

Здійснений раніше аналіз [88, с. 281–282] дозволяє дійти висновку, що ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду.

В.І. Коваленко слушно зазначає, що в механізмі експлуатації примушування є одним із обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості

інструменту забезпечення експлуатації, причому таке примушування може здійснюватись різними способами [587, с. 65].

О.Б. Мізуліна [746, с. 97–98], а також деякі інші автори, не виокремлюють таку ознаку експлуатації людини як корисливість. Натомість інші науковці (зокрема, В.І. Коваленко [587, с. 65], А.М. Орлеан [820, с. 42–43], Г.Т. Пачулія [854, с. 166]) вважають, що корисливий характер (отримання особою вигоди, наживи) є однією з визначальних властивостей експлуатації, заради якої вона й здійснюється. Здійснений аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що експлуатація людини дійсно зазвичай вчиняється з корисливих мотивів. Разом із тим в окремих випадках не виключаються й інші спонукання. Так, наприклад, А.А. Небитов слушно вказує на те, що сексуальна експлуатація може здійснюватись не лише з метою одержання прибутку, а й з метою задоволення власних сексуальних потреб [800, с. 114; див. також: 595, с. 61].

У зв'язку з викладеним найбільш оптимальним видається визначення експлуатації людини, що його запропонував А.М. Орлеан. На його переконання, експлуатація людини є корисливим (уточнимо: як правило) протиправним використанням іншої людини [820, с. 44].

У ч. 1 примітки до ст. 149 КК України вказано, що під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо. Наведене розуміння експлуатації людини загалом відповідає міжнародним стандартам, зокрема визначенням експлуатації, передбаченим Палермським протоколом та Конвенцією Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Наприклад, у вказаній конвенції зазначено, що експлуатація включає в себе, принаймні, експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації,

примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів [621].

Перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, а також у згаданих вище міжнародно-правових актах, не є вичерпним. Можливими, таким чином, є й інші форми експлуатації людини. Приміром, має рацію М.І. Хавронюк, на думку якого, за ст. 149 КК України слід кваліфікувати торгівлю людьми, вчинену з метою трансплантації не лише органів, а й тканин людини або з метою вилучення крові у людини-донора [783, с. 447].

З-поміж усіх перерахованих у примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації людини найбільше питань виникає стосовно сексуальної експлуатації. Пов'язано це з тим, що законодавець, по-перше, вказує на «всі форми сексуальної експлуатації», не конкретизуючи, про які саме форми йдеться, по-друге, виокремлює як окрему форму експлуатації людини використання в порнобізнесі.

Ні в кого із учених не виникає сумнівів у тому, що до сексуальної експлуатації потрібно відносити експлуатацію проституції. В якості конкретного різновиду сексуальної експлуатації експлуатацію проституції називають й згадані вище міжнародно-правові акти, а також, для прикладу, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. [616]. Зауважимо також, що експлуатація проституції є не тільки найпоширенішою формою сексуальної експлуатації, а й найпоширенішою метою, з якою вчиняється торгівля людьми.

Разом із тим зводити сексуальну експлуатацію до використання заняття особою проституцією, як це роблять окремі дослідники [383, с. 7, 12; 712, с. 112; 920, с. 156], не можна. У кримінально-правовій літературі серед інших форм сексуальної експлуатації часто називають використання людини в порнобізнесі. Зазначену позицію займають, зокрема, І.С. Аліхаджієва [26, с. 159], М.Ю. Буряк [240, с. 202], Т.А. Воєнна [348, с. 77], А.П. Дьяченко [484, с. 22], І.Д. Ізмайлова [538, с. 11, 20], Л.В. Іногамова-Хегай [540, с. 46; 541, с. 90–91], О.В. Костилова [643, с. 69], С.В. Крапівін [645, с. 159], О.М. Курилова [696, с. 17], Р.Я. Мамбетов [735, с. 23], А.А. Небитов [797, с. 52; 800, с. 110, 234; 801, с. 47], А.М. Орлеан [820, с. 48, 327,

338, 339], Ю.П. Смирнов [983, с. 8], О.І. Чекмезова [1123, с. 26] та О.В. Швед [1137, с. 13]. Для такої позиції, на наш погляд, є достатні підстави. Під використанням у порнобізнесі прийнято розуміти одержання прибутку від протиправного залучення особи в якості виконавця (як актора, статиста тощо) до виготовлення з метою розповсюдження або збуту порнографії [800, с. 339]. А.А. Небитов слушно зазначає, що участь у створенні порнографічної продукції супроводжується не лише оголенням статевих органів, а й статевим актом та іншими діями сексуального характеру, які є сексуальною експлуатацією [797, с. 52; 800, с. 110]. У зв'язку з цим вважаємо, що виокремлення в примітці до ст. 149 КК України використання у порнобізнесі як окремої форми експлуатації людини є не зовсім коректним.

Серед інших форм сексуальної експлуатації дослідники називають: розпусні дії з дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим та деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо (М.І. Хавронюк [783, с. 445], В.О. Іващенко [547, с. 29]), утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство та інші подібні протиправні діяння (А.А. Небитов [797, с. 57; 800, с. 115, 234]), примусову вагітність, примусову стерилізацію, втягнення дитини в будь-яку незаконну сексуальну діяльність, сексуальне зловживання з боку батьків, опікунів та законних представників (О.М. Курилова [696, с. 17], О.Б. Кургузкіна та Є.М. Полянська [695, с. 42; 884, с. 42]), використання людини в стриптиз-шоу, обернення людини в «наложника», використання сексуальної привабливості людини в рекламних цілях (Р.Я. Мамбетов [735, с. 23]).

На наш погляд, не всі перераховані дії слід зараховувати до форм сексуальної експлуатації. Так, приміром, навряд чи доцільно визнавати окремими формами сексуальної експлуатації утримання місць розпусти, звідництво та сутенерство, які тісно пов'язані з явищем проституції.

У примітці до ст. 149 КК України як окрему форму експлуатації людини законодавець називає примусову вагітність або примусове переривання вагітності. Як зазначалося вище, окремі дослідники примусову вагітність відносять до різновидів сексуальної експлуатації. На наш погляд, примусова вагітність є формою експлуатації, яка за своєю сутністю виходить за рамки сексуальної експлуатації,

оскільки стосується ширшого кола прав та інтересів людини. У зв'язку з цим вважаємо, що примусова вагітність, так само, як і примусове переривання вагітності, слушно виділені законодавцем як окремі форми експлуатації людини.

На думку Ф.М. Каднікова, різновидом сексуальної експлуатації слід вважати консумацію [556, с. 18], під якою прийнято розуміти роботу спеціальних працівників (як правило, привабливих дівчат), у функції яких входить стимулювання попиту на дорогі напої чи страви у відвідувачів барів, ресторанів та нічних клубів. Обов'язок дівчини, що займається консумацією, – зробити так, аби клієнт, проводячи час із нею, витратив якомога більше грошей, однак надання послуг сексуального характеру у її обов'язки не входить [623]. У зв'язку з цим варто погодитись з А.М. Орлеаном, на думку якого, примусова консумація цілком охоплюється поняттям примусової праці або примусового надання послуг [818, с. 35–36; 820, с. 299; 828, с. 33]. Варто, утім, зазначити, що під приводом зайняття консумацією дівчат вербують здебільшого для подальшої сексуальної експлуатації.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини викликає менше труднощів. Так, у ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю під примусовою працею розуміється будь-яка робота чи служба, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою певного покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [618]. При цьому слід погодитись з А.М. Орлеаном, який підкреслює, що примусова праця настільки тісно межує, а іноді й переплітається з примусовими послугами, що розглядати ці поняття окремо недоцільно [820, с. 295]. Тому вітчизняний законодавець серед форм експлуатації людини обґрунтовано виокремлює таку, як «примусова праця або примусове надання послуг». Про те, що праця чи надання послуг є примусовими, може свідчити сукупність різних обставин: застосування до особи фізичного або психічного насильства, відсутність трудової угоди, обмеження свободи пересування особи у вільний від роботи час, відібрання в особи паспорта на період її роботи, утримання частини заробітної плати або невиплата її взагалі, погроза видати працівника, який нелегально перебуває на території країни, органам влади тощо [818, с. 35; 820, с. 296–297; 1163, с. 53–54, 60]. Приміром, Щорський районний суд

Чернігівської області вказав, що факт експлуатації потерпілих підтверджується тим, що «вони змушені були працювати, терпіти дискомфортні умови проживання та харчування, оскільки не мали змоги залишити об'єкт і поїхати додому, бо у них були відсутні на це кошти. Звернутися до правоохоронних органів РФ вони боялись, адже працювали нелегально. На це і розраховували обвинувачені та свідомо не вживали заходів для повернення потерпілих на їх прохання додому» [341].

На думку деяких дослідників, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом є формою трудової експлуатації [492, с. 98]. Різновидом примусової праці чи послуг примусове жебракування визнають грецький (ч. 5 ст. 323А), литовський (ч. 1 ст. 147), норвезький (ч. 1 ст. 257) та словацький (ч. 1 § 179) законодавці. Вважаємо, що для примусового жебракування властиві характерні особливості (йдеться про примушування до випрошування грошей та інших матеріальних цінностей), які схиляють до думки про обґрунтованість виділення його в окрему форму експлуатації людини.

Рабство у Конвенції про рабство (ст. 1) визначено як становище чи стан людини, стосовно якої здійснюються повноваження права власності або деякі з них [619]. До звичаїв, подібних до рабства, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (ст. 1), відносить: боргову кабалу; кріпацький стан; будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі; будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці [469]. Залучення в боргову кабалу у зазначеній конвенції розглядається як поставлення особи в стан чи становище, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці чи праці залежної від неї особи, якщо належним чином визначена цінність виконуваної роботи не зараховується в

погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений [469].

Необхідно звернути увагу на те, що більшість звичаїв, подібних до рабства, перерахованих у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, уже знайшли своє відображення у переліку форм експлуатації, наведеному в примітці до ст. 149 КК України. Приміром, у вказаному переліку значиться така форма експлуатації як примусове одруження. Водночас до звичаїв, подібних до рабства, у конвенції віднесено будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі. Однією із форм експлуатації, зазначених у згаданому переліку, є примусова праця або примусове надання послуг. У той же час до звичаїв, подібних до рабства, віднесено будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці. Ще одним звичаєм, подібним до рабства, у конвенції визнано кріпацький стан, під яким слід розуміти таке користування землею, за якого користувач зобов'язаний за законом, звичаєм чи угодою жити й працювати на землі, що належить іншій особі, і виконувати певну роботу для такої іншої особи, або за винагороду або без такої, і не може змінити цей свій стан [469]. Разом з тим, на наш погляд, кріпацький стан значною мірою охоплюється такою формою експлуатації людини як примусова праця. Можемо, таким чином, зробити висновок, що у примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації фактично дублюються під різними назвами.

Що стосується боргової кабали, то залучення у неї вітчизняний законодавець визнав окремою формою експлуатації людини (при цьому відповідну логіку законодавця зрозуміти складно, адже у згаданій вище конвенції боргову кабалу визнано одним із звичаїв, подібних до рабства). Зазначимо також, що на практиці втягнення в боргову кабалу трапляється радше не як окрема форма експлуатації

людини, а як засіб примушування особи до сексуальної, трудової чи іншої експлуатації [269; 337; 908].

Підневільний стан, хоч згадка про нього як про окрему форму експлуатації людини і міститься в Палермському протоколі, по суті, нерозривно пов'язаний з рабством та звичаями, подібними до рабства. Так, у ч. 2 ст. 6 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, зазначено, що підневільний стан є результатом інститутів чи звичаїв подібних до рабства. В п. «b» ст. 7 даної конвенції вказано, що під «особою в підневільному стані» слід розуміти особу, яка перебуває в стані чи становищі, що виник внаслідок інститутів і звичаїв, подібних до рабства. Зрештою, на нерозривний зв'язок підневільного стану і рабства та звичаїв, подібних до рабства, вказує семантичне значення слова «підневільний». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови воно пояснюється так: «Який перебуває в неволі, у залежності від кого-небудь. Той, хто перебуває в залежності від кого-небудь, підвладний комусь» [256, с. 959]. Виходячи з викладеного, вважаємо, що виділення в примітці до ст. 149 КК України підневільного стану як окремої форми експлуатації людини є нелогічним і необґрунтованим.

На думку А.М. Орлеана, доцільно або взагалі відмовитись від трактування рабства як окремої форми експлуатації людини, або у примітці до ст. 149 КК України вказати на стан фактичного рабства, оскільки юридично рабство скасоване низкою міжнародних документів [820, с. 318, 323, 379]. Той факт, що рабство на сьогодні скасоване міжнародно-правовими документами, сумнівів не викликає. У цьому контексті варто, однак, звернути увагу на те, що і в Палермському протоколі, і в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми рабство названо серед форм експлуатації людини. Ці акти, зрозуміло, прийняті вже після юридичного скасування рабства, що, утім, не завадило визнати його формою експлуатації людини. У зв'язку з цим очевидним видається те, що йдеться у них саме про фактичне рабство. Фактичне рабство, на наш погляд, мається на увазі і в примітці до ст. 149 КК України.

Варто зауважити, що такі вказані в примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації людини як рабство або звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан у проаналізованій судовій практиці не трапилися жодного (!) разу. На наш погляд, пояснюється це тим, що «в чистому вигляді» зазначені форми експлуатації навряд чи взагалі трапляються. Зазвичай має місце сексуальна чи трудова експлуатація особи, що водночас може перебувати й у стані фактичного рабства чи в підневільному стані [див. дет.: 88, с. 290].

З огляду на викладене, вважаємо за можливе виключити рабство чи звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан з переліку форм експлуатації, наведеного у примітці до ст. 149 КК України. З іншого ж боку, варто мати на увазі, що пряма вказівка на рабство, звичаї, подібні до рабства, та підневільний стан як на форми експлуатації людини, задля яких вчиняється торгівля людьми, міститься в Палермському протоколі та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Згадується про них і в кримінальному законодавстві більшості держав світу (за винятком Австрії, Естонії, Італії, Португалії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та деяких інших). На наше переконання, збереження вказаних форм експлуатації у зазначеному переліку чи вилучення їх із нього навряд чи якимось чином позначиться на правозастосовній практиці.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини (вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусова вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах) у юридичній літературі особливих труднощів не викликає, а тому вважаємо за можливе не зупинятися на їх аналізі. Зауважимо також, що у проаналізованій судовій практиці серед вказаних форм експлуатації траплялися лише поодинокі випадки експлуатації у формі вилучення органів.

Здійснений раніше аналіз [88, с. 291–292] засвідчує, що *перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, порівняно із зарубіжними аналогами, є одним із найширших. До того ж він, на відміну від законодавства ряду держав, не є вичерпним.*

Необхідно підкреслити, що реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину, а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України [див. також: 231; 232, с. 150; 1085]. Так, якщо торгівля людьми була поєднана з подальшим втягненням потерпілої особи в заняття проституцією чи з примушуванням її до зайняття проституцією, відповідальність має наставати за статтями 149 і 303 КК України.

На кримінально-правову протидію різним видам експлуатації людини спрямовані, зокрема, статті 142, 143, 144, 150, 150-1, 151-2, 173, 301, 303, 304 КК України. Потрібно, однак, зауважити, що законодавець не забезпечує достатньою мірою охорону людини від деяких форм експлуатації, зокрема, від експлуатації трудової. На цьому справедливо акцентує увагу А.М. Орлеан, який підкреслює необхідність створення нової кримінально-правової норми про відповідальність не лише за примушування до виконання роботи, що виходить за межі наявної трудової угоди (ст. 173 КК України), а й за будь-який інший примус до праці [820, с. 47, 316, 318, 322, 379]. Нині ж маємо ситуацію, коли примусова праця або примусове надання послуг не є кримінально караними.

Зауважимо, що кримінальна відповідальність не передбачена не тільки за примусову працю, а й за примусове використання дорослої людини у жебрацтві. На переконання А.М. Орлеана, відповідне діяння охоплюється ст. 149 КК України [820, с. 308]. З таким висновком погодитись не можемо, оскільки, нагадаємо, реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину. Не є кримінально караними в Україні також деякі інші форми експлуатації (зокрема, примушування до вагітності або до переривання вагітності).

Однак навряд чи доцільно передбачати в кримінальному законі цілий ряд самостійних норм про відповідальність за примушування до виконання тих чи інших дій. Оптимальним варіантом видається конструювання загального складу примушування. Саме таким шляхом пішли більшість зарубіжних законодавців. Детальне обґрунтування доцільності виокремлення загального складу примушування було викладено у цій роботі вище.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалася пропозиція передбачити кримінальну відповідальність за рабство. Відповідну ідею відстоюють, зокрема, В.О. Глушков [390, с. 37], В.О. Іващенко [546, с. 4; 547, с. 59], І.І. Митрофанов [750, с. 121] та А.С. Політова [876; 878, с. 17]. Натомість проти виділення окремої статті про відповідальність за рабство виступає А.М. Орлеан, який аргументує свою позицію тим, що юридично рабство та работоргівля не можуть мати місце як скасовані (а не заборонені) інститути [820, с. 318]. Вважаємо, що передбачати в КК України статтю про відповідальність за рабство недоцільно. І справа, на наш погляд, не стільки в тому, що рабство юридично скасоване (реальність може бути іншою). На наше переконання, *чинний кримінальний закон містить достатньо інструментів для ефективної протидії оберненню людини в рабство. Перебування людини в стані раба без її сексуальної, трудової чи іншої експлуатації навряд чи взагалі трапляється в об'єктивній дійсності, а тому має отримувати кримінально-правову оцінку за відповідними статтями КК України. Крім того, вважаємо, що саме по собі обернення людини в рабство можливо кваліфікувати як незаконне позбавлення волі, оскільки невід'ємним атрибутом рабства є посягання на особисту свободу людини.*

Виходячи з викладеного вище, диспозицію частини 1 статті 149 КК України вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

«1. Купівля-продаж людини або здійснення іншої угоди щодо людини, а так само вчинені з метою експлуатації, з використанням обману або зловживання довірою, шантажу, матеріальної чи іншої залежності особи або її уразливого стану вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини».

Суб'єктивна сторона **експлуатації дітей** характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що використовує працю дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, і бажає використовувати її працю. Ставлення винного до наслідків у вигляді істотної шкоди для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини (ч. 2 ст. 150) може характеризуватися лише необережністю.

Суб'єктивна сторона **використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом** характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що використовує для заняття жебрацтвом малолітню дитину і бажає вчинити зазначені дії. Ставлення винної особи до наслідків у вигляді спричинення дитині середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 150-1 КК України) може характеризуватися лише необережністю. У разі, якщо має місце умисел (приміром, винний умисно залишив дитину випрошувати милостиню на морозі, свідомо припускаючи, що внаслідок цього дитина обморозить кінцівки, які будуть ампутовані), то діяння потребує кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 150-1 і статтями 122 чи 121 КК України [783, с. 453].

Суб'єктивна сторона **незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги** характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу: винний усвідомлює, що поміщає в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорову особу і бажає цього. Вказівка у диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України на те, що в заклад з надання психіатричної допомоги поміщається *завідомо* психічно здорова особа означає, що суб'єкт даного злочину достовірно знає, що приймає рішення про госпіталізацію до зазначеного закладу психічно здорової особи. Добросовісна помилка лікаря-психіатра при постановці діагнозу і прийнятті рішення про необхідність госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги складу цього злочину не утворює.

Суб'єктивна сторона поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 151 КК України), характеризується змішаною виною (прямим умислом по відношенню до незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та необережністю (злочинною самовпевненістю чи злочинною недбалістю) до тяжких наслідків, що настали внаслідок цього). Висловлена у кримінально-правовій літературі точка зору, згідно з якою ставлення винної особи до спричинених тяжких наслідків може бути як умисним, так і необережним [657, с. 92; 664, с. 121; 1021, с. 97], не є переконливою. Ситуації, коли потерпілому від цього злочину умисно

заподіюються, наприклад, середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, утворюють реальну сукупність відповідних злочинів.

Суб'єктивна сторона *примушування до шлюбу* характеризується прямим умислом: винний усвідомлює, що примушує особу до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або те, що він спонукає з цією метою особу до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, і бажає вчинити зазначені дії.

2.5. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочинів проти волі, честі та гідності особи

Важливим засобом диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи є кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, наявність яких є підставою для застосування більш суворого покарання, ніж те, яке передбачене в санкції частини статті, що містить основний склад злочину.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що застосування частини із кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак злочинів проти волі, честі та гідності особи особливих труднощів у правозастосовній практиці не викликає. Зауважимо також, що окремі із обставин, що обтяжують відповідальність за досліджувані посягання, у проаналізованій практиці не трапилися жодного разу (приміром, використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене за попередньою змовою групою осіб, вчинення вказаного діяння організованою групою, спричинення зазначеними діями дитині середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень), що, вочевидь, дозволяє засумніватися в доцільності визнання їх такими законодавцем.

Крім того, стосовно розуміння сутності окремих із розглядуваних кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак не виникає дискусій у юридичній літературі. Ще частина обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин досліджена достатньо глибоко. У зв'язку із зазначеним вважаємо за доцільне

зупинитися на тих ознаках, які неоднозначно трактуються у кримінально-правовій літературі та правозастосовній практиці.

Кваліфікуючою ознакою незаконного позбавлення волі або викрадення людини визнано *вчинення вказаного злочину щодо малолітнього*. Утім, в кримінально-правовій літературі висловлювалась слушна пропозиція віднести до кола кваліфікуючих ознак викрадення неповнолітнього, оскільки останнє характеризується не меншим ступенем тяжкості, ніж викрадення малолітнього [355, с. 11, 150]. Водночас слід погодитись і з тим, що доцільності в диференціації відповідальності за вказане діяння залежно від малолітнього та неповнолітнього віку потерпілих дітей немає, оскільки відповідний вік на ступінь суспільної небезпечності цього злочину суттєво не впливає [355, с.151].

Дискусійною є також доцільність виокремлення законодавцем такої *особливо кваліфікуючої ознаки торгівлі людьми, як вчинення вказаного діяння щодо малолітнього*. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що стосовно зазначеної категорії осіб зазвичай вчиняється купівля-продаж, тобто власне торгівля людиною, відповідальність за яку законодавець передбачив в основному складі злочину поряд з вербуванням, переміщенням, переховуванням, передачею або одержанням людини, вчиненими з метою експлуатації. Крім того, здійснене дослідження засвідчило, що малолітніми дітьми торгують, як правило, їхні батьки. Водночас поряд з аналізованою особливо кваліфікуючою ознакою у ч. 3 ст. 149 КК України законодавець виокремив таку, як вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками. З огляду на сказане, доцільність виділення такої особливо кваліфікуючої ознаки торгівлі людьми, як вчинення вказаних дій щодо малолітнього, видається сумнівною.

У розглядуваному контексті варто звернути увагу на те, що, вказуючи на потерпілу від аналізованих злочинів особу, у ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147 і чч. 2 і 3 ст. 149 КК України законодавець використовує чоловічий рід («малолітнього», «неповнолітнього», «потерпілого»). На наш погляд, такий підхід є недоліком вітчизняного кримінального закону. Виходячи з буквального тлумачення, можна дійти висновку, що у зазначених випадках законодавець посилив відповідальність за

вчинення досліджуваних злочинів тільки щодо осіб чоловічої статі. Як видається, більш коректними були б формулювання «малолітньої (неповнолітньої, потерпілої) особи» або ж «малолітнього (малолітньої)», «неповнолітнього (неповнолітньої)», «потерпілого (потерпілої)». Завдяки цьому вдалося б уникнути вказаної двозначності.

Однією з обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є вчинення цього посягання з *корисливих мотивів*. Аналіз судової практики засвідчує, що суди часто розцінюють в якості корисливого мотиву примушування особи до виконання цивільно-правових зобов'язань. При цьому зазвичай йдеться про прагнення винної особи повернути власні гроші (борг) або ж майно, належне їй на законних підставах [266; 268; 308; 328; 323]. Так, Болградський районний суд Одеської області як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів, кваліфікував дії обвинуваченого, який з метою повернення боргу силою заштовхав потерпілого в багажник автомобіля і повіз його до свого домоволодіння, де незаконно утримував у господарській ямі, звідки той не міг самостійно вибратись [266]. Вочевидь, прагнення особи повернути власні кошти чи майно, належне їй на законних підставах, аж ніяк не може розцінюватись в якості корисливих спонукань.

Дуже неоднозначною є практика кваліфікації розглядуваного посягання як *такого, що супроводжувалося заподіянням потерпілій особі фізичних страждань*. Фізичні страждання – оціночне поняття. На думку В.І. Борисова, заподіяння фізичних страждань – це випадки, коли потерпілому спричиняється сильний фізичний біль або його тримають у виснажливих для людського організму умовах (наприклад, у холодному чи вологому приміщенні, без їжі) [664, с. 108]. М.І. Хавронюк зазначає, що до фізичних страждань треба відносити біль, що виникає під час мордування, катування, інших видів фізичного впливу на людський організм, або внаслідок жорстоких умов утримання у місці позбавлення волі [783, с. 436]. Аналіз судової практики засвідчує, що як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, що супроводжувалося заподіянням фізичних страждань, суди розцінюють дуже різноманітні випадки. Здебільшого відповідна кваліфікація має

місце у разі силового захоплення та насильницького утримування потерпілої особи, заподіяння їй при цьому легких тілесних ушкоджень. Позаяк вказане діяння, як правило, вчиняється шляхом застосування до потерпілої особи фізичного насильства, суди, надаючи йому кримінально-правову оцінку, кваліфікують його як таке, що супроводжувалось заподіянням фізичних страждань. При цьому жодних аргументів на користь такого рішення зазвичай не наводять, в кращому разі обмежуючись вказівкою на те, що «обвинувачені стали наносити удари кулаками рук в голову потерпілого, заподіявши йому фізичних страждань» [325] або ж що «обвинувачений завдав декілька ударів по тулубу, чим заподіяв потерпілій фізичних страждань» [307]. З такою кваліфікацією погодитись не можемо. Вважаємо, що у випадках заподіяння потерпілим від розглядуваного посягання тілесних ушкоджень кваліфікувати такі діяння потрібно за сукупністю злочинів. Вищезгадана слідча та судова практика, до речі, певною мірою пояснює те, чому кримінально-правова оцінка розглядуваного посягання за ч. 1 ст. 146 КК є доволі рідкісною (за цією частиною засуджено лише 8,2% осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини) [78, с. 212].

Іноді трапляються такі випадки трактування розглядуваної кваліфікуючої ознаки, які виглядають щонайменше дивними, а то й відверто курйозними. Наприклад, Київський районний суд міста Одеси пояснив, що під фізичними стражданнями, якими супроводжувалось викрадення особи, він розуміє «протиправне відкрите захоплення потерпілого та незаконне позбавлення його волі, а також протиправне переміщення потерпілого в службовому автомобілі» [289]. Зрозуміло, що за такого підходу, коли саме по собі силове захоплення і подальше переміщення особи розцінюється як фізичне страждання, кваліфікація викрадення людини за ч. 1 ст. 146 КК України просто не має шансів. Заради справедливості варто зазначити, що деякі суди виважено підходять до кваліфікації розглядуваного діяння як такого, що супроводжувалося заподіянням потерпілій особі фізичних страждань. Так, приміром, Ізмаїльський міськрайонний суд Одеської області вказав, що фізичні страждання виразилися в утриманні потерпілого у підвалі будинку, що

не давало йому змоги орієнтуватися в просторі та часі, обмеженні його у прийомі їжі, води, а також у справлянні природних потреб [286].

Певні труднощі у слідчій та судовій практиці виникають також при кваліфікації *незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого*. Більше того, однозначного розуміння даної кваліфікуючої ознаки немає і у спеціальній літературі. Стосується вказане передовсім трактування науковцями способу, небезпечного для здоров'я потерпілого (спосіб, небезпечний для життя потерпілого, одностайно тлумачиться як створення реальної небезпеки настання його смерті). Одні дослідники вважають, що під таким способом слід розуміти випадки незаконного позбавлення волі або викрадення людини, коли діяннями винної особи була створена реальна загроза спричинення потерпілому тілесного ушкодження, здатного потягти за собою наслідки, передбачені ч. 1 ст. 121 КК України [664, с. 108; 666, с. 420]. Інші переконані, що йдеться тут про створення реальної загрози заподіяння особі тілесного ушкодження (вочевидь, будь-якого – А. А.) [481, с. 457; 652, с. 81; 783, с. 436]. На думку третіх, цей спосіб означає реальну небезпеку заподіяння потерпілому тяжких, середньої тяжкості чи легких тілесних ушкоджень з короткочасним розладом здоров'я або незначною втратою працездатності чи спричинення іншої шкоди його здоров'ю [779, с. 278; 781, с. 380]. При цьому окремі науковці без достатніх на те підстав стверджують, що реальне настання будь-яких відповідних наслідків слід визнавати тяжкими наслідками, спричиненими незаконним позбавленням волі або викраденням людини, і в такому разі кваліфікувати вказане діяння за ч. 3 ст. 146 КК України [781, с. 380]. Таким чином, більшість дослідників хоч і мають розбіжності в поглядах стосовно міри шкоди здоров'ю, яка загрожує особі при вчиненні розглядуваного діяння зазначеним вище способом, але не сумніваються в тому, що йдеться тут не про реальне спричинення шкоди здоров'ю, а лише про небезпеку заподіяння потерпілому такої шкоди. Утім, існує в теорії кримінального права й інша точка зору. Так, І.А. Вартилицька під вказаним способом розуміє не тільки небезпеку настання смерті, загрозу заподіяння потерпілому від розглядуваного посягання тілесних ушкоджень чи іншої шкоди

здоров'ю, а й реальне заподіяння йому легких тілесних ушкоджень, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності, середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень [574, с. 92; 782, с. 336].

Суди в окремих випадках також доходять висновку, що розглядуваний спосіб вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини включає в себе не тільки загрозу заподіяння особі тілесних ушкоджень, а й реальне їх заподіяння. Так, Солом'янський районний суд м. Києва, встановивши, що підсудний задля подолання опору заподіяв потерпілому легке тілесне ушкодження, яке спричинило короткочасний розлад здоров'я, а потім зачинив його в приміщенні автомийки, кваліфікував відповідні дії за ч. 2 ст. 146 КК України як незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для здоров'я потерпілого [326; див. також: 913]. Така кваліфікація видається помилковою. Вочевидь, розуміння способу, небезпечного для здоров'я потерпілого, не лише як такого, що створив реальну загрозу здоров'ю особи, а й як такого, при якому відповідна шкода потерпілому справді заподіяна, не може бути підтримане. Дослідивши насильство як спосіб вчинення злочину, М.І. Панов дійшов переконливого висновку, що «фізичне насильство – це особлива характеристика злочинної дії, спосіб її вчинення, але не наслідки дії» [848, с. 15]. У ч. 2 ст. 146 КК України сказано про спосіб вчинення даного злочину, який небезпечний для життя чи здоров'я потерпілого, а не про реальне заподіяння йому відповідної шкоди. Слово «небезпечний» у тлумачному словнику пояснюється так: «Який може заподіяти кому-небудь щось неприємне, якесь нещастя. // Який містить небезпеку для кого-небудь або здатний створити її. // Який загрожує чиєму-небудь життю, здоров'ю» [256, с. 747]. Як бачимо, семантично слово «небезпечний» означає загрозу заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілої особи, а не реальне заподіяння їй відповідної шкоди [78, с. 213].

На наше переконання, розуміння нерідко вживаного в кримінальному законодавстві терміна «небезпечний» у всіх випадках повинно мати однаковий зміст. Небезпека не має включати в себе наслідки, реальну загрозу настання яких вона створює. Реалізувавшись у заподіянні шкоди, небезпека зникає. З цього приводу білоруський науковець М.О. Бабій висловився так: «Настання наслідків –

це припинення існування небезпеки: або існує небезпека, і тоді ще немає наслідків, або є наслідки, і тоді вже немає небезпеки» [178, с. 70]. У зв'язку з викладеним помилковим видається трактування насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, що наведене в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності», у якій вказано, що у ст. 187 та ч. 3 ст. 189 КК України під таким насильством слід розуміти не лише насильницькі дії, які були небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх вчинення, а й умисне заподіяння потерпілому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження [892].

Під способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, на наш погляд, слід розуміти такий спосіб вчинення розглядуваного діяння, при якому створюється реальна небезпека настання смерті потерпілого або реальна загроза заподіяння йому тяжкого, середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності. Реальне настання зазначеної шкоди потребує додаткової кваліфікації за статтями, що передбачають відповідальність за відповідні злочини проти життя та здоров'я особи, або ж охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» і кваліфікується за ч. 3 ст. 146 КК України. Прикладами незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого способом, небезпечним для життя чи здоров'я, можуть слугувати підвішування потерпілої особи вниз головою, скидання її з висоти, перекривання її дихальних шляхів, здавлювання шиї мотузкою, виштовхування особи з автомобіля, що рухається на значній швидкості, тощо.

Однією з обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є *вчинення вказаного діяння із застосуванням зброї*. У юридичній літературі розуміння сутності вказаної кваліфікуючої ознаки особливих труднощів не викликає. Водночас доцільність її існування є сумнівною, зокрема з огляду на наявність у ч. 2 ст. 146 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Фактичні

наслідки застосування зброї у вигляді заподіяння смерті чи тілесних ушкоджень потребують кваліфікації розглядуваного діяння за сукупністю з відповідною статтею розділу II Особливої частини КК України. Варто також погодитись з Я.Г. Лизогубом, який, визнаючи, що демонстрація зброї впливатиме на потерпілого в частині психологічного тиску на його волю, зазначає, що подібним чином впливатиме на нього й демонстрація кухонного ножа, звичайної палиці, металевої труби, пневматичного пістолета тощо, які зброєю не визнаються [706, с. 93–94].

Надзвичайно різниться практика кримінально-правової оцінки незаконного позбавлення волі або викрадення людини як такого, що *здійснювалося протягом тривалого часу*. Знайти тут якісь закономірності фактично неможливо. Так, наприклад, Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області кваліфікував незаконне позбавлення чоловіка волі за ознакою «здійснюване протягом тривалого часу», хоча потерпілого утримували в салоні автомобіля всього упродовж години [311]. Натомість Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області не вважав за доцільне кваліфікувати відповідним чином незаконне позбавлення волі потерпілого, якого група осіб утримувала в гаражі протягом кількох діб [324]. Загалом практика кваліфікації незаконного позбавлення людини волі, що продовжувалось всього протягом кількох годин (а то й менше), як такого, що здійснювалось упродовж тривалого часу, є доволі поширеною [279; 297; 311; 315; 325] (водночас у багатьох вивчених автором випадках за фактично аналогічних обставин суди навпаки не кваліфікували дане посягання за цією ознакою; так само в судовій практиці не бракує прикладів, коли суди не враховували тривалий час, протягом якого здійснювалось незаконне позбавлення свободи, у випадках протиправного утримування потерпілої особи упродовж кількох днів і навіть тижнів [272; 273; 917]). При цьому суди майже ніколи не вказують, що, кваліфікуючи розглядуване діяння таким чином, вони беруть до уваги не тільки час, протягом якого особа була незаконно позбавлена свободи, а й враховують спосіб та місце її тримання, інші конкретні обставини справи, стан її здоров'я, вік тощо [78, с. 214].

У цьому контексті необхідно зазначити, що в юридичній літературі неодноразово пропонувалося визначити у кримінальному законі конкретний часовий проміжок, незаконне утримання протягом якого має посилювати кримінальну відповідальність за розглядуване посягання [див. дет.: 88, с. 303]. Зазначимо також, що різним є й відповідний зарубіжний досвід [див. дет.: 88, с. 303]. На наш погляд, переконливі аргументи на користь того чи іншого проміжку часу протиправного позбавлення свободи, який має кримінально-правове значення, навести складно. Визначити чітку грань, яка б відділяла менш і більш суспільно небезпечне незаконне позбавлення свободи, залежно від часу, протягом якого воно тривало, навряд чи можливо. У зв'язку з цим вважаємо, що має рацію З.А. Загинеї, яка зазначає, що конкретизація цієї кваліфікуючої ознаки у статті 146 КК України не сприятиме належній кримінально-правовій оцінці дій особи, яка вчинила незаконне позбавлення особистої свободи або викрадення людини. При тлумаченні тривалого часу як кваліфікуючої ознаки незаконного позбавлення волі або викрадення людини слід виходити не лише з об'єктивних темпоральних критеріїв, а й з чинників суб'єктивного характеру (зокрема, віку потерпілої особи, стану її здоров'я, умов тримання), вплив яких на сприйняття тривалості вказаного посягання не менш важливий. Конкретизація тривалого часу вчинення вказаного злочину фактично «відкидає» можливість кваліфікації за ч. 2 ст. 146 КК України випадків скоєння злочину, який тривав упродовж меншого часу, проте був поєднаний з іншими обставинами суб'єктивного характеру [507, с. 11; 508, с. 348–349]. Зазначимо, що на тривалий час (без конкретизації часового проміжку) незаконного позбавлення свободи як на його кваліфікуючу ознаку вказано у кримінальному законодавстві Греції (ст. 325), Данії (ч. 2 § 261) та Норвегії (ст. 255).

Спричинення діянням тяжких наслідків визнано кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 3 ст. 146), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147), торгівлі людьми (ч. 3 ст. 149) та незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 151).

Аналіз юридичної літератури засвідчив різноманіття точок зору на розуміння сутності тяжких наслідків. Дослідники вказують на такі прояви тяжких наслідків,

спричинених вказаними діями, як смерть особи, її самогубство, заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження, його зникнення безвісти, припинення сімейних відносин, спричинення великої матеріальної шкоди тощо [див. дет.: 88, с. 304–308].

Вочевидь, значне різноманіття поглядів на розуміння сутності тяжких наслідків як обставини, що обтяжує відповідальність за вказані вище злочини, не може сприяти однаковій правозастосовній практиці. При цьому варто наголосити, що проблема інтерпретації тяжких наслідків стосується значної кількості норм чинного кримінального закону, а тому потребує свого адекватного вирішення. Навряд чи доцільною є повна відмова від поняття «тяжкі наслідки». Вважаємо, варто погодитись з О.О. Дудоровим і Р.О. Мовчаном, які слушно підкреслюють, що «звертаючись до оціночних понять, законодавець надає кримінально-правовим нормам гнучкість, яка розширює можливості їх застосування до максимальної кількості життєвих ситуацій. Повністю відмовитися від використання оціночних понять при законодавчій фіксації суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони неможливо» [479, с. 168; див. також: 254, с. 15; 585, с. 105; 845, с. 222; 847, с. 253–254]. З іншого боку, проблема полягає в тому, що «законодавець, не зробивши спроби надати чіткості та зрозумілості тексту кримінального закону, використовує одне поняття для позначення різних за характером і ступенем суспільної небезпечності наслідків, чим уможлиблює сваволю судових органів. Висловлюючись простіше, законодавець починає використовувати поняття тяжких наслідків де треба і де не треба» [702, с. 21].

Зауважимо, що в науці кримінального права неодноразово висловлювалися пропозиції, спрямовані на вирішення окресленої проблеми. Так, В.О. Навроцький запропонував відмовитись від вказівки на наслідки, що полягають у заподіянні смерті одній чи кільком особам, в диспозиціях статей КК України, які передбачені іншими розділами Особливої частини КК (за винятком розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи»). У такому разі заподіяння смерті завжди буде кваліфікуватися за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України [765, с. 47]. Точку зору В.О. Навроцького розвинув Р.І. Лемеха.

На думку науковця, необхідно відмовитись від віднесення фізичної шкоди потерпілому (смерть особи, загибель кількох осіб, доведення до самогубства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень) до поняття «тяжкі наслідки» у відповідній диспозиції статті КК України. У разі вчинення посягання, яке призвело до одного з перелічених наслідків, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями, які передбачають відповідальність за спричинення відповідних наслідків. При цьому поняття «тяжкі наслідки» потрібно вилучити із диспозиції відповідної статті лише у тому разі, якщо воно охоплює заподіяння тільки фізичної шкоди. Крім того, Р.І. Лемеха пропонує у примітці до статті відповідного розділу Особливої частини КК України передбачити положення, в якому визначити обсяг поняття «тяжкі наслідки» відповідно до родового об'єкта посягання [702, с. 110, 114, 153].

Наведені міркування, на наш погляд, є цілком переконливими. Разом з тим, навіть відмовившись від віднесення фізичної шкоди потерпілому до поняття «тяжкі наслідки», доведеться визначати інші різновиди суспільно небезпечних наслідків, котрі у кожному конкретному випадку охоплюватимуться вказаним поняттям і які слід відобразити у примітці до тієї чи іншої статті Особливої частини КК України. При цьому зрозуміло, що перелік наслідків, які законодавцем визнаватимуться тяжкими, у такій примітці має бути вичерпним, інакше відповідна ідея не матиме сенсу.

Здійснене раніше дослідження [88, с. 309–312] засвідчило доцільність відмови від такої кваліфікуючої (особливо кваліфікуючої) ознаки розглядуваних злочинів, як спричинення ними тяжких наслідків. Заподіяння потерпілому від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, торгівлі людьми чи незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги фізичної шкоди слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями, що передбачають відповідальність за заподіяння відповідної шкоди. Інші можливі прояви тяжких наслідків доцільно враховувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67).

Однією з кваліфікуючих ознак діяння, передбаченого ст. 147 КК України, є *захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей.*

Науковці фактично одноголосно погоджуються з тим, що захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей, – це випадки погрози вбивством навіть одній особі [221, с. 13; 574, с. 97; 664, с. 110; 779, с. 280; 781, с. 382; 782, с. 339]. З таким тлумаченням, на наш погляд, навряд чи можна погодитись. Виходячи з буквального тлумачення кримінального закону, в якому сказано про погрозу знищення¹ *людей* (в множині), є всі підстави для висновку, що така погроза має стосуватися не менше двох осіб, а не однієї [75, с. 234].

Отже, законодавче формулювання відповідної кваліфікуючої ознаки не можна визнати вдалим. Крім того, захоплення та тримання особи як заручника, вочевидь, не може не супроводжуватись насильством, зокрема, психічним (у т. ч. й погрозою вбивством). Зважаючи на це, доцільність існування розглядуваної кваліфікуючої ознаки є дуже сумнівною, а тому з ч. 2 ст. 147 КК України її доцільно виключити. Аналогічну точку зору раніше висловив М.О. Акімов [19, с. 4, 9]. До сказаного додамо, що жоден з проаналізованих кримінальних кодексів зарубіжних держав кваліфікуючої ознаки з формулюванням «дії, поєднані з погрозою знищення людей» не передбачає.

Закріплені у статтях про злочини проти волі, честі та гідності особи кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) ознаки у своїй більшості засвідчили виправданість визнання їх такими законодавцем. Разом із тим все ж можна ставити питання про доцільність доповнення відповідних кримінально-правових заборон й іншими обставинами, що обтяжують кримінальну відповідальність за розглядувані посягання.

Передовсім варто зазначити, що відповідні ознаки використовуються законодавцем безсистемно (і це стосується не лише статей розділу III Особливої частини КК України, на що звертали увагу й інші дослідники [9, с. 7]). Так, приміром, складно пояснити, чому законодавець не посилив кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника, вчинене щодо

¹ Формулюючи аналізовану кваліфікуючу ознаку, законодавець чомусь вжив словосполучення «погроза знищення людей» замість «погроза вбивством людей», хоча, вочевидь, йдеться про одне й те ж. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «знищувати» тлумачиться як «припиняти існування кого-, чого-небудь, призводити до загибелі, смерті» [256, с. 473].

двох чи більше осіб, за попередньою змовою групою осіб¹, а також здійснюване протягом тривалого часу² (нагадаємо, що ці обставини визнані такими, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини). Слід погодитись з дослідниками, які вважають, що кваліфікуючі ознаки в злочинах з єдиним родовим об'єктом мають регламентуватися більш-менш одноманітно, наголошують на необхідності конструювання типового набору кваліфікуючих ознак [679, с. 249; 704, с. 244, 261; 944, с. 207].

Непросто пояснити також те, чому в одних випадках законодавець виокремлює цілу низку кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак, в інших – лише одну, а в третіх – жодної.

У розглядуваному контексті зазначимо, що у ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень вказано, що «кожна держава-учасниця може передбачити: а) обставини, що пом'якшують відповідальність, зокрема для осіб, які, будучи причетними до вчинення акту насильницького зникнення, реально сприяли поверненню зниклої особи живою або сприяли з'ясуванню обставин насильницького зникнення чи встановленню особи виконавців акту насильницького зникнення; б) без шкоди для інших кримінальних процедур обставини, що обтяжують відповідальність, зокрема у разі смерті зниклої особи чи в разі вчинення акту насильницького зникнення стосовно вагітних жінок, неповнолітніх, інвалідів або інших особливо вразливих осіб» [745]. Український законодавець не диференціював відповідальність за розглядуване діяння залежно від вказаних обставин. Аналогічною є позиція більшості законодавців, які криміналізували розглядуване діяння (зокрема, Азербайджану, Киргизстану, Литви, Перу, Сальвадору, Швейцарії). Натомість окремі законодавці (зокрема, Албанії, Аргентини, Гватемали, Колумбії) передбачили відповідні обставини, які пом'якшують та обтяжують відповідальність (або ж лише останні) за насильницьке

¹ На наш погляд, вчинення вказаних дій організованою групою доцільно виокремити в особливо кваліфікований склад.

² Водночас недоцільним вважаємо виокремлення у ст. 147 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як захоплення або тримання особи як заручника, вчиненого з корисливих мотивів, оскільки аналіз емпіричної бази засвідчив домінування вказаного мотиву при вчиненні зазначеного діяння.

зникнення. Видається, що досвід вказаних законодавців може бути корисним для України. На наш погляд, в якості кваліфікуючих ознак насильницького зникнення можна передбачити вчинення вказаного діяння щодо неповнолітньої особи, жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, а також стосовно особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані. Натомість заподіяння особі смерті можливо кваліфікувати за відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України.

Вітчизняний законодавець не диференціює кримінальну відповідальність за підміну дитини. Раніше у цій роботі обґрунтовувалась доцільність посилення відповідальності за вказане діяння, вчинене з корисливих мотивів, а також службовою особою з використанням службового становища або особою при виконанні своїх професійних обов'язків. Водночас у науковій літературі пропонувалися й інші можливі обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за підміну дитини. На думку дослідників, існує потреба посилити кримінальну відповідальність за підміну дитини, вчинену: щодо двох або більше осіб [927, с. 23; 1143, с. 12], за попередньою змовою групою осіб [440, с. 11, 16; 927, с. 23; 1143, с. 12], організованою групою [927, с. 23; 1143, с. 12], з метою вилучення частин тіла або тканин дитини для трансплантації [426, с. 36]. На жаль, належне обґрунтування відповідних пропозицій у їх авторів відсутнє. Зважаючи на те, що випадки підміни дитини, вчиненої за наявності відповідних обставин, не зафіксовані в об'єктивній дійсності, доцільність доповнення ст. 148 КК України наведеними кваліфікуючими ознаками на сьогодні видається сумнівною [77, с. 48–49].

Єдиною кваліфікуючою ознакою незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є спричинення вказаним діянням тяжких наслідків. На наш погляд, необхідно ставити питання про доповнення ч. 2 ст. 151 КК України іншими кваліфікуючими ознаками. Так, на увагу заслуговує така кваліфікуюча ознака, як вчинення розглядуваного діяння з корисливих мотивів. Вказівка на неї міститься в п. 1 ч. 2 ст. 134 КК Вірменії, п. 1 ч. 2 ст. 127 КК Казахстану, п. «а» ч. 2 ст. 133 КК Таджикистану. Разом із тим вважаємо, що доцільність доповнення ч. 2 ст. 151 КК України вказаною кваліфікуючою ознакою є сумнівною. Маємо підстави

стверджувати, що в сучасних умовах розглядуване діяння здебільшого вчиняється з корисливих мотивів, у зв'язку з чим, видається, було б неправильно посилювати відповідальність за те, що для цього посягання є характерним. На наш погляд, має рацію Т.О. Лєснієвські-Костарева, яка підкреслює, що обставина, яка претендує на включення до кола кваліфікуючих ознак, не може супроводжувати більшість злочинів певного виду. До того ж надання таким обставинам статусу кваліфікуючих ознак апріорі зводить до мінімуму застосування основного складу злочину [704, с. 263–264].

Натомість вважаємо, що ч. 2 ст. 151 КК України варто доповнити такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення досліджуваного злочину щодо двох чи більше осіб. На наш погляд, множинність потерпілих об'єктивно підвищує суспільну небезпеку досліджуваного злочину і у зв'язку з цим має тягти посилену відповідальність. Нагадаємо, що така кваліфікуюча ознака передбачена ч. 2 ст. 146 КК України, яка встановлює відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

Є підстави також для доповнення ч. 2 ст. 151 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення розглядуваного злочину щодо неповнолітньої особи. Загальновідомо, що дитяча психіка дуже вразлива, тому незаконне поміщення такої особи до закладу з надання психіатричної допомоги та подальше утримання її в ньому, на наше переконання, характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки. У зв'язку з цим зазначимо, що Закон України «Про психіатричну допомогу» (ст.ст. 13, 15), вочевидь, не випадково передбачає суттєві особливості госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, які не досягли 14 років (малолітніх)¹. Нагадаємо також, що незаконне позбавлення волі або викрадення малолітнього законодавець визнав кваліфікованим видом даного злочину (ч. 2 ст. 146 КК України). При цьому раніше зазначалося про доцільність посилення відповідальності за вказане діяння, вчинене не тільки щодо малолітнього, а й щодо завідомо неповнолітньої особи. Вважаємо, було б правильно, якби

¹ Зауважимо, що в проекті Інструкції про порядок госпіталізації дітей у віці до 18 років, які страждають від психічних та поведінкових розладів, у стаціонарні психіатричні заклади йдеться про особливості госпіталізації до вказаних закладів не лише малолітніх дітей, а й дітей у віці до 18 років [741].

законодавець доповнив аналогічною кваліфікуючою ознакою й ч. 2 ст. 151 КК України. У розглядуваному контексті зауважимо, що відповідна кваліфікуюча ознака міститься в чинному КК Казахстану (п. 3 ч. 2 ст. 127) [51, с. 182–185].

Таким чином, здійснений аналіз проблем диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив, що у відповідній частині вітчизняний кримінальний закон містить значні резерви для вдосконалення.

2.6. Реалізація кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи

Проаналізуємо санкції статей розділу III Особливої частини КК України у контексті зарубіжного досвіду визначення покарання за відповідні посягання. При цьому вважаємо за можливе оминати увагою санкції статей, що передбачають відповідальність за діяння, які у цій роботі пропонувалося декриміналізувати.

Санкція ч. 1 ст. 146 КК України, яка передбачає відповідальність за *незаконне позбавлення волі або викрадення людини*, встановлює покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк.

Абсолютна більшість зарубіжних законодавців встановлює за незаконне позбавлення свободи покарання у виді позбавлення волі на певний строк. При цьому верхня межа зазначеного покарання за вчинення некваліфікованого протиправного позбавлення свободи варіюється від 1 до 30 років. Найпоширенішою ж є практика встановлення за вказане діяння позбавлення волі на строк до 1–3 років [див. дет.: 88, с. 318–319, 320].

У викраденні людини законодавці зарубіжних держав переважно вбачають більший ступінь суспільної небезпеки, ніж у незаконному позбавленні свободи [див. дет.: 88, с. 319, 320]. Водночас раніше нами обґрунтовувалось, що викрадення людини є різновидом незаконного позбавлення свободи, яке не завжди характеризується більшою суспільною небезпекою, ніж протиправне позбавлення

свободи, а тому посилення відповідальності за будь-яке викрадення людини видається недоцільним.

Санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 146 КК України, на наш погляд, змінювати недоцільно¹. Водночас, зважаючи на висловлену раніше пропозицію вилучити з ч. 3 вказаної статті таку особливо кваліфікуючу ознаку, як спричинення розглядуваним діянням тяжких наслідків, яка, як видається, найбільшою мірою давала підстави для суттєвого посилення покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вважаємо за можливе знизити верхню межу санкції ч. 3 ст. 146 КК України з 10 до 8 років позбавлення волі.

У ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від *насильницьких зникнень* підкреслюється, що «кожна держава-учасниця передбачає для злочину насильницького зникнення відповідні заходи покарання з урахуванням його надзвичайної серйозності» [745]. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на те, що покарання, передбачені у санкціях ст. 146-1 КК України, порівняно м'які: позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років (ч. 1 ст. 146-1) та від п'яти до семи років (ч. 2 ст. 146-1). Таким чином, вітчизняний законодавець фактично прирівняв суспільну небезпеку насильницького зникнення (ч. 1 ст. 146-1) до суспільної небезпеки кваліфікованого виду незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146). За дії ж особи, яка віддала наказ або розпорядження про вчинення відповідних дій, або ж за невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення таких дій його підлеглими для їх припинення та повідомлення компетентних органів про злочин, законодавець посилив відповідальність, при цьому діапазон покарання у виді позбавлення волі на певний строк тут мінімальний – від 5 до 7 років. Натомість законодавці зарубіжних держав за діяння керівника передбачають аналогічне або ж менш суворе покарання. Так, албанський законодавець передбачає за насильницьке зникнення від 7 до 15 років позбавлення волі, а за вказані вище дії керівника – на строк від 3 до 7 років.

¹ У той же час перспективним може бути доповнення санкції ч. 1 (а можливо і ч. 2) ст. 146 КК України альтернативними позбавленню волі на певний строк покараннями, про що йтиметься нижче.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що законодавці зарубіжних держав здебільшого передбачають за насильницьке зникнення значно суворіші покарання. Так, у КК Австралії (ст. 268.21) за цей злочин передбачено позбавлення волі на строк 17 років, у КК Азербайджану (ст. 110) – від 10 до 20 років позбавлення волі або довічне ув'язнення, в КК Киргизстану (ст. 382) – від 12 років 6 місяців до 15 років позбавлення волі, у КК Литви (ст. 100-1) – від 3 до 15 років позбавлення волі, у КК Перу (ст. 320) – не менше 15 років позбавлення волі. Максимальне покарання за насильницьке зникнення за кримінальним законодавством Сальвадору (ст. 364) – 8 років позбавлення волі, Албанії (ст. 109/с) – 30 років позбавлення волі або довічне ув'язнення, Аргентини (ст. 142 ter) – довічне ув'язнення, Гватемали (ст. 201 ter) – 40 років позбавлення волі або смертна кара, Колумбії (ст. 166) – 40 років позбавлення волі. Швейцарський законодавець (ст. 185 bis) за цей злочин передбачає не менше 1 року позбавлення волі.

Зважаючи на специфічну правову природу розглядуваного посягання, його підвищену суспільну небезпеку, а також з огляду на вимоги зазначеної Конвенції та проаналізований зарубіжний досвід, вважаємо, що покарання за насильницьке зникнення в КК України доцільно посилити. При цьому підстав для встановлення настільки суворих покарань, які визначені законодавством окремих із згаданих вище держав, на наш погляд, немає. Видається, що верхня межа санкції частини 1 статті, яка передбачатиме відповідальність за вказане діяння (приміром, ст. 444-1), має становити вісім років позбавлення волі, тоді як нижню її межу слід залишити незмінною. Аналогічне покарання можливо передбачити за відповідні діяння керівника. Санкція кваліфікованого складу розглядуваного злочину, який раніше пропонувалося виокремити, може передбачати позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.

Здійснене порівняльно-правове дослідження засвідчило, що санкції ст. 147 КК України загалом зіставні із зарубіжним досвідом визначення покарання за *захоплення заручників* [див. дет.: 88, с. 321–322]. Водночас раніше зазначалося, що про підвищений ступінь суспільної небезпеки захоплення або тримання особи як заручника порівняно з незаконним позбавленням волі або викраденням людини

можна стверджувати далеко не завжди, оскільки основна відмінність між вказаними посяганнями полягає в меті, визначеній у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України. Крім того, вище обґрунтовувалась доцільність відмови від такої обтяжуючої відповідальності за захоплення заручників обставини, як спричинення вказаним діянням тяжких наслідків. На наш погляд, саме ця кваліфікуюча ознака давала підстави для суттєвого посилення покарання за цей злочин. З огляду на викладене вважаємо, що верхня межа санкції ч. 2 ст. 147 КК України може бути знижена з 15 до 12 років позбавлення волі. Беручи до уваги висловлену раніше пропозицію виокремити у зазначеній статті частину третю, у якій встановити відповідальність за вчинення розглядуваного діяння організованою групою, вважаємо, що санкцію частини першої цієї статті можна залишити незмінною, у санкції її частини другої передбачити покарання у виді позбавлення волі на строк від семи до десяти років, а в санкції частини третьої – від восьми до дванадцяти років.

Порівняльно-правове дослідження засвідчило, що вітчизняний законодавець та законодавці зарубіжних держав займають подібні позиції стосовно оцінки суспільної небезпеки *підміни дитини*. Зважаючи на це, санкцію ст. 148 КК України, на наш погляд, коригувати недоцільно. Водночас нагадаємо, що раніше у цій роботі пропонувалося виокремити кваліфікований склад розглядуваного діяння. Вважаємо, що з урахуванням підвищеної суспільної небезпеки цього злочину, вчиненого за наявності обтяжуючих відповідальність обставин, а також з огляду на проаналізований зарубіжний досвід [див. дет.: 88, с. 322–323], санкція ч. 2 ст. 148 КК України має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Санкція ч. 1 ст. 149 КК України за вчинення *торгівлі людьми* передбачає максимальний строк покарання у виді позбавлення волі у 8 років. Водночас законодавці цілого ряду зарубіжних держав встановлюють за торгівлю людьми ще вищі максимальні строки вказаного покарання: Австралії (ст. 271.2) – 12 років, Азербайджану (ст. 144-1.1) – 10 років, Албанії (ст. 110/а) – 15 років, Греції (ч. 1 ст. 323А) – 10 років, Грузії (ч. 1 ст. 143-1) – 12 років, Данії (ч. 1 § 262а) – 10 років,

Ізраїлю (ст. 377алеф) – 16 років, Індії (ч. 2 ст. 370) – 10 років, Китаю (ст. 240) – 10 років, Литви (ч. 1 ст. 147) – 10 років, Молдови (ч. 1 ст. 165) – 12 років, Німеччини (§§ 232, 233, 233а) – 10 років, Португалії (ч. 1 ст. 160) – 10 років, Румунії (ч. 1 ст. 210) – 10 років, Сан-Марино (ст. 168) – 20 років, Словаччини (ч. 1 § 179) – 10 років, Словенії (ч. 1 ст. 113) – 10 років, США (§ 1590) – 20 років, Туреччини (ч. 1 ст. 80) – 12 років, Туркменістану (ч. 1 ст. 129-1) – 10 років, Хорватії (ч. 1 ст. 106) – 10 років, Чехії (ч. 1 ст. 168) – 10 років, Чорногорії (ч. 1 ст. 444) – 10 років, Швеції (ч. 1 ст. 1а глави 4) – 10 років.

Якщо максимальний строк позбавлення волі за КК України (ч. 3 ст. 149) становить 15 років, то за кримінальним законодавством Австралії (ст. 271.3) – 20 років (а за торгівлю дітьми (ст. 271.4) – 25 років), Албанії (ст. 110/а) – понад 20 років або довічне ув'язнення, Грузії (ч. 4 ст. 143-1) – 20 років, Ізраїлю (ст. 377алеф) – 20 років, Індії (ч.ч. 3–7 ст. 370, ст. 371) – довічне ув'язнення, Китаю (ст. 240) – довічне ув'язнення або й смертна кара, Молдови – 20 років, Нідерландів (ч. 5 ст. 273f) – 18 років, Словаччини (ч. 5 § 179) – 25 років або довічне ув'язнення, США (§ 1590) – довічне ув'язнення, Туркменістану (ч. 3 ст. 129-1) – 25 років, Угорщини (ч. 6 ст. 192) – довічне ув'язнення, Франції (ст. 225-4-4) – довічне ув'язнення, Чехії (ч. 5 ст. 168) – 18 років.

Таким чином, законодавці цілого ряду зарубіжних держав встановлюють за торгівлю людьми ще суворіші покарання, аніж вітчизняний законодавець. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в ч. 1 ст. 23 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми підкреслюється, що кожна сторона має вживати таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення покарання торгівлі людьми, ефективними, адекватними й переконливими санкціями. За торгівлю людьми, вчинену фізичними особами, ці санкції мають охоплювати покарання із застосуванням позбавлення волі, що може зумовити видачу правопорушників [621].

Вважаємо, що для перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України немає підстав, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній

суспільній небезпеці розглядуваного посягання та проаналізованому вище зарубіжному досвіду пеналізації торгівлі людьми.

Аналіз санкцій ст. 151 КК України, яка передбачає відповідальність за *незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги*, дає підстави для висновку, що суворість покарань, закріплених у санкціях частин 1 і 2 вказаної статті, не відповідає фактичному ступеню суспільної небезпечності розглядуваного злочину.

Різниця у суворості санкцій ст. 151 (спеціальна норма) і ст. 146 (загальна норма) є разючою. Чим зумовлена така позиція законодавця – пояснити складно, адже є всі підстави для того, аби стверджувати, що фактична суспільна небезпека незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є вищою, аніж суспільна небезпека «звичайного» незаконного позбавлення волі. Звертає на це увагу також Ю.А. Пономаренко [886, с. 212].

Тут варто нагадати, що погляди законодавця на питання пеналізації розглядуваного злочину зазнали суттєвої еволюції: від визнання його найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти свободи особи до різкого й необґрунтованого пом'якшення покарання за нього. Вважаємо, що жодних об'єктивних причин для зазначеної зміни поглядів не було, а тому, на наш погляд, санкції ст. 151 КК України потребують перегляду [51, с. 186–188].

Аргументом на користь посилення кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги може слугувати й відповідний зарубіжний досвід. Аналіз кримінального законодавства зарубіжних держав засвідчує, що в санкціях ст. 151 КК України передбачені порівняно м'які покарання за цей злочин [див. дет.: 51, с. 76–78].

В юридичній літературі вже висловлювалася думка про необхідність встановлення більш суворих покарань за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Так, С.Ф. Денисов та Г.О. Зубов вважають за необхідне посилити санкцію ч. 2 ст. 151 КК України, тоді як санкцію ч. 1 цієї статті пропонують залишити незмінною. На думку науковців, санкція ч. 2 ст. 151 має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з

позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [454, с. 117]. Зазначимо, що верхня межа покарання у виді позбавлення волі за кваліфікований вид даного злочину відповідає позиції ряду зарубіжних законодавців. Водночас навряд чи можна погодитись з тим, що санкція ч. 1 ст. 151 не потребує корегування.

Виходячи із викладеного, доцільно, на наш погляд, ставити питання про перегляд санкцій статті про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. На наш погляд, санкція ч. 1 ст. 151 має передбачати альтернативні покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, санкція ч. 2 ст. 151 – покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Передбачення у законодавстві суворіших покарань за вчинення цього діяння сприятиме встановленню адекватного реальному ступеню його суспільної небезпеки покарання, дозволить привести у відповідність санкції загальної норми про незаконне позбавлення волі та спеціальної про незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги.

Дослідивши особливості встановлення покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи, перейдемо до аналізу **практики застосування покарання за вказані діяння**. Це дозволить отримати важливу інформацію, що стосується призначених за вчинення зазначених злочинів покарань, характерних помилок, що допускаються судами при їх призначенні, а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування.

Відповідна практика наявна лише за такі злочини проти волі, честі та гідності особи, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Наведемо дані, що стосуються практики застосування покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини та за

торгівлю людьми. Інформація про практику застосування покарання за інші вказані вище діяння наведена у монографії автора [88, с. 330–332, 338–341; див. також 70; 71; додаток Г].

Спершу проаналізуємо практику застосування покарання за *незаконне позбавлення волі або викрадення людини*.

Наведені нижче дані одержані в результаті аналізу матеріалів 370 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

За ч. 1 ст. 146 КК України засуджено 46 осіб (8,2%), за ч. 2 цієї статті – 462 особи (82,8%), за ч. 3 – 50 осіб (9%).

У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України вказано, що суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Вивчення судової практики засвідчило, що, призначаючи покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, суди враховували найрізноманітніші дані, які стосуються особи винного: його вік, стан здоров'я, перебування на обліку у лікаря-нарколога чи психіатра, наявність судимості, наявність на утриманні неповнолітніх дітей або непрацездатних батьків тощо. Однак найчастіше суди враховують характеристики винних осіб, видані за місцем їхнього проживання (здебільшого) та роботи. Так, наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 234 (41,9%) засуджених, посередньої – щодо 93 (16,7%), негативної – щодо 22 (3,9%). Відповідні характеристики суди, як правило, не оцінюють критично.

Щодо 87 засуджених (15,6%) суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 107 осіб (19,2%) відповідні обставини у вироків не згадувались, що, вочевидь, означає їх відсутність. Серед обставин, які пом'якшують покарання, перерахованих у ч. 1 ст. 66 КК України, найчастіше враховувались: щире каяття (287 осіб – 51,4%), активне сприяння розкриттю злочину (121 особа – 21,7%), добровільне відшкодування завданого збитку або

усунення заподіяної шкоди (89 осіб – 15,9%), вчинення злочину неповнолітнім (5 осіб – 0,9%). Суди також нерідко користуються правом визнавати такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Такими найчастіше визнавались: визнання своєї вини (54 особи – 9,7%), наявність на утриманні дітей (35 осіб – 6,3%), притягнення до кримінальної відповідальності вперше (29 осіб – 5,2%), позитивна характеристика особи (26 осіб – 4,7%), посередня характеристика особи (11 осіб – 2%), прохання потерпілих суворо не карати винних (10 осіб – 1,8%). У поодиноких випадках суди враховували також в якості пом'якшуючих покарання такі обставини: наявність на утриманні непрацевдатних батьків, готовність нести кримінальну відповідальність, неправомірну поведінку потерпілого, другорядну роль у вчиненні злочину, наявність постійного місця проживання, наявність хронічних захворювань, те, що злочин не спричинив тяжкі наслідки, винний є особою молодого чи немолодого віку, є учасником АТО, нагороджувався грамотами і державними нагородами, не перебуває на обліку в нарколога чи психіатра, є інвалідом III групи, є постраждалим від катастрофи на ЧАЕС, є членом громадських організацій, те, що дружина підсудного є вагітною, тощо.

Зрозуміло, що окремі з наведених вище обставин стосувалися насправді особи винного, однак суди, користуючись наданим їм правом, помилково зарахували їх до обставин, що пом'якшують покарання. Окремі з вказаних обставин (скажімо, посередня характеристика особи або ж її членство в громадській організації) навряд чи взагалі можуть претендувати на те, аби їх враховували з метою пом'якшення покарання.

Вище зазначалося, що найчастіше суди враховують в якості обставини, що пом'якшує покарання, щире каяття. Разом із тим його констатація здебільшого має формальний характер. Лише в окремих випадках суди намагаються пояснити, що вони мають на увазі під щирим каяттям і чому враховують його в якості обставини, що пом'якшує покарання. Так, наприклад, Волноваський районний суд Донецької області вказав, що про щире каяття обвинуваченого свідчить те, що він у судовому засіданні вибачився перед потерпілим і його законним представником [111]. На наш

погляд, саме по собі вибачення обвинуваченого навряд чи є достатнім для констатації щирого його каяття. Свідченням нерозуміння сутності даної пом'якшуючої покарання обставини, на наш погляд, є також те, що суди часто враховують в якості обставин, що пом'якшують покарання, і щире каяття обвинуваченого, і визнання ним своєї вини. Вочевидь, щире каяття неможливе без визнання особою своєї вини, а тому подвійне врахування вказаних обставин не є правильним. Зазначимо, що у постанові від 22 березня 2018 р. Верховний Суд роз'яснив, що розкаяння передбачає, окрім визнання особою факту вчинення злочину, ще й дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль з приводу цього та осуд своєї поведінки, що насамперед повинно виражатися в намаганні особи відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки вчиненого [891].

Щодо 287 осіб (51,4%) суд встановив відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 135 осіб (24,2%) відповідні обставини у вироків не згадувались, що, мабуть, також означає їх відсутність. Такими, що обтяжують покарання, суд визнавав наступні обставини: вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння (96 осіб – 17,2%), рецидив злочинів (39 осіб – 7%), вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (10 осіб – 1,8%), вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (4 особи – 0,7%), вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового обов'язку (1 особа – 0,2%), вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у залежності від винного (1 особа – 0,2%). В окремих випадках суди помилково враховують певні обставини в якості обтяжуючих покарання. Йдеться про врахування як обставин, що обтяжують покарання, вчинення даного злочину щодо малолітньої дитини та вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою. Суди не мали права розцінювати вказані обставини в якості обтяжуючих покарання, оскільки законодавець вже врахував їх у ч. 2 ст. 146 КК України (а суди відповідним чином кваліфікували ці діяння).

Покарання у виді обмеження волі суд призначив 151 особі (27%), покарання у виді позбавлення волі на певний строк – 391 особі (70%). Крім того, 16 (2,9%)

засудженим суд, застосувавши ст. 69 КК України, призначив інші покарання (штраф – 13 особам, громадські роботи – 2 особам, арешт – 1 особі).

Суди призначали покарання у виді обмеження волі на такі строки: 1 рік – 46 особам (8,2%), 1 рік 1 місяць – 4 особам (0,7%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 6 місяців – 9 особам (1,6%), 2 роки – 48 особам (8,6%), 2 роки 6 місяців – 2 особам (0,4%), 3 роки – 26 особам (4,7%), 3 роки 6 місяців – 4 особам (0,7%), 4 роки – 6 особам (1,1%), 4 роки 6 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 3 особам (0,5%).

Мінімальний строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк сягав 1 року, максимальний – 8 років. Суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік – 40 особам (7,2%), 1 рік 1 місяць – 1 особі (0,2%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 3 особам (0,5%), 1 рік 6 місяців – 7 особам (1,3%), 1 рік 7 місяців – 3 особам (0,5%), 2 роки – 100 особам (17,9%), 2 роки 6 місяців – 7 особам (1,3%), 3 роки – 110 особам (19,7%), 3 роки 1 місяць – 1 особі (0,2%), 3 роки 4 місяці – 1 особі (0,2%), 3 роки 6 місяців – 10 особам (1,8%), 4 роки – 33 особам (5,9%), 4 роки 5 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 56 особам (10%), 6 років – 3 особам (0,5%), 6 років 6 місяців – 1 особі (0,2%), 7 років – 8 особам (1,4%), 8 років – 5 особам (0,9%). Таким чином, найчастіше суди призначали покарання у виді позбавлення волі на строк 2 та 3 роки. Зауважимо, що суди жодного разу не призначили винним у вчиненні розглядуваного посягання позбавлення волі строком понад 8 років (нагадаємо, що максимальна межа санкції ч. 3 ст. 146 КК України – 10 років позбавлення волі). Як видається, цей факт може слугувати ще одним аргументом на користь висловленої вище пропозиції знизити верхню межу вказаної санкції з 10 до 8 років позбавлення волі.

Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 19 особам (3,4%). 16 особам (2,9%) призначено інший, більш м'який вид основного покарання, не зазначений в санкціях статті 146 КК України (штраф, громадські роботи, арешт). Ще трьом особам, засудженим за ч. 3 ст. 146 КК України, суди призначили покарання у виді позбавлення волі нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції цієї частини ст. 146 КК. Разом із тим у низці випадків, призначаючи більш м'яке

покарання, ніж передбачене законом, суди порушували вимоги ст. 69 КК України. Так, наприклад, Білгород-Дністровський міськрайонний суд Одеської області, засудивши чоловіка за ч. 2 ст. 146 КК України, і призначивши йому покарання у виді арешту строком на 3 місяці, встановив наявність лише однієї обставини, що пом'якшує покарання (щирого каяття) [108].

До реального відбування покарання засуджені 167 осіб (29,9%), звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) – 380 осіб (68%), звільнені від відбування покарання на підставі закону України про амністію – 7 осіб (1,3%), звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України) – 2 особи (0,4%), звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України) – 1 особа (0,2%), звільнені від відбування покарання вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України) – 1 особа (0,2%). Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджують навіть не кожного третього винного. Надто поширену практику звільнення осіб, визнаних винними у вчиненні незаконного позбавлення волі або викрадення людини, навряд чи можна виправдати. Варто погодитись з О.П. Горохом, який справедливо нарікає на певну «інфляцію» у застосуванні ст. 75 КК України [407, с. 25]. Частково вирішити дану проблему, вочевидь, можна шляхом корекції санкції ч. 1 (а можливо і ч. 2) ст. 146, передбачивши у ній більш м'які покарання (чималий потенціал тут може мати передусім покарання у виді громадських робіт), які суди матимуть можливість призначати засудженим.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що у вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалася пропозиція встановити спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи (в тому числі й за незаконне позбавлення волі або викрадення людини) [14; 709; 1113; 1114]. Зауважимо, що відповідні заохочувальні норми на сьогодні містить законодавство ряду пострадянських держав (натомість деякі інші законодавці передбачають можливість пом'якшення покарання чи звільнення від його відбування за наявності певних умов). Утім, на наш погляд,

зазначені пропозиції не видаються достатньо переконливими. Вважаємо, що наявних механізмів реалізації принципу гуманізму до осіб, які вчинили розглядувані діяння, цілком достатньо, запровадження ж нових може призвести до надмірного і необґрунтованого розширення відповідних засобів.

Чималий інтерес становить практика застосування покарання за *торгівлю людьми*. Наведені нижче дані одержані в результаті аналізу 300 обвинувальних вироків, які набрали законної сили. Автором узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за торгівлю людьми.

Призначаючи покарання за розглядуваний злочин, суди здебільшого формально ставляться до врахування особливостей особи винного, звертаючи увагу лише на наявність позитивної, посередньої чи негативної характеристики [див. дет.: 88, с. 332].

Щодо 86 обвинувачених (20%) суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 344 осіб (80%) – встановив наявність вказаних обставин. Серед обставин, які пом'якшують покарання, що найчастіше враховувались судами при призначенні покарання засудженим за торгівлю людьми: щире каяття (80,2%), активне сприяння розкриттю злочину (35,2%), наявність на утриманні неповнолітньої дитини (24,1%), визнання вини (18,3%), вчинення злочину вперше (вперше притягається до кримінальної відповідальності, відсутність судимості) (17,2%), наявність позитивної характеристики (15,4%), проблеми зі здоров'ям (14,2%), на утриманні знаходяться непрацездатні батьки чи інші родичі (9,6%), добровільне відшкодування заподіяної шкоди (9,3%), вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин (6,7%), потерпілі не мають претензій матеріального та морального характеру (6,4%), відсутність тяжких наслідків (5,8%), прохання потерпілих суворо не карати винного (2,9%), вчинення злочину в похилому віці (2,6%), вчинення жінкою в стані вагітності (2%). Крім цього, в поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшуючих покарання обставин: протиправну поведінку потерпілих (1,7%), вчинення злочину особою молодого віку (1,45%), вчинення даного злочину неповнолітнім (0,9%), те, що винна є одинокою матір'ю (0,9%), вибачення винного перед потерпілими (0,6%), те, що

винний втягнутий у торгівлю людьми повнолітніми особами (0,3%), невеликий життєвий досвід винного (0,3%), наявність численних подяк за волонтерську діяльність (0,3%), те, що винний є постраждалим від аварії на ЧАЕС (0,3%), другорядну роль у вчиненні злочину (0,3%), наявність постійного місця проживання (0,3%), зайнятість суспільно корисною працею (0,3%), особливості психічного стану жінки, який вона мала під час вагітності та безпосередньо після пологів (0,3%).

Щодо 414 осіб (96,3%) суд констатував відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 16 осіб (3,7%) – встановив наявність вказаних обставин. При цьому в більшості випадків суди враховували в якості обставин, що обтяжують покарання, ті, які зараховувати до таких не мали права, оскільки у ст. 149 КК України вони визнані кваліфікуючими чи особливо кваліфікуючими ознаками розглядуваного злочину. Серед тих обставин, що обтяжують покарання, врахування яких не було помилковим, лише дві – вчинення торгівлі людьми в стані сп'яніння (враховано щодо чотирьох осіб) та рецидив злочинів (враховано щодо двох засуджених за торгівлю людьми).

98,8% засудженим за вказаний злочин особам суд призначив покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Скориставшись правом призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, 1,2% засудженим суд призначив інші, альтернативні позбавленню волі, покарання: обмеження волі (одній особі) та штраф (чотирьом особам).

Особам, визнаним винними в торгівлі людьми, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік – 0,47%, 1 рік 1 місяць – 0,24%, 1 рік 4 місяці – 0,47%, 1 рік 6 місяців – 1,2%, 1 рік 10 місяців – 0,24%, 2 роки – 1,9%, 2 роки 2 місяці – 0,24%, 2 роки 4 місяці – 0,24%, 2 роки 5 місяців – 0,24%, 2 роки 6 місяців – 0,47%, 2 роки 9 місяців – 0,24%, 3 роки – 6,1%, 3 роки 3 місяці – 0,24%, 3 роки 6 місяців – 2,1%, 4 роки – 4%, 4 роки 1 місяць – 0,24%, 4 роки 6 місяців – 1,2%, 4 роки 7 місяців – 0,24%, 4 роки 8 місяців – 0,7%, 4 роки 9 місяців – 0,24%, 5 років – 64,5%, 5 років 1 місяць – 0,7%, 5 років 2 місяці – 0,24%, 5 років 3 місяці – 0,24%, 5 років 6 місяців – 1,6%, 6 років – 3,5%, 6 років 3 місяці – 0,24%, 6 років 6 місяців – 0,24%, 7

років – 1,2%, 7 років 6 місяців – 0,24%, 8 років – 3,8%, 8 років 6 місяців – 1,2%, 9 років – 0,94%, 10 років – 0,47%.

Таким чином, діапазон призначуваного судами покарання за торгівлю людьми надзвичайно широкий – від 1 до 10 років позбавлення волі. При цьому у чималій кількості (21%) випадків суди призначили вказане покарання на нижчий строк, аніж той, який визначений як мінімальний в ч. 1 ст. 149 КК України (три роки). Варто звернути увагу також на те, що суди жодного (!) разу не призначили винним позбавлення волі на строк понад 10 років, хоча санкція ч. 3 ст. 149 КК України передбачає за це діяння до 15 років позбавлення волі. Крім того, необхідно зауважити, що позбавлення волі на строк понад 5 років призначено лише 14,6% засуджених за торгівлю людьми.

Розглядуване діяння здебільшого кваліфікується за ч. 2 ст. 149 КК України, що пояснюється розповсюдженістю випадків вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб та щодо кількох осіб. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що суди віддають перевагу мінімальному строку покарання у виді позбавлення волі, встановленому в санкції ч. 2 ст. 149 КК України (нагадаємо, що 64,5% засуджених за торгівлю людьми призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років). Необхідно також зазначити, що призначення вказаного строку позбавлення волі більшості засуджених за торгівлю людьми дозволяє судам надалі звільняти їх від відбування покарання з випробуванням, що є ще однією поширеною практикою. З огляду на це можемо констатувати, що законодавець та суди неоднаково оцінюють ступінь суспільної небезпеки розглядуваного посягання. На цей факт вже зверталася увага [431, с. 38; 829, с. 131].

Вище автором цих рядків було зроблено висновок про недоцільність перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній суспільній небезпеці розглядуваного посягання та проаналізованому зарубіжному досвіду пеналізації торгівлі людьми. Вочевидь, варто шукати інші шляхи вирішення окресленої вище проблеми. Вважаємо, що передусім необхідно створити дієву перешкоду для необґрунтовано широкого застосування звільнення від відбування покарання за цей злочин. Одним

із можливих варіантів досягнення вказаного результату може бути той, який запропонувала Н.А. Орловська. На її думку, доцільно уточнити ст. 75 КК України в частині обмеження її застосування у разі вчинення особливо тяжких злочинів, навіть у разі призначення покарання за нижньою межею санкції при застосуванні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом [829, с. 131].

Додаткове покарання у виді конфіскації майна суд призначив 21,4% засуджених за цей злочин. При цьому варто зауважити, що в аналогічних за змістом випадках суди приймали протилежні рішення стосовно доцільності чи недоцільності призначення вказаного покарання. Кращого бажає також чіткість та переконливість обґрунтування відповідних рішень. Стосується вказане, зокрема, визначення частини майна, яке підлягає примусовому безоплатному вилученню у власність держави.

Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 29,5% засуджених за торгівлю людьми. У низці випадків відповідне рішення суду було явно необґрунтованим [див. дет.: 88, с. 336–337].

До реального відбування покарання засуджені 178 (41,4%) осіб, які вчинили торгівлю людьми, ще 252 (58,6%) особи звільнені від покарання та його відбування. Серед цих осіб 243 (96,4%) звільнені від відбування покарання з випробуванням, 2,4% – звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України), 1,2% – звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України).

Таким чином, практика звільнення від відбування покарання осіб, які вчинили торгівлю людьми, є надзвичайно поширеною. При цьому необхідно зазначити, що нерідко суди вважають за можливе застосувати ст. 75 КК України навіть у разі вчинення особою діяння, передбаченого ч. 3 ст. 149 КК України, за яке, нагадаємо, законодавець передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої (особливо тяжкий злочин). Реалізується це шляхом призначення особі більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, з подальшим звільненням від його відбування. Вивчення

судової практики засвідчило чималу кількість порушень кримінального законодавства у цій частині [див. дет.: 88, с. 337].

Аналіз практики застосування покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив існування численних помилок, що допускаються судами при їх призначенні, а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування. Зменшення кількості відповідних помилок має важливе значення для ефективної протидії вказаним посяганням.

РОЗДІЛ 3. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

3.1. Сучасний стан та основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи

Для розробки ефективних заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи важливе значення має інформаційно-аналітичне забезпечення, що, зокрема, передбачає наявність у розпорядженні суб'єктів запобігання об'єктивної інформації про кількісно-якісні показники вказаних злочинів.

На підставі вивчення офіційних статистичних даних та матеріалів кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України, проаналізуємо основні кількісно-якісні показники злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Насамперед зазначимо, що питома вага досліджуваних злочинів у загальній структурі злочинності є незначною (див. додаток Б). Так, протягом 2017 р. органами прокуратури обліковано 523911 злочинів, з яких лише 858 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,16%). Протягом 2018 р. обліковано 487133 злочини, з яких лише 882 – посягання на волю, честь та гідність особи (0,18%). Протягом 2019 р. обліковано 444130 злочинів, з яких лише 924 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,2%). Протягом 2020 р. обліковано 360622 кримінальних правопорушень, з яких лише 658 – кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи (0,18%) [996].

Розглянемо основні кількісно-якісні показники конкретних злочинів, відповідальність за які передбачена у розділі III Особливої частини КК України. Спершу зупинимось на *незаконному позбавленні волі або викраденні людини*.

За 2013 рік органами прокуратури обліковано 267 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, у 2014 зареєстровано 1925, у 2015 – 807, у 2016 – 536, у 2017 – 503, у 2018 – 558, у 2019 – 518, у 2020 – 375 таких злочинів [996]. Таким чином, найменша кількість вказаних посягань зареєстрована у 2013 р., найбільша – у наступному, 2014-му. При цьому у 2014 р. мав місце надзвичайно

різкий стрибок – кількість зареєстрованих діянь, відповідальність за які передбачена ст. 146 КК України, збільшилась у понад сім разів (+620,1%). На наш погляд, такий стан речей можна пояснити передусім запровадженням нового порядку приймання, реєстрації та розгляду в органах прокуратури України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, а також початком антитерористичної операції на сході України. Після 2014 р. чисельність розглядуваних посягань знижувалась (за винятком 2018 р.), при цьому динаміка зменшення була нерівномірною. Так, порівняно з 2014 р., у 2015-му кількість облікованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини зменшилась більш як удвічі (-58%). У 2016 р. зниження було меншим, але все ж доволі помітним (-33,6%). І лише починаючи з 2016 р. (за винятком 2020 р.) динаміка розглядуваних посягань не характеризувалась різкими перепадами. У розглядуваному контексті варто мати на увазі, що статистичні дані за період з 2014 р. не враховують кількості незаконних позбавлень волі або викрадень людей, вчинюваних на окупованих територіях Криму та Донбасу.

Офіційні статистичні дані дозволяють також прослідкувати динаміку досліджуваного злочину, вчиненого щодо малолітнього: у 2013 р. обліковано 10, у 2014 – 4 (-60%), у 2015 – 10 (+150%), у 2016 – 6 (-40%), у 2017 – 13 (+116,6%), у 2018 – 12 (-7,7%), у 2019 – 11 (-8,33%), у 2020 – 7 (-36,4%) таких злочинів [996]. Як бачимо, у структурі потерпілих від даного діяння кількість малолітніх є незначною. Оскільки мотивом розглядуваних посягань, вчинених щодо вказаної категорії осіб (зазвичай йдеться про викрадення малолітнього), переважно є бажання виховувати дитину, наведені коливання у динаміці вказаних діянь, на наш погляд, мають ситуативний характер [49, с. 100].

У загальній структурі злочинності незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як і загалом злочини проти волі, честі та гідності особи, займає мізерну частку. Так, протягом 2018 р. органами прокуратури обліковано 558 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що складає 0,11% від усіх облікованих в Україні злочинів (63,3% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи). Протягом 2019 р. обліковано 518 випадків незаконного позбавлення

волі або викрадення людини, що складає 0,12% від усіх облікованих в Україні злочинів (56,1% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи). Протягом 2020 р. обліковано 375 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що складає 0,1% від усіх облікованих в Україні кримінальних правопорушень (57% у структурі кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи).

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини – найпоширеніше діяння серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Вказаний факт залишається незмінним незалежно від проаналізованих вище коливань у динаміці даного злочину. Це й не дивно, зважаючи на те, що стаття про відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини є «базовою» у розділі III Особливої частини КК України. Варто також відзначити суттєву різницю у кількісних показниках незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми, тобто того діяння, яке є другим за чисельністю серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, у 2013 р. органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 – 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, у 2019 – 316, у 2020 – 205 таких злочинів [996]. Таким чином, у 2013 та 2018 роках кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини перевищувала чисельність облікованих за цей рік випадків торгівлі людьми удвічі, у 2016 – майже вп'ятеро, у 2015 – у понад сім разів, а у 2014 – у понад шістнадцять (!) разів. І лише в 2017, 2019 та 2020 роках кількісна різниця між цими злочинами не була настільки разючою.

Кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини варто співвідносити з іншими показниками. Так, необхідним видається проаналізувати чисельність вказаних злочинів, за якими провадження направлені до суду з обвинувальним актом. У 2013 р. таких виявилось 120, у 2014 – 100, у 2015 – 122, у 2016 – 112, у 2017 – 129, у 2018 – 210, у 2019 – 229, у 2020 – 131 [996]. Звідси можна зробити два важливих висновки. По-перше, надто різких коливань у показниках направлених до суду з обвинувальним актом кримінальних проваджень про вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини не

спостерігається (якоюсь мірою виняток становлять останні роки). По-друге, має місце разюча кількісна різниця між облікованими випадками скоєння вказаного діяння та чисельністю злочинів, за якими провадження направлені до суду з обвинувальним актом. Зауважимо також, що відповідна різниця наявна вже на етапі вручення особам повідомлення про підозру у вчиненні вказаного посягання. Так, у 2013 р. повідомлення про підозру у незаконному позбавленні волі або викраденні людині було вручено лише 145 особам, у 2014 – 153, у 2015 – 184, у 2016 – 157, у 2017 – 197, у 2018 – 260, у 2019 – 293, у 2020 – 202 особам [996]. Окреслений стан речей пов'язаний, вочевидь, з низкою факторів, серед яких – недоліки існуючого порядку реєстрації кримінальних правопорушень, недостатній рівень професіоналізму правоохоронних органів та пов'язаний з цим низький рівень розкриття вказаних злочинів тощо [49, с. 101].

Наведені вище дані відображені в офіційній статистичній звітності, яка не враховує латентну злочинність, обсяги якої, за оцінками експертів, перевищують зареєстровану у кілька разів [811, с. 55]. Рівень латентності розглядуваного діяння є доволі високим, що підтверджується, зокрема, результатами вивчення доступної емпіричної бази, опитуванням працівників правоохоронних органів (додаток Ж) та дослідженнями інших науковців [2, с. 148; 393, с. 136; 676, с. 194; 722, с. 194; 728, с. 128–129; 785, с. 37; 861, с. 134; 928, с. 48–50; 974, с. 19; 1020, с. 621; 1088, с. 129; 1094, с. 163].

Однією з причин високого рівня латентності розглядуваного посягання є те, що воно (особливо у формі незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням) помилково не сприймається частиною населення як кримінально каране. Обвинувачені нерідко стверджують, що вони «не вважали свій вчинок злочином» [148], «не думали, що таким чином порушують закон» [121] тощо. Не випадає сумніватися, що й частина потерпілих від вказаного діяння не заявляє в правоохоронні органи про те, що стали його жертвами, оскільки не знають, що за це діяння настає кримінальна відповідальність. Так, результати проведеного нами опитування 400 мешканців Закарпатської та Львівської областей засвідчили, що

кожен п'ятий (21,8%) респондент не розглядає незаконне позбавлення волі як злочинне діяння.

Найвищий рівень латентності характерний для незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства (іншими причинами латентизації незаконного позбавлення волі як прояву домашнього насильства є те, що жертви не хочуть руйнувати сім'ю через такі «дрібниці», не бажають визнавати, що з ними погано поводяться найближчі люди, бажають уникнути незручностей, ганьби, побоюються бути підданими ще серйознішому насильству, впевнені в тому, що правоохоронні органи не зможуть їм реально допомогти тощо) [62, с. 18]. Натомість можна сміливо припустити, що найнижчий рівень латентності характерний для викрадення малолітньої дитини, яке завжди супроводжується значним суспільним резонансом, активністю правоохоронних органів, спрямованою на розкриття даного злочину, завдяки чому часто його вдається розкрити за «гарячими слідами» [49, с. 101].

Ще однією причиною того, що частина розглядуваних посягань стає латентною, є те, що потерпілі свідомо не повідомляють про факт вчинення щодо них даного злочину, побоюючись реалізації висловленої погрози заподіяння шкоди потерпілому чи членам його сім'ї та не вірячи у здатність правоохоронних органів захистити їх. Приміром, потерпілий Г. пояснив, що певний час не звертався до правоохоронних органів, оскільки викрадачі «погрожували, що якщо він звернеться в міліцію, то його та його рідних повбивають» [153].

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що до незаконного позбавлення волі або викрадення людини нерідко призводить неправомірна поведінка жертви, зокрема вчинення нею кримінально караного діяння (найчастіше крадіжки). У зв'язку з цим логічно припустити, що такі жертви часто не звертаються до правоохоронних органів, побоюючись кримінальної відповідальності за вчинений ними злочин.

Здійснене дослідження засвідчило, що потерпілі іноді не заявляють про незаконне позбавлення їх волі або викрадення, оскільки зневірилися у можливостях правоохоронної системи. Наприклад, потерпіла Т. повідомила, що неодноразово зверталася із заявами про вчинений щодо неї колишнім співмешканцем злочин, однак міліція належним чином не реагувала на них, «після чого їй це набридло»

[133]. Можна, таким чином, припустити, що певна частина таких злочинів не реєструється у встановленому порядку, внаслідок чого вони не потрапляють до офіційної статистичної звітності [49, с. 102].

Доводиться констатувати, що рівень довіри населення до правоохоронних органів залишається низьким, що також не може не позначатися на латентності розглядуваних посягань. У цьому контексті варто навести такий приклад: потерпілий від викрадення повідомив, що протягом певного часу не заявляв до міліції про вчинений щодо нього злочин, оскільки знав, що у його викрадачів є «дах» у правоохоронних органах, а тому не бачив у цьому сенсу [109].

Зазначимо також, що у правозастосовній практиці мають місце чималі труднощі, пов'язані з кримінально-правовою кваліфікацією розглядуваного посягання, зокрема при розмежуванні його із суміжними складами злочинів. У зв'язку з цим дане діяння іноді кваліфікується за іншими статтями закону про кримінальну відповідальність, що також спотворює об'єктивну картину кількості досліджуваних посягань.

Оскільки об'єктивна сторона розглядуваного злочину передбачає дві альтернативні форми – незаконне позбавлення людини волі або її викрадення, варто з'ясувати їх кількісне співвідношення. Для цього автором проаналізовано матеріали 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Результати нашого дослідження засвідчили, що частіше (орієнтовно 2/3) трапляється викрадення людини. Разом із тим маємо підстави стверджувати, що незаконному позбавленню волі, не пов'язаному з викраденням людини, притаманний значно вищий рівень латентності. У цьому контексті зазначимо, що окремі зарубіжні дослідники дійшли висновку про переважання кількості незаконних позбавлень волі над чисельністю викрадень [785, с. 40; 893, с. 41, 43].

Стаття 146 КК України, яка встановлює відповідальність за розглядуване діяння, включає основний, кваліфікований та особливо кваліфікований склади. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що з-поміж 558 засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини за ч. 1 ст. 146 КК України засуджено 46 осіб (8,2%), за ч. 2 цієї статті – 462 особи (82,8%), за ч. 3 – 50 осіб (9%).

Домінування кваліфікованого виду даного злочину пояснюється, зокрема, тим, що аналізоване посягання (а насамперед викрадення людини) переважно вчиняється за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 146). Крім того, аналіз судової практики засвідчив наявність численних помилок, що мають місце при кваліфікації розглядуваного діяння й призводять до спотворення реальної чисельності основного, кваліфікованого та особливо кваліфікованого видів незаконного позбавлення волі або викрадення людини [89].

Захоплення заручників у правозастосовній практиці трапляється порівняно рідко. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 4 випадки захоплення або тримання особи як заручника, у 2014 зареєстровано 41, у 2015 – 17, у 2016 – 7, у 2017 році – 3, у 2018 – 6, у 2019 – 8, у 2020 – 3 таких злочини [996]. Різке зростання кількості розглядуваних посягань у 2014 р. пов'язане, вочевидь, із запровадженням нового порядку приймання, реєстрації та розгляду в органах прокуратури України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, а також із проведенням антитерористичної операції на Донбасі [55, с. 213].

Занепокоєння викликає стан розкриття вказаних посягань та притягнення винних у їх вчиненні до кримінальної відповідальності: так, у 2014 р., за який обліковано 41 випадок захоплення або тримання особи як заручника, тільки по чотирьом із них провадження були направлені до суду з обвинувальним актом, у 2013 – з обвинувальним актом до суду направлені лише 2 провадження, у 2015 – 5, у 2016 – 3, у 2017 – 2, у 2018 – 4, у 2019 – 4, у 2020 – 2 [996].

Варто нагадати, що окрім ст. 147, яка передбачає загальний склад захоплення заручників, КК України містить спеціальні норми (ст.ст. 349, 349-1), які встановлюють відповідальність відповідно за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника та за захоплення журналіста як заручника. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 1 випадок захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, у 2014 – зареєстровано 59, у 2015 – 1, у 2016 – 3, у 2017 – 2, у 2018 – 1, у 2019 – 0, у 2020 – 2 таких злочини [996]. Що ж стосується захоплення журналіста як заручника, то

жодного відповідного діяння за період від 14 травня 2015 р., коли КК України був доповнений ст. 349-1, органами прокуратури не обліковано.

У кримінологічній літературі зазначається, що захоплення заручників характеризується низьким рівнем латентності [1020, с. 339, 619]. О.В. Лисодєд підкреслює, що в більшості випадків сам факт захоплення або тримання особи як заручника спеціально розголошується через специфічні цілі цього злочину [676, с. 193–194; 728, с. 128]. Разом із тим, як засвідчує аналіз доступної емпіричної бази, коло осіб, яким розголошується факт вчинення таких дій, здебільшого досить вузьке (передовсім це родичі). Зважаючи на можливі погрози заподіяння шкоди потерпілому чи членам його сім'ї, а також з огляду на інші причини (зокрема, недовіру до правоохоронних органів) частина таких посягань може бути неврахованою в офіційній статистичній звітності.

У правозастосовній практиці *підміна дитини* трапляється вкрай рідко. За даними МВС України, протягом 2002–2012 рр. зареєстровано всього 6 випадків вчинення вказаного діяння [440, с. 1]. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 1 випадок підміни дитини, у 2014 – 1, у 2015 – 0, у 2016 – 1, у 2017 – 0, у 2018 – 1, у 2019 – 0, у 2020 – 2 таких злочини [996]. Таким чином, упродовж 2002–2019 рр. обліковано всього лиш 12 випадків підміни дитини. Порівняння відповідних даних з показниками інших злочинів, відповідальність за які передбачена в розділі III Особливої частини КК України, дає підстави для висновку, що підміна дитини – найменш поширений з-поміж злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Аналіз статистичної інформації про зареєстровані випадки підміни дитини та результати їх досудового розслідування за 2013–2020 рр. засвідчує, що у жодному з відповідних кримінальних проваджень особам не було вручено повідомлення про підозру.

Підміна дітей викликає чималий резонанс у суспільстві, у зв'язку з чим у вітчизняних ЗМІ можна знайти немало повідомлень про такі випадки. Контент-аналіз відповідних повідомлень дає підстави для висновку, що більшість з них стосується випадків необережної підміни дітей в пологових будинках, що сталася через недбалість медичних працівників (ст. 148 КК України передбачає

відповідальність за підміну дитини, вчинену з прямим умислом). Крім того, звертає на себе увагу той факт, що частина таких повідомлень у ЗМІ є не фіксацією реальних випадків, а різного роду припущеннями та здогадами.

Кількість повідомлень у ЗМІ про підміну дітей, вчинену з корисливих або інших особистих мотивів, є незначною – таких вдалося відшукати всього 9 (за період з 2002 по 2018 рік). Більшість проаналізованих історій досить подібні між собою: вагітність без ускладнень, раптове проведення кесаревого розтину, смерть немовляти і впевненість батьків в тому, що їхню дитину підмінили медики [245; 576; 806; 871; 947; 1036].

На думку Є.В. Даценка, рідкісність розглядуваного посягання у слідчій та судовій практиці «свідчить не стільки про реальний низький рівень підміни дитини, скільки про надзвичайно високу латентність цього злочину» [440, с. 1]. На те, що підміна дитини характеризується високим рівнем латентності, вказують й інші дослідники [681, с. 6; 948, с. 210; 925, с. 197; 980, с. 3–4; 1020, с. 225–226]. На наш погляд, оцінити справжній рівень латентності розглядуваного діяння, який, поза сумнівом, є високим, дуже складно. Про факт підміни іноді стає відомо лише після спливу певного часу, тоді, коли чітко проявляються відмінні особливості зовнішності дитини, стає зрозуміло, що вона не схожа на жодного з батьків. Крім того, не варто забувати, що підміна дитини через недбалість медичного персоналу пологового будинку і підміна чужої дитини, вчинена з корисливих або інших особистих мотивів, є тотожними в одному, але найважливішому моменті – факті підміни дитини, її «переході» від рідних (біологічних) батьків до інших. У зв'язку з цим можна припустити, що якась частина тих випадків, які трактуються як підміна дітей через необережність медичного персоналу, насправді є умисними злочинами, відповідальність за які встановлена у ст. 148 КК України [30, с. 19].

В юридичній літературі вказується, що місцем вчинення цього злочину може бути лікарня, пологовий будинок, дитячі установи та заклади незалежно від форми власності, сквер, дитячий майданчик, інша відкрита місцевість, квартира батьків дитини або квартира нянечки тощо [780, с. 116; 781, с. 383]. Водночас вивчення повідомлень у ЗМІ засвідчило, що підміна дітей зазвичай вчиняється в пологовому

будинку (100% випадків) невдовзі після пологів (відразу після них або ж в найближчі дні після пологів). У 100% випадків підміна дітей мала місце в містах, що, зрозуміло, пов'язано з розташуванням пологових будинків [30, с. 19].

Перейдемо до з'ясування сучасного стану та тенденцій *торгівлі людьми* в Україні.

За 2013 р. органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 зареєстровано 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, у 2019 – 316, у 2020 – 205 таких злочинів [996]. Найменша кількість вказаних посягань, таким чином, зареєстрована у 2015 році, найбільша – у 2017-му. Наведені статистичні дані дозволяють також стверджувати, що упродовж 2013–2016 рр. чисельність розглядуваних посягань залишалась майже незмінною. У наступні роки ситуація суттєво змінилася. При цьому динаміка аналізованих діянь мала хвилеподібний характер: різкий стрибок (+198,25%) відбувся у 2017 р., падіння (–21,18%) відповідного показника у 2018-му, нове зростання (+17,91%) у 2019 р. і знову падіння (–35,1%) у 2020-му. Майже трикратне збільшення у 2017 р. кількості зареєстрованих випадків торгівлі людьми В.С. Батиргарєєва слушно, на наш погляд, пояснювала тим, що цей рік МВС України був оголошений роком боротьби з торгівлею людьми і, як наслідок, це відобразилося на «гонитві» за показниками [192, с. 23]. Вочевидь, тенденція збереження зареєстрованих випадків торгівлі людьми на достатньо високому, порівняно з 2013–2016 рр., рівні пояснюється насамперед високим ступенем уваги, який приділяється вказаним діянням останніми роками. Утім, варто брати до уваги й інші фактори, серед яких – зумовлене перманентною економічною кризою прогресуюче зубожіння значної частини населення, що призводить до його віктимізації, вдосконалення навиків виявлення випадків торгівлі людьми тощо [87, с. 8].

Аналізуючи наведені показники, варто мати на увазі, що статистичні дані за період з 2014 по 2020 рік не враховують кількості розглядуваних діянь, вчинюваних на окупованих територіях Криму та Донбасу. Оцінити реальні масштаби торгівлі людьми на сході України нині навряд чи можливо, оскільки на непідконтрольних територіях не здійснюється жодного системного моніторингу, належним чином не

працюють правоохоронні органи та правозахисні організації. У цих регіонах, зрозуміло, немає і належної підтримки жертв торгівлі людьми [87, с. 8].

У ЗМІ та спеціальній літературі неодноразово зазначалося, що у зв'язку з війною на сході України та появою значної кількості внутрішньо переміщених осіб [346] з'явилися серйозні загрози істотного зростання кількості жертв торгівлі людьми [468; 859]. Однак кількарічний моніторинг автором цих рядків відповідної ситуації дозволяє стверджувати, що різкого збільшення таких осіб з-поміж жертв торгівлі людьми останніми роками не відбулося¹. Аналіз емпіричної бази дійсно засвідчує, що починаючи з 2014 р. внутрішньо переміщені особи поповнили ряди жертв розглядуваного посягання, однак їх частка у загальній структурі жертв складає лише кілька відсотків. Водночас, на наш погляд, вказаний факт не заперечує того, що внутрішньо переміщені особи є категорією осіб, стосовно яких можна стверджувати про існування підвищених ризиків стати жертвою торгівлі людьми. Ці ризики зумовлені тим, що частина таких осіб перебуває у скрутному матеріальному становищі і їм доводиться погоджуватись на сумнівні пропозиції щодо працевлаштування, аби вижити в чужих для них містах. З іншого ж боку, слід мати на увазі, що проблема торгівлі людьми має глибоке соціально-економічне підґрунтя, незалежно від того, хто стає жертвою таких посягань. У зв'язку з цим погоджуємось з В.С. Батиргареєвою, яка зазначає, що з початком війни на сході України у детермінаційному комплексі торгівлі людьми не з'явилися нові причини, окрім традиційних соціально-економічних та особистісних [191, с. 70].

У загальній структурі злочинності торгівля людьми, як і загалом злочини проти волі, честі та гідності особи, займає мізерну частку. Так, протягом 2019 р. органами прокуратури обліковано 316 випадків торгівлі людьми, що складає 0,07% від усіх облікованих в Україні злочинів (34,2% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи). Таким чином, попри надзвичайно велику увагу, яка приділяється проблемі торгівлі людьми в Україні, можемо констатувати, що питома вага цього злочину у загальній структурі злочинності є зовсім незначною. При цьому варто

¹ Зауважимо, що вказане стосується не лише жертв даного злочину, а й тих, хто його вчиняє: у структурі осіб, засуджених за торгівлю людьми, внутрішньо переміщені особи складають мізерну частку.

зауважити, що у ЗМІ (та й не тільки) під торгівлею людьми іноді мають на увазі й ті явища, які до неї мають доволі опосередковане відношення (наприклад, до жертв торгівлі людьми подеколи зараховують мало не всіх українських заробітчан). Має рацію В.С. Батиргарєєва, яка у зв'язку з цим підкреслює, що «за бажанням драматизувати наявну в країні ситуацію втрачаються об'єктивна оцінка й тверезий погляд на те, що ми називаємо сьогодні торгівлею людьми» [191, с. 68]¹.

Упродовж розглядуваного періоду з обвинувальним актом до суду направлялося лише кожне друге, а то й третє, відповідне провадження на рік. Ще гірша ситуація мала місце у 2017 р., тобто тоді, коли було зафіксовано рекордну чисельність розглядуваних посягань. Окреслений стан речей, на наш погляд, пояснюється насамперед об'єктивною складністю розслідування торгівлі людьми, недостатнім рівнем професіоналізму правоохоронних органів тощо [87, с. 10].

Необхідно підкреслити, що наведені вище статистичні дані не враховують латентну частину випадків торгівлі людьми. Немає сумнівів у тому, що рівень латентності аналізованого діяння є високим. До такого висновку спонукають вивчення доступної емпіричної бази, опитування працівників правоохоронних органів (додаток Ж) та результати досліджень інших науковців [175, с. 22; 240, с. 38–39; 258, с. 19; 259, с. 155; 260, с. 69, 74; 466, с. 34; 556, с. 20; 584, с. 73; 602, с. 67; 819, с. 26; 933, с. 9; 978, с. 285–286; 1141, с. 16; 1202, с. 106]. При цьому торгівлі людьми переважно притаманна природна латентність.

Важливим фактором латентності торгівлі людьми є інертність жертв розглядуваного злочину. При цьому, за нашими спостереженнями, чинники цієї інертності залежать від тієї чи іншої форми експлуатації людини. Так, у разі сексуальної експлуатації жертви часто не бажають звертатись до правоохоронних органів, оскільки соромляться визнати, що займалися проституцією, до того ж в абсолютній більшості випадків цілком добровільно. Варто також мати на увазі, що частина жертв даного злочину до цього часу певний час займались проституцією в Україні. Крім того, має рацію В.С. Батиргарєєва, коли зазначає, що навіть ті жінки, яких свого часу обманним шляхом було втягнуто до секс-бізнесу, згодом

¹ Подібну критику необґрунтованого перебільшення проблеми торгівлі людьми у світі загалом див.: [1220, р. 9–11].

адаптуються до такої діяльності і нерідко повертаються в Україну зі зміненою психологією, вважаючи, що зайняття проституцією – цілком нормальна можливість заробити гроші. Трапляється, що після повернення на батьківщину вони знову прагнуть виїхати за кордон з відповідною метою, але вже самостійно (цей феномен отримав назву «друга хвиля») [191, с. 71; 197, с. 263; див. також: 544, с. 12; 800, с. 256; 884, с. 112; 1133, с. 131–132]. Іноді такі жінки й самі намагаються вивезти інших жінок, оскільки мають необхідні знання про те, як краще пристосуватися до життя за кордоном, як і де знайти «нормальну» роботу, отримувати за неї непогані гроші та ін. Крім того, подеколи вони розраховують, що зможуть тепер працювати без посередників, самостійно підшукувати житло, оренду за яке легше сплачувати разом з компаньйонками [191, с. 71].

Що стосується жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, то аналіз емпіричної бази засвідчує: потерпілі переймаються насамперед тим, як отримати зароблене, а не притягнути своїх кривдників до кримінальної відповідальності.

Інертність жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, пов'язана, зокрема, з їхнім низьким рівнем освіти та правової свідомості, зловживанням алкоголем, відсутністю визначеного місця проживання, інвалідністю тощо. У матеріалах кримінальних проваджень трапляються відомості про те, що потерпілі від вказаного діяння не бажали звертатися до правоохоронних органів, до цього їх спонукали родичі, друзі чи й самі правоохоронці [117; 169]. Так, наприклад, один із потерпілих від розглядуваного посягання під час судового засідання підкреслив, що «в міліцію він сам не бажав звертатися, працівники міліції самі до нього додому приїхали й сказали, щоб він написав заяву» [117]. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютна більшість жертв цього злочину, так само як і жертв трудової експлуатації, переймається не покаранням своїх кривдників, а, в кращому разі, відшкодуванням завданої їм шкоди. Нерідко ж, отримавши певну компенсацію ще на етапі досудового розслідування, потерпілі заявляють, що не мають жодних претензій до винних, просять суд не притягати останніх до кримінальної відповідальності [87, с. 11].

Необхідно брати до уваги й інші фактори латентності торгівлі людьми. Проведене дослідження засвідчує, що деякі потерпілі не заявляють у правоохоронні органи про те, що стали жертвою торгівлі людьми, оскільки не вірять, що правоохоронці зможуть їм допомогти (тим більше, якщо стали жертвою експлуатації за кордоном), іноді ж побоюються реалізації висловлених стосовно них погроз, якщо повідомлять комусь про те, що стали жертвою даного злочину.

Одним із важливих факторів латентності торгівлі людьми є те, що жертви розглядуваного злочину нерідко потрапляють до чужої країни, мови та місцевих особливостей якої не знають. Стан справ ще більше ускладнюється, якщо особа перебуває в певній державі нелегально (зазначимо, що у жертв, як правило, забирають паспорти) або ж якщо зайняття проституцією у цій країні є кримінально караним.

Здійснене дослідження засвідчує, що частина випадків торгівлі людьми органами досудового розслідування та судами помилково кваліфікується за іншими статтями КК України (зокрема, за ст.ст. 169, 302 та 303), що також відображається на статистичних показниках розглядуваного діяння.

На наш погляд, латентність торгівлі людьми залежить від тієї чи іншої форми експлуатації людини. Так, маємо всі підстави стверджувати, що найнижчий рівень латентності характерний для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що такі випадки здебільшого розкриваються доволі швидко (як правило, завдяки позиції небайдужих, котрі звернулися до правоохоронних органів після того, як їм запропонували придбати дитину). Зрозуміло також, що довго приховувати факт відсутності дитини батькам складно.

Питання про те, якій формі експлуатації людини притаманний найвищий рівень латентності, є доволі складним. Так, наприклад, Я.І. Гілінський вказує, що однією з найбільш латентних є торгівля людьми з метою експлуатації у формі вилучення органів [384, с. 249]. Утім, на наш погляд, для такого висновку немає достатніх підстав. Більше того, видається, що рівень латентності торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі вилучення органів, є нижчим, аніж, скажімо, торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної чи трудової експлуатації. На нашу думку,

пов'язано це з рядом обставин: складністю операцій з трансплантації органів, які неможливо провести у першій-ліпшій лікарні, труднощами у підборі сумісних донорів (так, в проаналізованих провадженнях зафіксовано випадки, коли в результаті обстеження потенційного донора було зроблено висновок, що орган не підходить для трансплантації конкретному пацієнту; більше того, окремим реципієнтам не прижилася пересаджена їм нирка, тобто здійснена трансплантація не досягла своєї мети) тощо [90, с. 10].

Є також підстави стверджувати, що вищий рівень латентності притаманний трудовій, а не сексуальній експлуатації. Як зазначалося вище, жертви трудової експлуатації передовсім прагнуть отримати зароблене, а не притягнути своїх кривдників до кримінальної відповідальності.

Статистичні дані Генеральної прокуратури України не містять інформації про кількісні показники торгівлі людьми залежно від форми експлуатації людини. Такі відомості можна отримати із статистики, що її веде представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. Протягом останнього десятиліття МОМ фіксує зміну кількісних показників сексуальної і трудової експлуатації. Так, якщо у 2009 році кількість зареєстрованих МОМ випадків сексуальної експлуатації становила 51%, а трудової – 44%, то в 2018-му ситуація змінилася кардинально: 7% становила сексуальна експлуатація, 86% – трудова. При цьому частка інших форм експлуатації людини незмінно залишається незначною [921].

Разом з тим здійснене нами дослідження не підтверджує вказаної тенденції. Аналіз доступної емпіричної бази (матеріалів 300 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік) засвідчує, що абсолютним лідером залишається торгівля людьми, вчинювана з метою сексуальної експлуатації (234 провадження). Друга за поширеністю форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує в ч. 1 примітки до ст. 149 КК України, – експлуатація у формі примусової праці (20 проваджень). На третьому місці – примусове втягнення у зайняття жебрацтвом (19 проваджень). Серед згаданих у вказаній примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації, з метою яких вчиняється розглядуваний злочин, у судовій практиці трапляються поодинокі випадки використання в

порнобізнесі (3 провадження) та вилучення органів (4 провадження). Жодного випадку торгівлі людьми, вчиненої з іншою метою експлуатації людини, нами не виявлено, що, зрозуміло, не означає відсутності таких випадків в об'єктивній дійсності.

Таким чином, сексуальна експлуатація – найпоширеніша мета торгівлі людьми в Україні. Варто при цьому наголосити на двох моментах. По-перше, вказаний факт залишався незмінним упродовж всього зазначеного вище періоду. По-друге, звертає на себе увагу разюча кількісна різниця між двома найпоширенішими формами експлуатації (чисельність випадків сексуальної експлуатації перевищує 80%, тоді як кількість фактів експлуатації у формі примусової праці не сягає й 10%).

Окремі дослідники стверджують, що «нерідко постраждали від торгівлі людьми піддаються змішаній експлуатації – зазвичай трудовій та сексуальній, однак можуть траплятися й інші комбінації» [344, с. 242; 981, с. 188]. Проте здійснений автором цих рядків аналіз емпіричної бази не підтверджує такого. Лише в одному вивченому випадку мало місце поєднання сексуальної експлуатації людини та використання її в порнобізнесі (вище, однак, зазначалося, що використання людини в порнобізнесі слід визнавати різновидом сексуальної експлуатації) [154]. Що стосується сексуальної і трудової експлуатації, то вони не перетиналися жодного разу. У зв'язку з цим можна впевнено стверджувати про існування в осіб, котрі займаються цим видом кримінального бізнесу, чіткої «спеціалізації» у тій чи іншій формі експлуатації [87, с. 13].

Торгівля людьми вчиняється не лише з метою експлуатації людини. Серед проаналізованих автором 300 кримінальних проваджень про торгівлю людьми 26 стосувалися торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, при цьому 20 з них не були пов'язані з метою їх експлуатації (дітей купували задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння). Таким чином, майже кожне десяте провадження про торгівлю людьми в Україні стосується торгівлі батьками своїми дітьми.

Здійснений аналіз емпіричної бази дозволяє виокремити низку тенденцій у вчиненні розглядуваного посягання, що мають місце останніми роками. По-перше, суттєво змінилися методи вербування потенційних жертв. Якщо раніше для цього

активно використовувались шлюбні, модельні і туристичні агентства, агенції, які пропонували роботу чи навчання за кордоном [259, с. 170–171; 260, с. 90–92; 344, с. 239; 466, с. 38–39; 498, с. 295–296; 547, с. 45; 764, с. 30–31; 772, с. 153; 819, с. 38; 920, с. 82–85; 966, с. 27–28; 981, с. 187], то нині можна сміливо твердити, що подібні шляхи вербування стали поодинокими. Натомість з широким розповсюдженням інтернету для вербування потенційних жертв дедалі більше використовуються його можливості. І йдеться не лише про спеціальні сайти, де розміщуються сумнівного характеру повідомлення про прийом на роботу танцівниць, масажисток, офіціанток тощо. Інтернет значно спростив комунікацію не тільки між вербувальниками та жертвами торгівлі людьми, а й між співучасниками даного злочину. Аналіз кримінальних проваджень засвідчує, що нині з цією метою активно використовуються програми Skype, Viber, WhatsApp, соціальні мережі. По-друге, запровадження у 2017 р. безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом, з одного боку, спростило процедуру перетину державного кордону, з іншого ж, як відомо, посилення протидії торгівлі людьми було однією з умов вказаної лібералізації. До того ж безвізовий режим не означає відміну державних кордонів, а передбачає їх перетин за умови наявності біометричного паспорта. У зв'язку з цим навряд чи існують підстави для висновку про суттєве зростання загроз погіршення ситуації із торгівлею людьми в Україні. У той же час цілком зрозуміло, що завдяки згаданій лібералізації окремі елементи процесу торгівлі людьми (йдеться передовсім про відсутність необхідності оформлення шенгенських віз) спростилися. Однак стосується це винятково тих країн, з якими Україна має безвізовий режим. По-третє, якщо раніше завербованих жертв торгівлі людьми до місця призначення здебільшого супроводжували перевізники (зазвичай цю функцію виконували вербувальники), то останнім часом завербованих з метою експлуатації осіб все частіше готують до того, що до місця призначення вони поїдуть чи полетять самостійно. Зрозуміло, що це унеможлиблює затримання перевізників при перетині ними державного кордону України. По-четверте, дещо змінюється коло країн призначення жертв торгівлі людьми. Якщо раніше країнами призначення для сексуальної експлуатації були держави Західної Європи, а також Росія, Туреччина,

Кіпр, Ліван, Ізраїль та ОАЕ, то нині зростає кількість тих, кого з метою сексуальної експлуатації вербують в нові країни, які раніше не фігурували в цьому списку (йдеться насамперед про Китай, а також (в поодиноких випадках) про Південну Корею, Шрі-Ланку, Індію, Індонезію, Мексику та Казахстан). Щодо трудової експлуатації, то вивчення емпіричної бази засвідчує, що жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою, експлуатують переважно на території України та в Росії. Водночас зауважимо, що війна на сході України призвела до істотного зменшення кількості бажаючих працювати в РФ [838; 1081]. Вочевидь, у підсумку це не може не позначитись на кількості жертв торгівлі людьми у цій країні.

Глибокі соціально-економічні трансформації, що протягом останніх десятиліть відбуваються в нашій країні, стимулювали поширення такого явища, як дитяча праця. Численні дослідження засвідчують, що не є рідкісним явищем в Україні й *експлуатація дітей*, котрі не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці. Водночас серед злочинів проти волі, честі та гідності особи експлуатація дітей є одним з найменш поширених. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 11 випадків експлуатації дітей, у 2014 зареєстровано 4, у 2015 – 2, у 2016 – 6, у 2017 – 1, у 2018 – 16, у 2019 – 9, у 2020 – 0 таких злочинів [996]. Таким чином, за період з 2013 по 2020 рік обліковано 49 випадків експлуатації дітей. Рідше, ніж розглядуваний злочин, до статистичної звітності потрапляє тільки підміна дитини (за вказаний період зареєстровано лише 6 таких діянь).

Говорити об'єктивно про динаміку експлуатації дітей в Україні на підставі офіційних статистичних даних вкрай складно, оскільки йдеться про незначні кількісні показники, які до того ж не враховують латентної частини таких посягань. Разючі коливання, що мали місце в окремі роки, навряд чи відображають реальні істотні зміни у чисельності розглядуваних діянь і насправді можуть пояснюватись різними факторами [59, с. 280–281].

Наведені вище статистичні дані варто розглядати у зв'язку з іншими кримінологічно значущими показниками. Варто, зокрема, зазначити, що за період з 2013 по 2020 рік з обвинувальним актом були направлені до суду лише 15

кримінальних проваджень про експлуатацію дітей: у 2013 – 2, у 2014 – 2, у 2015 – 0, у 2016 – 0, у 2017 – 0, у 2018 – 8, у 2019 – 3, у 2020 – 0. Отже, до суду потрапляє лише кожне третє відповідне провадження.

Аналіз доступної емпіричної бази дозволяє стверджувати, що експлуатація дітей є високолатентним злочином. Варто погодитись з О.В. Паньчук, яка зазначає, що підвищеному рівню латентності цього діяння сприяє поведінка потерпілих, їх небажання звертатися у різні інстанції для захисту своїх прав [849, с. 9]. Вивчення конкретних кримінальних проваджень засвідчує, що підлітки – жертви цього посягання – погоджувались на роботу добровільно і не були зацікавлені в притягненні винних до кримінальної відповідальності. В окремих випадках про факт експлуатації дитини стає відомо тільки через спричинення істотної шкоди здоров'ю неповнолітнього.

Серед злочинів проти волі, честі та гідності особи **використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом** за загальною чисельністю зареєстрованих випадків посідає третє місце (після незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми). За 2013 р. органами прокуратури обліковано 41 випадок використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у 2014 зареєстровано 53, у 2015 – 12, у 2016 – 14, у 2017 – 5, у 2018 – 7, у 2019 – 7, у 2020 – 7 таких злочинів [996]. Таким чином, за період з 2013 по 2020 рік обліковано 146 випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Як бачимо, найбільшу кількість розглядуваних злочинів зафіксовано у 2014 р., а вже наступного року відбулося різке падіння відповідного показника. Наведені показники у кількісному виразі є порівняно незначними і, на наш погляд, не дозволяють робити об'єктивні висновки про тенденції у динаміці аналізованого посягання у вказаний період.

Разом із тим пояснення потребує різке падіння чисельності зареєстрованих випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, що відбулося у 2015 р. Г.В. Дан вважає, що раціонального пояснення зменшенню кількості вказаних діянь немає, однак припускає, що таке зниження певною мірою пояснюється недоліками проведеної у 2015 р. реформи правоохоронних органів, підкреслює, що

«невиважені кроки з реформування органів внутрішніх справ призвели до відтоку значної кількості професіоналів, у тому числі і з підрозділів кримінальної міліції у справах дітей. Це позначилось на ефективності виявлення та розкриття злочинів такої категорії» [437]. На наше переконання, різке зниження чисельності зареєстрованих випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, яке відбулося у 2015 р., пов'язане не з реальним зниженням кількості зазначених посягань, а із зменшенням уваги, що приділяється протидії вказаним діянням останніми роками [35, с. 288].

Наведені вище показники варто порівняти з показниками, які ілюструють результативність досудового розслідування відповідних кримінальних проваджень. Якщо у 2013 р. з обвинувальним актом до суду направлено 34 кримінальні провадження про використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, то у 2014 – 49, у 2015 – 8, у 2016 – 8, у 2017 – 4, у 2018 – 5, у 2019 – 4, у 2020 – 5 таких проваджень [996]. Таким чином, можна зробити висновок про доволі високий рівень розкриття вказаних злочинів, що пов'язано передовсім із специфікою даного діяння, розслідуванням його за «гарячими слідами» після затримання особи, яка використовувала малолітню дитину для заняття жебрацтвом.

Значна частина випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вочевидь, залишається латентною. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що у всіх вивчених випадках відповідне кримінальне провадження відкривалося у зв'язку із затриманням особи, яка використовувала малолітню дитину для заняття жебрацтвом. Таке затримання мало місце завдяки патрулюванню правоохоронцями вулиць населених пунктів, а також завдяки проведенню ними спеціальних рейдів, спрямованих на виявлення відповідних фактів. Повторимось: зменшення уваги, що приділяється протидії вказаним посяганням, не може не позначатися на кількості зареєстрованих випадків вчинення даного злочину.

Потерпілі від розглядуваного посягання малолітні діти в силу ряду причин (зокрема, з огляду на свій вік, а також зважаючи на те, що суб'єктами цього діяння здебільшого є їхні батьки) не повідомляють про факт вчинення стосовно них даного злочину. Так само не зафіксовано нами випадків повідомлення у правоохоронні

органи про вчинення цього злочину з боку родичів дитини чи, скажімо, перехожих, до яких звертались з проханням подати милостиню.

Аналіз емпіричної бази дозволяє припустити, що найвищий рівень латентності використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом характерний для невеликих населених пунктів, зокрема для сільської місцевості та невеликих міст. Здійснене автором опитування 400 респондентів з числа мешканців Закарпатської та Львівської областей засвідчило, що випадки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом у вказаних населених пунктах не є рідкісними, однак, як показує вивчення емпіричної бази, часто вони не знаходять належного реагування з боку компетентних органів [35, с. 288].

Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги у правозастосовній практиці трапляється доволі рідко. Так, за 2013 рік органами прокуратури обліковано 11 випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, у 2014 зареєстровано 6, у 2015 – 16, у 2016 – 13, у 2017 – 6, у 2018 – 12, у 2019 – 10, у 2020 – 8 таких злочинів [996]. Таким чином, всього за вказаний період обліковано 82 випадки вчинення зазначеного діяння.

Порівняно з іншими злочинами проти волі, честі та гідності особи, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги за кількістю зареєстрованих випадків займає не останнє місце. Варто, однак, підкреслити, що ситуація виглядає зовсім по-іншому, якщо навести інші значущі показники. За увесь зазначений вище період (тобто з 2013 по кінець 2020 р.) жодній особі не було вручено повідомлення про підозру у вчиненні даного злочину. За цим показником незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги тотожне підміні дитини, за вчинення якої за вказаний період жодній особі також не було вручено повідомлення про підозру.

Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги – злочин, якому притаманний високий рівень латентності. Причинами цього є недосконалість чинного кримінального законодавства і законодавства, що регулює підстави та порядок надання психіатричної допомоги, відсутність належного зовнішнього та внутрішнього контролю за діяльністю закладів з надання психіатричної допомоги, кругова порука лікарів-психіатрів тощо [12; 577, с. 140].

Підсумовуючи викладене вище, необхідно підкреслити, що успішне запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи можливе лише за умови врахування проаналізованих даних про кількісно-якісні показники вказаних посягань.

3.2. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи

З огляду на наявність чи відсутність судової практики інформація про кримінологічні особливості осіб, які вчинили конкретні діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, є різною за повнотою.

Спершу розглянемо *кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини* (ст. 146 КК України). Емпіричну базу відповідного дослідження склали матеріали 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за вчинення вказаного посягання.

Соціально-демографічні ознаки особи злочинця самі по собі не є криміногенними, однак вони «характеризують злочинця як людину конкретної епохи, яка має соціальний статус і посідає певне місце у суспільних відносинах» [395, с. 97]. До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особу злочинця, традиційно відносять стать, вік, освітній рівень, сімейний стан, зайнятість, національну приналежність тощо.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що кількість жінок, які вчинили розглядуваний злочин, становить 7%. Таким чином, незаконне позбавлення волі або викрадення людини – типовий «чоловічий» злочин. Той факт, що розглядуване діяння в абсолютній більшості (93%) випадків вчиняється чоловіками, пояснюється не лише загальновідомою меншою кримінальною активністю жінок. Здійснене нами дослідження засвідчило, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини – злочин, при вчиненні якого, як правило, застосовується фізична сила задля подолання опору потерпілої особи та недопущення можливості її звільнення. Зважаючи на це переважна частина відповідних посягань вчиняється фізично

сильними чоловіками, а при виборі співучасників чоловікам віддають перевагу перед жінками. Важливо брати до уваги також відмінні від чоловіків психоемоційні особливості жінок, форми їхнього реагування на ті чи інші подразники зовнішнього впливу тощо. У спеціальній літературі зазначається, що жінки, які вчиняють даний злочин, як правило, діють у співучасті [394, с. 11–12; 676, с. 194; 728, с. 129; 812, с. 161; 928, с. 80]. Проте наше дослідження не підтвердило відповідного факту. У складі групи осіб жінки вчинили даний злочин у 43,6% вивчених випадків. При цьому, діючи у співучасті, жінки в абсолютній більшості випадків були активними співвиконавцями розглядуваного посягання, а не його пособниками, як нерідко підкреслюється в кримінологічній літературі [353, с. 138; 535, с. 84; 570, с. 149; 785, с. 43; 974, с. 15; 1094, с. 168; 1144, с. 241]. Вирізняються також ті випадки, в яких співучасниками злочинної групи були лише особи жіночої статі – жертвами вчинених ними посягань ставали інші жінки (вказані злочини були вчинені з мотивів помсти за заподіяну раніше образу). 56,4% засуджених за розглядуваний злочин жінок вчинили його одноосібно. При цьому в більшості (59,1%) випадків одноосібного вчинення жінкою незаконного позбавлення волі або викрадення людини потерпілими від нього ставали малолітні особи (зазначимо, що викрадачами дітей частіше є жінки, а не чоловіки¹). Пояснюється це, вочевидь, біологічними та психологічними особливостями жінок, зокрема властивим їм материнським інстинктом. У 36,4% проаналізованих випадків одноосібного вчинення даного злочину жінками потерпілими від нього були особи жіночої статі. І тільки в одному випадку (4,5%) цей злочин одноособово вчинено жінкою щодо особи чоловічої статі (мати незаконно позбавила волі психічнохворого сина [130]). Таким чином, можна впевнено констатувати той факт, що потерпілими від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчинюваного жінками одноосібно, чоловіки стають вкрай рідко [56, с. 122].

Кримінологи слушно зазначають, що на поведінку людей, їхні потреби та життєві установки серйозний відбиток накладає вік. Згідно із статистичними даними, частка

¹ Утім, відомі вітчизняні кримінологи В.В. Голіна та В.С. Батиргареева свого часу зазначали, що жінки є викрадачами дітей лише у кожному третьому випадку [393, с. 136].

неповнолітніх серед осіб, що вчиняють злочини, не перевищує 8%, а найбільша кримінальна активність характерна для вікової групи 18–28 років (40%) [689, с. 99; 690, с. 71–73; 691, с. 133–139]. Що ж стосується осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, то їх вік у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0,9%, від 18 до 24 років – 15,8%, 25–29 років – 36,6%, 30–39 років – 30,6%, 40–49 років – 10,9%, 50–59 років – 2,7%, 60 років і старше – 2,5%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 25 до 39 років. Це й не дивно, адже, як зазначалося вище, для вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини (передовсім для останнього!) зазвичай доводиться застосовувати фізичну силу, котрою володіє і якою ефективно може скористатися людина в найбільш активному віці. Крім того, кримінологами давно встановлено, що особам молодіжного віку властиве вчинення злочинів агресивного, імпульсивного характеру (чимало розглядуваних злочинів сміливо можна віднести до таких), тоді як протиправна поведінка осіб старшого віку менш імпульсивна, більш обдумана, в тому числі й з точки зору можливих наслідків такої поведінки [98, с. 21; 451, с. 7, 26; 452, с. 184].

Вчинення аналізованого злочину неповнолітніми особами трапляється вкрай рідко; зазначимо, що окремі дослідники взагалі констатують повну відсутність осіб вказаного віку серед засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини [570, с. 150; 785, с. 43; 1094, с. 167]. Даний факт певною мірою можна пояснити психологічними особливостями неповнолітніх, зокрема їхньою непосидючістю, небажанням очікувати настання бажаного результату упродовж тривалого часу [1094, с. 169].

Важливе кримінологічне значення має характеристика освітнього рівня осіб, які вчинили злочинні діяння, оскільки відповідний рівень тісно пов'язаний із загальною культурою особистості, її інтелектуальним розвитком та соціальним статусом, правосвідомістю і правовою культурою, колом контактів, життєвими планами та можливостями їх реалізації [188, с. 78; 212, с. 81; 649, с. 157; 650, с. 127; 674, с. 37; 677, с. 75]. На жаль, інформація про рівень освіти засуджених не завжди наявна в

матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані одержані нами лише стосовно 394 осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту (46,2%). 24,1% засуджених за вказаний злочин мали середню спеціальну та професійно-технічну освіту. Порівняно багато осіб (12,7%) мали вищу освіту, ще 6,3% – незакінчену вищу. Разом з тим немало й тих, рівень освіти яких був низьким: 9,4% осіб мали неповну середню освіту, 0,8% – початкову середню, у двох засуджених (0,5%) була відсутня будь-яка освіта. Таким чином, особи, що вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають дещо вищий рівень освіти, аніж ті, що вчиняють насильницькі злочини проти життя та здоров'я чи проти статевої свободи та статевої недоторканості, однак нижчий порівняно з особами, які, для прикладу, вчиняють злочини у сфері економіки. Загалом можна зазначити, що розглядуване діяння не належить до високоінтелектуальних (за винятком поодиноких випадків), при вчиненні яких потрібні особливі навички, вміння чи глибокі знання в певній галузі або ж необхідність детального прорахунку складної злочинної комбінації. Варто також погодитись з дослідниками, котрі підкреслюють, що особи з вищою освітою досить рідко виявляються втягнутими у відносини, які детермінують вчинення розглядуваних злочинів, а якщо й втягуються, то здебільшого вирішують проблеми іншим шляхом [893, с. 49]. Разом з тим, доводиться констатувати, що наявність вищої освіти у деяких засуджених, які вивчаються у рамках даного дослідження, є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Окреслений стан речей, вочевидь, можна пояснити зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть [56, с. 123].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 67,2% засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини не були працевлаштованими. Ще 2,5% мали статус пенсіонера. Вочевидь, відсутність зайнятості сприяє вчиненню розглядуваного злочину, оскільки дозволяє особі здійснювати постійний контроль за незаконно позбавленою волі людиною. Що стосується зайнятих осіб (30,3%), то

їхня структура виглядає таким чином: 54,1% з них складають робітники, працівники сфери торгівлі і послуг, службовці, 16,9% – приватні підприємці, 4,9% – директори та заступники директорів підприємств, 9,8% – військовослужбовці, 4,4% – працівники правоохоронних органів, 6,6% – учні та студенти, 3,3% – зайняті в інших сферах діяльності (серед них, зокрема, депутати місцевих рад, керівники громадських організацій і навіть священик). Більшість працевлаштованих осіб склали робітники, працюючи як в державному, так і в приватному секторах економіки. Поміж них представники найрізноманітніших професій: водії, сторожі, охоронці, вантажники, слюсарі, електрогазозварники, штукатури, електрики, мотористи, диспетчери, прибиральники тощо. Меншу частину склали працівники сфери торгівлі і послуг: менеджери, торгові представники, постачальники магазину, експедитори тощо. Частка службовців серед засуджених за даний злочин мізерна. Зазначимо, що трапляються випадки вчинення розглядуваного посягання високопоставленими чиновниками. Так, Кіровський районний суд міста Дніпропетровська 21 березня 2016 р. засудив заступника голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, який за попередньою змовою групою осіб викрав голову Державного земельного агентства України й утримував останнього в приміщенні ОДА доти, доки той не пообіцяв, що забере заяву, написану на нього до місцевого райвідділу міліції (вказана заява також стосувалася незаконного позбавлення його волі даними особами) [123].

Як відомо, важливим регулятором поведінки людини є сім'я. Відсутність сім'ї традиційно розглядається кримінологами як один з несприятливих, негативних факторів [98, с. 22; 649, с. 156]. У вивчених нами матеріалах кримінальних проваджень інформація про сімейне становище була відсутньою стосовно 17 (3%) засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Відповідні дані, таким чином, вдалося одержати щодо 541 засудженого за вказаний злочин. Серед цих осіб 61% не перебували у шлюбі (сюди ми відносимо й розлучених, яких 5,7%, та вдівців (вдів), яких 1,1%), 39% – перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах. Зазначимо також, що 30,9% засуджених за розглядуваний злочин мали на утриманні неповнолітніх дітей. Таким чином, більшість осіб, які вчинили

незаконне позбавлення волі або викрадення людини, не мали стабільного сімейного становища. Утім, варто мати на увазі, що наявність сім'ї не завжди стимулює позитивну поведінку особи. Необхідно підкреслити, що до незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства призводять саме конфліктні сімейні відносини. Ймовірність таких конфліктів, як відомо, зростає у зв'язку із вживанням алкоголю.

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також місця їхнього проживання. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,8% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав (Росії та Молдови) були 2% засуджених за розглядуване посягання. Один засуджений (0,2%) був особою без громадянства. Що стосується національної приналежності засуджених за цей злочин, то абсолютна їх більшість (близько 90%) були українцями. Серед представників інших національностей – росіяни, роми, молдовани, азербайджанці, вірмени, чеченці, румуни, угорці, болгары, гагаузи. 61,1% засуджених за це діяння – мешканці міст (переважно райцентрів та інших невеликих міст), 8% – жителі селищ, 30,8% – мешканці сіл. В абсолютній більшості випадків розглядуваний злочин вчинено за місцем проживання винної особи, чому сприяє краще знання нею довколишньої місцевості та місцевих особливостей.

Як відомо, поведінка людей тісно пов'язана з тим становищем, яке вони займають у суспільстві, з виконуваними ними соціальними ролями. Певною мірою про ці ролі свідчить їхнє ставлення до праці та до сімейних цінностей, про що йшлося вище. Разом з тим, надаючи *соціально-рольову характеристику* осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно зупинитися й на інших моментах. Так, призначаючи покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, суди нерідко (щодо 62,5% засуджених) враховують наявність характеристики про особу винного. Викладена у таких характеристиках інформація також ілюструє особу, вказує на виконувані нею соціальні ролі, на її місце у суспільстві, на те, як вона зарекомендувала себе за місцем проживання та/чи роботи. Показово, що наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 41,9% засуджених, посередньої – щодо 16,7%, негативної – щодо 3,9%. Таким чином, навіть якщо взяти

до уваги, що частина цих характеристик містила недостатньо об'єктивні дані, пов'язані з формальним виконанням свого обов'язку особами, які видали ці характеристики, значна частина засуджених за даний злочин позитивно характеризувалася за місцем свого проживання та роботи. Більше того, як зазначалося вище, окремі з досліджуваних осіб були підприємцями та директорами невеликих підприємств, обіймали високі державні посади, тобто займали далеко не останнє місце в суспільстві. Утім, немало й тих, хто до моменту вчинення злочину мав кілька судимостей, скотився на соціальне дно, систематично пиячив, перебував на обліку в лікаря-нарколога.

У кримінологічній літературі іноді вказується, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини рідко вчиняється у стані сп'яніння [893, с. 50]. Такі дані не підтверджуються результатами нашого дослідження, які засвідчили, що у стані алкогольного сп'яніння аналізоване посягання вчинили 20,8% осіб. Більше того, 0,9% засуджених за цей злочин перебували на обліку в нарколога. Таким чином, кожен п'ятий злочин, передбачений ст. 146 КК України (частіше це стосується незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням), вчиняється у стані алкогольного сп'яніння. Це й не дивно, адже вживання алкоголю негативно позначається на нервовій системі людини, послаблює її контроль за своєю поведінкою, загострює негативні риси характеру, викликає в неї агресію. Водночас варто підкреслити, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини вкрай рідко (0,2%) вчиняють особи, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння [131]. До сказаного додамо, що тільки в одному випадку (0,2% від усіх засуджених) цей злочин вчинено під впливом інших одурманюючих речовин [173]. Таким чином, результати нашого дослідження не підтверджують дані С.В. Науменко, котра вказує, що кожне десяте незаконне позбавлення волі вчиняється у стані наркотичного або токсичного сп'яніння [785, с. 45].

У контексті аналізу соціально-рольової характеристики осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно підкреслити, що в більшості випадків винний та потерпілий так чи інакше знайомі між собою, іноді їх пов'язують довгі роки подружнього життя, дружби чи приятельських відносин. Зазначимо також, що

соціально-демографічні, соціально-рольові та морально-психологічні характеристики вказаних осіб нерідко доволі подібні. На цьому свого часу наголошували також В.В. Голіна та В.С. Батиргареева [393, с. 136]. У багатьох проаналізованих випадках незаконне позбавлення волі або викрадення людини стало наслідком спільного розпивання ними спиртних напоїв.

Для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його *кримінально-правова характеристика*.

Особи, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здебільшого визнаються такими, що не мають якихось психічних розладів. У деяких осіб (2,2%) наявність певних психічних аномалій була констатована, однак на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними.

Вивчення особи злочинця, що вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини, неможливе без дослідження мотивів вказаної злочинної поведінки. В кримінологічній літературі зазначається, що розглядуваний злочин (а передусім викрадення людини) найчастіше вчиняється з корисливих мотивів [2, с. 149; 353, с. 139; 355, с. 128; 393, с. 135; 535, с. 84; 570, с. 143, 146; 676, с. 195; 728, с. 130; 803, с. 131–132; 812, с. 173; 815, с. 90, 93; 816, с. 8, 10; 928, с. 54, 93; 1144, с. 241]. Окремі дослідники уточнюють, що в абсолютній більшості випадків йдеться про прагнення винних отримати викуп за звільнення потерпілої особи [239, с. 453; 393, с. 135; 535, с. 84; 1144, с. 241]. Так, за даними В.В. Голіни та В.С. Батиргареевої, з метою одержання викупу вчиняється до 70% розглядуваних посягань [393, с. 135]. Своєю чергою З.Л. Шхагапсоев стверджує, що майже у 80% випадків аналізовані злочини вчиняються з метою отримання викупу від викраденого чи його близьких родичів [1144, с. 241]¹. Наведені дані не підтверджуються нашим дослідженням, яке засвідчило широкий спектр мотивів, характерних для розглядуваного посягання. Корисливий мотив дійсно має місце найчастіше (близько 20%), однак він полягає не тільки в прагненні винного

¹ Вказаний дослідник не бере до уваги того, що викрадення особи з метою отримання від родичів потерпілого викупу за його звільнення слід кваліфікувати не як викрадення людини, а як захоплення заручника. Аналогічні помилки допускають й інші науковці [239, с. 453; 815, с. 93].

одержати викуп за звільнення потерпілої особи, а й, приміром, у вчиненні даного злочину за грошову винагороду, обіцяну або сплачену іншим співучасником. Нерідко суд помилково вказує на наявність корисливого мотиву, хоча насправді він відсутній (насамперед у випадках вчинення даного злочину з метою примушування особи до повернення боргу) [56, с. 125].

Серед інших найбільш поширених мотивів розглядуваного злочину – особисті неприязні відносини з потерпілим (15%), прагнення примусити потерпілого виконати цивільно-правове зобов'язання (11,6%), прагнення самостійно повернути викрадене майно (9,9%), помста (9%), хуліганський (5,7%), ревності (3%), прагнення отримати необхідну інформацію (2,9%), мотив задоволення статевої пристрасті (1,4%), бажання виховувати дитину (1,3%), прагнення приховати інший злочин (1,1%) тощо. Трапляються й інші мотиви вчинення розглядуваного злочину: бажання допомогти родичам, друзям чи знайомим, прагнення примусити особу надати неправдиві свідчення у кримінальному провадженні, самоствердження, ігровий мотив тощо. Зазначимо також, що іноді особа керується не одним, а кількома мотивами¹. В ряді випадків засуджені не змогли пояснити мотивів свого вчинку або ж мотивація їхніх дій була малозрозумілою. Так, наприклад, жінка, яка викрала шестирічного хлопчика, котрий мешкав по сусідству, пояснила свій вчинок тим, що хотіла, аби він погрався з її дітьми [151]. У подібних випадках винні, як правило, перебували в стані алкогольного сп'яніння. Крім того, варто погодитись з тими дослідниками, які зазначають, що поряд з усвідомленими мотивами протиправної поведінки часто мають місце й неусвідомлені [530, с. 71–78; 963, с. 24].

Зазначимо також, що у 10,8% випадків мотиви вчиненого злочину з матеріалів кримінального провадження чітко не впливають. Ще у 0,9% випадків суд вказав, що мотиви ним не були достеменно встановлені.

Серед осіб, засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, непогашену або незняту судимість мали лише 17,7%. Абсолютна більшість (82,3%)

¹ А.Ф. Зелінський свого часу писав: «Злочинна поведінка найчастіше скеровується багатьма мотивами і потребами» [530, с. 61, 78].

осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Поміж раніше засуджених 45,5% мали одну судимість, 29,3% – дві, 25,2% – три і більше (максимум – сім судимостей). Таким чином, частина засуджених за розглядуваний злочин на момент його вчинення була досвідченими рецидивістами. Попередні судимості в більшості випадків отримані за корисливі злочини проти власності, друге місце посідають злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, третє – злочини проти життя та здоров'я особи, четверте – хуліганство. Частка інших злочинів є невеликою. Лише двоє з вивчених нами осіб раніше були засуджені за ст. 146 КК України, причому, що цікаво, повторно вони скоїли вказане діяння у співучасті один з одним [106]. Ще в одному випадку жінка, яка вчинила викрадення малолітньої дитини, раніше мала судимості за інші діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України (ст.ст. 150, 150-1) [157]. Таким чином, для розглядуваного посягання спеціальний рецидив не характерний. До аналогічного висновку дійшли й інші дослідники [928, с. 89–90; 1094, с. 168].

За даними В.М. Пучніна, супутніми викраденню людини злочинами є умисне вбивство, розбій та вимагання [928, с. 89]. С.А. Шалгунова зазначає, що викрадення людини нерідко поєднується зі згвалтуванням [1132, с. 199]. Результати нашого дослідження не підтверджують наведених даних. Розглядуване діяння здебільшого кваліфікується за сукупністю з такими злочинами, як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК), катування (ст. 127 КК), порушення недоторканності житла (ст. 162 КК), вимагання (ст. 189 КК), хуліганство (ст. 296 КК), самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353 КК). Частка інших злочинів, супутніх незаконному позбавленню волі або викраденню людини, є незначною [56, с. 126].

У кримінологічній літературі традиційно зазначається, що розглядуваний злочин (особливо у формі викрадення людини), як правило, вчиняється групою осіб. Так, за даними М.Ю. Карасьової, групою осіб вчинено 100% вказаних посягань [570,

с. 143]. К.В. Ушакова наводить дещо менші цифри – 96% [1088, с. 148]. Підкреслюється також, що викрадення людини однією особою – рідкісне явище; у такому випадку зазвичай йдеться про викрадення малолітніх дітей [803, с. 129; 815, с. 93]. Результати нашого дослідження підтверджують вказане не повною мірою. Дійсно, переважна більшість (74,4%) аналізованих злочинів вчиняється групою осіб (кількісний склад групи здебільшого становить 2–3 учасників). Це й не дивно, зважаючи на те, що опір жертви легше подолати зусиллями кількох осіб. Однак чисельність одноосібних вчинень даного злочину є доволі великою – 22,2%. І йдеться тут не лише про випадки незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з викраденням людини, та викрадення малолітніх дітей. Більше того, варто зазначити, що жертвами одноосібного викрадення іноді стають одразу декілька осіб. Так, Куйбишевський районний суд м. Донецька встановив, що колишній правоохоронець, діючи на прохання брата примусити трьох осіб розплатитися за орендоване житло, погрожуючи останнім застосуванням вогнепальної зброї, посадив їх до салону автомобіля, а потім перемістив до свого домоволодіння, де зачинив у флігелі [132]. Одноосібному викраденню людини сприяє низка факторів: раптовість посягання, озброєність злочинця, перебування потерпілого у стані сильного алкогольного сп'яніння тощо [56, с. 126].

Окремі науковці твердять про поширеність випадків вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини організованою групою [8, с. 7; 432, с. 20; 570, с. 143; 692, с. 14; 803, с. 129; 815, с. 93; 836, с. 3; 986, с. 8; 1144, с. 240]. За нашими ж даними, такі випадки трапляються вкрай рідко (3,4%). Здійснене дослідження засвідчило, що у разі вчинення вказаного діяння організованою групою, як правило, має місце корисливий мотив. Прикладами можуть слугувати протиправні утримування учасниками організованої групи наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності [152; 162].

Важливе значення для характеристики осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають також *морально-психологічні ознаки*, які

характеризують змістовну сторону особи, внутрішній світ людини, котра порушила кримінально-правові заборони [190, с. 265].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що особам, які вчиняють розглядувані діяння, притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, цинізм, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати. Зазначені риси дозволяють зробити висновок про схожість морально-психологічних ознак осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, з відповідною характеристикою особи злочинця, що вчиняє насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи [400, с. 65; 676, с. 182; 1031, с. 88]. Особам, які вчиняють розглядуваний злочин з корисливих мотивів, притаманні також такі негативні риси, як прагнення до наживи, схильність до «легкого» життя, забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною.

У багатьох проаналізованих випадках поведінка особи, що вчинила даний злочин, свідчила про притаманну їй жорстокість. Зазначимо, що незаконне позбавлення людини волі або її викрадення зазвичай пов'язане із заподіянням потерпілій особі різної тяжкості тілесних ушкоджень, завданням фізичного болю. Вказану рису ілюструє також поведінка винних з жертвами: приковування їх ланцюгами, позбавлення сну, їжі та води, нацьковування на них бійцівських собак, погрози «відрізати голову» [133] тощо.

Жертви незаконного позбавлення волі або викрадення людини часто просять винних припинити протиправну поведінку і звільнити їх, однак останні зазвичай не реагують на такі прохання. У зв'язку з цим у кримінологічній літературі виокремлюють таку рису особи злочинця, що вчиняє розглядувані посягання, як «емоційна черствість» до прохань потерпілих, відсутність почуття жалю, милосердя [570, с. 146; 1094, с. 168].

Оскільки для досягнення результату, заради якого вчиняється даний злочин, іноді доводиться чекати досить довго, можна стверджувати, що принаймні для частини розглядуваних осіб властивими є такі риси, як цілеспрямованість, терплячість, наполегливість та рішучість у досягненні поставленої цілі. Вольові

здібності осіб, що вчиняють даний злочин, відзначає також О.В. Лисодєд [676, с. 195; 728, с. 130].

Отримані дані дають змогу розробити *кримінологічний портрет особи, яка вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини*: раніше не судимий (82,3%) неодружений (61%) чоловік (93%) у віці 25–39 років (67,2%), громадянин України (97,8%), мешканець невеликого міста (61,1%), з повною загальною середньою освітою (46,2%), котрий ніде не працює (67,2%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якому притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати.

Усіх осіб, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, можна поділити на певні групи (типи), які характеризуються типовими ознаками. Критеріями типологізації злочинців є передовсім характер антисуспільної спрямованості особи злочинців, а також ступінь глибини цієї антисуспільної спрямованості [676, с. 98; 677, с. 79; 212, с. 87; 673, с. 88; 675, с. 138]. Більшість осіб, які вчиняють розглядуване діяння, належить до насильницького типу злочинця. Частину осіб, які вчиняють цей злочин з корисливих мотивів (зокрема, з метою отримання викупу), на наш погляд, можна віднести до корисливо-насильницького типу. Деяких злочинців, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини з хуліганських мотивів, відносимо до дезорганізованого типу злочинця.

Залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості усіх осіб, які вчиняють вказане посягання, можна поділити на: 1) ситуативних (близько 50%), що скоїли даний злочин під впливом несприятливих зовнішніх обставин, певної ситуації; загалом же вони характеризуються позитивно, а деформації їхньої морально-ціннісної сфери є незначними; 2) нестійких (близько 30%), які, як правило, вчинили злочин уперше, однак раніше характеризувались девіантною поведінкою, мали певні психічні аномалії, зловживали алкоголем; 3) злісних (близько 15%), тобто тих, які раніше неодноразово вчиняли кримінально карані діяння, мають серйозні морально-психологічні деформації та яскраво виражену кримінальну спрямованість; 4) особливо небезпечних (кількість таких осіб

невелика), котрі характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, є професійними, «затятими» злочинцями, лідерами організованих груп.

Можливими є й інші критерії типологізації розглядуваних злочинців. Наприклад, залежно від мотивів злочинної поведінки можна виокремити такі типи осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини: насильницький, користолюбний, сексуальний, ігровий тощо [56, с. 127].

Зупинимось тепер на **кримінологічній характеристиці осіб, які вчинили захоплення або тримання особи як заручника**. Емпіричну базу відповідного дослідження склали матеріали 24 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автор узагальнив дані, що стосуються 54 засуджених за вчинення вказаного діяння.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 100% осіб, засуджених за захоплення або тримання особи як заручника, є чоловіками. Такий показник не дивує, адже вказаний злочин, як правило, пов'язаний із застосуванням насильства, подоланням опору з боку потерпілої особи. Водночас О.В. Лисодед зазначає, що трохи більше 1% тих, хто вчиняє даний злочин, – жінки [676, с. 194].

Проведене дослідження засвідчує, що в процентному відношенні кількість осіб, які вчинили захоплення або тримання особи як заручника, у віці від 18 до 30 років становить 42,6%, у віці від 30 до 40 років – 37%, у віці від 40 до 50 років – 14,8%, у віці понад 50 років – 5,6%. Отримані дані загалом корелюють з даними, що їх наводить О.В. Лисодед, який зазначає, що захоплення заручників здебільшого вчиняється чоловіками віком від 20 до 30 років, рідше – особами до 20 років, ще рідше – у віці понад 40 років [676, с. 194].

53,7% осіб, засуджених за розглядуваний злочин, мали повну загальну середню освіту, 22,2% – вищу (у т.ч. незакінчену), 14,8% – середню спеціальну і лише 9,3% – неповну середню освіту. Таким чином, можемо констатувати порівняно високий освітній рівень осіб, які вчиняють захоплення заручників. При цьому зауважимо, що вищий рівень освіти мають особи, які вчинили цей злочин з корисливих мотивів. У цьому контексті слід погодитись з Н.Ф. Кузнецовою, яка свого часу підкреслювала,

що попри високий рівень освіти у деяких злочинців, у них спостерігається деформація моральної та правової культури [650, с. 127].

Більшість (72,2%) із тих, хто вчинив захоплення заручників, неодружені. 22,2% засуджених за вказане діяння мали на утриманні неповнолітніх дітей.

На момент вчинення розглядуваного злочину 85,1% осіб ніде не працювали, 7,13% – працювали за трудовим договором чи неофіційно або ж займалися підприємницькою діяльністю, 1,9% – були пенсіонерами. Двоє з працевлаштованих обіймали посади директорів приватних підприємств, один – заступника директора підприємства. Організаторські здібності цих осіб стали у пригоді й при вчиненні ними розглядуваних діянь, де вони виконували роль організаторів. Прагнення до легкого збагачення призвело до того, що ці, вочевидь, небідні люди пішли на скоєння особливо тяжкого злочину і опинилися в місцях позбавлення волі. Цікаво також, що один із засуджених за захоплення заручника раніше працював у правоохоронних органах.

Серед засуджених за цей злочин громадяни України становлять 94,4%, громадяни інших держав (Вірменії, Китаю та Молдови) – 5,6%.

Матеріали проаналізованих кримінальних проваджень засвідчують, що більшість (63%) засуджених за захоплення заручників раніше не мали судимості. Що ж стосується раніше засуджених, то їхні судимості, як правило, мали місце за злочини проти власності. Автором не виявлено жодного випадку, коли б засуджений за розглядуваний злочин раніше був судимий за захоплення заручників чи за будь-який інший злочин проти волі, честі та гідності особи.

22,2% осіб засуджені за ч. 1 ст. 147 КК України, 70,4% – за ч. 2 цієї статті. Ще 7,4% засуджені за ст. 349 КК України.

Звертає на себе увагу поширеність позитивних характеристик на осіб, які вчинили захоплення заручників, виданих за місцем їхнього проживання і роботи. Іноді наявність таких характеристик, які враховуються судами при призначенні покарання винним, дуже дисонує з тяжкістю вчинених ними злочинів, їх жорстокістю та цинічністю [55, с. 216].

Залежними від вживання алкоголю чи наркотиків на момент вчинення цього злочину були лише 5,6% осіб. Визнані винними у захопленні заручників особи здебільшого визнаються також такими, що не мають якихось психічних розладів. Хоча наявність певних психічних відхилень у деяких осіб була констатована, на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Разом із тим у правозастосовній практиці іноді трапляються випадки захоплення заручників особами, які були позбавлені такої здатності. Так, у 2014 р. Саксаганський районний суд м. Кривого Рогу, на підставі висновку судово-психіатричної експертизи, застосував примусові заходи медичного характеру у вигляді госпіталізації до психіатричної лікарні з посиленням наглядом до визнаного неосудним громадянина Росії, який захопив у заручники свою співмешканку і звернувся до державної влади України з вимогою щодо передачі його та будинку, в якому він орендував квартиру, під юрисдикцію Російської Федерації, що було умовою звільнення заручниці [1086].

О.О. Володіна стверджує, що мотив захоплення заручників, як правило, політичний або екстремістський [355, с. 138]. На політичних та екстремістських мотивах цього діяння наголошують також численні російські дослідники. Водночас здійснене нами дослідження засвідчує, що вказаний мотив трапляється рідко. Домінуючим мотивом розглядуваного діяння є корисливий.

Отримані дані дають змогу розробити *кримінологічний портрет особи, котра вчиняє захоплення заручників*: це раніше не судимий (63%), неодружений (72,2%) чоловік (100%) у віці від 18 до 30 років (42,6%), який має повну загальну середню освіту (53,7%), не працює (85,1%), мешкає в місті, з дещо авантюрним складом характеру, у системі ціннісних орієнтацій якого ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонукання.

Розроблення *кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють підміну дитини*, пов'язане з серйозними труднощами, оскільки відсутня відповідна судова практика.

Суб'єктами цього злочину можуть бути батьки дитини, персонал пологових будинків, працівники виховних та інших дитячих закладів тощо. Аналіз доступної

емпіричної бази (повідомлень у ЗМІ) засвідчив, що на практиці у цьому злочині підозрюються, як правило, медичні працівники пологового будинку, котрі в силу своїх функціональних обов'язків відповідають за ідентифікацію та охорону дитини. Разом з тим науковці, які досліджували відповідну проблематику, зазначають, що на практиці трапляються випадки, коли цей злочин вчиняє породілля з метою заміни своєї хворої дитини на чужу здорову, своєї померлої дитини на чужу живу. Нею може керувати також бажання виховувати дитину від іншого чоловіка, мати дитину іншої статі тощо [1, с. 245].

Морально-психологічними рисами осіб, що вчиняють розглядуване діяння, на наш погляд, є такі: відсутність твердих моральних принципів та елементарної порядності, авантюрний склад характеру, нерозбірливість у виборі засобів для досягнення бажаної мети. У системі ціннісних орієнтацій таких осіб ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонукання.

На підставі вивчення матеріалів 300 кримінальних проваджень розглянемо *особливості особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми*. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за вказане посягання. З них 401 особа засуджена за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, 29 осіб – за торгівлю своєю дитиною, вчинену задля подальшого її усиновлення (удочеріння) іншими особами.

З-поміж 401 засудженого за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, 332 особи (82,8%) засуджено за вчинення розглядуваного діяння з метою сексуальної експлуатації, 36 (9%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 25 (6,2%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 4 (1%) – з метою використання в порнобізнесі, 4 (1%) – з метою вилучення органів.

Вивчення судової практики засвідчило, що 14 осіб (3,3%) засуджено за ч. 1 ст. 149, 319 (74,2%) – за ч. 2 ст. 149, 97 (22,6%) – за ч. 3 ст. 149 КК України.

Спершу розглянемо *соціально-демографічні ознаки осіб, які вчинили торгівлю людьми*.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що більшість (54,4%) засуджених за розглядуваний злочин складають жінки, тоді як чоловіків – 45,6%. Кількість жінок,

засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, також переважає чисельність чоловіків: 52,6% та 47,4% відповідно. При цьому кількісне співвідношення чоловіків та жінок суттєво відрізняється залежно від тієї чи іншої форми експлуатації людини, з метою якої вчиняється торгівля людьми. Так, серед осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, жінок взагалі не виявилось. З-поміж осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, кількість чоловіків та жінок є майже однаковою – 52% і 48% відповідно. Необхідно, однак, зауважити, що майже половина (5 із 12) випадків вчинення вказаного діяння жінками – торгівля матерями своїми дітьми задля експлуатації останніх іншими особами. Серед осіб, засуджених, за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, абсолютну більшість (80,6%) становлять чоловіки, тоді як жінок лише 19,4%. При цьому у всіх проаналізованих випадках вчинення даного злочину жінки діяли не самостійно, а у співучасті з чоловіками. Натомість поміж засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації переважає кількість жінок, яких 57,8%, тоді як осіб чоловічої статі лише 42,2%.

Серед осіб, які вчинили торгівлю дітьми, що не переслідувала мети їх експлуатації, 20 – матері своїх дітей, 5 – їхні батьки, 1 – вітчим, 1 – покупець (жінка). Поміж інших засуджених за цей злочин осіб – бабуся дитини та подруга матері, що були співучасниками розглядуваного посягання. Таким чином, кількість засуджених за вказане діяння жінок сягає 79,3% [57, с. 163].

Зауважимо, що покупець дитини був притягнутий до кримінальної відповідальності за розглядуване посягання лише в одному випадку [139]. В більшості ж випадків купівля дитини відбувалась під контролем працівників правоохоронних органів, з якими співпрацював «покупець», обурений бажанням батьків продати йому свою дитину [57, с. 166–167].

Вік засуджених за торгівлю людьми у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0,7%, від 18 до 24 років – 13,5%, 25–29 років – 28,6%, 30–39 років – 32,8%, 40–49 років – 14,4%, 50–59 років – 6%, 60 років і старше – 4%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є

особи у віці від 25 до 39 років (61,4%). Звертає на себе увагу те, що вчинення даного злочину не є характерним для неповнолітніх осіб. Автором зафіксовано всього три випадки засудження за торгівлю людьми осіб, які вчинили це діяння у віці до 18 років (усі троє діяли у співучасті із старшими за віком і вчиняли торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації потерпілих) [167; 168; 171]. Так само нехарактерним є цей злочин для осіб найстаршої вікової категорії.

Дані, що ілюструють віковий склад засуджених за торгівлю людьми залежно від форми експлуатації людини, відображені у монографії [88, с. 385] та в додатку Д. Автором встановлено, що вчинення розглядуваного посягання з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання у порнобізнесі та з метою вилучення органів не характерне не тільки для неповнолітніх, а й для осіб, які не досягли 25 років. Це свідчить про те, що аналізований злочин здебільшого вчиняють особи, котрі мають сформовані життєві установки та погляди.

Вік засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 41,4%, 25–29 років – 20,7%, 30–39 років – 31%, 40–49 років – 3,45%, понад 50 років – 3,45%. Якщо взяти до уваги, що особою у віці понад 50 років була бабуся дитини, котра продала онучку у співучасті зі своєю донькою – 30-річною матір'ю дівчинки [163], виявиться, що найстаршим із засуджених був чоловік (батько піврічного хлопчика), якому на момент вчинення даного злочину виповнилось 40 років [122]. Наймолодшою ж виявилась 19-річна Т., яка продала свого півторарічного сина [113]. Отже, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 18 до 24 років та у віці від 30 до 39 років. Вказаний стан речей, на наш погляд, можна пояснити тим, що особи першої вікової групи, ставши батьками у доволі ранньому віці, виявляються не готовими до батьківських обов'язків, відчують себе обтяженими новими клопотами. Що ж стосується осіб у віці від 30 до 39 років, то переважно це багатодітні матері, життя яких не склалося, у зв'язку з чим вони й вирішили продати свою дитину [57, с. 163].

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 68,8% засуджених. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 39,9%. Найменше тих, хто не мав жодної освіти, – 2,4%. Неповну середню освіту мали 10,8%, середню спеціальну – 17,6%, середню технічну – 6,4%, незакінчену вищу – 5,4%, вищу – 17,6% осіб. Таким чином, освітній рівень засуджених за розглядуваний злочин порівняно високий. Зокрема, звертає на себе увагу доволі велика кількість осіб з вищою освітою, що, на наш погляд, певною мірою пов'язано зі специфікою аналізованого посягання, зокрема з необхідністю детального прорахунку всіх етапів злочинної поведінки, на що особи з низьким інтелектом зазвичай нездатні. Доводиться також констатувати, що в сучасних складних економічних умовах чимало осіб з вищою освітою не можуть себе реалізувати в законних сферах діяльності, у зв'язку з чим шукають альтернативних шляхів швидкого збагачення.

Показники, які ілюструють освітній рівень засуджених за торгівлю людьми залежно від мети, яку переслідували винні особи, відображені у монографії [88, с. 386] та в додатку Д. Автором встановлено, що найвищий рівень освіти характерний для засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, натомість найнижчий – для засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом та за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами. Факт низького освітнього рівня вказаних осіб не дивує, зважаючи на примітивність їхніх поглядів, їхню низьку культуру тощо.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що більшість (73%) засуджених за торгівлю людьми ніде не працювала, 13,3% на момент вчинення цього злочину були найманими працівниками, 7,2% займалися підприємницькою діяльністю (з них 1,2% – фермерським господарством), 3,9% – були пенсіонерами, 2,6% – студентами вищих навчальних закладів.

Показники, які ілюструють працевлаштованість засуджених за торгівлю людьми залежно від мети, яку переслідували винні особи, відображені у монографії [88, с. 387] та в додатку Д.

Поміж засуджених за торгівлю людьми більшість (63,5%) не перебували у шлюбі, в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах перебували 36,5% осіб. Разом з тим відповідні показники різняться залежно від форми експлуатації людини. Так, серед засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації у шлюбі перебували лише 29,5%, тоді як не мали сім'ї 70,5%. Поміж чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі одруженим був лише один. Натомість серед засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах перебували 66,7%, не перебували у шлюбі 33,3% засуджених за цей злочин. Поміж засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 56% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 44% не перебували у шлюбі. Одруженими були також усі четверо засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів. Серед засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, у шлюбі перебували 55,2%, неодруженими були 44,8%.

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за торгівлю людьми. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 89,5% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав були лише 10% засуджених за розглядуване посягання. 0,23% засуджених за цей злочин були особами без громадянства (апатридами), ще 0,23% – біпатридами (один із засуджених мав громадянство України та Ізраїлю [137]). Наведені дані, серед іншого, засвідчують той факт, що до відповідальності за цей злочин, як правило, притягаються лише громадяни України, котрі діяли на території України, тоді як іноземні учасники злочинних об'єднань зазвичай залишаються безкарними.

Показники, які ілюструють громадянство засуджених за торгівлю людьми залежно від мети, яку переслідували винні особи, відображені у монографії [88, с. 388–389] та в додатку Д.

Поміж засуджених за торгівлю людьми 76,3% становлять українці, 23,7% – представники інших національностей. Суттєвими особливостями характеризується національний склад засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед цих осіб українці становлять лише 24%. Решта – цигани (40%), молдовани (32%) та росіяни (4%). Отже, вчинення торгівлі людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом властиве насамперед особам циганської та молдовської національності. При цьому є підстави вважати, що більшість осіб, які в процесуальних документах фігурують як молдовани, насправді є циганами (такий висновок можна зробити, зокрема, з огляду на місце їхнього народження у населених пунктах Республіки Молдова, в яких переважну частину населення складають роми, а також зважаючи на покази потерпілих, які своїх кривдників прямо називали циганами). Підкреслимо, що зазначена особливість характерна лише для цієї форми експлуатації, адже переважна більшість засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної чи трудової експлуатації, – українці [58, с. 105].

Переважає частина (75,1%) засуджених за торгівлю людьми – мешканці міст. Жителями сіл були 19,3%, селищ міського типу – 5,3%. Ще одна засуджена (0,2%) не мала постійного місця проживання.

Показники, які ілюструють місце проживання засуджених за торгівлю людьми залежно від форми експлуатації людини, відображені у монографії [88, с. 389] та в додатку Д. Авторем встановлено, що міські жителі переважають серед засуджених, які вчинили досліджуваний злочин з метою сексуальної експлуатації, з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів. Натомість серед осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, виявилось більше жителів сіл, аніж мешканців міст. Зауважимо, що жертв даного злочину винні експлуатували здебільшого на сільськогосподарських роботах.

Поміж засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, 69% – мешканці міст, 10,3% – селищ, 17,2% – сіл, ще 3,4% – не мали постійного місця проживання. Порівняно невелику кількість таких осіб серед мешканців сіл певною мірою можна пояснити особливостями проживання в селі, де життя людини постійно на виду в односельців. Крім того, проживання в селі, навіть у разі відсутності оплачуваної роботи, дозволяє забезпечити елементарні потреби бодай у харчуванні, якщо, звісно, людина готова працювати у сільському господарстві [57, с. 164].

Чималий інтерес становить *соціально-рольова характеристика* осіб, які вчинили торгівлю людьми. Певною мірою про неї свідчить їхнє ставлення до праці та до сімейних цінностей, про що йшлося вище, а тому вважаємо за можливе на цьому аспекті не зупинятися детальніше. Разом з тим про становище, яке досліджувані особи займають у суспільстві, а також про виконувані ними соціальні ролі, свідчать й інші одержані автором в результаті аналізу емпіричної бази дані. Так, призначаючи покарання винним у торгівлі людьми, суди здебільшого (щодо 84,7% засуджених) враховують наявність характеристики про особу винного. У таких характеристиках міститься певна інформація, яка вказує на місце особи у суспільстві, на те, як вона зарекомендувала себе. Цікаво, що абсолютна більшість (79,7%) осіб, засуджених за розглядуваний злочин, характеризувалася виключно позитивно. Посередньо характеризувалися 16,8% засуджених за торгівлю людьми. І лише 3,6% з них мали негативну характеристику. Таким чином, навіть якщо врахувати, що частина таких характеристик не відповідає реальному стану речей, мусимо констатувати, що більшість осіб, які вчинили цей злочин, в кримінологічному сенсі до вказаного моменту були людьми добропорядними, на що вказує також незначна кількість серед них осіб з непогашеною або незнятою судимістю.

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що зловживання алкоголем не характерне для осіб, які вчиняють розглядуваний злочин з метою експлуатації людини. Це й не дивно, зважаючи на те, що особа, яка здійснює, для прикладу, вербування потенційних жертв, має справляти на них враження солідної ділової

людини. По-іншому виглядає ситуація з торгівлею батьками своїми дітьми. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що близько третини батьків, які зважились на продаж своєї дитини, систематично зловживали алкоголем. Троє з них вчинили цей злочин у стані алкогольного сп'яніння і згодом пояснювали свій вчинок тим, що перебували під впливом спиртного [57, с. 165].

Як відомо, для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його *кримінально-правова характеристика*.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 100% осіб, засуджених за розглядуваний злочин, вчинений з метою експлуатації людини, скоїли його з корисливих мотивів, сподіваючись отримати за кожну завербовану, переміщену та передану жертву незаконну винагороду (здебільшого кількості доларів США). Разом з тим це не означає, що винна у вчиненні торгівлі людьми особа не може керуватись й іншими спонуканнями. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволяє стверджувати, що в ряді випадків злочинці керувались також мотивом самоствердження, на що, зокрема, вказує їхнє прагнення вивіститись перед особами, котрі не можуть себе захистити, перебувають в уразливому стані, підпорядкувати їх своїй волі.

Торгівля дітьми, вчинювана їхніми батьками, також вчиняється здебільшого з корисливих мотивів. У 24 з 26 відповідних проваджень (92,3%) йшлося про продаж своїх дітей чи їх «передачу в оренду» для зайняття жебрацтвом, в двох інших випадках батьки передали дітей безкоштовно, аби «забезпечити їм краще майбутнє»¹. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що максимальна сума, в яку мати оцінила свою дитину, – 40 тисяч доларів (на час вчинення злочину – 320 тисяч гривень) [156], мінімальна – 2 тисячі гривень [159]. Не зайве також зауважити, що в окремих вивчених автором випадках матері торгувалися, намагаючись «не продешевити товар». Так, наприклад, Н. розповіла потенційним покупцям, що «до неї неодноразово приїжджали люди, які хотіли придбати дитину, однак ціна за її доньку, котру пропонували ці люди (80 тисяч гривень), її не влаштовувала». Жінка

¹ Варто зауважити, що й продавці своїх дітей, поставши перед судом, здебільшого запевняють, що хотіли дітям добра, сподівались, що у чужій сім'ї їхнє життя складеться краще, однак при цьому бажали поліпшити своє фінансове становище (найчастіше – придбати квартиру).

заявила, що «її влаштує сума в сто тисяч гривень, і дешевше свою доньку вона продавати не збирається» [107].

Абсолютна більшість (91,2%) осіб, які вчинили торгівлю людьми, раніше не мала судимості. Непогашену або незняту судимість мали лише 8,8%. Зауважимо, що вказаний факт стосується всіх різновидів досліджуваного посягання (див. додаток Д) [див. дет.: 88, с. 392–393].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що торгівля людьми в переважній більшості випадків вчиняється у співучасті: за попередньою змовою групою осіб – 69,8%, організованою групою – 15,6%. Разом з тим у 14,6% випадках даний злочин вчинений одноособово. Одержані дані не підтверджують наявних у спеціальній літературі тверджень про те, що торгівля людьми, як правило, вчиняється організованими групами [240, с. 210; 556, с. 9; 762, с. 119; 884, с. 111; 983, с. 9]. Так само викликають здивування твердження деяких дослідників про те, що «ніхто не займається вчиненням цих злочинів самостійно – торгівля людьми вчиняється виключно злочинними групами» [764, с. 48].

Дані, що ілюструють наявність співучасті серед засуджених за торгівлю людьми залежно від мети, яку переслідували винні особи, відображені у монографії [88, с. 393–394] та в додатку Д.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми найчастіше притягаються особи, що здійснювали вербування та переміщення людини, рідше – її передачу з метою експлуатації (зазначимо, що здебільшого це одна й та ж особа).

Насамкінець зупинимось на *морально-психологічних ознаках* осіб, які вчинили торгівлю людьми. Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване посягання, притаманні такі морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом експлуатації інших людей, неадекватна (завищена або занижена) самооцінка, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а подеколи й жорстокість. У спеціальній літературі справедливо зазначається, що «торговці людьми розглядають своїх жертв як товар, який підлягає вербуванню,

перевезенню й наступній експлуатації, а свою діяльність як бізнес» [1032, с. 47]. Таким особам притаманні також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, схильність до ризику, організаторські здібності, вміння переконувати інших, в тому числі шляхом обману [91, с. 198].

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми*: це раніше не судима (91,2%) жінка (54,4%), громадянка України (89,5%), мешканка міста (75,1%), у віці 25–39 років (61,4%), з повною загальною середньою освітою (39,9%), що ніде не працює (73%), не перебуває у шлюбі (63,5%), якій притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

Викладене вище дозволяє розробити також *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації*: це раніше не судима (93,4%) жінка (57,8%), громадянка України (88,6%), мешканка міста (80,7%), у віці 25–39 років (60,8%), з повною загальною середньою освітою (37%), що ніде не працює (74,4%), не перебуває у шлюбі (70,5%), якій притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці: раніше не судимий (80,6%) чоловік (80,6%), громадянин України (94,4%), мешканець села (44,4%), у віці 25–39 років (63,9%), з повною загальною середньою освітою (51,7%), що ніде не працює (50%) або ж займається підприємницькою діяльністю (30,6%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (66,7%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом: раніше не судимий (80%) чоловік (52%), громадянин України (84%), мешканець міста (56%), ромської національності (40%), у віці 30–39 років (63,9%), з низьким рівнем освіти, що ніде не працює (88%),

перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (56%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Отримана інформація про кримінологічні особливості осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, є незначною, а тому створення обґрунтованих кримінологічних портретів вказаних осіб на сьогодні не видається можливим.

Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами: раніше не судима (86,2%) жінка (79,3%), громадянка України (96,6%), мешканка міста (69%), у віці 18–24 (41,4%) або 30–39 років (31%), з повною загальною середньою освітою (50%), котра перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (55,2%), ніде не працює (75,9%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якій притаманні такі негативні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, відсутність материнського інстинкту, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати.

На підставі аналізу матеріалів дев'яти кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік, проаналізуємо *особливості особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей*. Всього автором узагальнено дані, які стосуються дев'яти засуджених за вказане посягання. Зрозуміло, що проаналізована вибірка є незначною, однак мізерною, нагадаємо, є й чисельність проваджень, які за вказаний період були направлені до суду з обвинувальним актом (всього 15). Однак для більшої об'єктивності варто співвіднести отримані результати з даними, що їх наводять інші дослідники.

Спершу розглянемо *соціально-демографічні ознаки* особи такого злочинця.

Всі дев'ять засуджених за розглядуваний злочин є особами чоловічої статі. Водночас, за даними Д.О. Калмикова, який проаналізував матеріали 85 кримінальних справ, порушених за ознаками злочину, передбаченого ст. 150 КК України, за період з 1 вересня 2001 р. до 1 вересня 2011 р., чоловіки становлять 72%

засуджених за експлуатацію дітей [564, с. 103]. Аналогічну цифру наводить також О.В. Паньчук [849, с. 10].

За нашими даними, серед засуджених за експлуатацію дітей не виявилось жодної особи, молодшої за 24 роки. У віці від 25 до 39 років цей злочин вчинили троє осіб, четверо скоїли його у віці від 40 до 50 років, двоє – у віці понад 50 років. За даними Д.О. Калмикова, серед досліджуваних осіб 64% припадає на вікову групу від 30 до 50 років [564, с. 103]. О.В. Паньчук вказує, що найчастіше злочини, які полягають в експлуатації дітей, вчиняються особами віком 36–40 років (42,1%), високою є також кримінальна активність осіб у віці понад 41 рік (32,2%); значна кількість таких злочинів припадає й на осіб у віці 25–35 років (24%) [849, с. 10–11].

Громадянство України, за нашими даними, мали всі засуджені за експлуатацію дітей. З даними Д.О. Калмикова, таких виявилось 95% [564, с. 103].

Вісім з дев'яти засуджених за розглядуваний злочин – українці за національністю. Ще один за національністю був молдованином. Дещо інший результат одержав Д.О. Калмиков, за даними якого українцями були 69% засуджених за експлуатацію дітей [564, с. 103].

Різняться дані, які ілюструють освітній рівень засуджених за аналізований злочин. Вивчення автором доступної емпіричної бази засвідчило, що двоє з них мали неповну середню, четверо – повну загальну середню, один – середню спеціальну освіту; про освітній рівень ще двох засуджених у матеріалах кримінальних проваджень інформації не містилося. Таким чином, є підстави для висновку про досить низький освітній рівень таких осіб, зокрема, жоден із них не мав вищої освіти. Натомість, за даними Д.О. Калмикова, вищу освіту мали 37% таких осіб, професійно-технічну – 12%, повну загальну середню – 30% [564, с. 103]. О.В. Паньчук вказує, що 59,6% осіб, притягнутих до відповідальності за експлуатацію дітей, мали середню або незакінчену середню освіту, 30,4% – вищу освіту, ще 10% взагалі не мали освіти [849, с. 11].

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчив, що кількість тих, хто на момент вчинення цього злочину перебував у зареєстрованих чи фактичних шлюбних відносинах, і тих, хто у таких відносинах не перебував, є майже однаковою – троє та

четверо відповідно; інформації про сімейний стан ще двох засуджених за цей злочин отримати не вдалося. Водночас за даними, що їх наводить Д.О. Калмиков, 73% засуджених за розглядуване діяння були одруженими [564, с. 103]. Натомість О.В. Паньчук отримала зовсім інші показники. Дослідниця вказує, що серед таких злочинців переважають неодружені, у тому числі розлучені (89,6%), і тільки у 10,4% випадків злочин було вчинено особою, яка перебувала у шлюбі [849, с. 11].

Лише троє з дев'яти засуджених за цей злочин були працевлаштованими (один із них був директором фермерського господарства, один – бригадиром на підприємстві, ще один працював неофіційно). О.В. Паньчук також вказує, що більшість (65%) осіб на момент вчинення цього злочину не працювала і не навчалась [849, с. 11]. Натомість Д.О. Калмиков наводить дещо відмінні дані: 25% – працездатні особи, які не працюють і не навчаються, 25% – приватні підприємці, 19% – службові особи господарських товариств [564, с. 103].

Серед засуджених за розглядуваний злочин шестеро – мешканці міст, двоє – жителі сіл, один – мешканець селища міського типу.

Зупинимось також на *кримінально-правових ознаках* особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей.

Четверо осіб були засуджені за ч. 1 ст. 150 КК України, п'ятеро – за ч. 2 цієї статті.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що для розглядуваного злочину вчинення його у співучасті не є характерним – всі дев'ять засуджених за це посягання діяли одноосібно.

Лише один із засуджених за експлуатацію дітей мав попередню судимість (за ч. 2 ст. 185 КК України).

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване діяння, притаманні такі *морально-психологічні риси*, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість (оскільки такі особи наймають найдешевшу робочу силу і в ряді випадків ухиляються від сплати дітям навіть обумовлених коштів), безвідповідальність та легковажність (пов'язані, зокрема, із залученням дітей, що не досягли віку, з якого законодавством

дозволяється працевлаштування, до важких робіт, незабезпеченням елементарних вимог охорони праці тощо), а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей тощо.

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей*: це раніше не судимий чоловік, громадянин України, українець за національністю, у віці 40–50 років, з повною загальною середньою освітою, що ніде не працює, не перебуває у шлюбі, якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість, безвідповідальність, легковажність, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей [59, с. 281–282].

На підставі вивчення матеріалів 50 кримінальних проваджень про *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, проаналізуємо характерні особливості особи злочинця, що вчиняє вказаний злочин. Всього автором узагальнено дані, які стосуються 100 осіб, засуджених за діяння, передбачене ст. 150-1 КК України.

Охарактеризуємо спершу *соціально-демографічні ознаки* особи такого злочинця.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 93% осіб, які вчинили розглядуваний злочин, є особами жіночої статі (в абсолютній більшості – матерями дітей, яких вони використовували для жебракування). Особи чоловічої статі, таким чином, аналізоване діяння вчиняють рідко (всього 7%). Подібні результати отримали й інші дослідники. Приміром, за інформацією А.В. Дан, серед засуджених за цей злочин виявилось лише 7,6% чоловіків [435, с. 143]. І.В. Дегтярьова наводить майже аналогічну цифру – 8% [447].

Дані про вік засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом вдалося отримати лише стосовно 62 осіб. У процентному відношенні їхній вік розподілився таким чином: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 4 особи

(6,5%), 25–29 років – 12 осіб (19,4%), 30–39 років – 27 осіб (43,5%), 40–49 років – 14 осіб (22,6%), старше 50 років – 5 осіб (8%). Таким чином, найчастіше розглядуваний злочин вчиняють особи у віці 30–39 років. П'ятеро осіб, старших за 50 років, – бабусі онуків, які використовували їх для заняття жебрацтвом. Подібні дані отримали й інші дослідники. Так, А.В. Дан вказує, що 42,9% осіб скоїли дане діяння у віці від 30 до 40 років [435, с.142]. За даними І.В. Дегтярьової, особи у віці від 25 до 35 років складають 74% від усіх засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом [447].

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, далеко не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень і в обвинувальних вироках. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 65 засуджених. Поміж них найбільше тих, хто не мав жодної освіти – 28 осіб (43,1%). Майже стільки ж (26 осіб або 40%) – особи з неповною (базовою) середньою освітою. Лише дев'ятеро (13,8%) засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом мали повну загальну середню освіту, а середню спеціальну – тільки двоє (3,1%). Таким чином, можемо констатувати вкрай низький рівень освіти осіб, засуджених за вказаний злочин. Значною мірою пов'язано це з тим, що чималу частину розглядуваних посягань вчиняють особи ромської національності, для яких низький рівень освіти є характерним.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що всі 100 засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом ніде не працювали. Одна із засуджених була пенсіонеркою. Таким чином, тотальна незайнятість є ще однією характерною рисою осіб, які вчиняють цей злочин [35, с. 289].

Засуджені за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом майже одностайно нарікали на скрутне матеріальне становище, яке й спонукало їх до таких дій. В абсолютній більшості випадків єдиним доходом таких осіб були соціальні виплати на дітей, яких, за запевненнями винних у даному злочині, не вистачало. В ряді випадків матері з певних причин не отримували й вказаної допомоги. Зауважимо також, що деякі із розглядуваних осіб до вчинення даного злочину певний час жебракували самостійно, однак, зрозумівши, що у разі наявності дитини

можна отримати удвічі, а то й втричі більшу милостиню, зважувались на втягнення їх у відповідну діяльність [338; 906; 918].

Поміж засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом 21% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 79% у шлюбі не перебували. Таким чином, абсолютна більшість розглядуваних осіб на момент цього злочину були самотні матері. Аналіз емпіричної бази доводить, що перебування у шлюбі далеко не завжди є сприятливим фактором. Для прикладу, багатодітна мати скаржилась суду, що «вона знаходиться у відпустці по догляду за дитиною до трьох років, в неї на утриманні три малолітніх дитини, вона не має змоги працювати, оскільки найменшій дитині 8 місяців. Чоловік забрав у неї картку, на яку перераховується допомога по догляду за дитиною, ніяких коштів на її особисті потреби не дає, через що у них в сім'ї напружені стосунки. Вона була вимушена просити у сторонніх осіб гроші та інші матеріальні цінності, використовуючи своїх дітей» [336].

Звертає на себе увагу той факт, що серед засуджених за розглядуваний злочин немало (41%) багатодітних матерів. В деяких із них на утриманні перебувало шестеро і навіть восьмеро дітей. Є підстави стверджувати, що окремі з них народжували дітей задля отримання соціальної допомоги. Зауважимо також, що 7% засуджених за цей злочин жінок на момент судового розгляду знову були вагітними.

Лише п'ятеро із ста засуджених за розглядуваний злочин не були громадянами України: двоє мали громадянство Росії, двоє – громадянство Узбекистану. Ще одна засуджена була особою без громадянства.

Чималий інтерес становить також аналіз національного складу осіб, котрі використовували малолітніх дітей для заняття жебрацтвом. Відповідну інформацію вдалося отримати стосовно 69 засуджених за цей злочин. Найбільше серед них виявилось ромів – 35 (50,7%), тоді як українців – лише 26 (37,7%). Представниками інших національностей були 8 (11,6%) засуджених за розглядуване посягання (поміж них троє росіянок, а також грузинка, румунка, таджичка, угорка, узбечка). Варто також зауважити, що реальна частка ромів серед досліджуваної категорії осіб може виявитись ще більшою, оскільки в процесуальних документах іноді містяться

суперечливі відомості з цього приводу (для прикладу, у вирокі національність обвинуваченої визначена як українка, однак свідки одноголосно називали її циганкою) [35, с. 289–290].

Переважає більшість (71%) осіб, котрі вчинили даний злочин, проживали в містах (у тому числі й без реєстрації). Мешканцями сіл та селищ міського типу були 25 осіб. Кілька осіб не мали постійного місця проживання. Той факт, що більшість засуджених за аналізоване діяння проживали в містах, не дивує, адже проживання в селі, навіть у разі відсутності інших джерел доходів, дозволяє забезпечити елементарні потреби бодай у харчуванні (звісно, якщо людина готова працювати у сільському господарстві).

Проаналізуємо також *кримінально-правові ознаки* осіб, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом.

Зазначимо, що за ч. 1 ст. 150-1 КК України засуджено 77 осіб, за ч. 2 цієї статті – 23 особи, за ч. 3 – жодної.

Для вказаного злочину характерний корисливий мотив, який, як правило, пов'язаний із скрутним матеріальним становищем винної особи. Саме матеріальною скрутою майже одностайно пояснювали свою поведінку засуджені за розглядуване діяння. Окремі визнані винними у цьому злочині особи свою поведінку пояснювали іншими чинниками. Так, наприклад, багатодітна циганка, засуджена Торезьким міським судом Донецької області, запевняла, що жебракування та залучення дітей до цієї діяльності є циганською національною традицією [918].

У жодному з вивчених автором випадків вказаний злочин не було вчинено у співучасті. Однак даний факт, зрозуміло, не виключає такої ймовірності.

Серед осіб, засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, непогашену або незняту судимість мали лише 10%. Поміж раніше засуджених шестеро мали одну судимість, троє – дві, один – чотири судимості. Попередні судимості в більшості випадків отримані за розглядуване діяння, а також за такий однорідний злочин як втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України). І лише двоє осіб раніше засуджені за інші злочини – крадіжку, грабіж, а також за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання,

перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту. Таким чином, для розглядуваного посягання характерний спеціальний рецидив, що слід вважати ще однією кримінологічною особливістю аналізованого злочину [35, с. 290].

Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що для розглядуваної категорії осіб характерні такі *морально-психологічні риси*, як прагнення до забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, егоїзм, небажання працювати, безвідповідальність, недалекоглядність, відсталість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших тощо.

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом*: це раніше не судима (90%) жінка (93%), громадянка України (95%), ромської національності (50,7%), у віці 30–39 років (43,5%), без будь-якої освіти (43,1%), що ніде не працює (100%), не перебуває у шлюбі (79%), якій притаманні такі негативні риси, як користолюбство, егоїзм, небажання працювати, недалекоглядність, відсталість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших.

Про кримінологічні особливості осіб, які вчиняють незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. Напевне можна сказати лише те, що цією особою може бути лише лікар-психіатр, який одноосібно чи у складі комісії лікарів-психіатрів прийняв рішення про госпіталізацію до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи.

Розроблена кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи, дозволяє краще зрозуміти причини вказаних злочинів, дає змогу розкрити глибинний механізм зазначених посягань. Вважаємо, що спираючись на отримані дані, можна розробити ефективні заходи запобігання таким злочинам.

3.3. Детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи

Здійснений аналіз матеріалів кримінальних проваджень та спеціальної літератури дозволяє з'ясувати основні детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи. Детермінанти вказаних посягань, на наш погляд, можна класифікувати на соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські.

До соціально-економічних детермінант відносимо перманентну економічну кризу в Україні та пов'язані з нею безробіття і бідність, значне соціальне розшарування населення тощо.

Суспільно-політичними детермінантами розглядуваних злочинів є триваюча агресія Російської Федерації проти України, прояви сепаратизму, відчуження влади від народу тощо.

До морально-психологічних детермінант слід віднести деформацію суспільної моралі та девальвацію загальнолюдських цінностей, прагнення до збагачення будь-якою ціною, зневажливе ставлення до прав і свобод інших осіб тощо.

Медичними детермінантами аналізованих злочинів є зростання кількості осіб із психічними розладами, а також чисельності хворих на алкоголізм та наркоманію.

Правовими детермінантами є недоліки кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, а також інших законодавчих актів.

До організаційно-управлінських детермінант слід віднести перевантаженість судів та системи правоохоронних органів, низький рівень професіоналізму частини правоохоронців та суддів, недостатній рівень розкриття розглядуваних злочинів, недоліки в роботі соціальних служб тощо.

Проаналізуємо окреслені детермінанти детальніше.

У детермінації розглядуваних посягань особливе місце посідають *соціально-економічні чинники*. За експертними оцінками, соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших у світі. Різниця в доходах 10% найбагатших і 10% найбідніших

українців з урахуванням тіньових доходів досягає 40 разів [589, с. 48]. Вчені підкреслюють, що соціально-економічна нерівність проявляється у викривленій соціальній структурі вітчизняного суспільства, у якій наявні лише дві страти з характерним для них набором ознак – заможні та бідні; в українських реаліях середній клас не відповідає класичним уявленням про нього як такий [589, с. 49; 582, с. 67; 603, с. 83–84; 796, с. 252], тоді як у всіх розвинутих країнах саме середній клас виконує важливу стабілізуючу функцію [24; 589, с. 49; 603; 1215]. Внаслідок неоднозначних соціально-економічних перетворень значна частина населення виїхала за кордон у пошуках кращої долі, ще частина опинилася за межею бідності. Економічні негаразди спричинили низку соціальних аномалій, відсутність впевненості у завтрашньому дні, зростання соціальної напруги. У підсумку це зумовило активізацію криміногенного потенціалу суспільства та зростання масштабів злочинності [40, с. 86].

Серед важливих детермінант злочинів проти волі, честі та гідності особи – високий рівень безробіття в Україні. Підтвердженням даного факту є те, що за результатами нашого дослідження ніде не працювала більшість засуджених за вчинення вказаних злочинів. Зазначимо, що за даними Державної служби статистики, у 2018 році кількість безробітних в Україні становила 1578,6 тис. осіб з числа економічно активного населення країни (рівень безробіття – 8,8%) [201], у 2019 році – 1487,7 тис. осіб з числа економічно активного населення країни (рівень безробіття – 8,2%) [202]. Таким чином, майже кожен десятий працездатний мешканець України – безробітний.

Раніше зазначалося, що основна причина уразливого стану осіб, які ставали жертвами торгівлі людьми, – відсутність роботи та перебування у зв'язку з цим у скрутному матеріальному становищі. Зважаючи на це, підкреслимо, що вирішення проблеми безробіття в Україні мінімізує ризики потрапляння в ситуацію торгівлі людьми.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що наявність роботи в Україні не є запорукою безбідного існування. З огляду на це бідність в Україні має кардинальні відмінності від бідності, притаманної високорозвинутих країнам та

країнам, що розвиваються. Експерти відзначають, що бідність працюючих, у тому числі висококваліфікованих, є унікальним явищем серед країн із середнім рівнем доходу, до яких Україну відносять міжнародні інституції [589, с. 48]. Як відомо, заробітна плата в Україні – найнижча в Європі. Станом на сьогодні в країні існує глибока диспропорція між високою вартістю життя і низькою ціною праці [248]. У зв'язку з цим найнижчою в Європі є й середня купівельна спроможність українців, про що свідчать дані аналітичної компанії GfK, яка щорічно проводить дослідження купівельної спроможності серед 42 країн. Згідно з останнім її дослідженням, після сплати обов'язкових платежів європейці в середньому витрачають 14739 євро (408,4 тис. грн.), тоді як українці – лише 1830 євро (близько 50,7 тис. грн.). Лідером рейтингу є Ліхтенштейн з середньою купівельною спроможністю 67550 євро (1,87 млн. грн.), що у 37 (!) разів більше, ніж в Україні [776]. Низька заробітна плата – одна з головних причин, чому чимало економічно активних громадян віддають перевагу кримінальним джерелам доходів перед чесним, але мізерним заробітком. Б.М. Головкін у цьому зв'язку слушно підкреслює, що за умов, коли більша половина населення не може задовольнити елементарних потреб за легальні доходи, люди масово вдаються до пошуку додаткових доходів, у тому числі шляхом вчинення кримінально караних діянь [398, с. 110].

За часткою ВВП на душу населення Україна є найбіднішою країною в Європі. За даними Державної служби статистики, за межею бідності живуть 33,9% громадян України [505]. На матеріальне становище сім'ї суттєво впливає народження дитини. На цьому особливо слід наголосити, адже частина розглядуваних нами діянь – злочини, вчинені батьками щодо своїх дітей (йдеться передусім про торгівлю батьками своїми дітьми, а також про використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом). Найскладніше, зрозуміло, доводиться багатодітним сім'ям та самотнім матерям. Державна допомога сім'ям з дітьми залишається недостатньою. За даними соціологів, 53% домогосподарств з двома дітьми, 65% з трьома і 97% з чотирма дітьми перебувають за межею фактичної грошової бідності [1026]. Водночас окремі із батьків, які стали

фігурантами проаналізованих автором кримінальних проваджень, народжували дітей саме для отримання цієї допомоги, оскільки не бажали працювати [57, с. 168].

У детермінації розглядуваних посягань важливе місце посідають *суспільно-політичні чинники*, серед яких – триваюча агресія РФ проти України, прояви сепаратизму тощо. Необхідно нагадати, що з початком збройного конфлікту на сході України кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників збільшилась. Внаслідок агресії РФ проти України постала також проблема вимушеної внутрішньої міграції. В результаті анексії Криму та війни на Донбасі в країні з'явилося близько півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб [246]. З огляду на те, що частина таких осіб перебуває в скрутному матеріальному становищі і їм доводиться погоджуватись на сумнівні пропозиції щодо працевлаштування, аби вижити в чужих для них містах, внутрішньо переміщені особи є категорією осіб, стосовно яких можна стверджувати про існування підвищених ризиків стати жертвою торгівлі людьми [38, с. 139].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що кожне третє захоплення заручників вчиняється з використанням незаконно придбаної вогнепальної зброї. Із використанням такої зброї вчиняється також частина випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини. У цьому контексті зазначимо, що у зв'язку із триваючим збройним конфліктом на сході України проблема незаконного обігу вогнепальної зброї суттєво загострилася [211, с. 37; 213, с. 182; 703, с. 205–206].

Важливу роль у детермінації розглядуваних злочинів відіграють *морально-психологічні детермінанти*. Йдеться про моральну деградацію значної частини суспільства, зростання рівня його агресивності та конфліктності, руйнацію позитивних ціннісних орієнтацій, відсутність поваги до прав та свобод інших людей (серед яких право на свободу та особисту недоторканність і право на повагу до людської гідності). Викладене, як видається, стосується насамперед молоді, тобто тих, хто найчастіше вчиняє розглядувані злочини. Соціологи констатують, що традиційні ціннісні орієнтації – прагнення до знань, повага до старших, люб'язність – зазнали суттєвих змін, набули іншої сутності. У свідомості молоді відображається

парадоксальне поєднання амбівалентних ціннісних поведінкових установок, має місце світоглядний хаос, який формується під сильним впливом масової культури і реклами, що агресивно нав'язують культ споживацтва та асоціальні моделі самореалізації [209, с. 122].

Сильний вплив моралі на поведінку у повсякденному житті визнає лише 43,7% молоді, тоді як на кожну десяту молоду людину норми моралі не мають жодного впливу [399, с. 251; 569, с. 98]. Вивчення рівня правосвідомості сучасної української молоді засвідчило, що закон впливає на повсякденне життя лише 30,6% опитаних, натомість кожна п'ята молода людина відповіла, що вимоги закону ігнорує [399, с. 251; 569, с. 98]. Чесна праця, повага оточуючих, скромність, чуйність, доброта і терпимість у структурі ціннісних орієнтацій молоді відсунуті далеко у кінець списку [864, с. 193; 965, с. 64; 977, с. 116; 1119, с. 230]. Понад чверть молодих людей вважає, що домагатися власного щастя й добробуту слід будь-якою ціною [569, с. 98]. У значної частини членів суспільства відзначається відносно слабка вираженість внутрішньої свідомості, яка оберігає особистість від деформацій чи деградації в складних життєвих ситуаціях [1134, с. 721]. Загалом же, на переконання соціологів, сучасне українське суспільство характеризується тотальною кризою в усіх сферах суспільного життя і суттєвою трансформацією системи цінностей [1134, с. 720].

Деградація суспільства, вочевидь, пов'язана з неоднозначними перетвореннями в економічній, політичній, культурній та інших сферах, із соціальною нерівністю та несправедливістю, бідністю, відсутністю життєвих перспектив, кризою освіти та культури тощо. Фінансування освіти, науки та культури за залишковим принципом призвело до істотного зниження освітнього та культурного рівня населення. Доводиться констатувати, що частина населення країни втратила суспільно корисні орієнтири та прагне насамперед матеріального збагачення [701, с. 91; 965, с. 64; 1131, с. 376; 1134, с. 719, 720]. Соціологічні дослідження свідчать, що матеріальна забезпеченість як цінність поступово здобувала все вищий ранг з переходом від покоління до покоління, сягнувши свого апогею останніми роками [701, с. 88]. Нестримна жадоба до грошей, одержання їх навіть шляхом протиправної поведінки,

є звичним явищем сьогодення. У даному контексті В.М. Дрьомін змушений констатувати: «Нині суспільство все більше сприймається людьми як поле битви за суто особисті інтереси» [476, с. 307].

Серед детермінант незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства варто назвати також розрив духовних та моральних зв'язків між поколіннями, наявність вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства, інші гендерні стереотипи, інертність державних органів у вирішенні кризових ситуацій в сімейно-побутовій сфері тощо [40, с. 89–90].

Дослідники давно констатують трансформацію (і навіть кризу) інституту сім'ї в сучасному українському суспільстві [686; 744; 979]. На це вказує чимало факторів. За кількістю розлучень Україна є одним із лідерів у Європі [1079]. Відзначається також, що традиційні шлюби в Україні поступаються місцем цивільним [247]. Чимало проблем сучасної сім'ї пов'язані з кризою сімейних цінностей, складним матеріальним становищем, недостатньою державною підтримкою, низькою культурою планування сім'ї, неготовністю до подружнього життя та виховання дітей, невмінням молодих людей вибудовувати відносини, небажанням йти на компроміси тощо. Зазначимо, що важливим чинником незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства є не тільки кризові явища в сім'ї, а й доволі поширені гендерні стереотипи [207, с. 166; 1192]. Серед найпоширеніших: «жінка має бути покірною і виконувати будь-які побажання чоловіка», «жінка не повинна працювати», «жінка має сидіти вдома і виховувати дітей» тощо. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що гендерно обумовлене насильство у вигляді незаконного позбавлення волі нерідко вчиняється під впливом саме таких стереотипів. Приміром, Крижопільський районний суд Вінницької області встановив, що чоловік, який ланцюгом прив'язав свою співмешканку до ліжка, вчинив так, бо хотів, аби вона «сиділа вдома і більше не тікала, а виконувала свої обов'язки» [129].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що важливе місце в детермінації розглядуваних злочинів посідають *медичні чинники*, до яких відносимо зростання

кількості осіб із психічними розладами, а також чисельності хворих на алкоголізм та наркоманію.

Серйозну проблему становить стан психічного здоров'я населення України. За деякими даними, наша країна посідає перше місце за кількістю психічних розладів у Європі. Згідно даних статистики, на психічні розлади в Україні страждає 1,2 млн. громадян (понад 3% населення), і цей показник з кожним роком зростає [1077]. При цьому необхідно зауважити, що більшість психічних захворювань залишаються невиявленими [901]. Окреслена проблема загострюється на фоні того, що вітчизняна система охорони здоров'я не здатна належним чином забезпечити психічне здоров'я громадян [1136, с. 17].

Серйозні соціально-економічні проблеми та протиріччя прямо пов'язані із збільшенням в Україні кількості осіб, які страждають на алкогольну залежність та залежність від наркотиків. Зазначимо, що за рівнем споживання алкоголю Україна посідає одне з перших місць у світі – на алкогольні розлади страждає близько 7% населення України працездатного віку; при цьому чисельність таких осіб щороку залишається стабільною, не зазнаючи зменшення, тоді як частка дітей та молоді серед них поступово зростає [189, с. 36].

За оціночними даними, в Україні 346 тисяч осіб вживають ін'єкційні наркотики, а з урахуванням поширення нових форм наркотичних речовин кількість наркозалежних осіб набагато більша [1044]. На думку деяких експертів, реальна кількість наркоманів може бути вищою вдесятеро [249].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що масштаб ураженості суспільства алкоголізмом і наркоманією становить пряму загрозу національній безпеці. Зазначимо, що окреслені проблеми мають місце на фоні провальної державної політики, спрямованої на боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом. Йдеться про відсутність єдиного нормативно-правового акта, що визначав би ключові засади боротьби з пияцтвом та алкоголізмом в масштабах держави, декларативність відповідних програм місцевого рівня, пропагування вживання алкогольних напоїв на телебаченні, радіо та в друкованих ЗМІ, застарілі погляди на методи та засоби

боротьби з пияцтвом та алкоголізмом тощо [189, с. 39–41; 237, с. 8–10; 347, с. 241–242].

Необхідно підкреслити наявність тісного зв'язку між розглянутими негативними явищами та злочинністю [774, с. 146–147, 177–179]. Як відомо, вживання особою алкоголю чи наркотиків нерідко призводить до деструктивної, агресивно-насильницької поведінки. Не є винятком і розглядувані нами діяння, а насамперед незаконне позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників.

До *правових детермінант* злочинів проти волі, честі та гідності особи відносимо недоліки законодавства, що встановлює кримінальну відповідальність за вказані посягання, а також інших актів законодавства.

Про численні недоліки кримінального законодавства у розглядуваній частині детально йшлося вище, а тому вважаємо за можливе не повторюватись. Зрозуміло, що відповідні хиби вітчизняного кримінального закону не сприяють правозастосуванню. Разом з тим аналіз судової практики схиляє до висновку, що більшість правозастосовних помилок пов'язана не стільки з недоліками кримінального законодавства, скільки з недостатнім фаховим рівнем вітчизняних слідчих, прокурорів та суддів.

Необхідно зупинитися також на недоліках інших актів законодавства, що так чи інакше детермінують вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи. Зокрема, є підстави стверджувати, що недосконалість чинного трудового законодавства прямо впливає на високий рівень латентності експлуатації дітей. Зауважимо, що кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей настає у разі, якщо використовувалась праця дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Зазначений вік визначається у ст. 188 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України. Разом із тим законодавець у цьому питанні не є достатньо послідовним. З одного боку, у ч. 1 цієї статті вказано, що не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. З іншого ж, із цього правила зроблено два винятки. Так, у ч. 2 ст. 188 КЗпП України зазначено, що за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток,

прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Крім того, у ч. 3 цієї статті вказано, що для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює [590]. Таким чином, визначальне значення для працевлаштування дітей, які не досягли 16 років, має наявність на це згоди одного із батьків або особи, що його замінює. Аналіз судової практики дає підстави для висновку, що в більшості випадків засудження за експлуатацію дітей така згода була відсутньою. В інших випадках суди здебільшого мимохідь згадували про те, що батьки дали згоду на працевлаштування дитини, однак не акцентували на цьому особливої уваги [276; 293]. В окремих випадках відповідній згоді суди приділили чимало уваги. Так, відповідаючи на закид сторони захисту про те, що «батьки потерпілого надали згоду своєму 15-річному синові на виконання будівельних робіт з демонтажу, тож ніякого порушення трудового законодавства в діях обвинуваченого не вбачається», Дергачівський районний суд Харківської області підкреслив, що оскільки потерпілому на момент працевлаштування не виповнилося 16 років, «для прийняття на роботу роботодавець повинен був отримати у батьків 15-літнього працівника письмову згоду». Крім того, суд акцентував увагу на тому, що свою згоду батьки надали синові, а не роботодавцеві; до того ж «батьки не знали, які конкретно роботи необхідно виконувати, не розрізняли їх небезпечність і шкідливість для здоров'я дитини, не бачили місце демонтажу будови, тому не давали конкретної згоди хоча б в усній формі на участь їх п'ятнадцятилітнього сина у виконанні конкретних робіт з демонтажу будівлі» [280]. Необхідно зазначити, що трудове законодавство чітко не визначає форми такої згоди, що дозволяє трактувати цей момент довільно. З цього приводу автори науково-практичного коментаря до законодавства України про працю слушно зазначають, що «практично доцільно, щоб вона (згода – А. А.) давалася письмово. Це виключило б спори з приводу того, чи була така згода» [956, с. 720]. Зауважимо також, що трудове законодавство не вказує чітко на те, кому

відповідна згода має бути надана. Вочевидь, було б правильно, якби згоду на працевлаштування від одного з батьків або особи, що його замінює, отримувала не лише дитина, що не досягла 16 років, а й роботодавець. На наш погляд, конкретизація даного законодавчого положення дозволить уникнути серйозних проблем у правозастосуванні [59, с. 283–284].

У ст. 188 КЗпП України вказується, що прийняття на роботу осіб, які не досягли 15 років, допускається для виконання легкої роботи, яка не завдає шкоди здоров'ю неповнолітнього. Разом із тим законодавство ніде чітко не визначає, які роботи є «легкими», не наводить переліку таких робіт, що, зрозуміло, уможлиблює різне трактування цієї норми. У зв'язку з цим вважаємо, що положення законодавства, які стосуються працевлаштування неповнолітніх, мають бути максимально чіткими й однозначними. Серед іншого, чіткої регламентації потребує прийняття на роботу осіб, які не досягли 16 років, зокрема, визначення форми згоди на прийняття їх на роботу, а також визначення кола робіт, що їх слід вважати «легкою роботою» [59, с. 284].

Недосконалість законодавства відіграє також важливу роль у детермінації такого злочину, як незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Ключові недоліки чинного Закону України «Про психіатричну допомогу» детально аналізувалися нами раніше [88, с. 415–417]. Видається, мають рацію дослідники, котрі підкреслюють, що з огляду на наявний криміногенний потенціал у цій сфері законодавство повинно максимально відповідати вимогам повноти, чіткості та недвозначності, інакше вже на цьому етапі створюються умови для різного роду зловживань [577, с. 145].

Насамкінець необхідно зупинитися на **організаційно-управлінських детермінантах** злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Доводиться констатувати, що правоохоронні органи іноді недооцінюють ступінь суспільної небезпеки розглядуваних злочинів, не вживають необхідних заходів, спрямованих на запобігання таким посяганням. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що таке діяння, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини нерідко вчиняється через відсутність адекватного

реагування правоохоронних органів на заяви про скоєння кримінально каранних діянь. Так, засуджений за викрадення людини В. пояснив, що дізнавшись про те, хто вчинив крадіжку належного йому майна, він звернувся до поліції, але оскільки належного реагування на його заяву не було, вирішив провчити злодія самостійно [118]. Вочевидь, у цьому та інших подібних випадках розглядуваним злочинам можна було б запобігти, якби правоохоронні органи своєчасно відреагували на заяву про вчинений злочин.

Здійснене дослідження засвідчило, що працівники правоохоронних органів відчують чималі труднощі, пов'язані з розслідуванням розглядуваних злочинів, на що неодноразово зверталася увага також в юридичній літературі [8, с. 12; 23, с. 61–62; 262; 504, с. 165; 627, с. 79; 728, с. 131; 816, с. 15; 946, с. 6–7; 966, с. 18, 98, 168 та ін.]. Дослідники проблеми підкреслюють, що розслідування, приміром, незаконного позбавлення волі або викрадення людини вимагає спеціальної підготовки слідчих та оперативних працівників, досвіду практичної роботи та пов'язане з проведенням великого обсягу оперативно-розшукових заходів і слідчих дій за участю різних підрозділів правоохоронних органів [8, с. 12; 23, с. 62]. Те ж саме стосується й інших злочинів проти волі, честі та гідності особи. На переконання В.А. Журавля, труднощі розслідування підміни дитини пов'язані з відсутністю необхідних емпіричних даних для формування криміналістичних методик розслідування цього злочину [504, с. 165]. Водночас, на наш погляд, можна назвати й інші причини низького рівня розкриття таких посягань, зокрема корпоративну солідарність медичних працівників, які будь-що намагаються вигородити своїх колег, стверджують про абсурдність звинувачень на їхню адресу [30, с. 20]. Те ж саме стосується такого діяння, як незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи. Загальновідомими є також труднощі, що мають місце при розслідуванні торгівлі людьми. Пов'язані вони, зокрема, з транснаціональним характером даного злочину, з серйозними недоліками у взаємодії вітчизняних та зарубіжних правоохоронних органів тощо. Доводиться констатувати, що професійний рівень правоохоронців, який дозволив би їм успішно виявляти і розкривати розглядувані діяння, часто недостатній; кращого бажає

матеріально-технічне та інформаційне забезпечення відповідної роботи, відсутня чітка взаємодія між різними правоохоронними органами, інститутами громадянського суспільства, населенням. До сказаного варто додати відсутність реальної профілактики розглядуваних та інших злочинів. Величезною проблемою є також брак довіри до правоохоронної та судової системи [40, с. 91].

Немає сумнівів у тому, що значна частина розглядуваних злочинів залишається латентною, а особи, які їх вчинили, – безкарними. Пов'язано це, зокрема, з тим, що населення часто не знає, які діяння забороняє кримінальний закон; чимало осіб не сприймає незаконне позбавлення волі або викрадення людини як злочин. З цієї причини одні вчиняють дане посягання не переймаючись кримінально-правовими наслідками, інші – не заявляють про те, що стали його жертвами, в правоохоронні органи. Вочевидь, причиною такого стану речей є відсутність належної правової просвіти з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та ЗМІ [40, с. 90–91].

Одним із важливих чинників, що сприяє потраплянню людей у ситуацію торгівлі людьми, є їх недостатня поінформованість про цю проблему, а також легковажне ставлення до можливих наслідків сумнівного працевлаштування. Так, згідно із соціологічним дослідженням, що його провела громадська організація «Ла Страда-Україна» спільно з українськими та німецькими партнерами, 8% переселенців з Донбасу погодилися б на будь-яку роботу за кордоном – незалежно від умов; майже 30% абсолютно нічого не знають про проблему торгівлі людьми; стільки ж не знають, куди звертатися, якщо вони потраплять у ситуацію трудової чи сексуальної експлуатації [992]. Подібними є результати й проведеного нами соціологічного опитування. Вказують на це також численні проаналізовані матеріали кримінальних проваджень.

У системі детермінант торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, а також використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, варто виокремити недоліки в роботі соціальних служб, котрі не завжди вчасно виявляють неблагополучні сім'ї, не реагують належним чином на різного роду проблемні ситуації, які сигналізують про імовірність вчинення батьками або особами, які їх

замінюють, вказаних посягань. Більше того, спершу навіть відреагувавши на певну проблемну ситуацію, компетентні органи згодом без достатніх на те підстав довіряють батькам, що й призводить до цього злочину [57, с. 168].

Здійснене дослідження засвідчило, що в кількох випадках засуджені за торгівлю своєю дитиною матері при взятті на облік в жіночій консультації у зв'язку з вагітністю, а також після доставлення їх до пологового будинку для пологів, називали чужі анкетні дані та навіть демонстрували документи, які насправді посвідчували іншу особу [138; 150]. Робилося це для того, аби надалі в органах державної реєстрації актів цивільного стану зареєструвати іншу жінку, з якою перед тим була укладена угода про передачу новонародженого, в якості біологічної матері дитини. У всіх цих випадках виявити аферу вдалося лише завдяки випадковому збігу обставин, з огляду на що є підстави вважати, що саме такі оборудки становлять найбільш латентну частину торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Не виключено, що принаймні деякі з цих випадків пов'язані з неправомірними діями лікарів, які з корисливих спонукань стали ланкою злочинної схеми.

Вище зазначалося, що в більшості випадків дитину бажали придбати для подальшого її усиновлення (удочеріння). Потенційні покупці пояснювали свій вчинок складним порядком усиновлення в Україні. Відповідний порядок дійсно складний, однак інакшим, вочевидь, він і не може бути, зважаючи на інтереси дитини, які повинна захищати держава. Інша справа, що окремі особи наважуються навіть на очевидне порушення закону, аби лише оминуть тривалу процедуру [57, с. 169].

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що поширеним мотивом незаконного позбавлення волі або викрадення людини є прагнення винної особи примусити потерпілого до виконання цивільно-правового зобов'язання. Поширеність вказаного мотиву, на наш погляд, свідчить про те, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини розглядається кредитором як найбільш дієвий і найшвидший спосіб примусити боржника повернути позичені кошти. Пов'язано це, вочевидь, з низкою причин: недостатньо досконалим цивільно-правовим та цивільним процесуальним регулюванням шляхів вирішення таких конфліктів,

перевантаженістю вітчизняних судів, надмірною тривалістю судового розгляду, проблемою невиконання судових рішень, усвідомленням безперспективності судового позову (наприклад, через відсутність доказів, які підтверджують факт позики грошей) тощо. За таких умов у деяких кредиторів формується готовність відстоювати власні інтереси будь-яким, в тому числі незаконним, шляхом. У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що до відповідного розвитку подій нерідко призводить легковажне ставлення до вибору ділового партнера, ігнорування перевірки його надійності, платоспроможності [40, с. 91–92].

Розглядаючи детермінанти незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, необхідно зазначити, що існуюча на сьогодні в Україні система надання психіатричної допомоги в основних своїх рисах зберегла особливості і стандарти радянської психіатрії, котра тривалий час використовувалась в репресивних цілях з метою боротьби з інакомислячими. Слід підкреслити, що реноме вітчизняної психіатрії серйозно постраждало саме в ті часи й не відновлено повністю до сьогодні. Ні для кого не секрет, що пересічні громадяни побоюються психіатрів і рідко звертаються за психіатричною допомогою навіть у разі гострої на те потреби. Так, згідно з даними, що їх наводить С.Ф. Глузман, із всіх жителів України, в яких у результаті спеціального дослідження була виявлена серйозна психіатрична патологія, лише 20% звертались за допомогою до лікаря-психіатра [389].

Необхідно підкреслити, що значна частина стаціонарних закладів з надання психіатричної допомоги до сьогодні залишаються напівзакритими, а по суті режимними, об'єктами, де порушення прав пацієнтів є звичним явищем. Про зазначене ганебне явище громадськості стає відомо здебільшого після цілеспрямованого моніторингу таких закладів уповноваженими особами [251, с. 257–258; 588; 607; 856; 1151]. Слід погодитись з І.В. Кирилюком, який зазначає, що закритість психіатричних лікарень сприяє тому, що ззовні їх працівників ніхто не контролює, доступ туди представників правозахисних організацій ускладнений; розповсюджена ж кругова порука в цих закладах стає однією з причин безкарності осіб, винуватих у вчиненні протиправних діянь [577, с. 144].

Більшість лікарів-психіатрів, що працюють у закладах з надання психіатричної допомоги, – це особи пенсійного та передпенсійного віку [388], які навчалися та починали працювати ще в радянські часи. Молодь не поспішає заступати на їхнє місце, адже робота ця, зрозуміло, є складною, стресовою, а заробітна плата – мізерною. Та й можливості для «додаткових заробітків», які, ні для кого не секрет, стали звичними в інших галузях медицини, тут менші. Низькооплачувана праця лікаря, поза сумнівом, є фактором, що може спонукати його до протиправної поведінки у професійній сфері діяльності [51, с. 39–41; 63, с. 149].

Серед інших, не розглянутих вище, чинників торгівлі людьми варто назвати: відмінності в економічному розвитку різних держав; активізацію внутрішньої та зовнішньої міграції населення, що викликана передусім факторами соціально-економічного характеру [503, с. 96]; низьку ефективність існуючих програм соціальної допомоги та підтримки найбільш уразливих груп населення тощо [91, с. 209].

Експлуатація дітей детермінується не лише розглянутими вище чинниками, а й збереженням в українському суспільстві давніх традицій використання дитячої праці; соціальним сирітством, спричиненим ухиленням або відстороненням батьків від виконання своїх батьківських обов'язків; недостатньою турботою держави про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; послабленням державного контролю за відвідуванням дітьми навчальних закладів; зменшенням можливостей для організації доступного дитячого дозвілля; незнанням чи усвідомленим ігноруванням положень трудового законодавства тощо [59, с. 283]. Більшість наведених факторів відіграє важливе значення також в детермінації використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Таким чином, можна зробити висновок про численність та багатоаспектність факторів, які детермінують злочини проти волі, честі та гідності особи. Вважаємо, що лише усунення негативного впливу проаналізованих чинників дозволить досягти вагомих результатів у справі запобігання вказаним злочинам.

РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

4.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати як багаторівневу систему державних та громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаних злочинів на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Це система включає в себе об'єкти, суб'єкти та засоби запобіжного впливу.

Зважаючи на складний характер детермінації розглядуваних злочинів, складними є й об'єкти запобіжного впливу, на які має бути спрямована відповідна діяльність.

Об'єктом запобіжного впливу в нашому дослідженні є проаналізовані вище детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи. Йдеться про соціально-економічні, морально-психологічні, правові, організаційно-управлінські та інші чинники, на які слід скеровувати загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання. До об'єктів індивідуального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи відносимо кримінологічно значущі особистісні характеристики осіб, які схильні до вчинення вказаних посягань. Запобіжний вплив має бути спрямований також на ті фактори, які сприяють віктимізації жертв аналізованих злочинів.

Для реалізації заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи функціонує система суб'єктів запобіжного впливу. Суб'єкти запобігання вказаним посяганням складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення таких злочинів.

Аналіз кола суб'єктів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи засвідчив їх значне різноманіття. У контексті загальносоціального запобігання вказаним діянням слід згадати насамперед суб'єктів загальної компетенції, які формують законодавчу основу у сфері запобігання та протидії розглядуваним посяганням, затверджують комплексні програми протидії торгівлі людьми, схвалюють програми запобігання і протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, контролюють та координують їх виконання, здійснюють управлінські функції щодо запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, організують і координують роботу відповідних суб'єктів системи запобігання зазначеним посяганням, здійснюють їх ресурсне забезпечення тощо (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади).

До спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи необхідно віднести Національну поліцію України, в структурі якої функціонує Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, органи охорони державного кордону, судові органи, громадські організації, заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми та ін. Детально про роль вказаних суб'єктів у запобіганні злочинам проти волі, честі та гідності особи див. у монографії автора [88, с. 423–427].

Для реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, в Україні створена також відповідна нормативно-правова база. Слід згадати насамперед Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. [525], Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. [521], Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. [526], а також Державну соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. [463]

Вище зазначалося, що запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях (загальносоціальному,

спеціально-кримінологічному та індивідуальному), критерієм розмежування яких є масштаб запобіжної діяльності.

Відомо, що загальносоціальне запобігання злочинності становить собою комплекс соціально-економічних, правових, культурно-виховних, організаційно-управлінських та інших заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин, усунення існуючих у суспільстві негативних явищ і процесів та усунення або нейтралізацію у зв'язку з цим причин та умов злочинності [676, с. 143; 717, с. 112]. Завдання загальносоціальних заходів, таким чином, полягає не в безпосередньому впливі на злочинність, а у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя. Відповідні заходи слід скеровувати насамперед на обставини, які мають зовнішній для злочинності характер, зокрема серйозні суперечності в розвитку економіки і пов'язані з цим низький рівень життя більшості населення, безробіття, відсутність умов для самореалізації особистості, руйнування моральних засад суспільства, девальвацію загальнолюдських цінностей тощо [1157, р. 152].

На наше переконання, заходи загальносоціального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи мають визначальне і стратегічне значення. Видається, що найбільшою мірою стосується це таких посягань, як торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. На пріоритетності загальносоціального запобігання торгівлі людьми наголошує також О.В. Лисодєд, який обґрунтовано пояснює це тим, що торгівля людьми породжується передусім факторами економічного і соціального характеру, а тому спеціально-кримінологічні заходи спрацюють тут лише частково [729, с. 190].

Найважливіші заходи загальносоціального характеру, які необхідно здійснити у першу чергу, можна класифікувати на: соціально-економічні (суттєве підвищення матеріального добробуту населення, зниження рівня безробіття, зростання рівня оплати праці, протидія бідності); суспільно-політичні (закінчення війни на сході України); культурно-виховні (підвищення культурного рівня, свідомості та відповідальності громадян, формування моральної позиції, орієнтованої на загальнолюдські цінності); медичні (ефективна державна політика, спрямована на

боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом, реформування системи психіатричної допомоги); організаційно-управлінські (проведення дієвої реформи судової влади та правоохоронних органів, удосконалення роботи соціальних служб, створення умов для повної та безперешкодної реалізації громадянами своїх прав, свобод та законних інтересів, стимулювання довіри населення до державної влади та готовність підтримати її зусилля з охорони правопорядку тощо).

На окремих із окреслених заходів зупинимося детальніше.

Пріоритетною справою державної влади має стати вирішення проблеми безробіття, адже, як засвідчило проведене нами дослідження, більшість розглянутих злочинів вчиняють особи, котрі ніде не працюють. Крім того, варто нагадати, що головною причиною, яка штовхає людей на пошук роботи за кордоном, де вони нерідко стають жертвами експлуатації, є безробіття на батьківщині, низький рівень оплати праці та пов'язана з ними бідність. Допоки будуть люди, які не можуть задовольнити елементарних життєвих потреб, доти проблема торгівлі людьми в Україні залишатиметься актуальною. Тобто безробіття та бідність не лише є «живильним джерелом» злочинності, а й прямо пов'язана з віктимізацією частини населення.

Як відомо, одним із основних факторів загострення проблеми безробіття в Україні останнім часом стало зростання напруженості на ринку праці, передовсім в регіонах з великим скупченням вимушено переміщених осіб [872, с. 168]. При цьому варто підкреслити, що найвищий рівень безробіття традиційно характерний для наймолодших вікових груп (15–29 років) [1007], тобто тих, хто складає групу ризику потенційних жертв торгівлі людьми.

Зрозуміло, що без глибоких соціально-економічних перетворень, вливання значних бюджетних коштів, а також без залучення інвестицій в економіку створити достатню кількість нових робочих місць в Україні неможливо. Складність цієї проблеми полягає також в тому, що потрібно не просто істотно знизити рівень безробіття, а й суттєво підвищити винагороду за працю, оскільки наявність роботи в Україні зовсім не є запорукою безбідного існування.

Необхідно також поступово вирішувати проблему гендерних диспропорцій в оплаті праці, оскільки в Україні заробітна плата чоловіків перевищує заробітну плату жінок на 33,5% [1007]. Для порівняння: в Литві розрив у середній заробітній платі жінок і чоловіків нині складає 16%, хоча ще 10 років тому він був найвищим серед країн ЄС і становив 22%. Аби досягти рівня гендерної рівності на ринку праці, який має місце в розвинутих країнах світу, важливими напрямками державної політики у законодавчій сфері та реалізації інформаційних кампаній повинні бути подолання гендерних стереотипів, упередженості стосовно закріплення тієї чи іншої сфери діяльності за жінками або чоловіками, створення на робочому місці умов, сприятливих для поєднання роботи та сімейного життя, тощо [382; 958].

Надзвичайно важливо подолати не тільки соціально-економічні проблеми, але й вирішити суперечності у соціокультурній та морально-психологічній сферах суспільного життя. Доводиться констатувати, що значна частина населення втратила суспільно корисні орієнтири та прагне лише матеріального збагачення. У цьому контексті В.І. Шакурн слушно зазначає, що «зміна політичного та соціально-економічного устрою в Україні сприяла певному зсуву у свідомості її громадян, коли визначальним стала наявність грошей, поступившись іншим цінностям, перш за все моральним, з якими народилось і виросло не одне покоління українців» [1131, с. 376]. Має рацію також Б.М. Головкін, який зазначає, що духовне і моральне благополуччя значною мірою залежить від благополуччя матеріального, однак повністю ним не визначається. Підвищення рівня життя, матеріального добробуту не гарантує і не забезпечує подолання бездуховності, деформацій правосвідомості, викривленої системи цінностей, а лише створює для цього сприятливий ґрунт [399, с. 320]. Необхідно на державному рівні пропагувати загальнолюдські цінності, утверджувати в суспільстві високу моральність, духовні ідеали, здійснювати рішучі кроки щодо боротьби з пропагандою всездозволеності, подвійної моралі, культу грошей. Для досягнення вказаної мети варто широко використовувати можливості ЗМІ, вуличну соціальну рекламу тощо. Слід вживати заходів, що допоможуть зміцнити інститут сім'ї, покращити становище жінки в суспільстві, підвищити сексуальну культуру підлітків та молоді, створити умови для гармонійного розвитку

і самореалізації особистості, знизити у суспільстві рівень агресивності та конфліктності. На наше переконання, важливу роль тут мають відіграти не лише державні інституції, а й релігійні та громадські організації, заклади освіти, ЗМІ [1157, р. 153–154]. Окремо варто наголосити на необхідності поступового забезпечення гендерної рівності і боротьби з глибоко вкоріненими гендерними стереотипами, зміцнення духовних та моральних зв'язків між поколіннями, забезпечення поваги до старших, адже є підстави стверджувати, що саме у сімейно-побутовій сфері вчиняється значна частина випадків незаконного позбавлення волі, що переважно залишаються латентними.

Необхідно завершити війну на Донбасі. Наразі ж потрібно офіційно визначити статус осіб, що незаконно утримуються на території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», як військовополонених; на національному рівні необхідно визначити гарантії захисту та реабілітації вказаних осіб.

Оскільки злочини, спрямовані на позбавлення людини свободи пересування, нерідко вчиняються у стані алкогольного сп'яніння, важливою є ефективна боротьба з алкоголізмом та пияцтвом. На жаль, доводиться констатувати: останніми роками відповідна боротьба в Україні майже не ведеться, що на фоні втрати соціальних орієнтирів значною частиною суспільства веде до його деградації та спивання. Успішність такої боротьби залежить від її продуманості, а також вирішення важливих соціальних та економічних проблем населення. Погоджуємось з В.С. Батиргарєвою, яка підкреслює, що протидія алкоголізму на державному рівні повинна охоплювати не окремі заходи його обмеження, а постійну цілеспрямовану роботу багатьох соціальних інституцій [189, с. 41]. Видається, що величезна соціальна відповідальність тут лежить не тільки на державних органах, а й на громадських та релігійних організаціях, ЗМІ.

Необхідно здійснювати профілактику психічних розладів, ефективне лікування та реабілітацію осіб із психічними захворюваннями. Для цього, зрозуміло, потрібно здійснити модернізацію системи надання психіатричної допомоги на основі сучасних стандартів.

Серед організаційно-управлінських заходів слід насамперед назвати проведення дієвої судової реформи та реформи правоохоронних органів. Про реальність та завершеність цих реформ свідчитиме підвищення рівня довіри населення до правоохоронної та судової системи, подолання корупції, забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності [1157, р. 154]. Вкрай важливо відновити ефективну профілактичну роботу, підвищити професійний рівень тих, від кого залежить безпека громадян.

Слід вирішити проблему високої завантаженості соціальних служб, браку кваліфікованих кадрів та належного їх технічного і методичного забезпечення, а також посилити координацію соціальних служб.

Ефективне запобігання незаконним поміщенням до закладів з надання психіатричної допомоги можливе лише за умови реформування існуючої системи надання психіатричної допомоги, відходу останньої від радянських стандартів та перебудови її на засадах поваги до фундаментальних прав людини. Необхідною є модернізація системи надання психіатричної допомоги на основі європейських стандартів. Серед іншого, важливо створити заклади соціальної психіатрії, де б перебували особи, які не потребують госпіталізації саме в психіатричні стаціонари, розширити використання амбулаторної психіатричної допомоги, забезпечити психіатричні заклади сучасними ефективними медикаментами. Зрозуміло, що для цієї реформи потрібні чималі кошти, однак їх слід відшукати, інакше про вирішення проблеми навряд чи можна говорити всерйоз [63, с. 151].

Серед інших заходів загальносоціального запобігання необхідно назвати зменшення проблеми соціального сирітства; підвищення якості організації дозвілля дітей; здійснення просвітницької діяльності з метою роз'яснення населенню положень вітчизняного законодавства тощо.

4.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

На відміну від загальносоціального, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи полягає в цілеспрямованій діяльності державних органів, громадських організацій, соціальних груп та окремих громадян, спрямованій на усунення причин та умов вказаних злочинів, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях протиправної поведінки.

Слід зазначити, що спеціально-кримінологічні заходи не замінюють, а доповнюють і конкретизують заходи загальної превенції. Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи базуються на заходах загальносоціальних, використовують їх запобіжний потенціал та сприяють йому. На переконання автора, ефективно запобігання розглядуваним діями можливе за умови поєднання загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що посягають на волю, честь та гідність особи, можна класифікувати на інформаційно-аналітичні (систематичний збір та аналіз інформації про стан і тенденції розглядуваних злочинів), суспільно-політичні (активізація діяльності, спрямованої на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми), правові (удосконалення кримінального законодавства, спрямованого на протидію розглядуваним злочинам, та практики його застосування, подолання надмірної м'якості судової репресії), культурно-виховні (роз'яснення норм кримінального законодавства, інформування населення про небезпеку стати жертвою розглядуваних злочинів, інформування про право громадян на необхідну оборону, просвітницька діяльність серед населення, спрямована на зміну ставлення до жертв торгівлі людьми у суспільстві, тощо), організаційно-управлінські (вдосконалення системи заходів, спрямованих на перекриття каналів надходження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу, підвищення

професійного рівня працівників правоохоронних органів, вдосконалення взаємодії правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, державний захист та реабілітація жертв розглядуваних злочинів тощо).

Важливою передумовою успішного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи є наявність повної та об'єктивної інформації про стан та тенденції вчинення вказаних злочинів. Вочевидь, найбільшою мірою це стосується торгівлі людьми – явища, що зазнає постійних змін. Здійснене автором дослідження засвідчує наявність численних суперечностей, які стосуються кримінологічних даних про цей злочин (йдеться, скажімо, про відмінності між офіційною статистикою і статистикою, яку веде Міжнародна організація з міграції). Зрозуміло, що відсутність об'єктивної інформації стоїть на заваді розробленню конкретних заходів із адекватного реагування на нові виклики. Тому насамперед необхідно володіти достатньою інформацією про масштаби та особливості цього явища. Потрібно також знати про кримінологічно значущі відмінності між торгівлею людьми, вчиненою з різною метою експлуатації людини (сексуальною, трудовою тощо), що дозволить диференціювати відповідні заходи запобігання [85, с. 212].

Вагоме місце у системі спеціально-кримінологічного запобігання розглядуваним злочинам належить правовим заходам. Серед іншого, необхідно удосконалити законодавство України про працю в частині, що стосується працевлаштування неповнолітніх. На наше переконання, відповідні положення законодавства мають бути максимально чіткими й однозначними, що сприятиме запобіганню трудовій експлуатації дітей. Вважаємо, що чіткої регламентації потребує прийняття на роботу осіб, які не досягли 16 років, зокрема, визначення форми згоди на прийняття їх на роботу, а також визначення кола робіт, що їх слід вважати «легкою роботою» [59, с. 284].

Необхідно удосконалювати положення Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та інших актів законодавства в частині процедури виявлення і встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, прописати належним чином механізм повернення до України громадян України, які постраждали від торгівлі людьми, тощо.

Серйозного вдосконалення потребує також Закон України «Про психіатричну допомогу», який містить чималі резерви для можливих зловживань у сфері практичної психіатрії [див. дет.: 88, с. 433].

Раніше неодноразово підкреслювалось, що вітчизняне кримінальне законодавство містить численні прогалини та недоліки, які не сприяють правозастосуванню. З огляду на це всі проаналізовані вище недоліки мають бути усунуті. Оскільки детально про хиби кримінального закону у розглядуваній частині йшлося вище, вважаємо за можливе не повторюватись.

Відомо, що інформація про притягнення винної особи до кримінальної відповідальності та призначення їй справедливого покарання може мати чималий профілактичний вплив на інших нестійких осіб, схильних до порушення кримінального закону. Сказане стосується й розглядуваних нами посягань. Водночас аналіз судової практики засвідчує існування неоднозначних тенденцій у цій сфері. Аналіз практики призначення покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчує надмірний гуманізм вітчизняних судів, оскільки винуватим у вчиненні вказаних злочинів нерідко призначаються невивиправдано м'які покарання. До того ж більшість засуджених за ці злочини суди звільняють від відбування покарання з випробуванням. Існуючу надто поширену практику звільнення від відбування покарання, на наш погляд, не можна визнати нормальною. Така практика призводить до того, що засуджена особа не відчуває адекватного карального впливу за вчинене нею діяння, що, своєю чергою, не стає належною пересторогою для інших, тих, хто зважається на вчинення аналогічного діяння. У зв'язку з цим автор переконаний, що необхідно забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності винних у вчиненні розглядуваних злочинів, а також адекватність призначуваного покарання вчиненому діянню. Вочевидь, частково вирішити окреслену проблему можна шляхом корекції санкцій, передбачивши у деяких із них (зокрема, у санкції ч. 1 ст. 146, а також ч.ч. 1, 2 ст. 150-1 (чи удосконаленої ст. 304) КК України) більш м'які покарання (на наш погляд, чималий потенціал тут може мати покарання у виді громадських робіт), які суди матимуть можливість призначати засудженим.

У системі заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи важливе місце мають займати культурно-виховні заходи.

Здійснене нами дослідження засвідчило, що частина населення не сприймає незаконне позбавлення волі як злочинне діяння, іноді не має елементарного уявлення про те, що забороняє кримінальний закон. З вказаним фактором пов'язаний високий рівень латентності таких злочинів [44, с. 222]. Вочевидь, тут не обійтися без підвищення правової культури всього суспільства, зростання поваги до закону та прав людини. З цією метою важливо забезпечити створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів із наступним її продовженням в загальноосвітніх, вищих та інших закладах освіти [731, с. 13].

Здійснений автором контент-аналіз близько 200 публікацій в ЗМІ, присвячених проблемі торгівлі людьми, засвідчує, що абсолютна більшість із них спрямована на інформування населення про виявлені правоохоронними органами факти вчинення даного злочину (при цьому переважно найбільш резонансні). Не заперечуючи доцільності оприлюднення такої інформації, наголосимо на необхідності роз'яснення населенню характерних ознак, за якими можна розпізнати вербувальників та інших торговців людьми, наведення конкретних рекомендацій як не стати жертвою торгівлі людьми, а також надання інформації про те, у які організації можна звертатися для отримання юридичної та іншої допомоги. У цьому контексті зауважимо, що Законом України «Про протидію торгівлі людьми» на місцеві державні адміністрації покладений обов'язок забезпечити створення і підтримку «гарячих ліній», пунктів консультування та розповсюдження інформаційно-просвітницьких матеріалів з питань запобігання торгівлі людьми (ст. 8) [525]. Разом з тим роботу у цьому напрямі необхідно посилювати, оскільки, як засвідчило проведене нами опитування, відкритої інформації про номери «гарячих ліній» та про місцезнаходження згаданих пунктів консультування дуже бракує.

Серед старшокласників та студентів вищих закладів освіти доцільно на постійній основі проводити інформаційно-просвітницьку роботу (індивідуальні

бесіди, виховні та класні години тощо) стосовно явища торгівлі людьми. Серед молоді та вразливих груп населення варто систематично розповсюджувати інформаційні буклети (пам'ятки) з рекомендаціями про те, як не стати жертвою даного злочину, а також організовувати перегляди фільмів та відеороликів, присвячених проблемі торгівлі людьми. Інформаційні матеріали відповідного змісту необхідно поширювати й в соціальних мережах, у яких молодь проводить багато часу.

У суспільстві, як відомо, побутує неоднозначне ставлення до жертв торгівлі людьми. Пов'язано це з тим, що останні, мовляв, погоджувались на роботу чи на зайняття проституцією здебільшого добровільно, знали, що на них чекає, а тому держава не повинна нести відповідальність за тих, хто легковажно й усвідомлено став жертвою цього злочину. Здійснене нами дослідження засвідчило, що багатьох (у тому числі й жертв) дезорієнтує навіть використовувана термінологія, з огляду на яку нерідко робиться висновок, що торгівлі як такої не було (дії, для прикладу, вербувальників іноді сприймаються як цілком «невинні»). Це, своєю чергою, слугує серйозною перешкодою для виявлення фактів торгівлі людьми та успішного розслідування таких злочинів. Окреслений стан речей, вважаємо, необхідно змінювати шляхом здійснення просвітницької діяльності серед населення [85, с. 212–213].

Важливе значення мають також організаційно-управлінські заходи.

Серед іншого, серйозного удосконалення потребує методика розслідування злочинів проти волі, честі та гідності особи. На наш погляд, найбільшою мірою це стосується такого діяння, як торгівля людьми. Необхідно проводити систематичне підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів (передусім співробітників відділів боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми).

Запорукою успішного кримінального переслідування винних у вчиненні торгівлі людьми є належне ставлення співробітників правоохоронних органів до потерпілих від вказаного посягання. Необхідно виходити з того, що потерпілий від цього діяння є не тільки жертвою, а й, по суті, ключовим свідком, за допомогою якого можна не лише успішно розслідувати цей конкретний злочин, але й, вірогідно,

визволити з підневільного стану інших жертв. Тому важливо мотивувати потерпілих до всебічного сприяння правоохоронним органам у розслідуванні торгівлі людьми. Наразі ж, як засвідчує наше дослідження, переважає ситуація, коли потерпілі від вказаного посягання є досить інертними, переймаються здебільшого не покаранням своїх кривдників, а прагненням отримати матеріальне відшкодування [85, с. 214].

Удосконалення потребує взаємодія і координація діяльності Національної поліції з іншими правоохоронними органами (зокрема, з Державною прикордонною службою України), інститутами громадянського суспільства. Видається, що особливе значення має налагодження співпраці правоохоронних органів з громадськими організаціями, завдяки активній діяльності яких проблемі торгівлі людьми в Україні приділяється чимало уваги.

Одним із напрямів запобігання торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, є мінімізація такого суспільного явища як проституція. Досягти цього результату, зрозуміло, надзвичайно складно. У світі, як відомо, упроваджуються різні практики, спрямовані на мінімізацію явища проституції – від її легалізації до встановлення кримінальної відповідальності за зайняття нею. Не вдаючись у дискусії стосовно доцільності легалізації проституції в Україні¹, у контексті нашого дослідження зауважимо, що прийняття такого рішення значно обмежить можливості правоохоронних органів щодо доказування ознак складу торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, оскільки вкрай непросто буде довести, що надавати сексуальні послуги жертву примусили. Крім того, легалізація проституції сприятиме зростанню попиту на сексуальні послуги, що, своєю чергою, слугуватиме додатковою мотивацією для активізації відповідної злочинної діяльності з боку зацікавлених осіб². Так само неефективним у розглядуваному контексті видається й встановлення кримінальної відповідальності за зайняття проституцією, оскільки відповідний крок не знизить попиту на сексуальні послуги, а лише сприятиме більшій «тінізації» такої діяльності, а так само й аналізованого незаконного бізнесу.

¹ Пропозиція легалізувати проституцію в Україні висловлювалася неодноразово (див., зокрема: [542, с. 429; 772, с. 141; 873, с. 32–33]).

² Зауважимо, що з цього приводу існує й інша точка зору. На думку окремих дослідників, легалізація проституції допоможе покінчити з експлуатацією незаконно ввезених в країну жінок-іммігранток і в якості позитивного прикладу

Альтернативним варіантом розв'язання проблеми є досвід Швеції, законодавство якої передбачає кримінальну відповідальність не за зайняття проституцією, а за користування відповідними послугами. Водночас, на наш погляд, і такий крок не буде ефективним заходом спеціально-кримінологічного запобігання торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, позаяк також сприятиме «тінізації» такої діяльності. Крім того, варто мати на увазі, що сексуальна експлуатація жертв цього злочину, як правило, відбувається за кордоном, а тому встановлення в КК України відповідальності для клієнтів секс-послуг ефективним заходом запобігання торгівлі людьми не буде. Як видається, діяльність правоохоронних органів має бути спрямована передовсім на виявлення осіб, яких примусили до зайняття проституцією, з наступним встановленням винних у такому злочині осіб. Необхідно також надавати всебічну допомогу тим жінкам, які виявили бажання порвати з цим видом діяльності, здійснювати статеве виховання підростаючого покоління, здійснювати ранню профілактику відхилень у сфері сексуальних стосунків тощо. На жаль, доводиться констатувати, що профілактиці проституції в Україні приділяється мало уваги. У зв'язку з цим варто погодитись з О.М. Джужею, який наголошує на необхідності розроблення загальнодержавної програми боротьби з проституцією [464, с. 187].

Потрібно поліпшувати прикордонний контроль, удосконалювати контроль паспортів та інших документів, які дають право виїзду з України та в'їзду в Україну. У цьому контексті варто зазначити, що Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, вимагає від держав учасниць, однією з яких є Україна, вживати заходи у сфері обміну інформацією і підготовки кадрів з питань попередження торгівлі людьми, а також заходи, спрямовані на захищення та надійність подорожніх документів або посвідчень особи (ст.ст. 10–13) [922]. Зауважимо, що здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив: в ряді випадків саме завдяки пильності прикордонників, які звернули

наводиться досвід Нідерландів. Водночас необхідно зазначити, що абсолютна більшість повій у голландських борделях походить з інших країн, частина з них – жертви торгівлі людьми (див.: [584, с. 69; 775, с. 255]).

увагу на «проблемні» документи, вдалося завадити переміщенню завербованих осіб через державний кордон України [85, с. 215].

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що жертви торгівлі людьми часто не повідомляють правоохоронні органи про вчинений щодо них злочин, оскільки перебувають в тій чи іншій залежності від злочинців, бояться фізичної розправи чи розголошення відомостей про рід їхніх занять під час експлуатації, не довіряють правоохоронним органам, хочуть швидше забути пережите тощо. У зв'язку з цим удосконалення потребує система методів виявлення фактів злочинної діяльності, виявлення і звільнення осіб, стосовно яких розглядуваний злочин вже вчинений. Так само й жертви інших досліджуваних злочинів (зокрема, незаконного позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників), а також їх свідки, нерідко відмовляються від показів через страх помсти з боку злочинців. З огляду на це удосконалення потребує національний механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Відзначимо, що за оцінками дослідників, чинний на сьогодні Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [520], прийнятий понад двадцять років тому, не повною мірою відповідає викликам сьогодення, а також європейським стандартам та найкращим практикам зарубіжних держав [573; 969].

Необхідно не лише захищати конфіденційні дані вказаних осіб та здійснювати інші заходи із забезпечення їхньої безпеки, а й надавати жертвам торгівлі людьми необхідну допомогу, спрямовану насамперед на їх соціальну реабілітацію, повернення до нормальної життєдіяльності. Попри те, що постраждалі від зазначеного злочину мають певний спільний досвід та перебували у схожих ситуаціях, необхідно звертати увагу на індивідуальність потерпілих, зокрема особистісні, культурні, статеві та вікові відмінності, а також на різний досвід осіб перед, під час і після того, як вони стали жертвами торгівлі людьми, і, наскільки це можливо, надавати їм індивідуальну допомогу. У процесі надання допомоги слід докладати максимум зусиль, щоб вжити найбільш відповідних заходів захисту, допомоги та підтримки згідно з потребами та обставинами окремих постраждалих [890, с. 66].

Важливе значення має відшкодування шкоди, завданої жертвам розглядуваних злочинів. Зауважимо, що у розвинутих державах світу відповідний обов'язок покладається передовсім на саму державу. Зазвичай для фінансування таких виплат створюються спеціальні компенсаційні фонди. На сьогодні такі фонди функціонують майже в усіх країнах Європи, а також в США, Канаді, Новій Зеландії, Австралії, Японії тощо [343, с. 6]. Реалізація подібної програми в Україні, зрозуміло, потребує чималих коштів. У разі створення в Україні фонду відшкодування потерпілим від злочинів, джерелами його фінансування можуть стати, наприклад: 1) відрахування з державного бюджету частини сум, одержаних від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб та іншого конфіскованого майна, від сплати штрафів; 2) суми від запровадженого спеціального мінімального податкового збору (наприклад, збір при укладенні певних видів страхових договорів); 3) добровільні внески юридичних і фізичних осіб [343, с. 10].

З огляду на те, що торгівля людьми здебільшого є транснаціональним злочином, вирішити дану проблему на рівні однієї держави неможливо. Здійснений автором аналіз судової практики засвідчує, що до кримінальної відповідальності за розглядуваний злочин притягаються майже винятково ті, хто діяв на території України, тоді як їхні співучасники, котрі діяли на території інших держав, як правило, залишаються непокараними. З огляду на це вкрай необхідно активізувати діяльність, спрямовану на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми, а також встановлення прямих зв'язків з правоохоронними органами інших держав. Це дозволить вирішити численні труднощі, пов'язані з розслідуванням фактів торгівлі людьми, сприятиме притягненню до відповідальності іноземців, причетних до організованих злочинних угруповань, що займаються такою діяльністю [93, с. 135]. Підкреслимо, що удосконалення інформаційного обміну і професійної взаємодії важливе з правоохоронними органами передовсім тих держав, котрі входять до числа найвідоміших країн призначення «живого товару».

Серед заходів запобігання незаконним позбавленням волі, викраденням людей та захопленням заручників варто назвати також: встановлення відеокамер в

громадських місцях, систематичне обстеження місць, де найчастіше вчиняються аналізовані злочинні посягання, покращення вуличного освітлення, патрулювання поліцією вулиць з урахуванням місця та часу вчинення більшості злочинів, що посягають на свободу пересування, надання дієвої психіатричної допомоги особам, що страждають на психічні розлади та проявляють агресію щодо оточуючих, своєчасне реагування на передуючі незаконному позбавленню волі чи викраденню людини погрози розправою, широке інформування населення про право кожного на необхідну оборону, створення спеціалізованого обліку осіб, засуджених за розглядувані злочини, та здійснення контролю за ними тощо. Окремо наголосимо, що ефективне запобігання вказаним злочинам можливе лише в поєднанні із запобіжним впливом на інші насильницькі злочини [44, с. 223].

Перспективними заходами запобігання незаконному позбавленню волі у сімейно-побутовій сфері можуть бути наступні: подолання вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства; формування негативного ставлення до фактів домашнього насильства та до осіб, які його вчиняють; постановка на профілактичний облік осіб, чия поведінка свідчить про реальну можливість вчинення розглядуваного виду домашнього насильства; своєчасне реагування на прояви домашнього насильства з боку уповноважених суб'єктів; захист та реабілітація осіб, що стали жертвами домашнього насильства, тощо [62, с. 21].

Серед перспективних заходів запобігання захопленню заручників можна виокремити також наступні: правоохоронним органам необхідно удосконалювати систему заходів, спрямованих на перекриття каналів надходження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу; потрібно вдосконалювати систему заходів, спрямованих на запобігання проникненню до установ виконання покарань заборонених предметів (зокрема, колючо-ріжучих), що полегшують вчинення засудженими захоплення заручників, а також удосконалювати заходи, спрямовані на недопущення виготовлення засудженими

різного виду холодної зброї; необхідно здійснювати спеціальну підготовку осіб, які проводять переговори про звільнення заручників.

Зазначимо, що в сучасних розвинутих державах намагаються повністю виключити можливість підміни дітей навіть через помилку медиків. Так, для прикладу, в Ізраїлі впроваджують спеціальну систему ідентифікації матері та дитини. Система працює наступним чином: в пологовому відділенні встановлюють окремий прохід для матері з дитиною і ще один для родичів та медичного персоналу. Через цей прохід жінка може пройти тільки пред'явивши спеціальну магнітну картку, де записані всі її дані, котрі відповідають даним новонародженого [537]. В перспективі подібні системи ідентифікації доцільно встановити й у вітчизняних пологових будинках.

Ефективними спеціально-кримінологічними заходами запобігання експлуатації дітей можуть бути: регулярний моніторинг ситуації з вказаним явищем; інформування дітей про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці (як видається, важливу роль тут може відіграти школа); інформування населення про кримінальну відповідальність за незаконне використання дитячої праці; проведення спеціальних рейдів з метою виявлення випадків експлуатації дитячої праці (зокрема, на підприємствах зі шкідливим виробництвом); підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, які здійснюють виявлення та досудове розслідування таких злочинів; здійснення заходів з реабілітації та соціальної інтеграції жертв експлуатації тощо [59, с. 284].

Заходи запобігання використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом мають включати широке інформування населення (насамперед осіб ромської національності) про настання кримінальної відповідальності за цей злочин; посилення роботи правоохоронних органів, спрямованої на виявлення осіб, схильних до використання дітей для жебракування, і своєчасне запобігання таким злочинам (зокрема, шляхом проведення профілактичних бесід, надання конкретної допомоги); своєчасне припинення випадків використання малолітніх дітей для заняття жебрацтвом (з цією метою варто регулярно проводити спеціальні рейди) [35, с. 292].

На наш погляд, особливу увагу потрібно приділяти індивідуальному запобіганню злочинам проти волі, честі та гідності особи, оскільки відповідні заходи спрямовуються на конкретну особу, притаманні саме їй індивідуальні особливості. У цьому напрямі необхідно здійснювати активний вплив на осіб, що входять до групи підвищеного ризику, потенційно схильні до вчинення таких злочинів. Зрозуміло, що успішне індивідуально-кримінологічне запобігання злочинам можливе лише в разі, якщо будуть виявлені внутрішні механізми злочинної поведінки особи, її мотиви.

Як відомо, індивідуальне запобігання складається з трьох самостійних напрямів: профілактики, відвернення та припинення злочинів. Індивідуальна профілактика розглядуваних злочинів має включати: виявлення та поставлення на профілактичний облік осіб, які ще не вчинили протиправних діянь, але знаходяться в несприятливих умовах і під їх впливом можуть вчинити їх, ведуть антисуспільний спосіб життя, вчиняють правопорушення, характеризуються формуванням умислу та мотиву на вчинення протиправних діянь; глибоке вивчення особливостей їхньої особистості, корегування їх свідомості з метою випередження, обмеження й усунення притаманних їм антисуспільних потреб, настроїв, стереотипів поведінки, що свідчать про ймовірність вчинення ними злочину. Дієвими способами індивідуального профілактичного впливу на таких осіб є реальна допомога у вирішенні складної життєвої ситуації (допомога у працевлаштуванні, вирішення житлово-побутових питань тощо), індивідуальні профілактичні бесіди з особами, схильними до вчинення посягань на особисту свободу, честь та гідність особи. Особливу увагу слід звертати на осіб, які раніше вчиняли розглядувані злочини.

На наше переконання, рання профілактика злочинів (у тому числі розглядуваних), котра в нашій державі нині фактично відсутня, повинна мати визначальне значення. Відповідна профілактика покликана не тільки запобігати вчиненню злочинів, а й сприяти переорієнтації нестійких членів суспільства на правомірну, суспільно корисну поведінку. У зв'язку з цим підкреслимо необхідність відновлення в Україні ефективної профілактики злочинів.

Відвернення злочинів має складатися із сукупності заходів, спрямованих на конкретних осіб, котрі виношують злочинні наміри та задумують вчинення злочину. Метою відвернення злочинів є дискредитація злочинної поведінки, відмова від злочинної мотивації та наміру вчинити кримінально каране діяння [511, с. 330]. Для цього необхідно проводити комплекс оперативно-розшукових заходів, зокрема збирання оперативної інформації про готування до розглядуваних злочинів, а також про осіб, що здійснюють підготовку до їх вчинення. Вивчення нами емпіричної бази переконливо засвідчило, що якби цьому напряму індивідуально-кримінологічного запобігання приділялося достатньо уваги, чимало злочинів проти волі, честі та гідності особи правоохоронним органам вдалося б відвернути.

Припинення злочинів як напрям індивідуального запобігання включає сукупність заходів, спрямованих щодо осіб, котрі вже розпочали вчинення злочину і мають всі умови для доведення його до кінця, для досягнення злочинного результату. На цьому етапі про усунення причин та умов злочину говорити не доводиться, йдеться тільки про припинення діяння та його негативних наслідків [44, с. 223–224].

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що окреслені вище заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи можуть принести відчутні позитивні результати лише у разі цілеспрямованої й систематичної діяльності органів державної влади, інститутів громадянського суспільства та окремих громадян, а також за умови належного фінансування. Вважаємо, що система заходів запобігання розглядуваним злочинам перебуває на стадії свого становлення, а тому на цьому напрямку існує величезний простір для роботи.

4.3. Віктимологічний напрям запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Вивчення віктимологічних аспектів окремих злочинів дозволить переглянути і вдосконалити систему заходів запобігання відповідним посяганням шляхом

профілактичного впливу на потенційних жертв. Не є винятком і злочини проти волі, честі та гідності особи.

Спершу зупинимось на *віктимологічній характеристиці жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини*.

Автором проаналізовано 370 кримінальних справ (проваджень) про незаконне позбавлення волі або викрадення людини, розглянутих судами України протягом 2010–2018 років. Узагальнено дані стосовно 447 жертв вказаного злочину.

Розглядуване діяння в більшості вивчених випадків було вчинено щодо однієї особи. Зазначимо при цьому, що множина потерпілих більш характерна для такої форми аналізованого злочину як викрадення людини, тоді як незаконне позбавлення волі без її викрадення вчиняється, як правило, щодо однієї особи.

Серед жертв розглядуваного злочину 69,6% – особи чоловічої статі, 30,4% – жіночої. При цьому варто зазначити, що поміж жертв незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з їх викраденням, кількість жінок та чоловіків є майже однаковою. Водночас інші дослідники вказують на меншу частку осіб жіночої статі серед жертв аналізованого злочину (до 20–22%) [199, с. 40; 570, с. 160; 1088, с. 140]. На підставі вивчення емпіричної бази можна також виокремити групу розглядуваних діянь, у яких жінки складають майже 100% жертв – незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинюване в сімейно-побутовій сфері.

Розподіл потерпілих від аналізованого злочину залежно від їх віку виглядає таким чином: до 18 років – 14,1% (з них малолітні – 9,8%), від 18 до 30 років – 29,4%, від 30 до 40 років – 33,7%, від 40 до 50 років – 16,3%, понад 50 років – 6,5%. Як бачимо, найбільша кількість жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини серед осіб у віці від 30 до 40 років, однак чисельність осіб у віці від 18 до 30 років є ненабагато меншою. Кожен десятий потерпілий від вказаного злочину – малолітня особа.

Лише двоє із 447 (0,4%) потерпілих від розглядуваного посягання не були громадянами України. Йдеться про осіб, що мали громадянство Узбекистану та Індії. В одному із випадків винні, діючи з корисливих мотивів, цілеспрямовано

вибрали жертвою підприємця-іноземця (громадянина Індії), розраховуючи на його незахищеність, як особи, що перебуває на «чужій» території [161].

Віктимологічний інтерес становлять також дані про сімейний стан жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. Відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 152 потерпілих. Тільки 29% жертв вказаного посягання перебували у шлюбі (офіційно зареєстрованому або фактичному). У цьому контексті необхідно підкреслити, що аналізоване діяння нерідко вчиняється саме у сімейно-побутовій сфері. При цьому є підстави стверджувати, що більшість таких злочинів залишаються латентними [62].

Інформацію про освітній рівень потерпілих вдалося отримати лише стосовно 124 осіб. Поміж жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини 6,4% осіб мали неповну середню освіту, 49,2% – загальну середню, 33,9% – середню спеціальну, 10,5% – вищу.

Чималий інтерес становлять дані, що ілюструють професійну приналежність жертв розглядуваного діяння. На момент вчинення щодо них злочину 41,8% потерпілих ніде не працювали або мали лише сезонний заробіток, 39,4% – працювали, 11,6% – були учнями, 2,9% – пенсіонерами, 4,3% – займались підприємницькою діяльністю. Отримані результати не підтверджують дані, що їх наводять інші дослідники; зокрема, кардинально іншими є цифри, які стосуються частки підприємців серед жертв даного злочину (за деякими оцінками, кількість останніх сягає 34% [393, с. 136], 40% [1088, с. 141], 58,6% [570, с. 156–157] і навіть 67% [1094, с. 172]). Поміж працевлаштованих – представники найрізноманітніших професій: правоохоронці, військові, прикордонники, державні службовці, вчителі, охоронці і сторожі, робітники, водії тощо.

До моменту вчинення розглядуваного злочину переважна більшість (орієнтовно 60%) потерпілих були так чи інакше знайомі з винними (перебували з ними в родинних, подружніх, трудових, приятельських чи інших відносинах, були односельчанами, сусідами або ж ледь знайомими). Зазначимо, що незнайомі із винними особи найчастіше ставали жертвами незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів [36, с. 164].

Аналіз емпіричної бази дозволив також зібрати та систематизувати інформацію, що стосується часу доби, коли людину було незаконно позбавлено волі або викрадено: 13,9% осіб стали жертвами розглядуваного злочину зранку, 31,8% – удень, 37,3% – увечері, 17% – у нічний час.

Жертвами незаконного позбавлення волі люди стають у місцях, в яких вони перебували (приміром, всупереч їхньому бажанню їх не випускають з помешкання чи автомобіля, силою заштовхують до підвального приміщення будинку тощо). Над більшістю викрадених людей винні встановили контроль на вулиці, у помешканні потерпілого чи на прилеглий до будинку території. Місцями викрадення людей були також території підприємств, установ та організацій, сільськогосподарські поля, автомобілі, автовокзали, кафе тощо.

З метою незаконного позбавлення її волі до особи нерідко застосовується фізичне насильство. Що ж стосується встановлення контролю над людиною при її викраденні, то фізичне насильство тут має місце як правило.

При незаконному позбавленні людини волі чи її викраденні використання вогнепальної зброї трапляється порівняно рідко. Причому у разі вчинення незаконного позбавлення людини волі без її викрадення вогнепальна зброя застосовується вкрай рідко. Для захоплення людини та подолання опору при її викраденні вогнепальна зброя використовувалась частіше – орієнтовно у 6% випадків. Ще до 2,5% потерпілих застосовувались газові балончики, до 2,3% – травматична, пневматична чи газова зброя, до 1,3% – холодна зброя, до 3,1% – наручники, до 1,1% – електрошокові пристрої.

Після силового захоплення викрадених людей переміщують до певного місця, як правило, автомобілем. При цьому звертає на себе увагу той факт, що частіше (орієнтовно у 60% випадків) потерпілих поміщають не в салон автомобіля, а в його багажник. Вочевидь, робиться це передовсім для позбавлення особи можливості орієнтуватися у місцевості, а також з метою її приниження. Зазначимо також, що викрадених новонароджених чи малолітніх дітей нерідко переміщують не за допомогою автомобіля, а переносять на руках, силою або шляхом обману зтягують до сусіднього будинку тощо.

Викрадених людей переміщують, як правило, на невеликі відстані – здебільшого в межах одного району (наприклад, везуть на околицю населеного пункту, до найближчого лісу чи водойми). Лише в кількох випадках жертв розглядуваного злочину переміщали за кордон.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що в більшості випадків потерпілі від незаконного позбавлення волі або викрадення людини не чинили винним активного опору. Пов'язано це з багатьма чинниками: раптовістю та інтенсивністю вчинюваного посягання, слабкою фізичною підготовкою потерпілих, їхнім малолітнім чи старечим віком, явною чисельною перевагою нападників, демонстрацією винними зброї і погрозами застосувати її у разі будь-якого спротиву, впевненістю потерпілих у тому, що особи, які їх затримують, є працівниками правоохоронних органів (тоді, коли злочинці видавали себе за таких), тощо. В окремих випадках винні спершу приводили потерпілих у безпорадний стан, тим самим унеможлижуючи їх опір, а вже потім незаконно позбавляли їх свободи. Орієнтовно 10% жертв розглядуваного злочину намагалися чинити винним активний опір, який, утім, здебільшого не був ефективним. В окремих випадках потерпілим вдавалося звільнитися на певний час, однак злочинці наздоганяли жертв і врешті долали їхній спротив. І лише в поодиноких випадках опір був ефективним й призвів до звільнення потерпілого чи припинення ним вчинюваного протиправного посягання [36, с. 165].

Здійснене дослідження засвідчило, що мінімальний та максимальний проміжок часу, протягом якого утримували жертв розглядуваного злочину, дуже різняться – від 4–5 хвилин [112] до понад 11 місяців [152]. 17,2% потерпілих утримували від кількох хвилин до однієї години, 29,3% – від 1 до 3 годин, 15,4% – від 3 до 6 годин, 6,5% – від 6 до 12 годин, 6,5% – від 12 до 24 годин, 5,8% – від 1 до 3 діб, 2,9% – від 3 до 7 діб, 7,8% – від 7 діб до 1 місяця, 4% – від 1 до 3 місяців, 2,9% – від 3 до 6 місяців, 1,6% – понад 6 місяців. Таким чином, незаконне позбавлення волі потерпілої особи у більшості випадків триває недовгий період часу – зазвичай кілька годин. Переважно цього часу винним вистачає для того, аби досягти мети, з якою вони вчиняють дане посягання (або ж навпаки (що трапляється набагато рідше) –

усвідомити, що досягти запланованого результату з певних причин (приміром, через реальну загрозу затримання правоохоронцями) не вдасться). Кожну четверту жертву розглядуваного діяння утримували понад добу. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що найтриваліші строки незаконного позбавлення волі характерні здебільшого для випадків протиправного утримування наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності.

Жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини засуджені за вчинення цього злочину утримували в найрізноманітніших місцях. Найчастіше таким місцем є житлове приміщення (кімната, квартира, будинок), підвал або погріб, лісопосадка, пустир. Варто при цьому вказати на відмінності щодо місця утримання потерпілої особи залежного від того, була вона викрадена чи незаконно позбавлена волі без попереднього викрадення. Оскільки умисел на незаконне позбавлення волі без попереднього викрадення людини значно частіше виникає раптово, то й місце утримання потерпілого довго вибирати не доводиться (ним здебільшого є житлове або підвальне приміщення).

Викрадених людей після переміщення з того місця, де вони перебували, у те, де вони перебувати не бажали, злочинці утримували у набагато різноманітніших місцях. Такими місцями часто є не тільки житлові або підвальні приміщення, а й автомобілі (іноді потерпілих возять з місця до місця, не відпускаючи), гаражі, господарські чи підсобні приміщення, кладовища, лісосмуги, поля, береги водойм, малолюдні околиці населених пунктів, пустирі тощо [36, с. 165].

Важливо підкреслити, що в більшості випадків викрадення людини злочинці насамперед прагнуть перемістити жертву у безлюдне місце, де пред'явити їй свої вимоги, заподіяти тілесні ушкодження тощо. Саме тому чимало винних не сприймає саме по собі встановлення контролю над людиною та її переміщення як злочин; основною ціллю відповідного вчинку здебільшого є «з'ясувати відносини» без зайвих свідків. Водночас зазначимо, що деяких потерпілих (як правило, тих, яких викрали, керуючись корисливим мотивом) тримали в спеціально пристосованому для тривалого утримування приміщенні, куди доставляли після силового захоплення

жертви. Так, наприклад, група осіб, засуджених Ленінським районним судом м. Запоріжжя, маючи умисел на викрадення та незаконне позбавлення волі заможного чоловіка з метою отримання від нього викупу за звільнення, заздалегідь орендувала в місті будинок, в підвалі якого встановила спеціальну клітку для незаконного утримання людини [135].

Незаконне утримання особи зазвичай супроводжується заподіянням їй різної тяжкості тілесних ушкоджень, катуванням, погрозами фізичною розправою, приниженням людської гідності. Незаконно позбавлених волі чи викрадених людей нерідко утримують у темному, холодному та сирому приміщенні (підвалі чи погребі), без світла, їжі та води, тим самим виснажуючи організм (особливо ж у разі незаконного позбавлення волі, здійснюваного протягом тривалого часу); часто їх зв'язують мотузками, приковують ланцюгами, пристебують наручниками. Подеколи до потерпілих від розглядуваного злочину застосовують «витончені» форми психологічного та фізичного насильства. Скажімо, у чотирьох проаналізованих випадках злочинці, привізши викраденого до лісу, змушували його копати собі яму і лягати в неї [104; 141; 145; 165]. Одного з потерпілих примушували зайти до металевого вольєра, в якому знаходилась собака бійцівської породи; коли чоловік відмовився, його силою заштовхали у вольєр і зачинили двері, а потім нацькували собаку на нього [158]. Іноді ж викрадачі демонструють дива вигадливості, прагнучи раз і назавжди провчити незгідливу людину чи людину, що серйозно, на їх погляд, провинилася. У даному контексті вирізняється кримінальне провадження, розглянуте Ірпінським міським судом Київської області у січні 2018 року. Група осіб, діючи на замовлення бізнесмена, який мав конфлікт з іншим місцевим підприємцем, силоміць помістила останнього до салону автомобіля, де за допомогою клейкої стрічки з полімерного матеріалу йому зв'язали руки та ноги, закрили очі, натягнувши на голову шерстяну шапку, після чого перевезли до гаража та помістили в заздалегідь придбану для цього труну, в якій попередньо зробили отвори для дихання, а кришку домовини забили цвяхами [120].

Як відомо, неправомірною, легковажною або іншою віктимною поведінкою особи може справити певний стимулюючий вплив на схильних до правопорушень осіб,

підштовхуючи їх до вчинення кримінально каранних діянь. Тому одним із факторів вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини виступає віктимна поведінка жертви даного злочину.

Найбільш поширену поведінку жертв розглядуваного посягання, на наш погляд, можна класифікувати на неправомірну, асоціальну, нейтральну, необачну та суспільно корисну (виокремлені типи поведінки, зрозуміло, можуть перетинатися).

До незаконного позбавлення волі або викрадення людини доволі часто призводить *неправомірна поведінка* жертви, зокрема вчинення нею кримінально караного діяння. У нашому випадку такими діяннями найчастіше є крадіжка та заподіяння тілесних ушкоджень. Втративши певне майно, потерпіла особа іноді бажає якомога швидше самотужки покарати винного (нерідко гаданого), отримати від нього відповідне зізнання або ж примусити його повернути викрадене майно шляхом незаконного позбавлення волі чи викрадення людини. Ілюстрацією до сказаного може бути така фабула розглянутого Корабельним районним судом м. Миколаєва кримінального провадження: вирішивши самотійно провчити знайомого, який вчинив крадіжку належного йому майна, а міліція адекватно не відреагувала на написану заяву, чоловік силою примусив крадія сісти в авто і відвіз його до свого домоволодіння, де понад добу незаконно утримував у приміщенні гаража [124]. Так само й потерпіла від побоїв чи тілесних ушкоджень особа, розчарувавшись у можливостях правоохоронної системи, подеколи вирішує незаконно позбавити свого кривдника волі, помстившись йому таким чином за заподіяну шкоду. Однак найчастіше поштовхом до вчинення розглядуваного злочину є ухилення потерпілих від виконання своїх цивільно-правових зобов'язань. Зазначимо, що борг іноді зовсім невеликий, однак винні вважають справою принципу не тільки повернути свої гроші, а й покарати за несвоєчасне їх повернення.

Асоціальна поведінка жертв даного злочину пов'язана передовсім із зловживанням ними алкогольними напоями та загалом аморальним способом життя. Зрозуміло, що саме по собі перебування особи у стані сп'яніння полегшує вчинення щодо неї незаконного позбавлення волі чи її викрадення, оскільки зменшує

можливості для ефективного опору. Підкреслимо також, що розглядуваному злочину нерідко передуює спільне із злочинцями розпивання спиртних напоїв. Під час пиятики добряче підігріті алкоголем «товариші по чарці» згадують потерпілим навіть давні та зовсім дрібні проступки і образи, які й стають приводом виникнення конфлікту. Нерідко тільки випадок визначає хто із сторін конфлікту стане злочинцем, а хто жертвою.

Під час вивчення доступної емпіричної бази автор цих рядків виявив два кримінальні провадження, що стосувалися заволодіння житлом самотніх осіб, які зловживали спиртним, шляхом викрадення та незаконного позбавлення їх волі. Так, Дніпровський районний суд м. Києва 15 червня 2015 року засудив двох співучасників, які, представившись чоловікові, що систематично зловживав алкоголем, працівниками міліції, вивели його з квартири і на автомобілі повезли у невідомому для нього напрямку у заздалегідь підготовлене місце, де незаконно утримували з метою заволодіти його квартирою. Потерпілому постійно пропонували алкогольні напої, аби він не загострював увагу на «зайвих» моментах, вивозили до державних установ збирати документи для продажу свого помешкання за явно заниженою ціною. Втекти від злочинців він не намагався, оскільки вважав їх працівниками міліції [114]. У наведеному та іншому [115] випадках розкрити злочин вдалося лише завдяки пильності небайдужих сусідів та родичів, які вчасно вдарили на сполох. Немає сумнівів у тому, що подібних випадків в об'єктивній дійсності немало. Вчиненню відповідних злочинів сприяє також те, що алкозалежній особі притаманні такі риси як надмірна довірливість, некритичність, жадібність, низький культурний та освітній рівень. Поєднуючись, ці якості за певних обставин можуть сприяти вчиненню злочину. Злочинці враховують, ким є вибрана ними жертва, визначають її слабкі сторони та якості, які можна використати у власних протиправних цілях [36, с. 167].

Варто зазначити, що жертвами розглядуваного злочину іноді стають не тільки алкозалежні, а й інші особи, які ведуть аморальний спосіб життя. Приміром, Шевченківський районний суд м. Києва під час судового розгляду встановив, що група осіб, діючи за попередньою змовою, з невстановлених мотивів, вирішила

викрасти та незаконно позбавити волі двох жінок, які надають послуги сексуального характеру за грошову винагороду. З цією метою чоловіки знайшли в інтернеті оголошення з пропозицією надання секс-послуг і зателефонували за вказаним у ньому номером телефону. Коли проститутки прибули до обумовленого місця, їх схопили за руки і, застосовуючи фізичне насильство, повели до автомобіля. Оцінивши ситуацію, одна із жінок змогла вирватись і сісти в таксі, іншу ж посадили в авто і привезли до квартири, у якій всупереч її волі утримували понад добу [170]. У спеціальній літературі раніше слушно підкреслювалось, що особи, котрі за грошову винагороду надають послуги сексуального характеру, мають підвищений ризик стати жертвою низки злочинів [672, с. 290]. Одним із таких злочинів, поза сумнівом, є незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

При вивченні матеріалів кримінальних проваджень порівняно часто трапляється *нейтральна поведінка* жертв розглядуваного злочину, тобто така, що не сприяла його вчиненню. Так, наприклад, Сумський районний суд Сумської області 29 червня 2011 року засудив трьох співучасників, які, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння, викликали таксі, а потім, погрожуючи водієві застосуванням фізичного насильства, наказали йому вийти з автомобіля, відчинити багажник та лягти в нього, після чого близько години возили територією Сумського району [164]. Маємо також підстави стверджувати, що нейтральна поведінка характерна принаймні для частини жертв незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства.

Необачна (легковажна) поведінка найчастіше трапляється при викраденнях малолітніх дітей і пов'язана передовсім з тим, що жертви даного злочину перебували без нагляду дорослих. Так, наприклад, Оболонський районний суд м. Києва засудив жінку, яка помітивши, що батько залишив без нагляду дитину, котра перебувала в колясці, переконавшись, що за її діями ніхто не спостерігає, схопила переносну дитячу сумку з малолітньою дитиною та з місця вчинення злочину зникла [149]. Необачна поведінка жертв розглядуваного злочину полягає також у надмірній довірливості стороннім особам (наприклад, хизування їм своїми статками).

Суспільно корисна (позитивна) поведінка жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини трапляється найрідше. Її прикладом, на наш погляд, можуть слугувати дії чоловіка, який у цілком коректній формі зробив зауваження трьом особам, що грубо порушили правила дорожнього руху. У відповідь вказані особи, згодом засуджені Сокальським районним судом Львівської області, насильно помістили чоловіка в багажник автомобіля і вивезли у лісовий масив на околиці району, де, прагнучи провчити за зухвалість, заподіяли йому легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я [160].

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що особа жертви незаконного позбавлення волі або викрадення людини відіграє важливе значення у механізмі вчинення даного злочину. З огляду на це вагоме місце у системі заходів запобігання таким посяганням повинна займати віктимологічна профілактика. Видається, що ключову роль у цьому напрямі мають відігравати ЗМІ, котрі можуть інформувати населення про заходи, здатні знизити імовірність стати жертвою розглядуваного злочину (приміром, уникати певних місць, у яких зафіксовано найбільшу кількість таких посягань), а також про те, яким має бути алгоритм дій у тій чи іншій криміногенній ситуації (з урахуванням інформації про типові дії злочинців). Подібні рекомендації час від часу з'являються в ЗМІ, однак стосуються вони переважно інших злочинів.

Варто не тільки здійснювати віктимологічну просвіту населення, а й інформувати його про конкретні результати роботи правоохоронних органів. На сьогодні ж відповідні повідомлення стосуються майже виключно висвітлення найбільш резонансних випадків вчинення розглядуваного злочину. Поміж заходів віктимологічної профілактики посягань, спрямованих на позбавлення людини свободи пересування, варто назвати й виявлення окремих осіб та груп ризику з найвищим ступенем віктимності та здійснення профілактичного впливу на них з метою активізації їх захисних властивостей та подальшої девіктимізації [785, с. 74]. До таких осіб належать, зокрема, підприємці, загалом особи з високим матеріальним достатком.

На підставі аналізу матеріалів 24 кримінальних справ (проваджень) надамо *віктимологічну характеристику жертв захоплення заручників* (узагальнено дані стосовно 33 жертв).

В абсолютній більшості випадків (91,7%) вказаний злочин було вчинено щодо однієї особи (водночас у чотирьох кримінальних провадженнях йшлося про кількаразове вчинення даного посягання стосовно різних потерпілих). В одному випадку винний захопив у заручники двох осіб, ще в одному – п'ятьох (пасажирів рейсового автобуса).

Серед жертв розглядуваного злочину 51,5% – особи чоловічої статі, 48,5% – жіночої. Отримані дані, таким чином, дають підстави для висновку, що поміж жертв захоплення заручників чоловіки та жінки складають приблизно однакову кількість. Натомість окремі дослідники наводять зовсім інше співвідношення: так, В.О. Осипов вказує, що особою жіночої статі є лише кожна сьома жертва захоплення заручників [833, с. 28]. Водночас зазначимо, що жінки частіше аніж чоловіки стають випадковими жертвами розглядуваного злочину. Звертає на себе увагу також те, що понад 90% жертв захоплення заручників, вчиненого з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу як умови звільнення заручника, становлять особи чоловічої статі.

На момент захоплення в заручники 18,2% осіб не виповнилось 18 років, 21,2% потерпілих склали особи у віці від 18 до 30 років, 30,3% – у віці від 30 до 40 років, 27,3% – у віці від 40 до 50 років, 3% – у віці понад 50 років. Як бачимо, найбільша кількість жертв розглядуваного злочину серед осіб у віці від 30 до 40 років, однак чисельність осіб старшого віку поміж потерпілих від захоплення заручників є ненабагато меншою. Майже кожен п'ятий потерпілий – неповнолітня особа.

Серед жертв захоплення заручників 84,8% – громадяни України, 15,2% – громадяни інших держав (Китаю та В'єтнаму). При цьому варто зазначити, що, вчиняючи даний злочин щодо іноземців, винні цілеспрямовано вибирали жертвами громадян інших держав. Так, наприклад, Іллічівський міський суд Одеської області у 2012 р. засудив учасників організованої групи, які з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу як умови звільнення заручника почергово захопили та

тримали як заручників трьох заможних громадян Китаю, що проживали в Одесі та Одеській області. Організатором злочинної групи був громадянин Китаю, який від невстановлених осіб (також громадян КНР) отримував дані про рід діяльності потенційних потерпілих, їхніх родичів, місця проживання, розпорядок життя та іншу необхідну для вчинення злочинів інформацію. Перевдягнуті в міліцейську форму учасники організованої групи (громадяни України) розраховували на те, що китайці сприйматимуть їх як справжніх правоохоронців і не чинитимуть опору при затриманні. Виконуючи відведену йому функцію, організатор вказаних злочинів зв'язувався з родичами потерпілих і китайською мовою вимагав від них викуп за звільнення заручників. В результаті вчинених злочинів співучасники незаконно заволоділи грошовими коштами на загальну суму 477 тисяч доларів США, що їх отримали від родичів потерпілих осіб [119].

54,5% жертв захоплення заручників на момент вчинення щодо них аналізованого злочину перебували у шлюбі (офіційно зареєстрованому або фактичному). Зазначимо, що вимогу вчинити певну дію (як правило, передати викуп) як умову звільнення заручника злочинці здебільшого адресували іншому з подружжя. 45,5% потерпілих у шлюбі не перебували.

Поміж жертв захоплення заручників 6% осіб мали неповну середню освіту, 21,2% – загальну середню, 42,4% – середню спеціальну, 30,3% – вищу освіту.

Чи не найбільше віктимологічне значення при дослідженні жертв захоплення заручників становлять дані, що ілюструють їх професійну приналежність та матеріальну забезпеченість. 30,3% потерпілих на момент вчинення щодо них цього злочину ніде не працювали або мали лише сезонний заробіток, 45,5% – працювали, 3% – були пенсіонерами, 21,2% – займались підприємницькою діяльністю. Захоплення в заручники усіх без винятку підприємців було вчинене з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від їхніх родичів як умови звільнення заручника. Однак таку ж мету злочинці переслідували й стосовно частини працюючих осіб, а також щодо деяких непрацюючих, однак, судячи з матеріалів кримінальних проваджень, небідних людей. Окрему групу (9%) потерпілих від розглядуваного злочину складають представники влади та

працівники правоохоронних органів (відповідальність за захоплення або тримання як заручника таких осіб передбачена у ст. 349 КК України). Інші жертви цього злочину були випадковими – їх, як правило, захоплювали в заручники з метою використання в якості «живого щита» для того, аби спонукати працівників правоохоронних органів чи інших осіб до утримання від вчинення дій по припиненню протиправної діяльності та затриманню злочинця (очевидно, що, зважаючи на непрогнозованість таких злочинів, віктимологічна профілактика вказаних посягань щодо цієї категорії потерпілих є найскладнішою). З огляду на сказане, усіх жертв розглядуваного злочину залежно від характеру їхньої поведінки можна умовно класифікувати на дві групи: *некритичні* (особи, що легковажно ставилися до елементарних заходів безпеки: напоказ вели розкішний спосіб життя, афішували свої статки, хизувалися недавнім продажем об'єкта нерухомості тощо, чим привернули увагу злочинців) та *нейтральні* (особи, які стали жертвою розглядуваного злочину через збіг негативних життєвих обставин) [37, с. 261–262].

Про майновий стан жертв захоплення заручників, вчиненого з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від родичів як умови звільнення заручника, свідчить, зокрема, сума грошових коштів, що її злочинці прагнули отримати (і в ряді випадків отримали) в результаті вчинення цього злочину – від 10 тисяч до 2 мільйонів доларів США.

До моменту вчинення злочину незнайомими із винними у захопленні заручників були 75,8% потерпілих, тоді як знайомими – 24,2%. Найбільший інтерес при цьому становлять злочини, вчинені з метою незаконного збагачення: тут злочинець і жертва, як правило, незнайомі між собою, хоча трапляються й винятки. Зазначимо, що в таких випадках нерідко слідує вбивство заручника винними, які усвідомлюють, що жертва може їх викрити. У разі ж вчинення захоплення як заручника особи, що доти не була знайомою з винними, останні збирають детальну інформацію про майбутню жертву, зокрема про рід її діяльності, майновий стан, місце проживання, розпорядок дня тощо. Вибір жертви часто здійснюється за наводкою інших осіб.

Іноді вирішальним фактором при виборі злочинцями майбутньої жертви розглядуваного злочину є наявність у них інформації, що компрометує потерпілого, зокрема даних, що свідчать про здійснення ним незаконної діяльності. Так, наприклад, учасники озброєної банди, що у 2011 році були засуджені Ленінським районним судом м. Вінниці, вирішили захоплювати в заручники дітей наркоторговців ромської національності, розраховуючи на те, що потерпілі не будуть заявляти в правоохоронні органи, оскільки самі займаються злочинною діяльністю [134].

На підставі викладеного вище можна розробити узагальнений портрет осіб, які мають підвищений ризик стати жертвою захоплення заручників: це особи чоловічої статі у віці від 30 до 50 років, які займаються підприємницькою діяльністю та мають високий рівень доходів. При виборі потенційної жертви розглядуваного злочину увагу злочинців привертає неприховане заможне життя таких осіб; вибір жертви нерідко здійснюється також за наводкою інших осіб [37, с. 262].

Не підтверджуються дані окремих дослідників, котрі вказують, що розглядуваний злочин найчастіше вчиняється в місцях позбавлення волі та в літаках цивільної авіації [833, с. 44]. За нашими даними, 33,3% жертв були захоплені в заручники у під'їзді житлового будинку, у власній квартирі або ж у гаражі, 21,2% – біля будинку, в якому мешкали, 15,2% – в салоні рейсового автобуса, 12% – на вулиці, 6% – в салоні власного автомобіля. Інші чотири особи (всього 12%) стали жертвою розглядуваного злочину відповідно у приміщенні аптеки, в приміщенні ювелірного магазину, в приміщенні факультету природничо-географічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, у службовому відділенні старшого по корпусному відділенню Одеського СІЗО.

Певний інтерес становить також інформація, що стосується часу доби, коли особу було захоплено в заручники: 27,3% осіб стали жертвами розглядуваного злочину удень, 48,5% – увечері, 24,2% – уночі.

Здійснений аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що невід'ємним атрибутом захоплення заручників є застосування до жертв цього злочину фізичного або психічного насильства. При цьому здебільшого має місце

поєднання як фізичного насильства, так і насильства психічного. Насильство застосовувалось не тільки для подолання опору та здійснення контролю над потерпілим, а й для того, щоб у третіх осіб склалося чітке переконання про реальність небезпеки, яка загрожує жертві в разі невиконання вказаними особами висунутих злочинцями вимог. При захопленні заручників у 28,6% випадків використовувалась вогнепальна зброя, 10,7% таких злочинів вчинено з використанням спецзасобу для відстрілу гумових куль, 32,1% – з використанням ножа (що цікаво, здебільшого кухонного), 14,3% – з використанням спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого предмета (фрагмента скляної пляшки, загостреного з однієї сторони металевого предмета, молотка). В інших випадках під час захоплення як заручника до жертви застосовувалась виключно фізична сила.

В абсолютній більшості випадків потерпілі від розглядуваного діяння не чинили активного опору винним, що пов'язано, зокрема, з недостатністю їхньої фізичної підготовки, раптовістю та інтенсивністю посягання, озброєністю винних, страхом проігнорувати їхні вимоги тощо. Водночас аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що окремі (9%) жертви захоплення заручників все ж намагалися чинити опір, який, утім, жодного разу не призвів до звільнення потерпілого чи припинення ним вказаного протиправного посягання.

Вивчення доступної емпіричної бази засвідчило, що заручників незаконно тримали протягом доволі різного проміжку часу – від кількох хвилин до 21 доби. Час, протягом якого утримували заручників, залежав від мети, що її переслідували винні у вчиненні цього злочину особи. Найдовше у заручниках тримали потерпілих, яких захопили з метою отримання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника. Пов'язано це з часом, необхідним родичам потерпілого для того, аби зібрати потрібну суму і передати її вимагачам. В таких випадках жертву утримували від кількох годин до 21 доби. В інших випадках тримання в заручниках відбувалося протягом недовгого часу – від декількох хвилин до кількох годин [37, с. 263].

Потерпілих, яких захопили в заручники з метою отримання викупу від третіх осіб, як правило, тримали в спеціально підготовленому для цього будинку, куди доставляли після силового захоплення жертви. В інших випадках тримання як

заручника здебільшого відбувалося у тому місці, де особа була захоплена як заручник (на вулиці, в приміщенні аптеки, в салоні рейсового автобуса тощо).

Під час тримання як заручника винні поводитись з потерпілими по-різному. В одних випадках поводження було порівняно гуманним. В більшості випадків, однак, до потерпілих застосовували фізичну силу, погрожували їм розправою, принижували. Вказаними діями злочинці намагались передовсім посилити дієвість погрози адресатам вимог, хоча іноді таким чином вони просто самостверджувались. Приміром, учасники озброєної банди, захопивши підприємця в заручники, привезли його до приватного будинку, де пристебнули наручниками до радіатора, позбавили потерпілого їжі, завдавали йому удари ногами, руками, а також тупими предметами в різні частини тіла [144]. В одному випадку поводження з утримуваним заручником було настільки жорстоким, що при призначенні покарання суд врахував як обставину, що обтяжує покарання, вчинення даного злочину з особливою жорстокістю [317].

Розроблення заходів віктимологічної профілактики захоплення заручників ускладнене непрогнозованістю цього злочину (іноді навіть для самого винного). Передбачити його вчинення вкрай складно. Водночас здійснене нами дослідження дозволяє чітко виокремити категорію осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, – підприємці та загалом матеріально забезпечені люди. З огляду на це віктимологічна профілактика розглядуваних посягань повинна включати комплекс заходів, які б передбачали пропагування необхідності дотримання елементарних правил безпеки. Серед вказаних осіб варто поширювати спеціальні пам'ятки, які б містили конкретні поради як не стати жертвою захоплення заручників (наприклад, бути максимально закритими у спілкуванні з незнайомими людьми, не афішувати надміру власні статки, уникати місць, що є сприятливими для злочинного посягання, тощо). Відповідні поради слід розробляти виходячи із конкретних прикладів, які мали місце в об'єктивній дійсності, що дозволить унаочнити їх, зробити практичними та переконливими. Важливою у цій справі є також роль ЗМІ. Отримана інформація має спонукати осіб, які складають групу ризику вчинення щодо них захоплення заручників (та й

багатьох інших злочинів), до критичного перегляду власної поведінки, що дозволить вберегтися від можливої небезпеки [37, с. 264].

Крім того, серед осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, варто поширювати конкретні рекомендації щодо поведінки в разі захоплення або тримання як заручника. В кожній конкретній ситуації лінію поведінки потрібно вибирати залежно від усесторонньої оцінки усіх обставин [див. дет.: 88, с. 452].

Про *віктимологічну характеристику жертв підміни дітей* говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. У розпорядженні автора є виключно повідомлення про вчинення вказаного посягання, що трапляються в ЗМІ.

Нагадаємо, що в юридичній літературі давно дискутується питання про те, хто може бути потерпілим від розглядуваного злочину – лише новонароджена дитина чи й дитина старшого віку. Водночас у всіх проаналізованих випадках йшлося про підміну новонародженої дитини. Причому, як зазначалося вище, домінує ситуація, коли відбувається підміна народженої здорової дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина.

Ефективне запобігання злочинам, що полягають у підміні дітей, залежить насамперед від продуманої віктимологічної профілактики. Майбутнім матерям варто завчасно готуватися до пологів, зокрема вибрати пологовий будинок з доброю репутацією (у цьому можуть допомогти спеціальні інтернет-форуми), а також лікаря, познайомитись з медичним персоналом і розпитати про те, які конкретно заходи вживаються у пологовому будинку для того, щоб уникнути випадків підміни дітей. Після народження дитини варто постійно контролювати дії медичного персоналу, пов'язані з немовлям. Доцільно, аби при пологах був присутній батько дитини (т.зв. партнерські пологи). Варто відразу сфотографувати дитину на телефон, що в разі необхідності допоможе ідентифікувати її. У разі появи обґрунтованої підозри, що дитина, привезена з пологового будинку, чужа, варто зробити генетичну експертизу. Дотримання цих правил здатне мінімізувати ризики підміни дитини [30, с. 21].

На підставі матеріалів 300 кримінальних проваджень надамо також *віктимологічну характеристику жертв торгівлі людьми*. Автором узагальнено дані, що стосуються 1167 потерпілих від вказаного посягання.

Здійснений аналіз засвідчує, що 1147 (98,3%) жертв розглядуваного злочину – потерпілі від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації. Із цих осіб 918 (80%) – жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 124 (10,8%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 49 (4,3%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 46 (4%) – з метою використання в порнобізнесі, 10 (0,9%) – з метою вилучення органів. Ще 20 (1,7%) осіб – жертви торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами.

Чисельність осіб, що фігурували в одному кримінальному провадженні як потерпілі, дуже різна: від однієї до сорока двох. Найчастіше, однак, мало місце двоє-трьох потерпілих. При цьому зауважено, що якщо для торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, значна кількість потерпілих в рамках одного провадження є поширеним явищем (особливо це стосується торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації), то для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками (як задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, так і з метою подальшого примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), це нехарактерно: в кожному з відповідних випадків батьки торгували однією своєю дитиною.

З-поміж 1167 потерпілих від аналізованого посягання 1019 (87,3%) – особи жіночої статі, 148 (12,7%) – чоловічої. Значне переважання кількості жінок серед жертв торгівлі людьми пов'язане з істотним переважанням чисельності випадків вчинення вказаного злочину з метою сексуальної експлуатації (майже 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, є особами жіночої статі). Необхідно, однак, зазначити, що для різних цілей експлуатації людини характерні певні особливості статевого складу потерпілих від розглядуваного посягання. Переважання осіб жіночої статі серед потерпілих від розглядуваного злочину характерне для торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Натомість з-поміж жертв торгівлі людьми,

вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці та з метою вилучення органів, переважають особи чоловічої статі. Щодо жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, то кількість жінок та чоловіків серед них є майже однаковою [див. дет.: 88, с. 454].

Серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, 60% становлять особи чоловічої статі, 40% – жіночої. Нами не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать.

У розглядуваному контексті зазначимо, що у 20 з 26 вивчених автором випадків торгівлі батьками своїми дітьми покупці бажали придбати дитину для подальшого її усиновлення чи удочеріння (76,9%), у решті випадків (23,1%) – для експлуатації у формі примусового жебракування. Разом з тим у ЗМІ час від часу трапляються повідомлення про торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, з метою сексуальної експлуатації неповнолітніх [743; 763; 1025; 1043]. Так, у червні 2019 р. у львівському аеропорту правоохоронці затримали 38-річну жінку, яка намагалася продати свою 17-річну доньку для подальшої її сексуальної експлуатації в Чехії. Мати пояснила, що «свідомо шукала доньці роботу за кордоном, бо там секс-послуги неповнолітніх вартують дорожче» [1045].

Вік потерпілих від торгівлі людьми у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 2,6%, від 14 до 18 років – 6,1%, від 18 до 30 років – 75,9%, від 30 до 40 років – 13,2%, від 40 до 50 років – 1,5%, від 50 до 60 років – 0,6%, понад 60 років – 0,1%. Необхідно при цьому зазначити, що вік потерпілих від торгівлі людьми суттєво відрізняється залежно від мети, задля якої було вчинене розглядуване діяння [88, с. 454–455; додаток Е].

Певний інтерес становлять дані, які ілюструють громадянство жертв торгівлі людьми. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,9% з них – громадяни України, 2,1% – громадяни інших держав. Найбільше серед останніх громадян Китаю – 14, громадян Молдови виявилось четверо, громадян Пакистану – також четверо, громадян Узбекистану – троє. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з

метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, жодного іноземця не виявилось. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 99,2% були громадянами України, 0,8% – громадянами іншими держав (Молдови та Узбекистану). Громадянство України мали 85,5% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, громадянство інших держав – 14,5% потерпілих від цього злочину. Серед останніх – громадяни Китаю і Пакистану. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Україна – не лише країна походження, а й (хоч і доволі рідко) країна призначення жертв торгівлі людьми [див. дет.: 88, с. 456].

В матеріалах проаналізованих кримінальних проваджень порівняно рідко містяться дані про сімейний стан жертв торгівлі людьми. Таку інформацію вдалося отримати лише стосовно 454 потерпілих. З-поміж цих осіб лише 57 перебували у шлюбі, абсолютна ж більшість сім'ї не мала (сюди ми відносимо також розлучених, яких виявилось досить багато). Необхідно також зазначити, що близько 30% потерпілих від розглядуваного злочину мали на утриманні малолітніх чи неповнолітніх дітей. Необхідність їх утримання, а також відсутність доходів, нерідко слугувала важливим фактором віктимності досліджуваних осіб.

Так само далеко не завжди наявною є інформація про освітній рівень жертв розглядуваного посягання. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 287 потерпілих. Серед цих осіб 15,3% мали неповну середню освіту, 65,2% – повну загальну середню, 18,1% – середню спеціальну, 1,4% – незакінчену вищу або вищу освіту. Таким чином, рівень освіти вказаних осіб очікувано є порівняно низьким. При цьому найнижчий рівень освіти характерний для потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед 18 жертв вказаного злочину, дані про освітній рівень яких вдалося одержати, 38,9% мали неповну середню освіту, 44,4% – повну загальну середню, 16,7% – середню спеціальну.

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються матеріального становища жертв розглядуваного злочину. Цілком прогнозовано рівень їхнього благополуччя виявився дуже низьким. З проаналізованих матеріалів кримінальних проваджень

впливає, що лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них вказаного злочину були працевлаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебивалась випадковими заробітками.

Таким чином, попри проаналізовані вище відмінності в соціально-демографічних ознаках, що характеризують жертв розглядуваного злочину як конкретну особистість, можна виокремити рису, притаманну майже усім потерпілим від торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, – уразливий стан, в якому перебували ці особи. Вказаний стан зумовлений передовсім відсутністю у них роботи, перебуванням їх у скрутному матеріальному становищі, збігом тяжких особистих або сімейних обставин. Підкреслимо, що уразливий стан, в якому перебуває особа, свідчить про її підвищену віктимність – високу ймовірність стати жертвою торгівлі людьми.

Якщо уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, зумовлений передовсім їхнім скрутним матеріальним становищем, то уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, часто пов'язаний зі специфічними факторами, зокрема з наявністю у особи інвалідності чи певної хвороби. Так, 28,6% потерпілих від вказаного злочину мали інвалідність. Найбільше серед них осіб, у яких були ампутовані кінцівки. Такі особи, вочевидь, становлять особливий інтерес для торговців людьми, оскільки здатні викликати найбільші співчуття у перехожих, а отже, можуть одержати від них найбільшу милостиню. Інші фізичні вади, що їх мали жертви розглядуваного злочину, – сліпота, глухота, синдром Марфана тощо. Один із потерпілих від цього посягання хворів на олігофренію в стадії імбецильності [58, с. 107].

Окремі з потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, – особи, які раніше займалися проституцією. Очевидно, що готовність

надавати сексуальні послуги за грошову винагороду відіграє важливу роль у віктимізації жертв торгівлі людьми. Те саме стосується й осіб, які до моменту вчинення щодо них розглядуваного посягання добровільно займалися жебрацтвом і у зв'язку з цим привернули увагу торговців людьми.

Торгівля людьми є не одномоментною дією, а становить собою доволі складний і багатоетапний процес, кінцевою метою якого є експлуатація жертви. Стаття 149 КК України, нагадаємо, передбачає відповідальність за саму по собі торгівлю людиною, а так само за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини, якщо вони вчинені з метою експлуатації. У цьому зв'язку Н.В. Сметаніна слушно зазначає, що особливості віктимної поведінки жертви існують на кожному із зазначених етапів [344, с. 240; 981, с. 187]. Утім, найбільшою мірою вказане стосується вербування людини, а також її експлуатації.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що вербування жертв торгівлі людьми найчастіше здійснюється в ході безпосереднього спілкування між вербувальником та жертвою (на вулицях населених пунктів, в кафе, по телефону тощо). Нерідко для цього використовуються також можливості інтернету, оголошення в засобах масової інформації, вуличні оголошення про прийом на роботу. І лише в окремих випадках вербування здійснюється під прикриттям модельних агентств, агентств із працевлаштування тощо.

Виявивши осіб, які перебувають в уразливому стані, вербувальники переконують їх в доцільності та вигідності зайняття проституцією чи виконання певної роботи. Для впливу на потерпілих з метою переконання їх прийняти вказану пропозицію використовуються різноманітні методи. Одним із таких методів є розмова в довірчій обстановці, в ході якої вербувальники прагнуть викликати довіру з боку потерпілих, запевняють, що прагнуть допомогти їм у вирішенні життєвих проблем, намагаються справити враження надійної ділової людини.

Під час вербування основний акцент, як правило, робиться на значному розмірі заробітку, який особа отримуватиме, погодившись на пропозицію. Потерпілим іноді обіцяють величезні суми, які вони зможуть заробити за короткий відрізок часу. Найбільші кошти зазвичай обіцяють за зайняття проституцією. Зауважимо, що

нерідко йдеться навіть не про тисячі, а про десятки тисяч доларів США на місяць. Так, наприклад, громадянин Китаю, переконуючи О. у вигідності пропозиції, запевнив її, що за день, обслуговуючи 5-6 клієнтів, вона зароблятиме від 1100 до 1900 доларів США, за місяць же їй вдасться заробити понад 20 тисяч доларів [155]. У зв'язку з викладеним слід погодитись з Н.А. Орловською, яка слушно підкреслює, що жертви торгівлі людьми часто демонструють ознаки паразитизму, прагнучи швидко та без особливих зусиль отримати значні кошти [829, с. 130]. Цим зазвичай і користаються вербувальники.

Жертви торгівлі людьми зазвичай не ставляться до зроблених їм пропозицій критично. При цьому нерідко має місце не просто відсутність достатньої пильності, а нічим не обґрунтована («сліпа») довіра до незнайомої людини, котра обіцяє легке вирішення матеріальних проблем. Приміром, в одному випадку жінка погодилась на роботу в РФ, хоча їй навіть не уточнили в чому саме ця робота полягатиме [116]. В іншому випадку жінку не здивувало те, що в останній момент, вже біля пункту перетину державного кордону, їй повідомили, що працювати офіціанткою доведеться не в Харкові, як спершу запевняли, а на території Росії [147]. Ще в одному випадку потерпілі через скрутне матеріальне становище навіть не роздумували над пропозицією продати свою нирку [166].

Поширеним прийомом, використовуваним під час вербування потерпілих, є наведення прикладів інших осіб. Приміром, для посилення ефекту реальності зробленої пропозиції вербувальником наводяться приклади жінок, котрі свого часу погодились на надання платних сексуальних послуг, а нині завдяки цьому багато заробляють і ні в чому собі не відмовляють.

Вербувальники створюють у потерпілих ілюзію власного вибору: пропонують їм самостійно прийняти рішення про виїзд за кордон, однак замовчують те, що надалі, коли особа опиниться в експлуататорів, вона буде позбавлена можливості вільного вибору своєї поведінки.

Необхідно зазначити, що вербувальники не лише переконують потерпілих у вигідності їхньої пропозиції, а й, як правило, беруть на себе всі витрати, пов'язані з виготовленням закордонного паспорта, відкриттям візи та придбанням квитків. Тим

самим жертва ставиться в залежне матеріальне становище, що дозволяє торговцям людьми підпорядкувати її своїй волі. У разі, якщо завербована особа починає вагатися або відмовлятися від виїзду за кордон, злочинці вказують їй на те, що ними витрачено чималі кошти, які вона повинна повернути протягом найближчого часу. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що нерідко це стає вирішальним фактором, який змушує жертв торгівлі людьми, котрі перебувають у скрутному матеріальному становищі, погодитися на подальшу їх експлуатацію.

Таким чином, в ході вербування відбувається маніпуляція свідомістю потерпілих, завдяки чому у них знижується критичне ставлення до отримуваної інформації, відбувається підкорення волі вербувальників, формується залежність від них.

Будучи переконаними у вигідності висловленої їм пропозиції, завербовані нерідко пропонують приєднатися до них своїм друзям, знайомим та близьким родичам. Запрошення їх завербованими особами для спільної поїздки на роботу за кордон пояснюється різними факторами, основним з яких, на наш погляд, є переконаність у більшій безпечності такої поїздки, у тому, що разом легше буде вирішити ті чи інші проблеми, якщо такі виникнуть. Нерідко завербованими керує бажання допомогти родичам чи знайомим, які також перебувають у скрутному матеріальному становищі, небажання залишати вдома неповнолітніх дітей тощо. Так, наприклад, завербована для роботи в теплицях на території Росії жінка взяла із собою своїх дітей, в тому числі й неповнолітню доньку, перед тим запитавши вербувальницю чи можна і їм поїхати на роботу, на що та погодилась [128]. Наслідком таких необдуманих вчинків стає не лише потрапляння особи в ситуацію торгівлі людьми, а й втягнення нею у вказану ситуацію найближчих людей.

Після того, як жертва торгівлі людьми надала свою згоду на виїзд за кордон, її кандидатуру нерідко погоджують із замовниками – особами, які експлуатуватимуть її або ж перепродадуть іншим особам. Стосується це передовсім жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Поширеною практикою, зокрема, є надсилання замовнику фотографій завербованих дівчат в оголеному чи напівоголеному вигляді. Подеколи жертві

висувають певні умови (наприклад, схуднути), після виконання яких визнають придатною для надання сексуальних послуг за грошову винагороду.

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються кола країн призначення жертв розглядуваного злочину. Відповідна інформація дозволяє зорієнтуватися в основних каналах торгівлі людьми та потребує врахування при розробці й вдосконаленні заходів запобігання вказаним посяганням. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 34,6% осіб завербували для експлуатації в Росії, 15,2% – в Туреччині, 10,5% – в Україні, 7,6% – в Польщі, 5% – в Чехії, 4,8% – в ОАЕ, 3,2% – в Німеччині, 2,9% – в Іспанії, 2,7% – в Лівані, 2,2% – в Греції, 2,2% – в Китаї, 2,2% – в Ізраїлі, 1,7% – в Італії, 1% – на Кіпрі, 0,9% – в Хорватії, 0,7% – в Швейцарії, 0,6% – у Шрі-Ланці, 0,26% – на Сейшельських островах, 0,26% – в Казахстані, 0,26% – в Республіці Корея, 0,26% – в Мексиці, 0,26% – в Коста-Ріці, 0,2% – в Болгарії, 0,2% – в Індії, 0,2% – в Індонезії, 0,2% – в Угорщині, 0,1% – у Франції, 0,1% – в Йорданії.

Таким чином, наше дослідження засвідчило широкий спектр країн, які мали слугувати країнами призначення жертв торгівлі людьми. Це не лише держави Європи, а й країни Азії та Латинської Америки. При цьому не може не звертати на себе увагу той факт, що половину жертв аналізованого злочину планувалося експлуатувати в Росії та Туреччині. Водночас на чималу кількість перерахованих країн припадає незначна чисельність потерпілих.

Автором встановлено також коло країн призначення жертв торгівлі людьми у розрізі конкретних форм експлуатації людини [88, с. 463]. Найширше коло країн призначення притаманне для жертв вказаного злочину, вчиненого з метою сексуальної експлуатації. Цілий ряд країн (у тому числі Туреччина, яка у загальному переліку держав призначення посідає друге місце) є країнами призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої винятково із зазначеною метою. Єдиною країною (якщо не враховувати Україну), яка фігурує у списку країн призначення жертв торгівлі людьми незалежно від форми експлуатації, з метою якої вона вчиняється (єдиний виняток – мета вилучення органів), є Росія. Україна ж лідирує серед країн, де планувалося здійснювати трудову експлуатацію жертв вказаного злочину.

Торгівля людьми, вчинювана з метою експлуатації людини, зазвичай передбачає переміщення жертви (в межах території України або ж за її межі). Здебільшого переміщення завербованої особи відбувається різними видами транспорту (як правило, автомобільним, авіаційним чи залізничним), значно рідше – шляхом пішого супроводу. Обманутих жертв супроводжує вербувальник (частіше) або інша особа, в інших випадках жертви прибувають до місця призначення самотійно, де їх зустрічає особа, що діє у співучасті з вербувальником. В окремих випадках для переміщення жертв використовують третіх осіб, які не здогадуються про те, що пасажери – жертви торгівлі людьми.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в деяких випадках переміщення жертв торгівлі людьми являє собою складний і дорогавартісний процес. Подеколи жертвам доводиться долати кордони кількох держав, користуватися послугами різних перевізників. Так, Ленінський районний суд м. Миколаєва встановив, що молоді жінки, яких завербували для сексуальної експлуатації в Ізраїлі, спершу діставалися літаком до Єгипту, звідки невстановлені слідством особи переміщали їх на територію Ізраїлю. Одна із потерпілих у судовому засіданні розповіла, що через Синайську пустелю до єгипетсько-ізраїльського кордону їх перевозили на автомобілях кочівники-бедуїни [137].

У разі, якщо жертви розглядуваного посягання пересуваються до місця призначення самотійно, торговці людьми детально інструктують їх про те, як поводитися під час перетинання кордону, зокрема, які відповіді слід давати на запитання прикордонників та митників.

Кінцевим етапом розглядуваного злочину, вчиненого з метою експлуатації людини, є власне експлуатація. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що експлуатували трохи більше половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, – 655 (57,1%) з 1147. Решта завербованих експлуатації не піддавалися з причин, що не залежали від волі винних (здебільшого у зв'язку із затриманням винного та завербованих ним жертв до моменту перетинання останніми державного кордону).

З-поміж 655 експлуатованих жертв розглядуваного злочину 252 (38,5%) піддавалися експлуатації в Росії, 99 (15,1%) – в Україні, 64 (9,8%) – в Туреччині, 52

(7,9%) – в Чехії, 50 (7,6%) – в Польщі, 25 (3,8%) – в ОАЕ, 22 (3,4%) – в Лівані, 17 (2,6%) – в Німеччині, 17 (2,6%) – в Іспанії, 10 (1,5%) – в Греції, 10 (1,5%) – в Ізраїлі, 7 (1,1%) – в Хорватії, 5 (0,8%) – на Кіпрі, 5 (0,8%) – в Італії, 5 (0,8%) – в Шрі-Ланці, 4 (0,6%) – в Швейцарії, 3 (0,46%) – в Казахстані, 3 (0,46%) – на Сейшельських островах, 2 (0,3%) – в Індії, 1 (0,15%) – в Індонезії, 1 (0,15%) – у Франції, 1 (0,15%) – в Йорданії. Дані, що стосуються кола країн, в яких відбувалась експлуатація людини, залежно від її (експлуатації) форми, наведені у монографії автора [88, с. 465].

Після прибуття до місця експлуатації у жертв, як правило, забирають документи, що посвідчують їхню особу. Робиться це здебільшого під приводом того, що документи вони можуть загубити, що наразі вони їм не знадобляться, що паспорт потрібний для оформлення трудового договору з роботодавцем або ж для придбання сім-карти місцевого оператора мобільного зв'язку. Фактор відсутності паспорта, поряд із відсутністю грошей, перебуванням на території чужої країни, постійним контролем з боку експлуататорів, є одним з основних, що стоять на заваді повернення додому.

Саме після прибуття до місця експлуатації більшість жертв розглядуваного посягання дізнається про факт обману, про те, що їм доведеться займатися не тією діяльністю, яку обіцяли раніше, або ж що обіцяні умови праці зовсім не відповідають реальним. Крім цього, жертв торгівлі людьми зазвичай ставлять перед фактом, що їм необхідно відпрацювати витрачені за них гроші. Як правило, йдеться про кілька тисяч доларів – суму, яка для жертв розглядуваного посягання є надзвичайно великою, і яку повернути немає можливості. У багатьох випадках винні цілеспрямовано втягують потерпілих у боргову кабалу: жертви торгівлі людьми умисно ставляться у становище, коли вони, ставши боржниками, змушені працювати безкоштовно задля повернення боргу. Найчастіше такий борг пов'язаний з коштами, витраченими на перевезення потерпілих до місця роботи. Необхідно підкреслити, що боргова кабала є одним із дієвих механізмів контролю над жертвами торгівлі людьми, завдяки якому вдається зламати їх волю та примусити до праці, жебракування чи зайняття проституцією.

Опинившись у мовній та соціальній ізоляції, не маючи реальної можливості звернутися за допомогою, більшість жертв змушена підкоритися вимогам експлуататорів. До найбільш непоступливих нерідко застосовують фізичне та психічне насильство.

В матеріалах кримінальних проваджень часто міститься інформація про те, що винні обмежують свободу пересування жертв сексуальної експлуатації, забороняють їм телефонувати рідним, іноді змушують надавати сексуальні послуги без застосування засобів контрацепції.

Жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, доводиться важко працювати, нерідко у складних погодних умовах. Робочий день зазвичай триває 11–15 годин, іноді більше. Так, один із потерпілих від розглядуваного злочину стверджував, що «роботи було постійно багато, і вдень і вночі, відпочивати не можна було й хвилини, зробив одне, відразу потрібно братися за іншу роботу; на сон залишалось приблизно дві години» [105].

Інтерес становить інформація про вид робіт, що їх примусово виконували жертви розглядуваного посягання. Сільськогосподарські роботи виконували 42% потерпілих, на будівництві були зайняті 24,2%, в садовому господарстві – 9,7%, на підприємстві з виготовлення меблів – 8,9%, на підприємстві з переробки каменю – 3,2%, на сміттєзвалищі змушені були працювати 6,5% осіб, прибирати територію довелося 3,2% потерпілих, працювати по домашньому господарству – 2,4%.

Потерпілих від розглядуваного посягання експлуататори нерідко карають за неякісно виконану роботу, за будь-який непослух. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що майже у кожному випадку трудової експлуатації до жертв застосовувалась система санкцій за навіть найменші допущені ними порушення. Система штрафів в ряді проаналізованих випадків застосовувалась також до жертв сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що до жертв розглядуваного злочину нерідко застосовується фізичне та психічне насильство. Винні застосовують його в якості покарання за будь-який проступок (наприклад, за те, що посміли витратити частину зароблених коштів на власні потреби), а також з метою примушування потерпілих

до роботи чи зайняття проституцією. Звичайним явищем є також моральні знущання над потерпілими, їх приниження та образи.

В юридичній літературі слушно звертається увага на соціально-психологічні особливості жертв торгівлі людьми, зокрема на те, що часто вони характеризуються соціальним інфантилізмом, що й визначає їх підвищену довірливість, нерозсудливість, готовність до авантюричних вчинків [829, с. 130]. Вище зазначалося, що такі особи, нерідко навіть не задумуючись, легко дають згоду на пропозицію вербувальника, втягують у ці авантюри близьких та знайомих, не переймаються наслідками своїх вчинків. Окремі з них, навіть уникнувши експлуатації чи повернувшись після неї додому, повторно потрапляють в аналогічні ситуації.

У кримінологічній науці робилися спроби розробити класифікацію жертв торгівлі людьми, що відображала б типові схеми їх поведінки. Так, наприклад, виходячи із морально-психологічних особливостей потенційних жертв вказаного злочину дослідники виокремлюють такі типи жертв торгівлі людьми: депресивний – особи з подавленим інстинктом самозбереження або ж особи, у яких цей інстинкт взагалі відсутній, а тому вони легко піддаються обману й насильству; жадібний – особи, у яких надмірне прагнення до матеріального збагачення затьмарює розум, життєвий досвід, внутрішній голос, що й перетворює їх на легку здобич для торговців людьми; одинокі та «вбиті горем» – особи, пильність та здоровий глузд яких пригнічені самотністю, а тому вони стають легкою здобиччю торговців людьми; жертви із «стокгольмським синдромом» – особи, захисні реакції яких стають неможливими через тривале спілкування з торговцями людьми [699, с. 92; 800, с. 304–305]. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютну більшість жертв розглядуваного злочину складають депресивний та жадібний типи. Можна виокремити й інші критерії класифікації жертв торгівлі людьми. Наприклад, залежно від того, вперше чи не вперше особа стала жертвою вказаного посягання, потерпілих можна поділити на первинних та рецидивних.

Віктимологічна профілактика займає важливе місце в системі заходів запобігання торгівлі людьми. Необхідно працювати з «групою ризику», тобто з особами, які в силу різних життєвих обставин є потенційними жертвами торгівлі

людьми, здійснювати індивідуальний вплив на них, надавати їм конкретну допомогу. Точне й своєчасне виявлення тих, хто входить в групу ризику потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, є запорукою успішності запобігання таким злочинам.

Необхідно здійснювати масштабне інформування населення про небезпечні ситуації, пов'язані з ризиком опинитися у ситуації торгівлі людьми. Зауважимо, що в науковій літературі висловлювалися критичні міркування стосовно ефективності кампанії з інформування населення про загрозу стати жертвою торгівлі людьми. Так, наприклад, А.М. Орлеан констатує, що «вельми активно розгорнута останнім часом інформаційна кампанія із застереження громадян майже не спроможна вплинути на їх рішення працювати за кордоном». Причиною такого стану речей, на думку науковця, є низький ступінь довіри молоді до ЗМІ та державних установ [819, с. 39]. На наш погляд, є й інші причини цього феномену: скрутне матеріальне становище особи, яке штовхає її на такий крок, попри всі застереження, а також упевненість в тому, що «жертвою експлуатації може стати хто завгодно, але не я». Водночас вважаємо, що говорити упевнено про низьку ефективність відповідних інформаційних кампаній достатніх підстав немає, оскільки не існує об'єктивних даних про те, скільки потенційних жертв торгівлі людьми ними все ж не стали саме завдяки таким кампаніям. Тому здійснювати широке інформування населення про загрози стати жертвою торгівлі людьми необхідно й надалі. Важливу роль у цій справі, як відомо, відіграють інститути громадянського суспільства. На наш погляд, варто переглянути окремі підходи до проведення таких кампаній. Як видається, інформування потенційних жертв торгівлі людьми має бути максимально своєчасним і переконливим для тих, хто шукає кращої долі на чужині. Спеціально розроблені пам'ятки, текст яких має містити перелік ознак, за якими можна розпізнати дії торговців людьми, а також контактні телефони для інформування компетентних органів про потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, в обов'язковому порядку варто роздавати всім молодим жінкам, які звертаються з метою оформлення закордонного паспорта до Державної міграційної служби чи

Центру надання адміністративних послуг, а також при перетині ними державного кордону України [85, с. 212].

На підставі аналізу матеріалів 9 кримінальних проваджень розглянемо також *характерні особливості жертв експлуатації дітей*. Автором узагальнено дані, що стосуються 17 потерпілих від вказаного посягання.

Серед жертв експлуатації дітей 14 (82,4%) – особи чоловічої статі, 3 (17,6%) – жіночої статі. На чисельну перевагу осіб чоловічої статі вказують також деякі інші дослідники [97, с. 10, 14].

Розподіл потерпілих від розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 14 років – п'ятеро (29,4%), від 14 до 16 років – дванадцятьоро (70,6%).

У всіх проаналізованих автором випадках жертви експлуатації дітей були учнями загальноосвітніх шкіл. Усі сімнадцятьоро потерпілих від даного злочину мали обох батьків чи одного з них. Сім'ї, в яких виховувались вказані особи, здебільшого були бідними; зароблені дітьми кошти в окремих випадках мали бути підмогою для сімейного бюджету, однак в більшості випадків діти вказували, що зароблені гроші збирались витратити на власні потреби.

Серед жертв експлуатації дітей восьмеро (47,1%) – мешканці сіл, шестеро (35,3%) – жителі міст, троє (17,6%) – селищ міського типу. Натомість, за даними О.В. Паньчук, більша частина потерпілих дітей проживала у містах (65,3%), тоді як мешканцями сіл були 34,7% [849, с. 11]. На наш погляд, є підстави вважати, що для сільської місцевості характерний вищий рівень латентності цього злочину, оскільки в селі використання праці дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, часто вважається нормою і не сприймається як кримінально каране діяння. До такого висновку спонукає, зокрема, опитування автором ста дітей у віці від 13 до 16 років [59, с. 282].

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в переважній більшості випадків жертва даного злочину раніше була знайома з винним. Аналогічні дані наводить О.В. Паньчук [849, с. 11]. Найом на роботу здебільшого відбувається в ході безпосереднього спілкування, однак в окремих випадках для цього

використовувались оголошення про набір на роботу із вказівкою на те, що вік працівника значення не має. Зауважимо також, що в ряді випадків діти самі здійснювали пошук роботи.

Восьмеро потерпілих від розглядуваного діяння працювали на будівництві та на демонтажних роботах, троє – на сільськогосподарських роботах, троє – на роботах із сортування сміття, двоє – на підсобних роботах, ще один працював вантажником [59, с. 283].

Одинадцять з сімнадцяти потерпілих від розглядуваного посягання працювали в літні місяці, решта – восени та взимку. Більшість дітей працювали протягом одного-трьох днів. Разом із тим окремі потерпілі від даного злочину працювали упродовж кількох десятків днів і навіть декількох місяців. Тривалість робочого дня здебільшого не перевищувала п'яти-семи годин, однак в окремих випадках він становив десять і навіть чотирнадцять годин [59, с.283].

Віктимологічна профілактика експлуатації дітей має бути спрямована на інформування дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці. Як видається, важливу роль тут може відіграти школа. Основну увагу, зрозуміло, слід приділяти дітям із малозабезпечених сімей.

На підставі вивчення матеріалів 50 кримінальних проваджень про вчинення злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, проаналізуємо також характерні *особливості жертв використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*. Автором узагальнено дані, що стосуються 120 малолітніх потерпілих, яких використовували для заняття жебрацтвом.

В абсолютній більшості випадків для жебракування використовують одну дитину, значно рідше (близько 10%) – одразу кількох (найбільше – трьох).

Серед жертв вказаного посягання кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49,2% та 50,8% відповідно. Автором не виявлено жодного

випадку, коли б особи, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом, зважали при цьому на її стать.

Дані про вік потерпілих від використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом вдалося отримати лише стосовно 74 осіб. Розподіл жертв розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 1 року – 9,5%, від 1 до 3 років – 21,6%, від 3 до 7 років – 37,8%, від 7 до 10 років – 23%, від 10 до 14 років – 8,1%. Отже, більшість жертв цього посягання припадає на вікову категорію 3–7 років [35, с. 291].

Вік потерпілої від даного злочину малолітньої дитини прямо пов'язаний зі способом використання її для заняття жебрацтвом. Якщо найменших дітей використовували ігноруючи їхню волю (як правило, тримаючи їх на руках), то старших доводилось для цього здебільшого умовляти, обіцяючи їм, для прикладу, придбати солодощі. В окремих випадках жебракувати дітей примушували.

У спеціальній літературі стверджується, що для заняття жебрацтвом винні досить часто використовують малолітніх із вродженими фізичними чи психічними вадами, які мають зовнішній прояв (зокрема, дітей, в яких відсутні певні частини тіла (рука, нога, фаланги пальців) або хворих на синдром Дауна) [187, с. 24]. Однак здійснений нами аналіз емпіричної бази не підтверджує цього висновку. Лише двоє потерпілих від розглядуваного діяння були інвалідами, які не могли самотійно пересуватись (пересувались на інвалідному візку). Інші жертви даного злочину виражених вад здоров'я не мали. Розрахунок винних робився не на фізичні вади дітей, а на сам по собі малолітній вік, який і мав викликати милосердя перехожих.

В абсолютній більшості випадків малолітніх дітей для заняття жебрацтвом використовували їхні батьки – матері (81%) та батьки (3%). Серед інших осіб, винних у цьому злочині, – бабусі дітей (9%), співмешканці їхніх матері чи батька (4%), тітки (дядьки), які замінювали дитині батьків (3%).

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 3,3% малолітніх дітей використовували для заняття жебрацтвом у Києві, 32,5% – в обласних центрах, 44,2% – в містах обласного значення і районних центрах, 7,5% – в селищах міського типу, 12,5% – в селах. Винні далеко не завжди використовували малолітніх за місцем їхнього

проживання. Критерієм при виборі відповідного населеного пункту, як правило, була потенційна можливість отримати в ньому більшу милостиню.

Чималий інтерес становлять також конкретні локації, в яких дітей використовували для заняття жебрацтвом. Найпоширенішим місцем вчинення вказаного злочину виявились привокзальні площі, залізничні вокзали та автостанції (29,2%). Серед інших місць – церкви (16,7%), ринки (15,8%), вулиці населених пунктів (14,2%), житлові будинки (10%), торгові центри і магазини (7,5%), метрополітен і підземні переходи (5,8%), електрички (0,8%). В ряді випадків дітей використовували для заняття жебрацтвом у різних місцях.

В абсолютній більшості випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом приносило винним мізерні кошти (як правило, не більше кількох десятків гривень на день; лише в кількох випадках зібрана милостиня становила кількасот гривень). Окрім грошей такі особи випрошували й отримували від перехожих продукти харчування та одяг [35, с. 292].

Зважаючи на те, що жертвами розглядуваних посягань здебільшого є діти наймолодшого віку, а також з огляду на те, що використовують їх для жебракування переважно батьки, віктимологічна профілактика таких злочинів пов'язана із серйозними труднощами.

Про характерні особливості жертв незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. Можна, однак, стверджувати, що ключовою їх характеристикою, виходячи зі змісту ст. 151 КК України, є те, що такі особи мають бути завідомо психічно здоровими. Відсутні також будь-які емпіричні дані, які б характеризували віктимологічні особливості жертв примушування до шлюбу. З огляду на це, зрозуміло, складно говорити й про розроблення конкретних заходів запобігання таким посяганням.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що врахування викладених характеристик жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи і особливостей їх віктимної поведінки є необхідною передумовою для розроблення та впровадження ефективних заходів запобігання таким посяганням.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне дослідження та вирішення актуальної науково-прикладної проблеми, яка полягає у розробленні кримінально-правових та кримінологічних засад запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. До ключових науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

1. Встановлено, що сучасний стан доктринального опрацювання проблем запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи не повною мірою відповідає потребам правозастосовної практики. З'ясовано, що окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним посяганням залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу). Крім того, частина проведених досліджень (насамперед присвячених торгівлі людьми) не враховує останніх змін до кримінального закону. Окремі з висловлених раніше висновків та пропозицій мають фрагментарний чи недостатньо аргументований характер. Констатовано, що більшість проведених кримінологічних досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється значно менше уваги.

2. З'ясовано, що законодавча регламентація кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи має тривалу та доволі цікаву історію. Виявлено закономірності еволюції законодавства про відповідальність за вказані злочини залежно від конкретних історичних умов, у яких формувалися відповідні кримінально-правові заборони. Показано, що еволюція відповідного законодавства тісно пов'язана з трактуванням сутності зазначених цінностей, а також з оцінкою їх значущості у різні періоди суспільного розвитку. З'ясовано, що система злочинів проти особистої свободи протягом століть неодноразово змінювалась, при цьому чи не єдине посягання, яке визнавалось кримінально караним майже упродовж усієї історії законотворення, – протиправне позбавлення свободи. До злочинів проти честі та гідності особи законодавці традиційно відносили образу таклеп, а також

– протягом порівняно нетривалого часу – дифамацію. При цьому встановлено, що історично першим посяганням на честь вважалася образа дією, а не словом.

3. Встановлено, що підходи законодавців зарубіжних держав до визначення системи злочинів проти волі, честі та гідності особи є надзвичайно різноманітними. При цьому відповідні відмінності спостерігаються навіть у законодавстві держав, що репрезентують одну правову систему. З'ясовано, що більшість законодавців акумулює злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи в різних главах (розділах) кримінального закону. Натомість для законодавців більшості пострадянських держав притаманне розміщення вказаних діянь у межах однієї глави (розділу) КК. Крім того, встановлено, що склади злочинів, які фактично посягають на свободу особи, окремі законодавці включають до інших глав (розділів) КК, зокрема, про злочини проти міжнародного правопорядку, громадської безпеки, моральності.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що до злочинів проти свободи особи законодавці найчастіше відносять незаконне позбавлення свободи, викрадення людини, торгівлю людьми, рабство і работоргівлю, захоплення заручників, примушування, погрозу. Водночас до вказаних злочинів різні законодавці відносять також велику кількість інших діянь, що так чи інакше посягають на особисту свободу людини. Встановлено, що до злочинів проти честі та гідності особи переважна більшість законодавців відносить лише образу і наклеп. Водночас з'ясовано, що в кримінальному законодавстві деяких держав вказані діяння зараховані не до злочинів проти честі та гідності, а до інших посягань. Встановлено, що законодавці цілого ряду держав декриміналізували образу, а окремих держав – і наклеп. З'ясовано, що в розвинутих країнах останніми десятиліттями склалося доволі стримане ставлення до застосування кримінальної відповідальності за наклеп, оскільки відповідна практика нерідко несумісна зі свободою вираження поглядів.

Аргументовано, що класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи за критерієм безпосереднього об'єкта матиме доволі умовний та дискусійний характер. Запропоновано альтернативні критерії відповідної класифікації. Так, залежно від

вікових характеристик потерпілої особи вказані діяння можна класифікувати на: 1) злочини, які посягають на волю, честь та гідність виключно дітей (ст.ст. 148, 150, 150-1); 2) злочини, які посягають на волю, честь та гідність осіб будь-якого віку (ст.ст. 146, 146-1, 147, 149, 151, 151-2). За вчинення окремих із вказаних діянь щодо малолітніх або неповнолітніх законодавцем посилено кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч.ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2). Залежно від того, чи пов'язана криміналізація зазначених діянь з імплементацією норм міжнародного права, злочини, передбачені в розділі III Особливої частини КК України, можна класифікувати на: 1) діяння, криміналізація яких не була пов'язана з імплементацією норм міжнародного права (ст.ст. 146, 148, 150-1, 151); 2) діяння, які з'явилися в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права (ст.ст. 146-1, 147, 149, 150, 151-2).

4. На підставі всебічного аналізу об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи зроблено ряд висновків стосовно обґрунтованості позиції вітчизняного законодавця, який кримінально-правові заборони, передбачені ст.ст. 146–151-2, розмістив у розділі III Особливої частини КК України. Зокрема: 1) аргументовано, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини посягає передусім на охоронюване право вибору особою на власний розсуд місця свого перебування; 2) обґрунтовано, що об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства. Підкреслюється, що перенесення кримінально-правової заборони насильницького зникнення з розділу III до розділу XX Особливої частини КК України дозволить краще відобразити специфічну юридичну природу вказаного діяння та уникнути плутанини у правозастосовній практиці; 3) встановлено, що за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками захоплення заручників ближче до злочинів проти свободи особи, аніж до злочинів проти громадської безпеки; 4) основним безпосереднім об'єктом підміни дитини запропоновано визнавати особисту свободу та гідність дитини, що пов'язана з правом перебувати, рости і виховуватись у своїй сім'ї, а також з правом на збереження своєї індивідуальності, яка є невід'ємною складовою гідності. Зроблений висновок, однак, зовсім не заперечує того, що це діяння посягає й на передбачене Конституцією України право

людини на дитинство, материнство чи батьківство, що є очевидним. Більше того, внаслідок підміни дитини страждає цілий комплекс її природних прав; 5) аргументовано, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гідність); 6) констатовано, що оскільки у ст. 150 КК України законодавець не визначає характер використовуваної праці дитини, зокрема те, чи має така праця бути примусовою, однозначно визначити об'єкт експлуатації дитини вкрай складно; 7) з'ясовано, що об'єкт використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, по суті, є тотожним об'єкту злочину, передбаченого ст. 304 КК України. У зв'язку з цим переконливою визнано точку зору тих науковців, які основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, визнають моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей, а також висловлюються за виключення з кримінального закону ст. 150-1 та удосконалення у зв'язку з цим чинної редакції ст. 304 КК України; 8) аргументовано, що основним безпосереднім об'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є свобода, честь та гідність особи, причому в їх сукупності. У зв'язку з цим підкреслюється, що незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є єдиним злочином серед діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, який посягає на всі перераховані у назві цього розділу цінності; 9) встановлено, що примушування до шлюбу посягає на особисту свободу людини в частині вільного вибору нею своєї поведінки.

З огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві розділу III Особливої частини КК України цінностей, а також зважаючи на реальну поширеність ураження таких цінностей передбаченими у ньому діями, доцільною є зміна послідовності їх (цінностей) викладу у назві зазначеного розділу. Можливим варіантом назви розділу III Особливої частини КК України може бути такий: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи».

Дослідження особливостей потерпілого від злочинів проти волі, честі та гідності особи дозволило прийти до таких ключових висновків: 1) позиція законодавця, який у назві ст. 147 КК України слово «заручник» вживає у множині,

визнана некоректною, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вказаною статтею достатньо, аби в заручники була захоплена хоча б одна людина. Так само некоректним є вживання у назві ст. 149 слова «людьми» (мало б бути «людиною»), а у назві ст. 150 – слова «дітей» (мало б бути «дитини»); 2) аргументовано, що під дитиною у ст. 148 КК України потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років. Водночас підкреслено, що при кваліфікації вказаного посягання значення має не стільки вік потерпілої від цього злочину особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою. Попри те, що у назві ст. 148 КК України та тексті її диспозиції йдеться про підміну *дитини*, встановлено, що насправді при вчиненні цього злочину підмінюються дві дитини, а не одна: підмінювана дитина та дитина, що використовується для підміни. Аргументовано, що з наявного в диспозиції ст. 148 КК України формулювання не зрозуміло, котра саме дитина для винного є *чужою* – підмінювана, чи та, що використовується для підміни. У зв'язку з цим у тексті аналізованої норми запропоновано уточнити, що відповідальність настає за підміну чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною; 3) аргументовано, що статтю 149 КК України більш коректно було б назвати «Торгівля людиною», оскільки термін «торгівля людьми» позначає радше відповідне явище, а не конкретне діяння; 4) обґрунтовано, що потерпілою від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід визнавати особу, яка: а) не страждає на психічний розлад; б) страждає на психічний розлад, але не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, тобто її обстеження або лікування можливі не лише в стаціонарних умовах. У зв'язку з цим серйозною прогалиною ст. 151 КК України визнано відсутність у зазначеній статті вказівки на караність незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу.

На підставі поглибленого аналізу ознак об'єктивної сторони злочинів проти волі, честі та гідності особи зроблено низку висновків та висловлено ряд пропозицій

до кримінального законодавства, основними з яких є такі: 1) обґрунтовано, що виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України не покращить правозастосовну практику, а навпаки – ускладнить її. Доведено, що використання в назві ст. 146 КК України, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також в диспозиції її ч. 1 сполучника «або» є некоректним, оскільки викрасти людину, незаконно не позбавивши її свободи, неможливо, тоді як сполучник «або» підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ і т. ін.; 2) виходячи з буквального тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що для інкримінування особи насильницького зникнення необхідно, аби вона позбавила людину свободи, а потім відмовилася визнати відповідний факт або ж приховала дані про долю такої людини чи місце її перебування. Підкреслюється, що відповідне формулювання диспозиції вказаної норми суперечить самій ідеї злочину насильницького зникнення, для якого визначальне значення має подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення свободи людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування; 3) оскільки під власне торгівлею людиною прийнято розуміти її купівлю-продаж, вказану форму зазначеного злочину варто було б назвати купівлею-продажем людини, а не торгівлею людиною. Необґрунтованим визнано виключення законодавцем у вересні 2018 р. «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України. Підтримано точку зору про доцільність доповнення переліку способів вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини таким як зловживання довірою. Обґрунтовано, що доповнення у 2018 р. диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України трьома новими способами торгівлі людьми є не виправданим, оскільки ці зміни неминуче призведуть до нових проблем, пов'язаних з кваліфікацією вказаного діяння; 4) аргументовано, що оптимальним варіантом вирішення проблеми кримінально-правової протидії різним формам експлуатації людини є конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій; 5) переконливою визнано точку зору науковців про

доцільність вилучення ст. 150-1 з кримінального закону і одночасного удосконалення ст. 304 КК України; 6) обґрунтовано доцільність викладення диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України у такій редакції «Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги»; 7) обґрунтовано доцільність виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування до вчинення чи невчинення певної дії. Підкреслено, що завдяки реалізації цієї пропозиції вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону.

5. Розкрито ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів проти волі, честі та гідності особи, на підставі чого розроблено пропозиції щодо їх удосконалення: 1) аргументовано, що суб'єктами викрадення дитини можуть визнаватися її батьки або інші близькі родичі, якщо вони діяли не в інтересах дитини; 2) обґрунтовано, що включення законодавцем у ст. 146-1 КК України до кола представників держави групи осіб є сумнівним, оскільки очевидно, що визнання представником держави потрібно здійснювати стосовно кожного конкретного індивіда, а не щодо групи осіб загалом, у зв'язку з чим із тексту примітки відповідну вказівку доцільно виключити; 3) аргументовано, що встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників, є недоцільним; те саме стосується й суб'єкта захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України); 4) сумнівною визнано доцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України; 5) обґрунтовано, що підміна однієї дитини іншою, вчинена особою з використанням свого службового становища чи при виконанні професійних обов'язків, характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки, ніж підміна дитини, вчинена іншою особою, у зв'язку з чим за такі дії запропоновано передбачити посилену відповідальність; 6) обґрунтовано визнано висловлену раніше пропозицію поширити застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення їх

уповноваженими особами торгівлі людьми; 7) доведено, що суб'єкт незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги спеціальний; ним слід визнавати тільки лікаря-психіатра, який одноосібно чи у складі комісії лікарів-психіатрів прийняв рішення про госпіталізацію до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи; 8) визнано за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви; водночас підтримано висловлену раніше пропозицію посилити відповідальність за підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів; 9) обґрунтовано доцільність у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України вказівку на мету експлуатації розмістити перед переліком таких форм цього злочину як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини; 10) некоректним визнано виокремлення в примітці до ст. 149 КК України використання у порнобізнесі як окремої форми експлуатації людини; 11) запропоновано виключити рабство чи звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан з переліку форм експлуатації, наведеного у примітці до ст. 149 КК України.

6. На підставі аналізу проблемних питань диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи зроблено низку висновків та висловлено ряд пропозицій до кримінального законодавства, основними з яких є такі: 1) конкретизація такої кваліфікуючої ознаки незаконного позбавлення волі або викрадення людини як такого, що здійснювалося протягом тривалого часу, не сприятиме належній кримінально-правовій оцінці дій особи, яка вчинила вказане діяння. Кваліфікуючи діяння, передбачене ст. 146 КК України, як таке, що здійснювалось протягом тривалого часу, слід брати до уваги не тільки час, протягом якого особа була незаконно позбавлена свободи, а й враховувати спосіб та місце її тримання, інші конкретні обставини справи, стан її здоров'я, вік тощо; 2) підтримано висловлену у юридичній літературі пропозицію про доцільність відмови від такої обтяжуючої кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини обставини, як вчинення вказаного діяння із застосуванням зброї; 3) доведена доцільність відмови від такої кваліфікуючої (особливо кваліфікуючої) ознаки незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 3

ст. 146), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147), торгівлі людьми (ч. 3 ст. 149) та незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 151), як спричинення вказаними діями тяжких наслідків. Спричинення фізичної шкоди потерпілому від вказаних посягань можливо кваліфікувати за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України. Інші можливі прояви спричинення тяжких наслідків можливо враховувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67); 4) з ч. 2 ст. 147 КК України запропоновано виключити таку кваліфікуючу ознаку, як «дії, поєднані з погрозою знищення людей»; 5) запропоновано доповнити статтю про захоплення заручників такими обтяжуючими відповідальність обставинами, як захоплення або тримання особи як заручника, вчинене щодо двох чи більше осіб, за попередньою змовою групою осіб, а також здійснюване протягом тривалого часу; 6) виходячи з положень ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, в якості кваліфікуючих ознак насильницького зникнення можна передбачити вчинення вказаного діяння щодо неповнолітньої особи, жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, а також стосовно особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані; 7) обґрунтовано доцільність доповнення ч. 2 ст. 151 такими кваліфікуючими ознаками, як вчинення незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги щодо двох чи більше осіб, а також щодо неповнолітньої особи.

7. Розроблено пропозиції щодо оптимізації санкцій статей розділу III Особливої частини КК України, що передбачають: 1) зниження верхньої межі санкції ч. 3 ст. 146 КК України з 10 до 8 років позбавлення волі; 2) збільшення максимального покарання за діяння, яке нині передбачене ч. 1 ст. 146-1 КК України, з 5 до 8 років позбавлення волі; аналогічне покарання доцільно передбачити за відповідні діяння керівника (ч. 2). Санкція кваліфікованого складу насильницького зникнення, який пропонується виокремити, може передбачати позбавлення волі на строк від 5 до 10 років; 3) верхню межу санкції ч. 2 ст. 147 КК України запропоновано знизити з 15 до 12 років позбавлення волі. Беручи до уваги висловлену у роботі пропозицію виокремити у зазначеній статті частину третю, у якій встановити відповідальність за

вчинення вказаного діяння організованою групою, вважаємо, що санкцію частини першої цієї статті можна залишити незмінною, у санкції її частини другої передбачити покарання у виді позбавлення волі на строк від 7 до 10 років, а в санкції частини третьої – від 8 до 12 років; 4) обґрунтовано, що санкцію ст. 148 КК України коригувати недоцільно. Водночас аргументовано, що санкція запропонованої ч. 2 ст. 148 КК України має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; 5) аргументовано, що для перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України немає підстав, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній суспільній небезпеці торгівлі людьми та проаналізованому зарубіжному досвіду пеналізації зазначеного посягання; 6) обґрунтовано, що санкція ч. 1 ст. 151 КК України має передбачати альтернативні покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, санкція ч. 2 ст. 151 – покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Аналіз практики застосування покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив існування численних помилок, які допускаються судами при їх призначенні (зокрема, суди формально ставляться до оцінки ступеня тяжкості вказаних злочинів, особи винного, порушують законодавчі вимоги до призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, тощо), а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування (зокрема, суди здебільшого не наводять переконливих доводів на користь можливості виправлення засудженого без відбування покарання).

8. На підставі вивчення офіційних статистичних даних і матеріалів кримінальних проваджень з'ясовано основні кількісно-якісні показники злочинів, відповідальність за які передбачена у розділі III Особливої частини КК України. Встановлено, зокрема, таке: 1) питома вага злочинів проти волі, честі та гідності особи у загальній структурі злочинності є незначною і зазвичай не перевищує

показника у 0,2%; 2) найпоширенішим діянням серед вказаних злочинів є незаконне позбавлення волі або викрадення людини. При цьому звернуто увагу на суттєву різницю у кількісних показниках вказаного посягання і торгівлі людьми, тобто того діяння, яке є другим за чисельністю серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, у 2013 та 2018 роках кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини перевищувала чисельність облікованих за цей рік випадків торгівлі людьми удвічі, у 2016 – майже вп'ятеро, у 2015 – у понад сім разів, а у 2014 – у понад шістнадцять (!) разів. І лише в 2017, 2019 та 2020 роках кількісна різниця між цими злочинами не була настільки разючою; 3) з'ясовано, що значно частіше (орієнтовно 2/3 випадків) трапляється викрадення людини, а не «звичайне» незаконне позбавлення її волі; при цьому, однак, аргументовано, що незаконному позбавленню волі, не пов'язаному з викраденням людини, притаманний значно вищий рівень латентності; 4) встановлено, що сексуальна експлуатація – найпоширеніша мета торгівлі людьми в Україні. При цьому звертає на себе увагу разюча кількісна різниця між двома найпоширенішими формами експлуатації (чисельність випадків сексуальної експлуатації перевищує 80%, тоді як кількість фактів експлуатації у формі примусової праці не сягає й 10%). Разом з тим аргументовано, що торгівлі людьми, вчиненій з метою трудової експлуатації, притаманний вищий рівень латентності; 5) з'ясовано, що третя за поширеністю форма експлуатації людини, з метою якої вчиняється торгівля людьми, – примусове втягнення у зайняття жебрацтвом. Серед згаданих у примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації, з метою яких вчиняється цей злочин, у судовій практиці трапляються поодинокі випадки використання в порнобізнесі та вилучення органів. Жодного випадку торгівлі людьми, вчиненої з іншою метою експлуатації людини, не виявлено, що, зрозуміло, не означає відсутності таких випадків в об'єктивній дійсності; 6) встановлено, що майже кожне десяте провадження про торгівлю людьми в Україні стосується торгівлі батьками своїми дітьми; 7) з'ясовано, що третє місце за загальною чисельністю зареєстрованих випадків серед розглядуваних посягань посідає використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом; 8) встановлено, що питома вага інших посягань на волю, честь та гідність особи є

незначною; з'ясовано, що найменш поширеним з-поміж досліджуваних злочинів є підміна дитини; 9) встановлено, що за увесь період існування відповідних кримінально-правових заборон жодна особа не була засуджена за насильницьке зникнення (ст. 146-1), підміну дитини (ст. 148), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151) та примушування до шлюбу (ст. 151-2). Більше того, жодній особі не було вручено підозру про вчинення вказаних злочинів. Водночас підкреслено, що зазначений стан речей не свідчить про фактичну відсутність цих діянь в об'єктивній дійсності; 10) з'ясовано фактори латентності злочинів проти волі, честі та гідності особи.

9. На підставі проаналізованих матеріалів кримінальних проваджень з'ясовано соціально-демографічні, соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки осіб, які вчинили злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України. Виходячи з отриманих даних розроблено кримінологічні портрети осіб, які вчинили зазначені злочини.

Встановлено, що більшість осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, належить до насильницького типу злочинця. Частину осіб, які вчиняють цей злочин з корисливих мотивів, віднесено до корисливо-насильницького типу. Деяких злочинців, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини з хуліганських мотивів, віднесено до дезорганізованого типу злочинця. Крім того, залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості усіх осіб, які вчиняють вказане посягання, можна поділити на ситуативних (близько 50%), нестійких (близько 30%), злісних (близько 15%) та особливо небезпечних (кількість таких осіб невелика). За останнім критерієм можливо здійснити типологію осіб, які вчиняють й інші злочини проти волі, честі та гідності особи. При цьому абсолютну більшість таких осіб складають особи, що належать до ситуативних і нестійких.

10. Дослідження детермінаційного комплексу злочинів проти волі, честі та гідності особи засвідчило численність та різноплановість факторів, які детермінують їх вчинення. У зв'язку з цим детермінанти вказаних посягань класифіковано на соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні, медичні, правові

та організаційно-управлінські. З'ясовано також особливості детермінації окремих злочинів проти волі, честі та гідності особи. Підкреслюється, що лише усунення негативного впливу проаналізованих чинників дозволить досягти вагомих результатів у справі запобігання розглядуваним злочинам.

11. Аргументовано, що запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати як багаторівневу систему державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаних злочинів на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Обґрунтовано, що заходи загальносоціального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи мають визначальне і стратегічне значення. Найбільшою мірою стосується це таких посягань, як торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи базуються на заходах загальносоціальних, використовують їх запобіжний потенціал та сприяють йому. Спеціально-кримінологічні заходи, що їх пропонується здійснити, класифіковано на інформаційно-аналітичні, суспільно-політичні, правові, культурно-виховні та організаційно-управлінські. Підкреслюється, що ефективне запобігання розглядуваним діянням можливе за умови поєднання загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів.

Наголошується, що особливу увагу потрібно приділяти індивідуальному запобіганню злочинам проти волі, честі та гідності особи, оскільки відповідні заходи спрямовуються на конкретну особу, притаманні саме їй індивідуальні особливості. У цьому напрямі необхідно здійснювати активний вплив на осіб, що входять до групи підвищеного ризику, потенційно схильні до вчинення таких злочинів. При цьому підкреслюється, що визначальне значення повинна мати рання профілактика розглядуваних посягань.

Обґрунтовано, що важливе місце в системі заходів запобігання досліджуваним злочинам має займати віктимологічна профілактика. Розроблено віктимологічну характеристику жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також конкретні заходи віктимологічної профілактики вказаних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С.Р. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования подмены ребенка (ст. 153 УК РФ). *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики: межвуз. сб. науч. трудов.* Саратов: Изд. Саратовского университета, 2007. С. 244–248.
2. Авдеева Е.В. Детерминанты преступлений против свободы личности в Российской Федерации. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права.* 2013. № 2. С. 146–154.
3. Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. 240 с.
4. Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. 28 с.
5. Авдеева Е.В. Уголовно-правовая охрана свободы личности в Российской Федерации. Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. 166 с.
6. Авраменко О.В. Відмінність торгівлі людьми від незаконного позбавлення волі або викрадення людини та насильницького зникнення. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.) / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник.* Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 5–6.
7. Авраменко О.В. Розмежування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини із суміжними складами злочинів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.).* Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 6–9.
8. Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 19 с.

9. Азаров Д.С., Калуп А.В. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів: вибрані риторичні запитання. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 6–11.
10. Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. 22 с.
11. Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. 214 с.
12. Акимова С.Ю. Латентная преступность в сфере психиатрии. *Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ними*. Москва: Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка, 2005. С. 194–200.
13. Акімов М. Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини. *Вісник прокуратури*. 2002. № 2 (14). С. 33–37.
14. Акімов М. Звільнення від кримінальної відповідальності за захоплення заручників: обґрунтування необхідності введення заохочувальної норми. *Вісник прокуратури*. 2002. № 5 (17). С. 50–54.
15. Акімов М.О. До питання про відмежування захоплення заручників від деяких суміжних корисливо-насильницьких злочинів. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 11–15.
16. Акімов М.О. Кваліфікуючі обставини захоплення заручників, пов'язані з особою потерпілого: деякі проблеми та шляхи удосконалення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Спеціальний випуск № 6. Частина 1. С. 80–84.
17. Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 141–151.

18. Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 209 с.
19. Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 16 с.
20. Акімов М.О. Спонування як сутнісна ознака захоплення заручників: поняття, характеристика, значення для кваліфікації. *Наука і правоохорона*. 2011. № 1 (11). С. 77–83.
21. Акоев К.Л. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / науч. ред. и предисл. А.В. Наумова. Ставрополь: Сервисшкола, 2000. 176 с.
22. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
23. Акутаев Р.М., Гаджиэменов Б.А. Некоторые аспекты криминологической характеристики похищения граждан. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 58–63.
24. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 44 (2). С. 350–357.
25. Алиев А.Ш. Уголовная ответственность за похищение человека и захват заложника по законодательству Республики Таджикистан: сравнительный аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 27 с.
26. Алихаджиева И.С. О понятии сексуальной эксплуатации в международном праве. *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 10 (83). С. 159–167.
27. Алфимова О.А. Уголовная ответственность за преступления против личности: курс лекций. Новокузнецк: ФКОУ ВО Кузбасский институт ФСИН России, 2018. 114 с.
28. Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. 199 с.

29. Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2009. 27 с.
30. Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 17–22.
31. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 268–272.
32. Андрушко А. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
33. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.
34. Андрушко А.В. Безпосередній об'єкт торгівлі людьми. *Закарпатські правові читання*. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 квітня 2020 року, м. Ужгород) / за заг. ред. Я.В. Лазура, М.В. Савчина, М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 430–443.
35. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
36. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
37. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
38. Андрушко А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. С. 138–141.

39. Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 99–103.
40. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
41. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
42. Андрушко А.В. До питання про об'єкт захоплення заручників. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 126–130.
43. Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини XIX – початку XX століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 98–103.
44. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
45. Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 99–105.
46. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.
47. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 176–182.

48. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28-31 травня 2015 р., м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331.
49. Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 98–105.
50. Андрушко А.В. Класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2019. С. 27–29.
51. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 228 с.
52. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Випуск 14. Том 2. С. 71–74.
53. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.
54. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 189–194.
55. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 213–218.
56. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.

57. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
58. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 104–110.
59. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
60. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
61. Андрушко А.В. Недоліки ст. 151 КК України у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 6–10.
62. Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р.* / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 18–22.
63. Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 148–152.
64. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Випуск 7. С. 170–174.
65. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.

66. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
67. Андрушко А.В. Обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 150–157.
68. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 160–164.
69. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
70. Андрушко А.В. Практика застосування покарання за захоплення або тримання особи як заручника. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 трав. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 44–47.
71. Андрушко А.В. Практика призначення покарання за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*, м. Острог, 22 травня 2020 року. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. С. 95–97.
72. Андрушко А.В. Примушування як злочин проти свободи особи: зарубіжний досвід та перспективи його запозичення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 286–291.
73. Андрушко А.В. Проблема торгівлі людьми в умовах збройного конфлікту на сході України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 11–14.

74. Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 60–64.
75. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
76. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти: матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 березня 2016 р., м. Івано-Франківськ)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 201–204.
77. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
78. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
79. Андрушко А.В. Протидія захопленню заручників за кримінальним законодавством України та окремих держав Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 р.)*. У 2-х частинах. Частина 1. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2018. С. 245–249.
80. Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (ХІХ – поч. ХХІ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 68–73.
81. Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.

82. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
83. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.
84. Андрушко А.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
85. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
86. Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 58–64.
87. Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 7–15.
88. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
89. Андрушко А.В. Типові помилки при кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 листопада 2019 р.)* / уклад. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І. Сидорук. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 11–13.
90. Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова*

торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 9–14.

91. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 188–212.
92. Андрушко А.В. Щодо кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. *Закарпатські правові читання*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-13 квітня 2019 року, м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 2. С. 202–209.
93. Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. 220 с.
94. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 11 (134). С. 5–11; № 12 (135). С. 3–10.
95. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб учинення злочину. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 20–28.
96. Аніщук Н. До проблеми работоргівлі жінками. *Право України*. 2002. № 9. С. 99–101.
97. Антонова Е.П. Детский труд в контексте социальных трансформаций: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Саратов, 2006. 19 с.
98. Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое психологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. 368 с.
99. Ануфриева Т.Н., Ходусов А.А. Уголовно-правовая защита прав и свобод личности: учебное пособие. Москва: Международный юридический институт, 2011. 216 с.

100. Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://npar.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>
101. Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Правовые вопросы в здравоохранении*. 2010. № 6. URL: <http://www.zdrav.ru/articles/practice/detail.php?ID=77582>
102. Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 17 с.
103. Архипова М.В., Синьков Д.В. Преступления против личности: монография. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. 162 с.
104. Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.
105. Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.
106. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2014 рік. Справа № 219/537/2013-к.
107. Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.
108. Архів Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської обл. за 2013 рік. Справа № 1-106/11.
109. Архів Богунського районного суду м. Житомира за 2014 рік. Справа № 1-153/12.
110. Архів Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської обл. за 2017 рік. Справа № 473/3934/17.
111. Архів Волноваського районного суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 221/2926/14-к.
112. Архів Генічеського районного суду Херсонської обл. за 2015 рік. Справа № 653/2988/15-к.

113. Архів Держинського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Справа № 1-689/11.
114. Архів Дніпровського районного суду м. Києва за 2015 рік. Справа № 755/13814/14-к.
115. Архів Жовтневого районного суду м. Луганська за 2013 рік. Справа № 1-828/11.
116. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.
117. Архів Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.
118. Архів Ізюмського міськрайонного суду Харківської обл. за 2018 рік. Справа № 623/1855/17.
119. Архів Іллічівського міського суду Одеської області за 2012 рік. Справа № 1511/930/2012.
120. Архів Ірпінського міського суду Київської обл. за 2018 рік. Справа № 367/7368/15-к.
121. Архів Кагарлицького районного суду Київської обл. за 2017 рік. Справа № 368/594/17.
122. Архів Каховського міськрайонного суду Херсонської обл. за 2012 рік. Справа № 1/2113/33/2012.
123. Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2016 рік. Справа № 203/1161/16-к.
124. Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва за 2016 рік. Справа № 488/3177/15-к.
125. Архів Красноармійського міськрайонного суду Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 1/0529/238/2012.
126. Архів Красноградського районного суду Харківської обл. за 2017 рік. Справа № 626/64/17.
127. Архів Краснолиманського міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-348/11.

128. Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.
129. Архів Крижопільського районного суду Вінницької обл. за 2012 рік. Справа № 0210/329/2012.
130. Архів Кролевецького районного суду Сумської обл. за 2013 рік. Справа № 579/1767/13-к.
131. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1-481/11.
132. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1/0531/405/2012.
133. Архів Ленінського міськрайонного суду м. Кіровограда за 2011 рік. Справа № 1-325/11.
134. Архів Ленінського районного суду м. Вінниці за 2011 рік. Справа № 1-601/10.
135. Архів Ленінського районного суду м. Запоріжжя за 2015 рік. Справа № 334/10243/15-к.
136. Архів Ленінського районного суду м. Кіровограда (Кропивницького) за 2011 рік. Справа № 1-325/11.
137. Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-32/11.
138. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1312/4936/12.
139. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1/463/55/13.
140. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2017 рік. Справа № 463/493/16-к.
141. Архів Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. за 2013 рік. Справа № 539/218/13-к.
142. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1-1284/12.

143. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1/1519/1201/11.
144. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1-3682/12.
145. Архів Маловисківського районного суду Кіровоградської обл. за 2013 рік. Справа № 392/1527/13-к.
146. Архів Марківського районного суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 417/5332/18.
147. Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.
148. Архів Новоодеського районного суду Миколаївської обл. за 2010 рік. Справа № 1-28/10.
149. Архів Оболонського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 756/2379/18.
150. Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2015 рік. Справа № 554/5519/15-к.
151. Архів Олевського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-5/12.
152. Архів Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18.
153. Архів Подільського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 1-297/11.
154. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/16420/16-к.
155. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/17574/18.
156. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.
157. Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.

158. Архів Сєвєродонецького мїського суду Луганської обл. за 2012 рік. Справа № 1-652/11.
159. Архів Сєвєродонецького мїського суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 428/12340/18.
160. Архів Сокальського районного суду Львівської обл. за 2013 рік. Справа № 454/2501/13-к.
161. Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 760/25524/13-к.
162. Архів Суворовського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 523/12042/18.
163. Архів Суворовського районного суду м. Херсона за 2011 рік. Справа № 1-676/11.
164. Архів Сумського районного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-47/11.
165. Архів Терєбовлянського районного суду Тернопільської обл. за 2015 рік. Справа № 606/1469/15-к.
166. Архів Тернопільського мїськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.
167. Архів Хортицького районного суду м. Запорїжжя за 2013 р. Справа № 0825/9366/2012.
168. Архів Центрально-Мїського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 р. Справа № 253/7986/13-к.
169. Архів Центрально-Мїського районного суду м. Кривого Рогу за 2016 рік. Справа № 216/513/15-к.
170. Архів Шевченківського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 761/7009/17.
171. Архів Шевченківського районного суду м. Чернівців за 2014 р. Справа № 727/11956/13-к.
172. Архів Щорського районного суду Чернігівської обл. за 2014 рік. Справа № 732/281/14.

173. Архів Юр'ївського районного суду Дніпропетровської обл. за 2010 рік. Справа № 0446/1-90/10.
174. Арямов А.А., Пономаренко В.С. Механизм уголовно-правовой защиты чести и достоинства личности. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2010. 376 с.
175. Ахтирська Н.М. Торгівля людьми в Україні: про що свідчить судова практика. Київ: Академія суддів України за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні, 2006. 82 с.
176. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
177. Бабенко А.М. Теоретико-правові засади кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 22–24.
178. Бабий Н.А. Насилие, опасное для жизни или здоровья: теоретические проблемы квалификации и криминализации. *Правоведение*. 2004. № 6 (257). С. 60–72.
179. Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 585–586.
180. Байда А.О., Комасюк І.С. Питання кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 3–8.
181. Байлов А.В., Романчук І.О. Генезис кримінальної відповідальності за підміну дитини у вітчизняному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 271–282.
182. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. 208 с.
183. Бандурка І.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 22 с.

184. Бандурка І.О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 33 с.
185. Бандурка І.О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 399–401.
186. Бантышев А.Ф. Конституция Украины и некоторые вопросы ответственности за преступления против личной свободы человека по проекту УК Украины. *Злочини проти особистої волі людини*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 26–28.
187. Басиста І.В., Розкошинська С.О., Максимів Л.В. Особливості провадження освідування та огляду під час розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 20–29.
188. Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. Харків: Одиссей, 2003. 256 с.
189. Батиргареева В.С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 35–44.
190. Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.
191. Батиргареева В.С. Торгівля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 68–77.
192. Батиргареева В.С. Щодо сучасних рис явища торгівлі людьми в Україні та особливостей його запобігання. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 21–25.

193. Батиргареєва В.С., Борисов В.І., Голіна В.В. Злочини проти особистої волі людини та їх попередження (науково-практичний посібник). Харків: Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, 2002. 123 с.
194. Батиргареєва В.С., Лисодєд О.В. Торгівля жінками в Україні: стан та окремі шляхи попередження. *Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми*: зб. наук. пр. Київ; Харків, 2004. С. 23–30.
195. Батиргареєва В., Голіна В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Право України*. 2001. № 3. С. 137–139.
196. Батиргареєва В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 197–203.
197. Батиргареєва В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. 2002. Вип. 4. С. 254–270.
198. Баулін Ю.В. Система злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 23–26.
199. Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 166 с.
200. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 78–86.
201. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2018 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm

202. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2019 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm
203. Бекмагамбетов А.Б. Правовые основы криминализации торговли людьми в уголовном законодательстве Республики Казахстан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2005. 26 с.
204. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 18 с.
205. Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. 316 с.
206. Берлин И. Две концепции свободы. URL: <http://kant.narod.ru/berlin.htm>
207. Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
208. Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. 165 с.
209. Бліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 116–125.
210. Бобровській П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдование. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.
211. Богатирьов І.Г. Актуальні проблеми запобігання злочинності в районі проведення антитерористичної операції. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2014 р.): у 2 ч. / редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 36–39.
212. Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2019. 352 с.

213. Богатирьов І.Г., Дідківська Г.В. Злочинність у районі антитерористичної операції: поняття та сутність. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск, ч. 1. С. 181–184.
214. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
215. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 24 с.
216. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 164 с.
217. Борецкий А.В. Торговля людьми: историко-правовые и организационно-тактические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.09. Ош, 2014. 24 с.
218. Борисов В. Потерпілий від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 100–107.
219. Борисов В., Голіна В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 243–254.
220. Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. 784 с.
221. Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 32 с.
222. Борисов В.І., Батиргареева В.С. Попередження торгівлі людьми: проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Юрист України*. 2003. № 2. С. 71–73.
223. Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 17–23.

224. Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 151–171.
225. Бортник В.А. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи в період українського державотворення. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 43 (4). С. 98–104.
226. Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 203 с.
227. Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917–1925 гг.: в 2 т. Т. 1 / автор очерка и составитель сборника документов профессор П.П. Михайленко. Киев: РНО при МООП УССР, 1966. 832 с.
228. Брич Л. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 267–280.
229. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 225–240.
230. Брич Л.П. До питання про спільні ознаки складів злочинів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 2. С. 220–236.
231. Брич Л.П. Кваліфікація злочинів, що вчиняються з певною метою, у разі досягнення цієї мети (на прикладі ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»). *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 23–27.
232. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
233. Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність на особисту свободу особи вимогам

міжнародно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2010. № 3. С. 319–327.

234. Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність за торгівлю людьми вимогам міжнародно-правових актів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьВДУВС, 2013. С. 27–31.
235. Брух Х.І. Способи вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок» КК України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 251–256.
236. Бузницька С.В., Щербина Л.І. Удосконалення нормативно-правового регулювання боротьби з торгівлею людьми в контексті європейської інтеграції України. *Кримінальне право України*. 2006. № 7. С. 27–32.
237. Бурдін В.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: монографія. Київ: Атіка, 2005. 160 с.
238. Бурдін В.М. Стадії вчинення злочину (кримінально-правове дослідження): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 304 с.
239. Бурлака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2, книга 2. С. 451–456.
240. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. 246 с.
241. Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. 24 с.
242. Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. 242 с.

243. Бычков С.Н. Уголовно-правовая характеристика незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ). *Актуальные проблемы современной науки. Секция «Право и правоприменение»*: сборник материалов международной научно-практической конференции, 8 мая 2015 г. Тамбов: Изд-во Першина Р.В., 2015. С. 253–259.
244. Бѣлогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Кіевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. IV+618 с.
245. В Николаеве семья более пяти лет добивается расследования дела о подмене младенца в роддоме депутата Волохова. *Преступности.НЕТ*. 7 июля 2015 г. URL: <https://news.pn/ru/public/137544>
246. В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців – Мінсоцполітики. *Укрінформ*. 6 лютого 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsopolitiki.html>
247. В Україні зафіксовано рекордну кількість розлучень. *Дзеркало тижня*. 27 березня 2019 р. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-zafiksovano-rekordnu-kilkist-rozluchen-306703_.html
248. В Україні найнижчі зарплати в Європі. *Корреспондент.net*. 11 квітня 2019 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4085455-v-ukraini-nainyzhchi-zarplaty-v-yevropi-rada>
249. В Україні проживає 500 тис. наркоманів. *УНІАН*. 20 вересня 2007 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/65765-v-ukrajini-projivae-500-tis-narkomaniv.html>
250. Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 18 с.
251. Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ.

- К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. 332 с.
252. Васильківська І.П. Використання дитячої праці: кримінально-правовий аспект. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3 (25). С. 168–171.
253. Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 55–62.
254. Векленко В., Бавсун М. Проблемы толкования оценочных категорий уголовного закона. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 15–17.
255. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. 1064 с.
256. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
257. Вербенський М.Г. Кримінологічна характеристика транснаціональної організованої злочинності у сфері торгівлі людьми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 16–23.
258. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 40 с.
259. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. 356 с.
260. Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 236 с.
261. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс; Москва: ТрансЛит, 2011. 910 с.
262. Весельський В.К., Пясковський В.В. Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування): навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. 268 с.

263. Вечерова Є.М. Деякі спірні питання структурування Особливої частини КК України та перспективи його подальшого вдосконалення. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 178–183.
264. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 4 липня 2013 р. (справа № 219/2883/2013-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37016618>
265. Вирок Березнівського районного суду Рівненської обл. від 29 квітня 2016 р. (справа № 555/480/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57519929>
266. Вирок Болградського районного суду Одеської обл. від 25 березня 2016 р. (справа № 497/352/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57189623>
267. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 10 лютого 2015 р. (справа № 359/10883/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42632681>
268. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 17 листопада 2014 р. (справа № 359/10735/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41468716>
269. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 24 грудня 2012 р. (справа № 1005/6990/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28407044>
270. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 25 грудня 2014 р. (справа № 359/12163/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42063553>
271. Вирок Борщівського районного суду Тернопільської обл. від 15 червня 2015 р. (справа № 594/599/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45168943>
272. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської обл. від 13 червня 2018 р. (справа № 361/2499/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74646997>

273. Вирок Валківського районного суду Харківської обл. від 13 серпня 2015 р. (справа № 615/1292/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48355606>
274. Вирок Вишгородського районного суду Київської обл. від 6 вересня 2018 р. (справа № 363/1843/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76335901>
275. Вирок Вінницького міського суду Вінницької обл. від 21 березня 2013 р. (справа № 127/4531/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30212171>
276. Вирок Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. від 1 жовтня 2014 р. (справа № 127/31685/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40880855>
277. Вирок Воловецького районного суду Закарпатської обл. від 6 вересня 2010 р. (справа № 1-83/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50025127>
278. Вирок Генічеського районного суду Херсонської обл. від 17 грудня 2015 р. (справа № 653/2988/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55045211>
279. Вирок Гощанського районного суду Рівненської обл. від 19 вересня 2013 р. (справа № 1703/1568/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33585853>
280. Вирок Дергачівського районного суду Харківської обл. від 10 квітня 2017 р. (справа № 619/4600/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65910732>
281. Вирок Дніпровського районного суду м. Херсона від 24 квітня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38466514>
282. Вирок Добровеличківського районного суду Кіровоградської обл. від 11 березня 2014 р. (справа № 387/285/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37536765>

283. Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу від 30 листопада 2010 р. (справа № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>
284. Вирок Єнакіївського міського суду Донецької обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 230/7688/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35219871>
285. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 25 квітня 2018 р. (справа № 462/4857/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73612297>
286. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської обл. від 23 жовтня 2013 р. (справа № 500/4473/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35378994>
287. Вирок Іршавського районного суду Закарпатської обл. від 17 червня 2016 р. (справа № 301/872/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58539232>
288. Вирок Київського районного суду м. Донецька від 13 березня 2014 р. (справа № 257/12350/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38127148>
289. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 12 жовтня 2018 р. (справа № 520/14219/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094377>
290. Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської обл. від 22 листопада 2012 р. (справа № 0306/7064/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27973035>
291. Вирок колегії суддів Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 11 листопада 2016 р. (справа № 601/693/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364>
292. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської обл. від 31 травня 2013 р. (справа № 280/635/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31571929>

293. Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 505/3186/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094644>
294. Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 29 червня 2017 р. (справа № 505/1335/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67446334>
295. Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 10 жовтня 2012 р. (справа № 1909/2299/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27277231>
296. Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 29 квітня 2013 р. (справа № 601/758/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31031167>
297. Вирок Кременіського районного суду Луганської обл. від 27 лютого 2018 р. (справа № 414/396/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72604507>
298. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 25 березня 2014 р. (справа № 642/2243/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37816036>
299. Вирок Липовецького районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 136/2336/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41742512>
300. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 10 травня 2012 р. (справа № 1-352/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24187457>
301. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 6 лютого 2017 р. (справа № 463/493/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701>
302. Вирок Мар'їнського районного суду Донецької обл. від 25 жовтня 2013 р. (справа № 237/67/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36845086>

303. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 15 травня 2012 р. (справа № 0707/1922/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31203084>
304. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 17 грудня 2010 р. (справа № 1-770/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49928355>
305. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 12 липня 2013 р. (справа № 182/5662/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32385551>
306. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 8 квітня 2014 р. (справа № 182/700/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57029928>
307. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 21 грудня 2015 р. (справа № 182/8164/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54605083>
308. Вирок Овідіопольського районного суду Одеської обл. від 26 грудня 2017 р. (справа № 509/4950/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71257242>
309. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 13 червня 2018 р. (справа № 554/3896/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74653292>
310. Вирок Олевського районного суду Житомирської обл. від 17 вересня 2012 р. (справа № 1-97/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27022125>
311. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 398/7920/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38748209>
312. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 2 липня 2018 р. (справа № 335/2131/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75169043>

313. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 16 вересня 2013 р. (справа № 1-297/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34318238>
314. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 23 січня 2014 р. (справа № 758/653/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36767409>
315. Вирок Пологівського районного суду Запорізької обл. від 8 червня 2018 р. (справа № 324/140/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74554094>
316. Вирок Полтавського районного суду Полтавської обл. від 22 лютого 2012 р. (справа № 1625/178/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21668081>
317. Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>
318. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 15 серпня 2014 р. (справа № 522/5598/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40187041>
319. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 18 грудня 2013 р. (справа № 522/13514/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36201392>
320. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 19 листопада 2014 р. (справа № 522/21090/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41458952>
321. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 23 квітня 2018 р. (справа № 522/12410/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73743400>
322. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 28 листопада 2014 р. (справа № 522/18128/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41688416>

323. Вирок Семенівського районного суду Полтавської обл. від 25 січня 2017 р. (справа № 547/20/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64268096>
324. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 листопада 2012 р. (справа № 437/2531/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>
325. Вирок Сквирського районного суду Київської обл. від 30 червня 2015 р. (справа № 376/62/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48641214>
326. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 17 квітня 2012 р. (справа № 1/2609/498/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22641095>
327. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 26 серпня 2010 р. (справа № 1-837/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51117927>
328. Вирок Старобільського районного суду Луганської обл. від 6 лютого 2015 р. (справа № 431/4168/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48276681>
329. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 8 квітня 2011 р. (справа № 1-92/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16512600>
330. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 8 квітня 2011 р. (справа № 1-92/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16512600>
331. Вирок Тетіївського районного суду Київської обл. від 16 липня 2013 р. (справа № 380/1096/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32436360>
332. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 13 вересня 2012 р. (справа № 712/15740/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25970190>

333. Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 16 лютого 2012 р. (справа № 713/93/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27095816>
334. Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 6 травня 2010 р. (справа № 309/4383/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61410401>
335. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 18 липня 2013 р. (справа № 216/4868/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32486332>
336. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 22 грудня 2014 р. (справа № 216/7159/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42792589>
337. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>
338. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 11 листопада 2014 р. (справа № 216/7906/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41415780>
339. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Макіївки від 11 червня 2011 р. (справа № 270/2632/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39415488>
340. Вирок Шаргородського районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 152/2002/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41488774>
341. Вирок Щорського районного суду Чернігівської обл. від 9 липня 2014 р. (справа № 732/281/14) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39673232>
342. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання

насилъству стосовно жінок і домашньому насилъству та боротьбу з цими явищами» від 14.11.2016 р. / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648

343. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О.А. Банчука. Київ: Москаленко О.М., 2015. 268 с.
344. Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
345. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
346. Внаслідок анексії Криму та війни на Донбасі в Україні з'явилося близько півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб (В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців – Мінсоцполітики. *Укрінформ*. 6 лютого 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsocpolitiki.html>
347. Воднік В.Д. Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 3 (22). С. 239–255.
348. Военная Т.А. К вопросу о признаках составов преступлений, связанных с торговлей людьми и использованием рабского труда. *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия *Право*. 2009. № 15 (153). Вып. 19. С. 77–80.
349. Военная Т.А. Посягательства на свободу человека, связанные с его эксплуатацией (по законодательству Российской Федерации и Республики Казахстан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 29 с.
350. Возна Т.І. Діяльність правоохоронних органів і неурядових організацій та їх взаємодія щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 19 с.

351. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928 с.
352. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160.
353. Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 259 с.
354. Володіна О.О. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони викрадення людини. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 73. С. 184–189.
355. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 229 с.
356. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини. Харків: СПД-ФО Чальцев О.В., 2005. 221 с.
357. Володіна О.О. Кримінально-правове значення способів захоплення заручників. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2 (3). С. 188–196.
358. Володіна О.О. Обман і зловживання довірою як способи захоплення заручників. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 324–328.
359. Володіна О.О. Фізичне насильство як спосіб захоплення заручників. *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 139–143.
360. Володіна О.О. Щодо вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за викрадення людини. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 359–362.

361. Володіна О.О. Щодо змісту понять «свобода» і «безпека» у визначенні безпосереднього об'єкта захоплення заручників. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 91. С. 99–104.
362. Володіна О.О. Щодо питання про встановлення кола суб'єктів викрадення людини, вчиненого щодо малолітнього. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 285–290.
363. Володіна О.О. Щодо питання про місце викрадення людини в системі Особливої частини КК України. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 76. С. 101–110.
364. Володіна О.О. Щодо питання про мотиви викрадення людини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 174–182.
365. Володіна О.О. Щодо питання про об'єкт захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 173–175.
366. Володіна О.О. Щодо питання про спосіб як ознаку об'єктивної сторони захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 156–159.
367. Володіна О.О. Щодо питання про форми експлуатації людини при застосуванні ст. 149 КК України. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 396–398.
368. Воробей П.А., Ремега В.В. Кримінологічні аспекти дослідження гідності людини у контексті вивчення особи злочинця. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р.* / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 85–87.

369. Воскресенська І.В. Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 17 с.
370. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / за ред. та з передм. Е.К. Мосснера. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2003. 552 с.
371. Габуда А.С. Кримінально-правовий аналіз примушення у складі злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 243–247.
372. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 635 с.
373. Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. 26 с.
374. Гаджиев Т.Б. Похищение человека по уголовному законодательству Российской Федерации и Азербайджанской Республики (сравнительно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 31 с.
375. Газдайка-Василишин І.Б. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 184–199.
376. Газдайка-Василишин І.Б., Молотов С.О., Созанський Т.І. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: посібник для підрозділів Національної поліції у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 32 с.
377. Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський*

форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 24–27.

378. Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2016. 198 с.
379. Гальцова В.В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 193–201.
380. Гальцова В.В. Проблеми кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 березня 2013 р., м. Івано-Франківськ)*. Івано-Франківськ, 2013. С. 98–101.
381. Гацелюк В.О. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: історія трансформації законодавчої ініціативи. *Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2 червня 2010 р. Донецьк, 2010. С. 53–57.*
382. Гендерна рівність на ринку праці: як досягти рівня країн ЄС. *Європейська правда*. 27 грудня 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/12/27/7104638/>
383. Гетман И.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2010. 18 с.
384. Гишинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 504 с.
385. Гишинский Я.И., Овчинникова Г.В. Торговля людьми: криминологический и уголовно-правовой анализ: учебное пособие. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры РФ, 2008. 36 с.

386. Гладкова Є.О. Заходи протидії органів внутрішніх справ України втягненню дітей до незаконної дитячої праці, у злочинну та іншу антигромадську діяльність. *Форум права*. 2014. № 1. С. 97–101.
387. Глобальный план действий Организации Объединенных Наций по борьбе с торговлей людьми. Принят резолюцией 64/293 Генеральной Ассамблеи ООН от 30 июля 2010 г. / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/gp_trafficking.shtml
388. Глузман С. Психиатрическая земля. *LB.ua*. 26 сентября 2016 г. URL: http://lb.ua/society/2016/09/26/346186_psihiatricheskaya_zemlya.html
389. Глузман С. Сколько стоит плохое лечение? *LB.ua*. 25 ноября 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/11/25/125547_skolko_stoit_plohoe_lechenie.html
390. Глушков В.О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (7-8 квітня 2006 р.): у 2-х ч.* Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. Ч. 1. С. 34–37.
391. Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
392. Голина В.В. Преступления против свободы воли личности: криминологическая характеристика и проблемы предупреждения. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса*. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 155–161.
393. Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.
394. Голина В.В. Криминологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124

- КК України). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2001. Вип. 5. С. 3–31.
395. Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Регіон-інформ, 2004. 212 с.
396. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. і–xxiv+760 с.
397. Головкін Б., Батиргарєєва В. Громадська думка щодо торгівлі людьми: кримінологічний погляд на проблему. *Право України*. 2003. № 7. С. 34–38.
398. Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. № 1. С. 106–111.
399. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 432 с.
400. Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. 252 с.
401. Головкін Б.М. Торгівля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 21–26.
402. Головка О.М., Книш Ю.О. Кримінально-правовий аналіз деяких аспектів складу злочину «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини». *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2017. № 1 (3). С. 100–104.
403. Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 29 с.
404. Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 195 с.
405. Гордейчик А.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2009. 26 с.

406. Горностай А.В. Проблемні питання кваліфікації продажу ненародженої та новонародженої дитини матір'ю. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 39–42.
407. Горох О.П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 40 с.
408. Горох О.П. Практика застосування некаральних заходів кримінально-правового впливу за торгівлю людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 39–43.
409. Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (I). С. 261–267.
410. Григор'єва М.Є. Звільнення від кримінальної відповідальності у злочинах проти особистої волі людини у зв'язку з дійовим каяттям. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару* (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 141–143.
411. Гришко Л.М. Діяльність Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень Ради ООН з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2018. Вип. 26. С. 128–131.
412. Грищук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 98–108.
413. Грищук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 89–97.
414. Грищук В.К., Луцький Т.М., Пасека О.Ф., Самарчук М.В. Кримінально-правова характеристика злочинів проти особи: навч. посібник у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 64 с.

415. Грищук В.К., Ортинський В.Л. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній науці кримінального права. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2004. № 1. С. 30–37.
416. Грищук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 14–28.
417. Грищук О.В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 164–166.
418. Грובהва В.П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». *Форум права*. 2009. № 2. С. 97–101.
419. Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 28 с.
420. Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 155 с.
421. Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.): у 2-х частинах. Львів, 2015. Частина I. С. 173–200.
422. Гудима Д. Практика Європейського суду з прав людини щодо госпіталізації психічнохворих: уроки для України. *Право України*. 2015. № 10. С. 87–96.
423. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів: Край, 2009. 292 с.
424. Гуль Н.В. Конституционное право на защиту семьи в уголовном законодательстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 27 с.
425. Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 266 с.

426. Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 44 с.
427. Гурбанова Г.А. Уголовная ответственность за незаконное лишение свободы: проблемы законодательной регламентации и правоприменения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 250 с.
428. Гуторова Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. 320 с.
429. Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ України, 2001. 384 с.
430. Гуторова Н.О. Проблеми кримінальної відповідальності за торгівлю жінками, вчинену організованими групами. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спецвипуск. С. 26–28.
431. Гуторова Н.О. Реалізація кримінальної відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини (на підставі аналізу судової практики за 2014–2018 роки). *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 35–38.
432. Д'яковський Г.Л. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, вчиненого організованою групою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2017. 231 с.
433. Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 127–130.
434. Давитадзе М., Бауськов Д. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 16–18.
435. Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2018. Вип. 47. С. 141–154.

436. Дан Г.В. Причини та умови використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом в Україні. *Науковий інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького. Серія: «Право».* 2018. Вип. 5 (17). С. 174–180.
437. Дан Г.В. Стан та тенденції злочинів, пов'язаних з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. URL:http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9766/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD.%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80.%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82._p208-213.pdf
438. Данильчук Л.О. Теорія і методика соціальної профілактики торгівлі людьми засобами інформаційно-комунікаційних технологій: дис. ... докт. педагог. наук: 13.00.05. Хмельницький, 2018. 544 с.
439. Даньшин И.Н. Торговля людьми: уголовно-правовой и криминологический аспекты. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса.* Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 167–172.
440. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.
441. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 225 с.
442. Даценко Є.В. Суб'єктивна сторона підміни дитини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. 2014. Випуск 5-2. Том 1. С. 67–70.
443. Даценко Є.В. Щодо питання відмежування підміни дитини від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2014. № 4 (I). С. 290–295.

444. Девятковская С.В. Физическое или психическое принуждение в российском уголовном законодательстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2011. 27 с.
445. Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 207 с.
446. Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 19 с.
447. Дегтярьова І.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/62734/58234>
448. Дегтярьова І.В. Щодо особливостей діяння, передбаченого ст. 150-1 Кримінального кодексу України. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 229–232.
449. Декларация о защите всех лиц от насильственных исчезновений, принята резолюцией 47/133 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1992 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/enforced_disappearances.shtml
450. Декларация прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
451. Денисов С.Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 36 с.
452. Денисов С.Ф. Профілактика групової злочинності осіб молодіжного віку. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 182–191.

453. Денисов С.Ф., Гальцева К.В. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 52–60.
454. Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 109–120.
455. Денисов С.Ф., Канівець В.В. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України: зб. наук. статей*. Харків – Київ: Ун-т внутр. справ; Міжн. жіночий правозах. центр Ла Страда-Україна, 1999. С. 127–135.
456. Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58–60.
457. Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Соціальна зумовленість кримінально-правової заборони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2000. Вип. 3. С. 191–203.
458. Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Торгівля людьми: проблема правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2000. № 2 (2). С. 126–133.
459. Денисова Т.А. Торгівля жінками й організована злочинність. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2003. № 2. С. 33–37.
460. Денисова Т.А. Торговля женщинами и детьми с целью их сексуальной эксплуатации: исследования в Украине. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса*. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 179–184.

461. Денисова Т.А., Мінаєв М.М. Проблемні питання встановлення суб'єктивної сторони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки*. 2001. № 1. С. 210–217.
462. Дерев'янка О.В. Еволюція кримінально-правового регулювання використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 268–273.
463. Державна соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-%D0%BF#Text>
464. Джужа О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія. Київ: Атіка, 2009. 240 с.
465. Джунь В.В. Соціологія конституційного права: монографія. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. Київ: Ін Юре, 2015. 384 с.
466. Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 244 с.
467. Дмитриев О. Уголовно-правовая характеристика торговли несовершеннолетними. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 14–16.
468. Доброта В. Окупація Донбасу породила появу нових форм торгівлі людьми. *ГЛАВКОМ*. 6 грудня 2016 р. URL: <https://glavcom.ua/interviews/okupaciya-donbasu-porodila-poyavu-novih-form-torgivli-lyudmi-386519.html>
469. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text
470. Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 23–25.
471. Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. 228 с.
472. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 228 с.

473. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 18 с.
474. Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. 26 с.
475. Дохинская декларация о включении вопросов предупреждения преступности и уголовного правосудия в более широкую повестку дня Организации Объединенных Наций в целях решения социальных и экономических проблем и содействия обеспечению верховенства права на национальном и международном уровнях, а также участием общественности. Принята на тринадцатом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию в Дохе (Катар), 12-19 апреля 2015 г. Нью-Йорк: ООН, 2015. 18 с. / Управление ООН по наркотикам и преступности. URL: https://www.unodc.org/documents/congress/Declaration/V1504153_Russian.pdf
476. Дрёмин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса: Юридична література, 2009. 616 с.
477. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник. Сєверодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
478. Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: наук.-практ. пос. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 352 с.
479. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.
480. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2019. 288 с.

481. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
482. Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. IV+252 с.
483. Душко Д.А. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2009. 24 с.
484. Дьяченко А. Ответственность за сексуальную эксплуатацию женщин и детей. *Уголовное право*. 2003. № 2. С. 22–24.
485. Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 164–167.
486. Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. 197 с.
487. Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 29 с.
488. Емельянов В.П. Концептуальные аспекты исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2002. № 10. С. 61–72.
489. Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 7–11.
490. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 291 с.
491. Ермолова О.Н. Нематериальные блага и их защита: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 1998. 150 с.
492. Ерохина Л.Д. Трудовая эксплуатация детей (социокриминологический анализ). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 95–103.
493. Євтеєва Д.П. До питання виділення злочинів проти сім'ї в окремий розділ КК України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 72–81.

494. Євтєєва Д.П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.
495. Ємельянов В.П. Питання вдосконалення кримінального законодавства, спрямованого на боротьбу з насильницькими злочинами проти волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 55–60.
496. Єпішко І.С. Кримінально-правовий захист честі та гідності поліцейського є невідкладним. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 67–71.
497. Жаровська Г.П. «Торгівля людьми» як форма організованої злочинної діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 373–379.
498. Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.
499. Жерж Н.А., Халамай А.К. Кримінально-правове розуміння експлуатації дітей. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 6. С. 107–111.
500. Жижилєнко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. 140 с.
501. Жинкин А.А. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ): некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 4. С. 82–85.
502. Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. 192 с.
503. Житний О.О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз): монографія. Харків: Одиссей, 2013. 376 с.

504. Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 160–166.
505. За даними Держстату, майже 34% українців живуть за межею бідності. *Zaxid.net*. 2 січня 2019 р. URL: https://zaxid.net/za_danimi_derzhstatu_mayzhe_34_ukrayintsiv_zhivut_za_mezhey_u_bidnosti_n1472988
506. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
507. Загиней З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право. 14 с. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html
508. Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 636 с.
509. Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином *sui generis* за кримінальним правом України: *pro et contra*. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73.
510. Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 181 с.
511. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.
512. Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран / науч. ред. А.И. Ахани; перевод с персидского М.С. Пелевина. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 343 с.

513. Закон об уголовном праве Израиля / автор перевода – судья Марат Дорфман (2010 г.) / Crimpravo.ru. URL: <http://crimpravo.ru/codecs/izr/2.pdf>
514. Закон про наклеп загрожує свободі слова і українським ЗМІ. *Сьогодні*. 2 грудня 2018 р. URL: <https://ukr.segodnya.ua/politics/zakon-o-klevete-ugrozhaet-svobode-slova-i-ukrainskim-smi-1193476.html>
515. Закон України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2>
516. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-18#Text>
517. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування» від 15 січня 2009 р. № 894-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-17#Text>
518. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n57>
519. Закон України «Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» від 6 вересня 2018 р. № 2539-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2539-19#Text>
520. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text>

521. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
522. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
523. Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#n239>
524. Закон України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень» від 17 червня 2015 р. / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-19>
525. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
526. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
527. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. Київ: Міленіум, 2005. 210 с.
528. Зарипов В.Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 20 с.
529. Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
530. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.

531. Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 148–154.
532. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. 256 с.
533. Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. 256 с.
534. Зубкова В.И., Тяжкова И.М. Ответственность за похищение человека по уголовному законодательству России. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 1996. № 2. С. 54–60.
535. Иванов Л.Н., Волков А.С., Иванов Д.Л. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 83–88.
536. Иванова Л.В. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях: спорные моменты. *Юридические исследования*. 2016. № 7. С. 7–13. URL: http://author.nbpublish.com/lr/article_19595.html
537. Избежать подмены детей в роддоме поможет «умная» система. *Uaua.info*. 07 октября 2013 г. URL: <http://www.uaua.info/rody/birth/news-30940-izbezhat-podmenu-detey-v-roddome-pomozhet-umnaya-sistema/>
538. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
539. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 220 с.
540. Иногамова-Хегай Л.В. Совершенствование уголовного законодательства по борьбе с торговлей людьми. *Состояние и пути совершенствования противодействия торговле людьми в России*: сб. материалов науч.-практ. семинара, 17 октября 2014 г., г. Москва / под ред. Т.Л. Козлова. Москва: Академия Генеральной прокуратуры РФ, 2015. С. 36–55.

541. Иногамова-Хегай Л.В. Торговля людьми в российском и международном уголовном праве. *Организованная преступность и коррупция: результаты криминологико-социологических исследований. Выпуск 1* / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2005. С. 89–92.
542. Йосипів А.О. Легальна проституція: «за» та «проти». *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 426–429.
543. Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. 210 с.
544. Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. 27 с.
545. Іващенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 223 с.
546. Іващенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 19 с.
547. Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. 112 с.
548. Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми: сучасний стан і тенденції. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 3. С. 56–61.
549. Ілікчієва К.І. Торгівля жінками як елемент організованої злочинності. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2005. Вип. 26. С. 208–211.

550. Іскров К. Об'єктивна сторона складу злочину «торгівля людьми» або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 Кримінального кодексу України). *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 3 (195). С. 116–120.
551. Іскров К.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини: міжнародні та національні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.
552. Іскров К.М. Об'єкт злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» (стаття 149 Кримінального кодексу України). *Правова держава*. 2009. № 11. С. 112–116.
553. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. Т. 2 / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 724 с.
554. Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 205 с.
555. Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 18 с.
556. Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
557. Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. 179 с.
558. Калмиков Д. Аналіз санкцій статті 150 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 37–42.
559. Калмиков Д. Зміни до статей 150 і 150-1 ККУ: крок уперед, два назад? *Юридичний вісник України*. 6-12 серпня 2011 р. № 31 (839). С. 5.
560. Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, поєднана з використанням дитячої праці у шкідливому виробництві. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 111–115.
561. Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, учинена організованою групою: аналіз змісту діяння та техніки його законодавчої регламентації. *Вісник Луганського*

державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2012. № 2. С. 137–148.

562. Калмиков Д.О. Значення мотиву та мети експлуатації дітей для кримінальної відповідальності за ст. 150 КК України. *Адвокат*. 2009. № 12. С. 36–40.
563. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2010. 309 с.
564. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 560 с.
565. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 20 с.
566. Калмиков Д.О. Особливості дії закону про кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 226–233.
567. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 448–451.
568. Канунникова Н.Г. Теоретические аспекты захвата заложника как составной части терроризма. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2013. № 1 (19). С. 34–38.
569. Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 93–100.
570. Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 186 с.
571. Кармазин Ю.А. Українське законодавство щодо боротьби з торгівлею жінками та шляхи його вдосконалення. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спеціальний випуск. С. 4–6.
572. Карне законодавство ФРН. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.
573. Качмар Б.М. Механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (кримінальний процесуальний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 198 с.

574. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джузи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. 648 с.
575. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. 430 с.
576. Киевская семья обвиняет врачей роддома в подмене ребенка. *Подробности*. 13 сентября 2011 г. URL: <http://podrobnosti.ua/791172-kievskaja-semja-obvinjaet-vrachej-roddoma-v-podmene-rebenka.html>
577. Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 140–148.
578. Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МГЮА, 2006. С. 166–169.
579. Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 167 с.
580. Кісілюк Е.М. Особливості гармонізації та врегулювання термінології щодо гендерно зумовленого насильства в рамках внесення змін до Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 32–34.
581. Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 21 с.
582. Клименко В.В., Лозова Г.М. Середній клас: досвід США та українські реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління*. 2015. № 815. С. 63–68.
583. Клименко В.І., Анісімова Ю.В. Проблема стигматизації та самостигматизації при організації психіатричної допомоги (огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 1 (21). С. 160–163.

584. Князев В.В., Сазонова Н.И., Свешникова И.Ю. Проблемы противодействия торговле людьми за рубежом. Москва: ВНИИ МВД России, 2010. 128 с.
585. Кобзева Е.В. Теория оценочных признаков в уголовном законе / науч. ред. Н.А. Лопашенко. Москва: Юрлитинформ, 2009. 264 с.
586. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 243 с.
587. Коваленко В.И. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 515 с.
588. Коваленко Н., Шерстюк Н. У психоневрологічних інтернатах порушують права людини. *Радіо Свобода*. 25 серпня 2010 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2137282.html>
589. Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 46–50.
590. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
591. Козак В.А. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2012. Випуск 19. С. 154–159.
592. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (аналіз основного складу злочину). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 171–176.
593. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 196 с.
594. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: проблема об'єкта злочину. *Проблеми законності*. 2002. Вип. 52. С. 193–198.

595. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 56–61.
596. Козак В.А. Нова редакція кримінального закону, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми: проблеми тлумачення та застосування. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу* (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 142–145.
597. Козак В.А. Поняття, критерії та ознаки уразливого стану особи за кримінальним правом України. *Кримінальне право України*. 2007. № 1. С. 27–34.
598. Козак В.А. Торгівля людьми / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 964–967.
599. Козак В.А. Уразливий стан особи за кримінальним правом України: зміст та співвідношення з іншими суміжними поняттями. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 73–80.
600. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки). *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 120–126.
601. Козаченко А.В., Клёван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. 408 с.
602. Козаченко И.Я., Авдеева Е.В. Актуальные вопросы уголовно-правовой регламентации торговли людьми и использования рабского труда. *Криминологический журнал*. 2012. № 4. С. 63–68.
603. Козьма В.В. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2009. Вип. 1. С. 80–85.

604. Колб О.Г., Василюк І.М. Гідність людини як об'єкт кримінологічного дослідження та правової охорони. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2016. С. 60–62.
605. Колб О.Г., Кондратишина В.В. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з торгівлею людьми в Україні. *Боротьба з торгівлею людьми*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 26 червня 2008 р.). Донецьк, 2008. С. 134–138.
606. Колесник М.О. Об'єкт злочину, передбаченого ст. 150 Кримінального кодексу України «Експлуатація дітей». *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2005. Вип. 7. С. 109–114.
607. Колесникова Н. Психлікарні та психоневрологічні інтернати: тортури замість допомоги / Центр інформації про права людини. 22 жовтня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/psihlikarni_ta_psihonevrologichni_internati_torturi_zamist_dopomogi
608. Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 197 с.
609. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
610. Колос М. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/3. С. 107–111.
611. Колос М. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 158–163.
612. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття): моногр.: у 2 т. Т. 1. Освіта, наука, законодавство. Київ – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2011. 448 с.

613. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 39 с.
614. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острог, 2019. 471 с.
615. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
616. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text
617. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
618. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
619. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857#Text
620. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.V.2011 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>
621. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text
622. Кондратов Д.Ю. Відмежування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) від суміжних складів злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 53–62.
623. Консумация: что это такое? *Бизнес и закон*. URL: <https://businessizakon.ru/konsumaciya-chto-eto-takoe.html>

624. Кончаковська В.В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 18 с.
625. Копотун І.М. Кримінологічна характеристика захоплення заручників у кримінально-виконавчих установах. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 98–104.
626. Кораблев В.Г. Кримінологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. 189 с.
627. Корж В. Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами. *Право України*. 2001. № 4. С. 78–80.
628. Коржанський М., Коржанська О. Цінність суспільних відносин. *Право України*. 2006. № 12. С. 20–22.
629. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
630. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 432 с.
631. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
632. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
633. Коростылёв О.И. Уголовно-правовая характеристика угрозы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2004. 163 с.
634. Коротенко А. Специфіка юридичного захисту психічно хворих / Асоціація психіатров України. URL: <http://upa-psychiatry.org.ua/articles/ZahystPsychichHvoryh.pdf>
635. Коротич Е. Направления оптимизации уголовно-правовой охраны личной свободы. *Юстиция Беларуси*. 2016. № 1. С. 36–42.

636. Коротич Е.А. Родовой объект захвата заложника. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2010. № 4. С. 261–264.
637. Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. 24 с.
638. Косенко Н.А., Красильников Г.Т., Косенко В.Г., Агеев М.И. Истоки психиатрической стигматизации и ее перспективы. *Кубанский научный медицинский вестник*. 2015. № 3 (152). С. 58–61.
639. Костенко О., Ландіна-Виговська А. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
640. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
641. Костенко О.М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13–16.
642. Костров Г. Нужен общий состав об ответственности за принуждение. *Советская юстиция*. 1976. № 2. С. 22–23.
643. Костылева О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 56–73.
644. Кохан Г.Л. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2002. 20 с.
645. Крапивин С.В. Эксплуатация человека как цель торговли людьми. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 158–160.
646. Крестовська Н.М., Готвянська М.А. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 12. С. 124–129.
647. Кривоконь Д.А. Торговля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 667–670.

648. Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 70–75.
649. Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 2007. 734 с.
650. Криминология: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / науч. ред.: Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 640 с.
651. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. 786 с.
652. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. 744 с.
653. Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. 450 с.
654. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. 496 с.
655. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. 496 с.
656. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. 608 с.
657. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. 680 с.
658. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 896 с.
659. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / пер. на укр. мову О.В. Лішевської. Київ: ОВК, 2017. 284 с.
660. Кримінальний кодекс Республіки Польща / пер. на укр. мову В.С. Станіч. Київ: ОВК, 2017. 138 с.

661. Кримінальний кодекс Туніської Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2016. 104 с.
662. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>
663. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
664. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. 1040 с.
665. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. 904 с.
666. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одиссей», 2008. 1208 с.
667. Кримінальний кодекс України: нормат. акти кримін.-прав. значення (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. 320 с.
668. Кримінальний кодекс Української РСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 138 с.
669. Кримінальний кодекс Французької Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2017. 348 с.
670. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
671. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
672. Кримінологічна віктимологія: навч. посібник / за заг. ред. проф. О.М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.

673. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
674. Кримінологія: навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2010. 312 с.
675. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. Харків: Право, 2018. 416 с.
676. Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.
677. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
678. Кругликов Л.Л. Преступления против личности: текст лекций. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1998. 120 с.
679. Кругликов Л.Л., Смирнова Л.Е. Унификация в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008. 312 с.
680. Круглова О.О., Волощук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263–265.
681. Куемжиева С.А. Преступления против семьи и несовершеннолетних: анализ типичных следственных ситуаций первоначального этапа расследования. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 116 (02). С. 1–13.
682. Кузнецов В.В. Експлуатація дитини у вигляді жебракування. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6. С. 191–199.
683. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі: монографія. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. 908 с.
684. Кузнецов В.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак використання дитини для жебракування. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету: *Серія Право*. 2009. Випуск 12: Частина 2. С. 375–378.

685. Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. 276 с.
686. Кузьмук О.М. Кризова сім'я як приклад соціально вразливої категорії населення: соціологічний аналіз феномену. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 126. С. 208–217.
687. Кулакова Н.Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 22 с.
688. Кулакова Н.Г., Харьковский Е.Л. Ответственность за торговлю людьми по действующему уголовному законодательству Российской Федерации. *Российский следователь*. 2005. № 8. С. 38–40.
689. Кулик О. Криминологічна характеристика осіб, які вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 98–102.
690. Кулик О.Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
691. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
692. Кулик Я.В. Совершенствование методики расследования похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ростов-на-Дону, 2009. 28 с.
693. Куманяева Е.А. Принуждение в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 27 с.
694. Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 198 с.
695. Кургузкина Е.Б., Полянская Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монографія. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. 130 с.

696. Курилова Е.Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. 27 с.
697. Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. 1040 с.
698. Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ: Варта, 2007. 168 с.
699. Ларин А.Н. Психологические особенности жертв торговли людьми. *Электронный журнал «Психология и право»*. 2015. Том 5. № 3. С. 90–97.
700. Лащук Є.В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. / за заг. ред. А.А. Музики*. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. Вип. 10. С. 197–207.
701. Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 85–93.
702. Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. 180 с.
703. Лень В.В., Олійников Г.В. Незаконний обіг вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та пристроїв, пов'язаний із проведенням антитерористичної операції: окремі питання запобігання. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 204–208.
704. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Издательство НОРМА, 2000. 400 с.
705. Лизогуб Я. «Тривалий час» як оціночне поняття у статті 146 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6 (198). С. 88–91.
706. Лизогуб Я. Кваліфікуючі ознаки незаконного позбавлення волі людини: наукові аргументи проти законодавчих фактів. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 91–94.

707. Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 126–129.
708. Лизогуб Я. Статті 149 і 332 Кримінального кодексу України: окремі проблеми законодавчого викладу, узгодженості та тлумачення. *Адвокат*. 2005. № 7. С. 9–11.
709. Лизогуб Я.Г. «Карати не можна милувати», або чи потрібні заохочувальні норми у статтях КК України про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 22–26.
710. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 202 с.
711. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 20 с.
712. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. 204 с.
713. Лизогуб Я.Г. Примушування до вагітності як діяння, що посягає на волю та гідність людини, під кутом зору доцільності його криміналізації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 33–42.
714. Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. 240 с.
715. Лимонченко М.С. Правове регулювання кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в законодавстві азійських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 58. Том 2. С. 97–100.
716. Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації. *Право України*. 2002. № 4. С. 65–69.

717. Литвинов О.М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111–117.
718. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.
719. Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07.2016) / Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності: навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків: Стильна типографія, 2017. С. 892–896.
720. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. 573 с.
721. Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 269–272.
722. Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи (2010–2014 роки). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 1 (II). С. 188–195.
723. Лонгиновъ А.В. Мирные договоры русскихъ съ греками, заключенные въ Х вѣкѣ. Историко-юридическое изслѣдование. Одесса: «Экономическая» типографія, 1904. II+161 с.
724. Лохвицкій А. Курсъ русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшеніями. Санктъ-Петербургъ: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. 704+VI с.
725. Лукач Н.М. Концептуальні засади та інституційні механізми протидії глобальній проблемі торгівлі людьми: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2016. 245 с.

726. Лукашевич С.Ю. Незаконна міграція фізичних осіб і торгівля «живим товаром» як напрями діяльності транснаціональної злочинності. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 194–197.
727. Лутова Н.Б., Сорокин М.Ю., Вид В.Д. Психиатрическая стигма – ее проявления и последствия. *Обзор психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева*. 2017. № 3. С. 41–45.
728. Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 127–136.
729. Лысодед А.В. Общесоциальное предупреждение как перспективное направление в борьбе с торговлей людьми. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 188–194.
730. Лысодед А.В., Батыргареева В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами в Украине. *Организованная преступность, терроризм и коррупция*. 2003. № 3. С. 73–78.
731. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
732. Максимів І.І. Психологічна характеристика об'єктивних причин втягнення дитини у жебрацтво. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 229–235.
733. Максимович Р.Л. Викрадення як наскрізне кримінально-правове поняття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 2. С. 247–255.
734. Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Императорскаго Университета св. Владиміра, 1894. VII+171+L с.

735. Мамбетов Р.Я. Криминологические и уголовно-правовые проблемы защиты прав и интересов женщин в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 26 с.
736. Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. 27 с.
737. Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. 246 с.
738. Маркін В. «Підміна дитини» (ст. 148 КК України): характеристика об'єктивних ознак складу злочину. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9-10 лютого 2006 р.)*. Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 370–372.
739. Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. 21 с.
740. Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. 203 с.
741. Марценковський І.А., Коваль Н.В. Інструкція про порядок госпіталізації дітей у віці до 18 років, які страждають від психічних та поведінкових розладів, у стаціонарні психіатричні заклади (проект). *Вісник Асоціації психіатрів України*. 2012. № 1. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/30986>
742. Матвійчук В.К. Загальнотеоретичні підходи до з'ясування об'єкта злочину. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 89–103.
743. Мати-алкоголичка продала свою дочку в сексуальне рабство. *Obozrevatel*. 28 вересня 2006 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/40817-mati-alkogolichka-prodala-svoyu-dochku-v-seksualne-rabstvo.htm>

744. Медіна Т. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації. *Релігія та соціум*. 2013. № 3-4. С. 189–194.
745. Международная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений от 20 декабря 2006 года / Организация Объединенных Наций. URL:
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml
746. Мизулина Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. Москва: Юристъ, 2006. 591 с.
747. Милевский А.И. Уголовно-правовая борьба с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 25 с.
748. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004. 380 с.
749. Мисливий В.А. Учення про потерпілого в кримінальному праві України. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р.* / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 45–46.
750. Митрофанов І.І. Торгівля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 118–123.
751. Михаль О. Вопросы квалификации незаконного лишения свободы, похищения человека и захвата заложников. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 48–50.
752. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 р. / Законодавство України. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087#Text
753. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН від 16 грудня 1966 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

754. Міл Дж.С. Про свободу: Есе / пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
755. Мовчан В.С. Історія і теорія етики. Курс лекцій. Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2003. 512 с.
756. Мороз В.Г. Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 122–136.
757. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2012. 205 с.
758. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків: Право, 2013. 528 с.
759. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. 192 с.
760. Музыка А.А. Украина-2013: объективная необходимость новой кодификации уголовного законодательства. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)*. Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г. / ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 607–610.
761. Мульченко В. Проблеми охорони честі і гідності особи у кримінальному законі. *Право України*. 2002. № 10. С. 41–44.
762. Мхитарян Л.К. Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 229 с.
763. На Хмельниччині жінка продала 16-річну дочку у сексуальне рабство. *Главком*. 10 червня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/na-hmelnichchini-zhinka-prodala-16-richnu-dochku-u-seksualne-rabstvo-foto-600831.html>

764. Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за загал. ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 204 с.
765. Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи*: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітня 2004 р. / редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.
766. Навроцький В.О. Захист прав потерпілого – турбота самого потерпілого. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні*: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 31–33.
767. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання»: КОО, 2000. 771 с.
768. Навроцький В.О. Перспективи кримінально-правової регламентації торгівлі людьми та деяких суміжних посягань. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 121–125.
769. Навроцький В.О. Співвідношення викрадення чужої дитини і суміжних злочинів. *Злочини проти особистої волі людини*: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 33–36.
770. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 464 с.
771. Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 241–253.

772. Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 288 с.
773. Надьон О. Торгівля жінками: чинники, складові та шляхи подолання. *Право України*. 2003. № 6. С. 16–22.
774. Назаренко Д.О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Диса плюс, 2013. 524 с.
775. Назаренко Д.О. Протидія проституції як фоновому для злочинності явищу. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 254–258.
776. Найгірша в Європі купівельна спроможність: українці витрачають у 37 разів менше, ніж лідери рейтингу. *УНІАН*. 22 жовтня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10728036-naygirsha-v-yevropi-kupivelna-spromozhnist-ukrajinci-vitrachayut-u-37-raziv-menshe-nizh-lideri-reytingu.html>
777. Наказателен кодекс (В сила от 01.05.1968 г.; изм. и доп. 14 Февруари 2020 г.) / Lex.bg. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>
778. Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту на сході в 2014–2018 рр. / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 червня 2018 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1528705847>
779. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
780. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. 942 с.
781. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. 964 с.
782. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

783. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
784. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
785. Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 274 с.
786. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. 832 с.
787. Наумова О. Окремі аспекти криміналізації насильницького зникнення людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 119–126.
788. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 245 с.
789. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
790. Наумова О.С. Регламентация відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн Європейського Союзу: порівняльний аспект. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 215–221.
791. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общ. ред. А.В. Баркова, В.М. Хомича. Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. 1007 с.
792. Нафиков И.И. Принуждение к совершению сделки или к отказу от ее совершения: криминологические и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 23 с.

793. Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 225 с.
794. Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 22 с.
795. Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 306–316.
796. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
797. Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 50–61.
798. Небитов А.А. Кримінальна відповідальність за примушування до участі у створенні предметів порнографічного характеру. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 131–140.
799. Небитов А.А. Кримінологічні засади запобігання торгівлі людьми або іншій незаконній угоді щодо людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 21 с.
800. Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.
801. Небитов А.А. Торгівля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 224 с.
802. Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 26 с.

803. Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. 181 с.
804. Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Частина 2. С. 182–191.
805. Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 22 с.
806. Новорожденных подменили на ... мертвых? *Зеркало недели*. 4-11 апреля 2003 г. № 13. URL: https://zn.ua/HEALTH/novorozhdennyh_podmenili_na_mertvyh.html
807. Нуркаева Т.Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 254 с.
808. Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 46 с.
809. О практике применения законодательства, устанавливающего ответственность за торговлю людьми. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 декабря 2012 г. № 7 / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P120000007S>
810. Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 256 с.
811. Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. 128 с.
812. Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 328 с.

813. Оксенюк С.В. Кримінально-правова кваліфікація дій, що пов'язані із захопленням заручників, як виявів тероризму. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 6. С. 122–128.
814. Олійник В. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність: поняття та характерні риси. *Право України*. 2000. № 12. С. 33–36.
815. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 90–95.
816. Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 19 с.
817. Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 127–134.
818. Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 28–40.
819. Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. 180 с.
820. Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. 456 с.
821. Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони людини від експлуатації: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 478 с.
822. Орлеан А.М. Людина як предмет злочину. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 1. С. 125–128.
823. Орлеан А.М. Нова редакція статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми: аналіз складу злочину. *Юридичний журнал*. 2006. № 4. С. 38–40.
824. Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю

людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 55–61.

825. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 226 с.
826. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
827. Орлеан А.М., Лизогуб Б.В. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищам. *Право і безпека*. 2005. Том 4. № 4. С. 101–104.
828. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. 152 с.
829. Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 року)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С. 128–132.
830. Оропай О.О. Кримінально-правові засади протидії трудовій експлуатації дітей в Україні. *Судова апеляція*. 2016. № 3 (44). С. 63–68.
831. Оропай О.О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють трудову експлуатацію дітей в Україні. *Держава і право. Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 355–363.
832. Осадчий В.І. Проблемні питання кримінальної відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК України). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. Вип. 4 (8). С. 221–223.
833. Осипов В.А. Захват заложника: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 192 с.

834. Осипова Н.Ф. Защита личной свободы человека как основополагающее начало социальной эффективности права. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 37–42.
835. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. Москва: Наука, 1982. 304 с.
836. Оспичев И.М. Методика расследования похищений людей, совершаемых организованными группами: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 2006. 20 с.
837. Осядла М.В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
838. Охочих працювати в Росії українців стало вчетверо менше. *Zaxid.net*. 15 березня 2017 р. URL: https://zaxid.net/ohochih_pratsyuvati_v_rosiyi_ukrayintsiv_stalo_vchetvero_menshe_n1420579
839. Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. 372 с.
840. Павликівський В.І. Кримінальна відповідальність за дифамацію (європейський досвід). *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 243–249.
841. Павликівський В.І. Кримінально-правова характеристика примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174 КК України). *Вісник Кримінологічної асоціації України. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 20-річчю заснування кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, 12 травня 2012 р. Том 1. Харків: Золота миля, 2012. С. 136–144.

842. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. 131 с.
843. Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. XVI+287 с.
844. Панкратов В.В. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 1999. 153 с.
845. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
846. Панов М.І. Захист прав та інтересів потерпілого – конститутивна функція кримінального права та процесу. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу»*, 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 5–8.
847. Панов М.І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. / уклад.: Г.М. Анісімов, В.В. Гальцова; передм. О.В. Петришина, В.І. Борисова. Харків: Право, 2018. 472 с.
848. Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений: учебное пособие. Харьков: Юридический институт, 1986. 54 с.
849. Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 18 с.
850. Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. 23 с.
851. Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. 189 с.
852. Пасека О.Ф. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як захід боротьби з торгівлею людьми. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьВДУВС, 2013. С. 160–162.

853. Пастухова Л. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 3. С. 67–71.
854. Пачулия Г.Т. Проблемные вопросы определения понятия «сексуальной эксплуатации человека» и его уголовно-правовое значение. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 4 (65). С. 161–167.
855. Пащенко О.О. Історія дослідження соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за торгівлю людьми в Україні (2001–2005 рр.). *Адвокат*. 2013. № 6 (153). С. 41–45.
856. Пекло по той бік паркану: що коїться в психіатричних лікарнях. *Znaj.ua*. 7 вересня 2017 р. URL: <https://znaj.ua/investigation/peklo-po-toj-bik-parkanu-sho-kouitsya-v-psyhiatrychnyh-likarnyah>
857. Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики (принят 06.06.2001 г.; с последующими изменениями и дополнениями) / Jurist Aitab. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.03.2020.pdf>
858. Пенькова Т.І., Гега В.О. Кримінальна відповідальність за примушення до шлюбу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 177–180.
859. Переселенці і торгівля людьми. *Galinfo*. 13 липня 2015 р. URL: https://galinfo.com.ua/articles/chy_ryzykuyut_pereselentsi_z_donbasu_staty_zhertvamy_torgivli_lyudmy_199363.html
860. Петров П.К. Похищение человека и незаконное лишение свободы: вопросы квалификации. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2008. № 8. С. 77–82.
861. Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 203 с.

862. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
863. Пищулина О.Н. Некоторые методологические проблемы понимания феномена «торговля людьми» и причины распространения торговли женщинами в Украине. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 112–116.*
864. Підбуцька Н. Цінності сучасної молоді та їхній вплив на успішність навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2009. Вип. 25. Ч. 1. С. 191–196.*
865. Підгородинський В. Аналіз кримінального законодавства окремих іноземних країн щодо відповідальності за торгівлю людьми. *Юридический вестник. 2006. № 2. С. 119–123.*
866. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 219 с.
867. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 19 с.
868. Підгородинський В.М. Злочини проти честі та гідності особи (теоретичне порівняльно-правове дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2020. 400 с.
869. Підгородинський В.М. Про встановлення в Україні кримінальної відповідальності за наклеп. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право». 2012. Вип. 18. С. 111–117.*
870. Підгородинський В.М. Співвідношення цивільно-правової відповідальності за посягання на честь і гідність людини з кримінальною відповідальністю. *Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 69. С. 169–174.*

871. Підміна дітей. *Про життя*. 22 травня 2013 р. URL: <http://1tv.com.ua/video/6549/load>
872. Плинокос Д.Д., Бойченко В.С., Коваленко М.О. Дослідження впливу внутрішньо переміщених осіб на стан ринку праці України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 13. С. 166–171.
873. Плотнікова А.В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. 260 с.
874. Плутицька К.М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2016. 259 с.
875. Подільчак О.М. Мотиви і мотивація злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 203–207.
876. Політова А.С. Уголовная ответственность за рабство и работоторговлю: необходима ли она в Украине? *Analele științifice ale Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI al Republicii Moldova. Științe socioumane*. 2019. Ediția a XIX-a, nr. 1. P. 115–121.
877. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2007. 241 с.
878. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
879. Політова А.С. Насильницьке зникнення як новела Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 290–294.
880. Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтю 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник*

Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. Вип. 2. С. 306–314.

881. Політова А.С. Трансформація об'єкта захоплення заручників. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2001. Вип. 2. С. 355–365.
882. Полный курс уголовного права: В 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. II: Преступления против личности. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 682 с.
883. Полянская Е.М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми. *Вестник Воронежского государственного аграрного университета.* 2013. Вып. 1 (36). С. 453–456.
884. Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 256 с.
885. Пономаренко Ю.А. Деякі питання дії у просторі статті 123-1 КК України (співвідношення міжнародного та національного законодавства). *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / редкол.: Сташис В.В. (гол. ред.) та ін. Харків: Книжкове видавництво «Лестивця Марії», 2002. С. 129–133.*
886. Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 211–216.*
887. Попаденко Е.В. Международное уголовное право: учеб. пособие. Москва: Юрлитинформ, 2012. 192 с.
888. Попов В.А. Уголовно-правовые меры борьбы с использованием рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 198 с.

889. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. 524 с.
890. Посібник МОМ з питань надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми. Київ: Тютюкін, 2009. 320 с.
891. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>
892. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>
893. Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. 219 с.
894. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Кроссроуд, 2008. 364 с.
895. Почивалова К.Н. Проблемы законодательной техники и правоприменительной деятельности, связанные с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2004. 31 с.
896. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
897. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів)» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
898. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії

правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. 280 с.

899. Права человека. Учебник для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, докт. юрид. наук Е.А. Лукашева. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА·М), 2001. 573 с.
900. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 547 с.
901. Прес-реліз до Всесвітнього дня психічного здоров'я 2018 р. / Асоціація психіатрів України. URL: <http://www.ukrpsychiatry.org/index.php/allcategories-uk-ua/2-uncategorised/105-01-10-2018-vsvesvitnij-den-psikhichnogo-zdorov-ya-world-mental-health-day-u-2018-r>
902. Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. 680 с.
903. Приговор Великомихайловского районного суда Одесской обл. от 21 декабря 2011 г. (дело № 1-188/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21025536>
904. Приговор Волчанского районного суда Харьковской обл. от 1 ноября 2011 г. (дело № 2008/1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19242202>
905. Приговор Ворошиловского районного суда г. Донецка от 2 ноября 2012 г. (дело № 0508/10102/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27398066>
906. Приговор Ворошиловского районного суда Донецкой обл. от 26 октября 2012 г. (дело № 0508/10773/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28181633>
907. Приговор Долгинцевского районного суда г. Кривого Рога Днепропетровской обл. от 30 ноября 2010 г. (дело № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>

908. Приговор Знаменского горрайсуда Кировоградской обл. от 18 августа 2011 г. (дело № 1-50/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17909929>
909. Приговор Каменско-Днепровского районного суда Запорожской обл. от 4 апреля 2012 г. (дело № 811/557/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26588545>
910. Приговор Кировского районного суда г. Днепропетровска от 11 июля 2013 г. (дело № 0418/1345/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32835647>
911. Приговор Краснолиманского городского суда Донецкой обл. от 27 сентября 2011 г. (дело № 1-348/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19723302>
912. Приговор Криворожского районного суда Днепропетровской обл. от 13 октября 2011 г. (дело № 1-171/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18835857>
913. Приговор Ленинского районного суда г. Луганска от 24 октября 2012 г. (дело № 1-328/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28240138>
914. Приговор Перевальского районного суда Луганской обл. от 17 октября 2012 г. (дело № 1-371/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29307700>
915. Приговор Петровского районного суда г. Донецка от 10 октября 2012 г. (дело № 0540/3118/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26633851>
916. Приговор Приморского районного суда г. Одессы от 18 октября 2012 г. (дело № 1522/13573/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27289237>
917. Приговор Синельниковского горрайонного суда Днепропетровской обл. от 9 ноября 2012 г. (дело № 437/2531/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>

918. Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 12 июня 2012 г. (дело № 0549/1852/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24634019>
919. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп від 20 листопада 2018 р. № 9306 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
920. Протидія організованим злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одіссей, 2005. 288 с.
921. Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>
922. Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text
923. Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43–44.
924. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву / научн. ред. докт. юрид. наук, профессор, Заслуженный юрист РФ Г.И. Чечель. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 293 с.
925. Пудовочкин Ю.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 364 с.

926. Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький – Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2005. 436 с.
927. Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. 25 с.
928. Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 204 с.
929. Рабінович П.М. Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 32–40.
930. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
931. Радутний О.Е. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 138–141.
932. Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: криминологічне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. 216 с.
933. Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: криминологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. 20 с.
934. Рахимов М.С. Субъект преступления торговли людьми. *Бизнес в законе*. 2007. № 3. С. 281–285.
935. Рахимов М.С. Субъективные признаки, характеризующие торговлю людьми по уголовному законодательству Республики Таджикистан. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 4. С. 102–106.
936. Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. 87 с.

937. Решение Европейского суда по правам человека по делу Rakevich v. Russia (Ракевич против России) от 28 октября 2003 г. / Stichting Justice Initiative. URL: <https://www.srji.org/resources/search/30/>
938. Решение Европейского суда по правам человека по делу Винтерверп (Winterwerp) против Нидерландов от 24 октября 1979 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_155
939. Решетникова Г.А. Уголовно-правовая охрана семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 37 с.
940. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
941. Рішення ЄСПЛ у справі «Лінгенс проти Австрії» від 8 липня 1986 р. / Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066
942. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>
943. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>
944. Рогова Е.В. Учение о дифференциации уголовной ответственности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2014. 344 с.
945. Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. 247 с.

946. Розкошинська С.О. Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. 282 с.
947. Розриту могилу власної дитини виявила мешканка Миколаївської області. *Подробности*. 11 августа 2007 г. URL: <http://podrobnosti.ua/448463-rozritu-mogilu-vlasno-ditini-vijavila-meshkanka-mikolavsko-oblast.html>
948. Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 209–222.
949. Романчук І.О. Питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини та її відмежування від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 209–212.
950. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. 432 с.
951. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. 512 с.
952. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. 512 с.
953. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1987. 528 с.
954. Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 720 с.
955. Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 664 с.

956. Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2006. 976 с.
957. Рощина І. Проблема термінології у кримінальному праві України. *Право України*. 2010. № 12. С. 213–219.
958. Рудік О.М. Вирішення проблеми гендерного розриву в рівні заробітної плати: досвід ЄС. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. URL: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/2.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/2.pdf)
959. Руженкова В.В., Руженков В.А. Проблема стигми в психіатрії і суїцидології. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Медицина. Фармация*. 2012. № 4 (123). Вып. 17. С. 5–13.
960. Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 242 с.
961. Рябчинська О.П. Борьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2002. 211 с.
962. Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28–29.
963. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
964. Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. 636 с.
965. Савчук О.В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 60–67.
966. Санакоєв Д.Б., Сергатиї М.О. Розслідування торгівлі людьми: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. 192 с.
967. Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

968. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 504 с.
969. Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 119–128.
970. Семчук Н.О. Суб'єкт та суб'єктивна сторона залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом за законодавством України та деяких зарубіжних країн. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 2 (21). С. 113–118.
971. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. докт. юрид. наук, проф., акад. Академії правових наук України В.І. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с.
972. Сердюк П.П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2005. 271 с.
973. Середнев В.А. Кваліфікація преступлений против личности: учебное пособие. Арзамас: Арзамасский филиал ННГУ, 2017. 151 с.
974. Серова Е.Б. Криминалистические аспекты противодействия преступлениям против личности: учебное пособие. Ч. 3. Криминалистические аспекты противодействия преступлениям против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург, 2014. 68 с.
975. Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 98–102.
976. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
977. Сіпакова О.А. Ціннісні орієнтації студентської молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. Вип. 3. С. 110–116.
978. Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 283–291.

979. Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 1. С. 28–38.
980. Слюсарева Н.Д. Криміналістическое обеспечение расследования преступлений против семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2013. 28 с.
981. Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 186–190.
982. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Комментарий к Уголовному кодексу Туркменистана. Постатейный / под общ. ред. проф. А.В. Смирнова. Ашхабад: Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2013. 663 с. URL: <https://www.osce.org/ru/ashgabat/117369?download=true>
983. Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 24 с.
984. Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 197 с.
985. Снигирев А.В. Отражение правонарушений, вызванных речевыми конфликтами, в юридических документах Киевской Руси и периода феодальной раздробленности. *Юрислингвистика*. 2016. № 5. С. 88–95.
986. Соколова Я.А. Основні положення методики розслідування викрадення людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.
987. Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 18 с.
988. Соловійова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. 176 с.
989. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2007. 352 с.

990. Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук, О.А. Удалової. Київ, 2011. 292 с.
991. Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, проф. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. 544 с.
992. Стадник Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>
993. Старостенко Л. Співвідношення понять «насильницьке зникнення» та «викрадення людини» в міжнародному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 73–76.
994. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 510 с.
995. Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25–39.
996. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2020 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>
997. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
998. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
999. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

1000. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность – под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием). Симферополь: Таврида, 1996. 236 с.
1001. Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. 216 с.
1002. Стеблинська О.С. Торгівля людьми як вид організованої злочинності. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 173–175.
1003. Степанюк А.Ф. Захват заложников в местах лишения свободы: вопросы квалификации. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів наук.-практ. семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса*. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 61–65.
1004. Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.* Харків: Право, 2013. С. 621–624.
1005. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. Монографія. Київ: Науковий світ, 2001. 307 с.
1006. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. 626 с.
1007. Стратегія подолання бідності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>
1008. Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 30–35.
1009. Стрельцов Е.Л., Семенюта А.Н. Некоторые аспекты проблемы торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів наук.-*

- практ. семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 184–188.
1010. Стрельцов Є.Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 131–134.
1011. Стукалов В.В. Уголовно-правовые аспекты торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2012. 24 с.
1012. Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 221 с.
1013. Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 16 с.
1014. Субботина И.В. Уголовная ответственность за принуждение к совершению сделки или отказу от ее совершения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2006. 27 с.
1015. Тараканова Е.А. Требования биоэтики в практической психиатрии. *Практическая медицина*. 2009. № 6 (38). С. 13–15.
1016. Тасаков С.В. Нравственные основы норм уголовного права о преступлениях против личности. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008. 318 с.
1017. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1988. 198 с.
1018. Тацій В.Я. Об'єкт злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 126–143.
1019. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
1020. Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. 839 с.
1021. Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. 564 с.

1022. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2011. 944 с.
1023. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
1024. Титаренко О.О. Сучасний вектор кримінологічної політики держави у сфері протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 285–296.
1025. Тіло неповнолітньої дочки за гроші: рідна мати здавала дівчину в сексуальне рабство. *Dnepr.info*. 13 червня 2019 р. URL: <https://dnepr.info/uk/news/telonesovershennoletnej-docheri-za-dengi-rodnaya-mat-sdavala-devushku-v-seksualnoe-rabstvo>
1026. Тільки грошей недостатньо. Як допомогти сім'ям з дітьми. *Commons*. 14 листопада 2019 р. URL: <https://commons.com.ua/uk/ne-lishe-groshi-ekspertki-pro-novi-viplati-na-ditej/>
1027. Тітов Є.Б. Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2007. 19 с.
1028. Ткачевский Ю.М. Уголовная ответственность за клевету. *Законодательство*. 1999. № 11. С. 62–70.
1029. Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. 77 с.
1030. Топузян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. 249 с.
1031. Топчій В.В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85–91.
1032. Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия: научно-практич. пособие / под ред. О.П. Левченко. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 271 с.
1033. Трембач О. Окремі аспекти об'єктивних ознак викрадення чужої дитини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 478–481.

1034. Трубников В.М. Нове універсальне поняття об'єкта злочину. *Наука і правоохорона*. 2009. № 1-2 (3-4). С. 85–89.
1035. Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 80–88.
1036. ТСН. Тиждень почав розслідувати викрадення дітей у пологовому будинку. *ТСН*. 6 липня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mj6x9exYSc8>
1037. Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. 25 с.
1038. Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикцій? *Право України*. 2010. № 9. С. 40–46.
1039. Туляков В.О. «Чорні лебеді» кримінального права та методологія правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 38–41.
1040. Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 257–261.
1041. Турок В.В. Соціально-економічні наслідки та механізми протидії торгівлі людьми: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.07. Київ, 2016. 220 с.
1042. Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52–54.
1043. У Львові жінка намагалася продати доньку в сексуальне рабство за кордон. *УНІАН*. 11 червня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/society/10582833-u-lvovi-zhinka-namagalasya-prodati-donku-v-seksualne-rabstvo-za-kordon.html>
1044. У МОЗ підраховали приблизну кількість ін'єкційних наркоманів / Укрінформ. 27 червня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2488445-u-moz-pidrahuvali-pribliznu-kilkist-inekciynih-narkomaniv.html>

1045. У секс-рабство ледь не продала свою 17-річну доньку львів'янка. *ТСН*. 12 червня 2019 р. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-seks-rabstvo-led-ne-prodala-svoyu-17-richnu-donku-lviv-yanka.html>
1046. У Харкові звільнили всіх заручників з «Укрпошти» – поліція / *ВВС Україна*. 30 грудня 2017 р. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-42524803>
1047. Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. 704 с.
1048. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. 943 с.
1049. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 704 с.
1050. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. 800 с.
1051. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 704 с.
1052. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. VII+144 с.
1053. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. С.В. Милюкова; предисловие Генерального прокурора Австрии, доктора Эрнста Ойгена Фабрици; перевод с немецкого Л.С. Вихровой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 352 с.
1054. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 г. № 787-IQ (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353
1055. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. докт. юрид. наук, заслуженный деятель науки РФ, проф. Б.В. Волженкин, пер. с англ. И.В. Мироновой. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 510 с.

1056. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. № 2287-вс (с последующими изменениями и дополнениями) / Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>
1057. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 г. № 19 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34350840
1058. Уголовный кодекс Республики Армения от 18 апреля 2003 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальное Собрание Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>
1059. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3 (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=Hk9900275>
1060. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
1061. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, профессора А.И. Коробеева; перевод с корейского канд. филол. наук В.В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 240 с.
1062. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985-XV (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационная система «Континент». URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923
1063. Уголовный кодекс Республики Молдова: комментарий (по состоянию на 01 августа 2010 года) / отв. ред. Валерий Бужор; науч. ред. Виктор Гуцуляк. Кишинэу: Institutul de științe penale și criminologie aplicată, 2010. 1134 с. URL: https://criminology.md/books/Comentarii_Cod_Penal_rus.pdf
1064. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецова; вступ. статья канд.

юрид. наук, доц. А.И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э.А. Саркисовой; перевод с польского Д.А. Барилевич. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 234 с.

1065. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред., вступ. статья вице-президента Восточно-Европейского отделения Международной академии наук Республики Сан-Марино, проф., докт. юрид. наук С.В. Максимова; перевод В.Г. Максимова. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 253 с.
1066. Уголовный кодекс Республики Сербия / науч. ред. и предисл. д-ра юрид. наук, проф. Ю.А. Кашубы; перевод с англ. С. Карибова. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 268 с.
1067. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. № 574 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30397325
1068. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / LEX.UZ. URL: <https://www.lex.uz/docs/111457>
1069. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с последующими изменениями и дополнениями) / КонсультантПлюс. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
1070. Уголовный кодекс Туркменистана от 12 июня 1997 г. № 222-I (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286
1071. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. 543 с.
1072. Уголовный кодекс УССР 1927 г. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. 104 с.
1073. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. Харьков: Изд. Наркомюста УССР, 1922. 100 с.

1074. Уголовный кодекс Швейцарии / научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 350 с.
1075. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1988. № 8. Ст. 212.
1076. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. «Про кримінальну відповідальність за захоплення заложників». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1987. № 32. Ст. 631.
1077. Україна посідає перше місце у Європі щодо захворюваності на психічні розлади. *УНІАН*. 10 жовтня 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/2179904-ukrajina-posidae-pershe-mistse-u-evropi-za-pokaznikami-psihichnih-rozladiv-minsotspolitiki.html>
1078. Україна приєдналась до Конвенції ООН про захист від насильницьких зникнень / Центр інформації про права людини. 7 липня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/ukrajina_prijednalas_do_konvenciji_oon_pro_zahist_usih_osib_vid_nasilnickih_zniknen
1079. Україна стала європейським лідером за кількістю розлучень. *Тиждень.ua*. 4 травня 2011 р. URL: <https://tyzhden.ua/News/21867>
1080. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
1081. Українських заробітчан в Росії стало на третину менше, – дослідження. *Еспресо*. 11 лютого 2020 р. URL: https://espresso.tv/news/2020/02/11/ukrayinskykh_zarobitchan_v_rosiyi_stalo_na_tretynu_menshe_doslidzhennya
1082. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Издано Н.С. Таганцевымъ. Санктъ-Петербургъ, 1892. 796 с.
1083. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. 898+XVII с.

1084. Ускова Ю.В. Уголовно-правовая охрана семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2001. 23 с.
1085. Устрицька Н.І. Окремі питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьВДУВС, 2013. С. 185–189.
1086. Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 7 серпня 2014 р. (справа № 214/6874/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40189175>
1087. Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А.Э. Жалинский. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 1088 с.
1088. Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 185 с.
1089. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text
1090. Фесенко Е. Объект преступления с точки зрения ценностной теории. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 71–73.
1091. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.
1092. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 280 с.
1093. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 9–12.
1094. Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. 214 с.
1095. Фіалка М.І. Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми: мета створення та способи реалізації. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 129–135.

1096. Філіппов С.О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 452 с.
1097. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
1098. Фойницькій И.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. 433 с.
1099. Фріс П.Л. Вибрані праці. Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. 651 с.
1100. Фріс П.Л., Малеев А.Ю. Кримінально-правова політика у сфері боротьби із торгівлею людьми. *Адвокат*. 2005. № 9. С. 9–14.
1101. Хавронюк М. Работоргівля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 3. С. 23–31.
1102. Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 244–249.
1103. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
1104. Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 42–48.
1105. Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г. Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел МГОГИ, 2012. С. 180–188.*
1106. Харитоновна О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок

та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2018. 344 с.

1107. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
1108. Харь І.О. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 134–141.
1109. Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 189 с.
1110. Хашум Н. Ответственность за похищение человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. 24 с.
1111. Храмцов О.М. Кримінально-правова охорона честі та гідності людини в Україні (сучасний стан). *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 70–75.
1112. Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. 472 с.
1113. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми як засіб підвищення ефективності боротьби зі злочинами проти особистої волі громадян. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 29–32.
1114. Хряпінський П.В. Звільнення від відповідальності та покарання як засіб запобігання злочинам проти особистої волі людини у кримінальному праві деяких європейських країн. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 144–147.
1115. Цанева А.Н. Некоторые проблемы применения уголовного законодательства об ответственности за похищение человека. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 4. С. 359–363.

1116. Цвікі В. Концепція насильницьких зникнень у міжнародному праві. *Наше право*. 2015. № 3. С. 172–179.
1117. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2018. 20 с.
1118. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 240 с.
1119. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 222–233.
1120. Церковна А.О. Гідність і честь у цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 194 с.
1121. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
1122. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
1123. Чекмезова Е.И., Пестерева Ю.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические аспекты: учебное пособие. Омск: Омская юридическая академия, 2016. 96 с.
1124. Черевко К.О. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого статтею 150-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 102–111.
1125. Чернова Н. Історико-правовий аналіз кримінального законодавства України про відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 9. С. 156–158.
1126. Чернова Н.В. Досвід країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітніх дітей для зайняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 463–468.

1127. Чернова Н.В. Систематичність у складі використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 427–432.
1128. Чистякова А.С. Кримінально-правові аспекти відповідальності за примушування до антиконкурентних узгоджених дій (ст. 228 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 19 с.
1129. Чугуников И.И. Объект преступления в современной уголовно-правовой науке: традиции и новации. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 314–347.
1130. Шаблистий В.В. Критичний погляд на останні зміни та доповнення до КК України. Продовження. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 129–132.
1131. Шакур В.І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. 784 с.
1132. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
1133. Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. 204 с.
1134. Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 716–725.
1135. Шапченко С.Д. Пропозиції та зауваження щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії торгівлі людьми та втягування у заняття проституцією)», реєстраційний № 4179, прийнятого у першому читанні 29 листопада 2005 р. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 66–69.
1136. Шафранський В.В., Дудник С.В. Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення. *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 3 (39). С. 12–18.

1137. Швед О.В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2006. 21 с.
1138. Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 472 с.
1139. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.
1140. Шепітько М.В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с.
1141. Шестаков Д.А. Постлиберальная криминология о «торговле людьми». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2010. № 3 (13). С. 14–22.
1142. Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина). *Право України*. 2018. № 9. С. 57–75.
1143. Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 1–19. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
1144. Шхагапсоев З.Л. Некоторые вопросы криминалистической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 239–245.
1145. Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. 630 с.
1146. Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. 538 с.
1147. Юзікова Н.С. Попередження злочинів проти особистої волі дитини: віктимологічний аспект. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під

- ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 173–179.
1148. Юзікова Н.С. Як захистити дітей від жорстокості батьків. *Право України*. 1998. № 3. С. 60–61.
1149. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А–Г / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. 672 с.
1150. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
1151. Як порушують права людини у психіатричній лікарні? Юрист УГСПЛ здійснила моніторинговий візит до психіатричної лікарні з суворим наглядом / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 25 жовтня 2018 р. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yak-porushuyut-prava-lyudyny-u-psyhiatrychnij-likarni/>
1152. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которимъ судится малоросійській народъ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Кооперативне видавництво «Заграва», 1949. 211 с.
1153. Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 424 с.
1154. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.
1155. Яценко С.С. Зауваження та пропозиції щодо проекту новелізації статті 149 Кримінального кодексу України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 62–65.
1156. Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 9–18.
1157. Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 151–155.

1158. Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 35–75.
1159. Berg J. Przestępstwo handlu ludźmi – charakterystyka zjawiska. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*. 2016. Rok XV, nr. 1. S. 111–133.
1160. Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. xxx+601 p.
1161. Codice penale italiano (R.D. 19 ottobre 1930, n. 1398. Aggiornato al 27/11/2019) / Brocardi.it. URL: <https://www.brocardi.it/codice-penale/>
1162. Corrigan P., Watson A. Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*. 2002. Vol. 1 (1). P. 16–20. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1489832/pdf/wpa010016.pdf>
1163. Coster van Voorhout Jill E.B. Human trafficking for labour exploitation: interpreting the crime. *Utrecht Law Review*. 2007. Volume 3, Issue 2. P. 44–69.
1164. Criminal Code Act 1995 (Australia) / AustLII Databases. URL: <http://www5.austlii.edu.au/databases.html>
1165. Criminal Code of Canada (R.S.C., 1985, c. C-46) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8563/file/Canada_Criminal_code_1985_am122019_en.pdf
1166. Criminal Code of Croatia (passed by the Croatian Parliament at session on 21 October 2011) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7896/file/Croatia_Criminal_Code_2011_en.pdf
1167. Criminal Code of Finland (1889, amended 2015) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6375/file/Finland_CC_1889_am2015_en.pdf
1168. Criminal Code of Montenegro (2003, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8406/file/Montenegro_CC_am2018_en.pdf

1169. Criminal Code of the Czech Republic (adopted by the Czech Parliament on January 8, 2009). URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf>
1170. Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina (2003). URL: https://advokat-prnjavorac.com/legislation/fbih_criminal_code.pdf
1171. Criminal Code of the Kingdom of Belgium (1867, as of 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8240/file/Belgium_CC_1867_am2018_fr.pdf
1172. Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf
1173. Criminal Code of the Kingdom of Sweden (1962, amended 2020) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8662/file/Sweden_criminal_code_am2020_en.pdf
1174. Criminal Code of the Republic of Albania (1995, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8235/file/Albania_CC_1995_am2017_en.pdf
1175. Criminal Code of the Republic of Hungary (2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5619/file/HUngary_Criminal_Code_of_2012_en.pdf
1176. Criminal Code of the Republic of Malta (1854, amended December 2019) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8555/file/Malta_Criminal_Code_amDec2019_en.pdf

1177. Criminal Code of the Republic of North Macedonia (2009, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8145/file/fYROM_CC_2009_am2018_en.pdf
1178. Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf
1179. Criminal Code of the Republic of Slovenia (2008) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/3773/file/Slovenia_CC_2008_en.pdf
1180. Criminal Law of the People's Republic of China / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814270.pdf>
1181. Código Penal Brasileiro (Edição atualizada até abril de 2017). Brasilia: Senado Federal, 2017. URL: https://www2.senado.leg.br/bdsf/bitstream/handle/id/529748/codigo_penal_1ed.pdf
1182. Código Penal Cubano / Asamblea nacional del poder popular República de Cuba. URL: <http://www.parlamentocubano.gob.cu/index.php/documento/codigo-penal/>
1183. Código Penal de Bolivia / OAS. URL: https://www.oas.org/juridico/spanish/gapeca_sp_docs_boll.pdf
1184. Código Penal de Colombia (Ley 599 de 2000) / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Colombia.pdf
1185. Código Penal de Guatemala. Decreto № 17-73 / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Guatemala.pdf
1186. Código Penal de la Nación Argentina (LEY 11.179 (T.O. 1984 actualizado)) / InfoLEG. URL: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/15000-19999/16546/texact.htm>
1187. Código Penal de la República de El Salvador / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_El_Salvador.pdf

1188. Código Penal de Portugal (Aprovado pelo Decreto-Lei nº 400/82, de 23 de Setembro, Republicado pela Lei nº 59/2007, de 4 de Setembro). URL: https://oig.cepal.org/sites/default/files/2007_prt_codpenal.pdf
1189. Código Penal del Perú. Decreto legislativo № 635 (Publicado el 8 de abril de 1991). Lima: Ministerio de Justicia y Derechos Humanos, 2016. URL: http://spij.minjus.gob.pe/content/publicaciones_oficiales/img/CODIGOPENAL.pdf
1190. Código Penal Federal de México. URL: <http://www.ordenjuridico.gob.mx/Documentos/Federal/pdf/wo83048.pdf>
1191. Dumneanu L., Ștefănoaia M. Traficul de persoane: unele reflecții științifice ale autorilor străini. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Științe sociale”*. 2015. № 3 (83). P. 127–132.
1192. Fedoryshyn H. Gender stereotypes as a driver of domestic violence. *Збірник наукових праць: психологія*. 2018. Вип. 22. С. 26–32.
1193. Finucane B. Enforced Disappearance as a Crime Under International Law: A Neglected Origin in the Laws of War. *The Yale Journal of International Law*. 2010. Vol. 35: 171. P. 171–197.
1194. Gutasukas A. Human trafficking and its treatment in criminal law. *Societal Studies*. 2009. Vol. 4. № 4. P. 25–48.
1195. Indian Penal Code (Act No. 45 of 1860) / Legislative department. URL: <http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1860-45.pdf>
1196. Johnson v. the United Kingdom (1997) / Global Health and Human Rights Database. URL: <https://www.globalhealthrights.org/health-topics/health-care-and-health-services/johnson-v-united-kingdom-3/>
1197. Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>
1198. Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL:

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>

1199. Kodeks karny. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. 197 s.
1200. Krimināllikums (Likums Saeimā pieņemts 1998, gada 17 jūnijā) / LIKUMI.LV. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=88966>
1201. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Redakcija: 89 – 2019.11.28 (nuo 2020.05.01)). URL: http://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150
1202. Malinowska I., Sostek M. Profil sprawcy przestępstwa handlu ludźmi. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 99–114.
1203. Ott L. *Enforced Disappearance in International Law*. Cambridge: Intersentia, 2011. xxii+326 p.
1204. Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanious Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 274–306.
1205. Penal Code of Japan (Act No. 45 of 1907) / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814456.pdf>
1206. Penal Code of the Kingdom of Norway (LOV-2005-05-20-28) / Lovdata. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/KAPITTEL_2#KAPITTEL_2
1207. Penal Code of Turkey (2004, amended 2016) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6453/file/Turkey_CC_2004_am2016_en.pdf
1208. Schweizerisches Strafgesetzbuch (vom 21. Dezember 1937 (Stand am 3. März 2020)) / Das Portal der Schweizer Regierung. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html>
1209. Sferrazza P. La definición de la desaparición forzada en el derecho internacional. *Ius et Praxis*. 2019. Vol. 25. № 1. URL: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?pid=S0718-00122019000100131&script=sci_arttext

1210. Sferrazza P. La responsabilidad internacional del estado por desapariciones forzadas de personas. Obligaciones internacionales y atribución: tesis doctoral. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2014. 722 p.
1211. Spain: Briefing for the committee on enforced disappearances: 5-th session of the committee (4-15 November 2013). 15 p. / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur41/003/2013/en/>
1212. Ștefănoaia M. Obiectul juridic și obiectul material al infracțiunilor privind traficul de persoane în dreptul comparat. Partea I. *Revista Națională de Drept*. 2012. № 7. P. 78–84.
1213. Straffeloven (LBK nr 976 af 17/09/2019) / Retsinformation.dk. URL: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=209398>
1214. Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>
1215. Tarkhnishvili A., Tarkhnishvili L. Middle Class: Definition, Role and Development. *Global Journal of Human Social Science*. 2013. Vol. 13. Issue 7. URL: https://globaljournals.org/GJHSS_Volume13/3-Middle-Class-Definition-Role-and-Development.pdf
1216. Title 18 of the United States Code / Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1201>
1217. Trestný zákon Slovenskej republiky (Zákon č. 300/2005 Z. z.) / Zákony pre l'udi.sk. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>
1218. Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. Lwów: Dr. Maksymiljan Bodek, Księgarnia Nakładowa, 1929. 192 s.
1219. Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 197–214.
1220. Weitzer R. New Directions in Research on Human Trafficking. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2014. Vol. 653. Issue 1. P. 6–24.

1221. Ziero G.W. The crime of enforced disappearance under the Rome Statute: the possibility for Prosecution of the crimes committed during the Brazilian Dictatorship. *Sistema Penal & Violência*. 2015. Vol. 7. № 1. P. 162–177.

1222. Ποινικός Κώδικας. URL:
<https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2019/fek-95-2019.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Проект

Закону України

«Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи»

Верховна Рада України постановляє:

I. Внести до Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131) такі зміни:

1. Назву розділу III Особливої частини викласти у такій редакції: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи»;

2. Статтю 146 викласти у такій редакції:

«Стаття 146. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи

1. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи –

карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі діяння, вчинені щодо неповнолітньої особи або з корисливих мотивів, або щодо двох чи більше осіб, або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи, або таке, що супроводжувалося заподіянням їй фізичних страждань, або здійснюване протягом тривалого часу, –

караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років»;

3. Статтю 146-1 виключити.

4. Доповнити розділ XX Особливої частини статтею 444-1 такого змісту:

«Стаття 444-1. Насильницьке зникнення

1. Відмова представника держави, в тому числі іноземної, визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування вказаною особою відомостей про долю такої людини чи місце її перебування –

карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, його підлеглими заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин –

карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи, або щодо особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані, або щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Примітка. 1. Під представником держави в цій статті слід розуміти службову особу, а також особу, яка діє з дозволу, за підтримки чи за згодою держави.

2. Під представниками іноземної держави в цій статті слід розуміти осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах державної безпеки, службу в органах поліції, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд чи груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально

відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України»;

5. Статтю 147 викласти у такій редакції:

«Стаття 147. Захоплення або тримання особи як заручника

1. Захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання держави, міжнародної організації, будь-якої фізичної, юридичної особи або групи осіб до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника – карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо неповнолітньої особи або щодо двох чи більше осіб, або за попередньою змовою групою осіб, або здійснювані протягом тривалого часу, – караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, – караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років»;

6. Статтю 148 викласти у такій редакції:

«Стаття 148. Підміна однієї дитини іншою

1. Умисна підміна чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною – карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Те саме діяння, вчинене з корисливих мотивів або службовою особою з використанням службового становища, або особою при виконанні своїх професійних обов'язків, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»;

7. Статтю 149 викласти у такій редакції:

«Стаття 149. Торгівля людиною

1. Купівля-продаж людини або здійснення іншої угоди щодо людини, а так само вчинені з метою експлуатації, з використанням обману або зловживання довірою, шантажу, матеріальної чи іншої залежності особи або її уразливого стану вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, або з погрозою застосування такого насильства, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи її батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або вчинені щодо малолітнього (малолітньої), або організованою групою, або поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілої особи чи її близьких, або з погрозою застосування такого насильства, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Примітка. 1. Під експлуатацію людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, примусову працю або примусове надання послуг, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

2. У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні

рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

3. Відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітньої чи неповнолітньої особи за цією статтею настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману або зловживання довірою, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпіла особа була у матеріальній чи іншій залежності»;

8. Статтю 150 виключити¹;

9. Статтю 150-1 виключити²;

10. Статтю 151 викласти у такій редакції:

«Стаття 151. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги

1. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, –

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Те саме діяння, вчинене щодо двох чи більше осіб або щодо неповнолітньої особи, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»;

11. Статтю 151-2 виключити¹;

12. Доповнити статтею 151-3 такого змісту:

¹ Водночас необхідним є доповнення КК України статтею 137-1, у якій слід передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі (пропозиція Д.О. Калмикова).

² При цьому удосконалення потребує чинна редакція статті 304 КК України.

«Стаття 151-3. Примушування

1. Примушування до вчинення або невчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства² до потерпілої особи чи її близьких – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Примушування до вчинення або невчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Примушування до вчинення чи невчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років».

II. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем опублікування.

Голова Верховної Ради України

¹ Вказана пропозиція пов'язана з іншою пропозицією – виокремити в кримінальному законі загальну норму про примушування. Водночас автор усвідомлює, що пропозиція виключити з КК України статтю 151-2 навряд чи буде реалізована з огляду на необхідність виконання положень Стамбульської конвенції.

² Можливий варіант – «шляхом застосування погрози».

Питома вага кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи у загальній структурі злочинності

(за даними Генеральної прокуратури України [996])

Рік	Чисельність облікованих кримінальних правопорушень	Чисельність облікованих кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи	Процентне співвідношення чисельності облікованих кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи із загальною чисельністю облікованих кримінальних правопорушень
2013	563 560	465	0,08%
2014	529 139	2148	0,4%
2015	565 182	964	0,17%
2016	592 604	691	0,12%
2017	523 911	858	0,16%
2018	487 133	882	0,18%
2019	444 130	924	0,2%
2020	360 622	658	0,18%

Додаток В

Чисельність облікованих кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи (за даними Генеральної прокуратури України [996])

	Стаття КК України	РІК								
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Всього за 2013- 2020
1.	ВСЬОГО	465	2148	964	691	858	882	924	658	7590
2.	Стаття 146	267	1925	807	536	503	558	518	375	5489
	<i>Щодо малолітнього</i>	10	4	10	6	13	12	11	7	73
3.	Стаття 146-1	-	-	-	-	-	у статистичних даних ст. 146-1 не виокремлена	у статистичних даних ст. 146-1 не виокремлена	58	58
4.	Стаття 147	4	41	17	7	3	6	8	3	89
5.	Стаття 148	1	1	0	1	0	1	0	2	6
6.	Стаття 149	130	118	110	114	340	268	316	205	1601
	<i>Ч. 2 ст. 149</i>	87	92	73	88	272	206	171	134	1123
	<i>Ч. 3 ст. 149</i>	16	12	21	7	45	42	120	42	305
7.	Стаття 150	11	4	2	6	1	16	9	0	49
8.	Стаття 150-1	41	53	12	14	5	7	7	7	146
9.	Стаття 151	11	6	16	13	6	12	10	8	82
10.	Стаття 151-2	-	-	-	-	-	у статистичних даних ст. 151-2 не виокремлена	у статистичних даних ст. 151-2 не виокремлена	0	0

**Відомості про практику застосування покарання
за злочини проти волі, честі та гідності особи**

***Відомості про практику застосування покарання
за незаконне позбавлення волі або викрадення людини***

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік; узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 146 КК України)

1.	Враховання обставин, що пом'якшують покарання	<p>щодо 87 (15,6%) засуджених суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 107 (19,2%) осіб відповідні обставини у вироках не згадувались, що, вочевидь, означає їх відсутність.</p> <p>Серед обставин, які пом'якшують покарання, перерахованих у ч. 1 ст. 66 КК України, найчастіше враховувались: щире каяття (287 осіб – 51,4%), активне сприяння розкриттю злочину (121 особа – 21,7%), добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (89 осіб – 15,9%), вчинення злочину неповнолітнім (5 осіб – 0,9%).</p> <p>Суди також нерідко користуються правом визнавати такими, що</p>
----	---	--

		<p>пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Такими найчастіше визнавались: визнання своєї вини (54 особи – 9,7%), наявність на утриманні дітей (35 осіб – 6,3%), притягнення до кримінальної відповідальності вперше (29 осіб – 5,2%), позитивна характеристика особи (26 осіб – 4,7%), посередня характеристика особи (11 осіб – 2%), прохання потерпілих суворо не карати винних (10 осіб – 1,8%). У поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшуючих покарання й інші обставини</p>
2.	<p>Врачування обставин, що обтяжують покарання</p>	<p>щодо 287 осіб (51,4%) суд встановив відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 135 осіб (24,2%) відповідні обставини у вироках не згадувались, що, мабуть, також означає їх відсутність.</p> <p>Такими, що обтяжують покарання, суд визнавав наступні обставини: вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння (96 осіб – 17,2%), рецидив злочинів (39 осіб – 7%), вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (10 осіб – 1,8%), вчинення</p>

		злочину групою осіб за попередньою змовою (4 особи – 0,7%), вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового обов'язку (1 особа – 0,2%), вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в залежності від винного (1 особа – 0,2%). В окремих випадках суди помилково враховують певні обставини в якості обтяжуючих покарання. Йдеться про врахування як обставин, що обтяжують покарання, вчинення даного злочину щодо малолітньої дитини та вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою
3.	Вид призначеного покарання	покарання у виді <i>обмеження волі</i> суд призначив 151 особі (27%), покарання у виді <i>позбавлення волі</i> на певний строк – 391 особі (70%). Крім того, 16 (2,9%) засудженим суд, застосувавши ст. 69 КК України, призначив інші покарання (<i>штраф</i> – 13 особам, <i>громадські роботи</i> – 2 особам, <i>арешт</i> – 1 особі)
4.	Строк призначеного покарання у виді обмеження волі	1 рік – 46 особам (8,2%), 1 рік 1 місяць – 4 особам (0,7%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 6 місяців – 9 особам (1,6%), 2 роки – 48 особам (8,6%), 2 роки 6 місяців – 2 особам (0,4%), 3 роки

		– 26 особам (4,7%), 3 роки 6 місяців – 4 особам (0,7%), 4 роки – 6 особам (1,1%), 4 роки 6 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 3 особам (0,5%)
5.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	1 рік – 40 особам (7,2%), 1 рік 1 місяць – 1 особі (0,2%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 3 особам (0,5%), 1 рік 6 місяців – 7 особам (1,3%), 1 рік 7 місяців – 3 особам (0,5%), 2 роки – 100 особам (17,9%), 2 роки 6 місяців – 7 особам (1,3%), 3 роки – 110 особам (19,7%), 3 роки 1 місяць – 1 особі (0,2%), 3 роки 4 місяці – 1 особі (0,2%), 3 роки 6 місяців – 10 особам (1,8%), 4 роки – 33 особам (5,9%), 4 роки 5 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 56 особам (10%), 6 років – 3 особам (0,5%), 6 років 6 місяців – 1 особі (0,2%), 7 років – 8 особам (1,4%), 8 років – 5 особам (0,9%)
6.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 19 особам (3,4%). 16 особам (2,9%) призначено інший, більш м'який вид основного покарання, не зазначений в санкціях статті 146 КК України (штраф, громадські роботи, арешт). Ще трьом особам, засудженим за ч. 3 ст. 146 КК України, суди призначили покарання у виді позбавлення волі нижче від

		найнижчої межі, встановленої в санкції цієї частини ст. 146 КК України
7.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені 167 осіб (29,9%)
8.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) – 380 осіб (68%), звільнені від відбування покарання на підставі закону України про амністію – 7 осіб (1,3%), звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України) – 2 особи (0,4%), звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України) – 1 особа (0,2%), звільнені від відбування покарання вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України) – 1 особа (0,2%)

**Відомості про практику застосування покарання
за захоплення заручників**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 24 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2009 по 2017 рік; узагальнено дані, що стосуються 54 засуджених за захоплення заручників)

1.	Врахування обставин, що пом'якшують покарання	з-поміж обставин, які пом'якшують покарання, перерахованих у ч. 1 ст. 66 КК України, найчастіше враховувались: щире каяття (35,2%), активне сприяння розкриттю злочину (25,9%), з'явлення із зізнанням (14,8%), добровільне відшкодування завданих збитків (3,7%). Суди користуються також правом визнавати такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Такими, зокрема, визнавались: визнання своєї вини (9,2%), наявність на утриманні дітей (5,6%), притягнення до кримінальної відповідальності вперше (3,7%), наявність позитивної характеристики (1,9%), незадовільний стан здоров'я (1,9%)
2.	Врахування обставин, що обтяжують покарання	такими, що обтяжують покарання, суд визнавав наступні обставини: рецидив злочинів (20,4%), вчинення злочину з особливою жорстокістю (7,4%), вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння (3,7%)

3.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 54 (100%)
4.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	1 рік 1 місяць – 2 (3,7%) 3 років – 1 (1,85%) 4 роки 9 місяців – 1 (1,85%) 5 років – 2 (3,7%) 5 років 6 місяців – 2 (3,7%) 6 років – 11 (20,4%) 7 років – 1 (1,85%) 7 років 1 місяць – 2 (3,7%) 7 років 2 місяці – 3 (5,6%) 8 років – 4 (7,4%) 8 років 3 місяці – 1 (1,85%) 8 років 6 місяців – 3 (5,6%) 9 років – 10 (18,5%) 9 років 6 місяців – 3 (5,6%) 10 років – 5 (9,3%) 11 років – 1 (1,85%) 12 років – 2 (3,7%)
5.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	щодо 4 осіб (7,4%) суд дійшов висновку про можливість призначення їм більш м'якого покарання, ніж передбачено законом
6.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	52 особам (96,3%) суд призначив покарання з реальним його відбуванням
7.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	2 засуджених (3,7%) суд звільнив від відбування покарання з випробуванням, перед тим призначивши їм більш м'яке покарання, ніж передбачено законом

**Відомості про практику застосування покарання
за торгівлю людьми**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 149 КК України)

1.	Враховання обставин, що пом'якшують покарання	<p>щодо 86 (20%) осіб суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 344 (80%) осіб – встановив наявність вказаних обставин.</p> <p>Серед обставин, які пом'якшують покарання, що найчастіше враховувались судами: щире каяття (276 / 80,2%), активне сприяння розкриттю злочину (121 / 35,2%), наявність на утриманні неповнолітньої дитини (83 / 24,1%), визнання вини (63 / 18,3%), вчинення злочину вперше (вперше притягається до кримінальної відповідальності, відсутність судимості) (59 / 17,2%), наявність позитивної характеристики (53 / 15,4%), проблеми зі здоров'ям (49 / 14,2%), на утриманні знаходяться непрацездатні батьки чи інші родичі (33 / 9,6%), добровільне відшкодування заподіяної шкоди (32 / 9,3%), вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин (23 / 6,7%),</p>
----	---	--

		<p>потерпілі не мають претензій матеріального та морального характеру (22 / 6,4%), відсутність тяжких наслідків (20 / 5,8%), прохання потерпілих суворо не карати винного (10 / 2,9%), вчинення злочину в похилому віці (9 / 2,6%), вчинення жінкою в стані вагітності (7 / 2%). В поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшуючих покарання й інші обставини</p>
2.	<p>Враховання обставин, що обтяжують покарання</p>	<p>щодо 414 осіб (96,3%) суд констатував відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 16 осіб (3,7%) – встановив наявність вказаних обставин. При цьому в більшості випадків суди враховували в якості обставин, що обтяжують покарання, ті, які зараховувати до таких не мали права, оскільки у ст. 149 КК України вони визнані кваліфікуючими чи особливо кваліфікуючими ознаками цього злочину. Серед тих обставин, що обтяжують покарання, враховання яких не було помилковим, лише дві – вчинення цього діяння в стані сп'яніння (враховано щодо 4 осіб) та рецидив злочинів (враховано щодо 2 засуджених)</p>

3.	Вид призначеного покарання	<p>425 (98,8%) засудженим суд призначив покарання у виді <i>позбавлення волі на певний строк</i>. Скориставшись правом призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, 5 (1,2%) засудженим суд призначив інші, альтернативні позбавленню волі, покарання: <i>обмеження волі</i> (1 особі) та <i>штраф</i> (4 особам).</p> <p>Додаткове покарання у виді <i>конфіскації майна</i> суд призначив 92 (21,4%) засудженим</p>
4.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	<p>1 рік – 2 (0,47%), 1 рік 1 місяць – 1 (0,24%), 1 рік 4 місяці – 2 (0,47%), 1 рік 6 місяців – 5 (1,2%), 1 рік 10 місяців – 1 (0,24%), 2 роки – 8 (1,9%), 2 роки 2 місяці – 1 (0,24%), 2 роки 4 місяці – 1 (0,24%), 2 роки 5 місяців – 1 (0,24%), 2 роки 6 місяців – 2 (0,47%), 2 роки 9 місяців – 1 (0,24%), 3 роки – 26 (6,1%), 3 роки 3 місяці – 1 (0,24%), 3 роки 6 місяців – 9 (2,1%), 4 роки – 17 (4%), 4 роки 1 місяць – 1 (0,24%), 4 роки 6 місяців – 5 (1,2%), 4 роки 7 місяців – 1 (0,24%), 4 роки 8 місяців – 3 (0,7%), 4 роки 9 місяців – 1 (0,24%), 5 років – 274 (64,5%), 5 років 1 місяць – 3 (0,7%), 5 років 2 місяці – 1 (0,24%), 5 років 3 місяці – 1 (0,24%), 5 років 6 місяців – 7 (1,6%), 6 років – 15 (3,5%), 6 років 3</p>

		місяці – 1 (0,24%), 6 років 6 місяців – 1 (0,24%), 7 років – 5 (1,2%), 7 років 6 місяців – 1 (0,24%), 8 років – 16 (3,8%), 8 років 6 місяців – 5 (1,2%), 9 років – 4 (0,94%), 10 років – 2 (0,47%)
5.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 127 (29,5%) засудженим
6.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені 178 (41,4%) осіб
7.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	252 (58,6%) особи звільнені від покарання та його відбування. Серед цих осіб 243 (96,4%) звільнені від відбування покарання з випробуванням, 6 (2,4%) – звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України), 3 (1,2%) – звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України)

Відомості про практику застосування покарання

за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 234 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 332 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації)

1.	Вид призначеного покарання	<p>327 (98,5%) засудженим суд призначив покарання у виді <i>позбавлення волі на певний строк</i>, 5 (1,5%) призначено інші покарання – <i>обмеження волі</i> (1 особі) та <i>штраф</i> (4 особам).</p> <p>82 (24,7%) засудженим суд призначив додаткове покарання у виді <i>конфіскації майна</i></p>
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	<p>1 рік – 2 особам (0,61%), 1 рік 1 місяць – 1 (0,3%), 1 рік 4 місяці – 1 (0,3%), 1 рік 6 місяців – 4 (1,22%), 1 рік 10 місяців – 1 (0,3%), 2 роки – 7 (2,14%), 2 роки 2 місяці – 1 (0,3%), 2 роки 4 місяці – 1 (0,3%), 2 роки 5 місяців – 1 (0,3%), 2 роки 6 місяців – 2 (0,61%), 2 роки 9 місяців – 1 (0,3%), 3 роки – 21 (6,42%), 3 роки 3 місяці – 1 (0,3%), 3 роки 6 місяців – 6 (1,83%), 4 роки – 12 (3,7%), 4 роки 1 місяць – 1 (0,3%), 4 роки 6 місяців – 5 (1,53%), 4 роки 7 місяців – 1 (0,3%), 4 роки 8 місяців – 3 (0,92%), 4 роки 9 місяців – 1 (0,3%), 5 років – 208 (63,6%), 5 років 1 місяць – 3 (0,92%), 5</p>

		років 2 місяці – 1 (0,3%), 5 років 3 місяці – 1 (0,3%), 5 років 6 місяців – 7 (2,14%), 6 років – 13 (4%), 6 років 3 місяці – 1 (0,3%), 6 років 6 місяців – 1 (0,3%), 7 років – 5 (1,53%), 7 років 6 місяців – 1 (0,3%), 8 років – 6 (1,83%), 8 років 6 місяців – 4 (1,22%), 9 років – 2 (0,61%), 10 років – 1 (0,3%)
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 89 (26,8%) особам
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування призначеного їм покарання засуджені 139 (41,9%) осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	193 (58,1%) осіб – звільнені від покарання та його відбування (з них 186 (96,4%) звільнені від відбування покарання з випробуванням, 4 (2,1%) – звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років, 3 (1,6%) – звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності)

**Відомості про практику застосування покарання
за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації
у формі примусової праці**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 36 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці)

1.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 36 (100%) Лише 2 (5,6%) особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації частини майна
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	5 років – 32 особам (88,9%) 3 роки 6 місяців – 2 особам (5,6%) 3 роки – 1 особі (2,8%) 1 рік 6 місяців – 1 особі (2,8%)
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 9 (25%) особам
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені 11 (30,6%) осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнені від відбування покарання з випробуванням 24 особи (66,7%), ще 1 (2,8%) особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України

**Відомості про практику застосування покарання
за торгівлю людьми, вчинену з метою
примусового втягнення в зайняття жебрацтвом**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 19 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 25 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом)

1.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 25 (100%). Лише 1 (4%) особі суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	3 роки – 2 особам (8%) 3 роки 6 місяців – 1 особі (4%) 4 роки – 3 особам (12%) 5 років – 16 особам (64%) 6 років – 2 особам (8%) 9 років – 1 особі (4%)
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 10 (40%) особам
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені тільки 6 (24%) осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнені від відбування покарання з випробуванням 18 (72%) осіб, ще 1 особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України

Відомості про практику застосування покарання

за торгівлю людьми, вчинену з метою використання в порнобізнесі

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 3 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 4 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою використання в порнобізнесі)

1.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 4 (100%). Додаткове покарання у виді конфіскації майна суд призначив 2 засудженим за цей злочин
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	3 роки – 1 особі 5 років – 1 особі 8 років 6 місяців – 1 особі 10 років – 1 особі
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 1 з 4 засуджених
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені 3 з 4 осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнена від відбування покарання з випробуванням 1 особа

Відомості про практику застосування покарання

за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 4 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 4 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів)

1.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 4 (100%). Додаткове покарання у виді конфіскації майна суд призначив 1 засудженому
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	3 роки – 1 особі 4 роки – 1 особі 5 років – 2 особам
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 2 із 4 засуджених
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджена 1 з 4 осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнені від відбування покарання з випробуванням 3 осіб

**Відомості про практику застосування покарання
за торгівлю своєю дитиною задля подальшого
її усиновлення (удочеріння) іншими особами**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 29 засуджених за торгівлю своєю дитиною задля подальшого її усиновлення (удочеріння) іншими особами)

1.	Вид призначеного покарання	позбавлення волі на певний строк – 29 (100%). 4 особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна
2.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	1 рік 4 місяці – 1 особі (3,45%) 2 роки – 1 особі (3,45%) 4 роки – 1 особі (3,45%) 5 років – 15 особам (51,7%) 8 років – 9 особам (31%) 8 років 2 місяці – 1 особі (3,45%) 9 років – 1 особі (3,45%)
3.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	призначено 16 (55,2%) особам
4.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені 18 (62,1%) осіб
5.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	звільнені від відбування покарання з випробуванням 11 (37,9%) осіб

**Відомості про практику застосування покарання
за експлуатацію дітей**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 9 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 9 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 150 КК України)

1.	Врахування обставин, що пом'якшують покарання	суди враховували щире каяття (щодо 6 осіб) та активне сприяння розкриттю злочину (щодо 4 осіб). Стосовно 3 осіб обставин, які пом'якшують покарання, встановлено не було
2.	Врахування обставин, що обтяжують покарання	обтяжуючих покарання обставин суд не виявив у жодному вивченому випадку
3.	Вид призначеного покарання	покарання у виді обмеження волі суд призначив 4 особам, засудженим за ч. 1 ст. 150 КК України (у всіх випадках строком на один рік). 5 особам призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Ще 2 особам суд призначив в якості додаткового покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: в першому випадку – позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, строком на два роки, в другому – позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю строком

		на один рік
4.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	2 роки – трьом особам 3 роки – одній особі 4 роки – одній особі
5.	Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	в 1 випадку суд дійшов висновку про можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (при цьому суд порушив вимоги кримінального закону, оскільки вказав на наявність лише однієї обставини, що пом'якшує покарання)
6.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	лише 1 особа була засуджена до реального відбування покарання
7.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	7 звільнені від відбування покарання з випробуванням, ще 1 – на підставі закону України про амністію

**Відомості про практику застосування покарання
за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 50 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень; узагальнено дані, що стосуються 100 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 150-1 КК України)

1.	Врахування обставин, що пом'якшують покарання	серед обставин, які пом'якшують покарання, найчастіше враховувались: щире каяття (стосовно 94 (94%) осіб), активне сприяння розкриттю злочину (щодо 33 (33%) осіб), визнання вини (стосовно 26 (26%) осіб), наявність на утриманні малолітніх (неповнолітніх) дітей (щодо 14 (14%) осіб). У поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшуючих покарання також інші обставини
2.	Врахування обставин, що обтяжують покарання	тільки в 5 випадках суд встановив наявність обставини, яка обтяжує покарання. При цьому у всіх цих випадках мало місце помилкове визнання в якості обтяжуючої покарання обставини вчинення розглядуваного злочину щодо малолітньої дитини. Суд не врахував, що малолітній вік потерпілої дитини є обов'язковою ознакою цього діяння

3.	Вид призначеного покарання	покарання у виді <i>обмеження волі</i> призначено 13 особам, засудженим за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. При цьому у 7 з 13 випадків суд не мав права призначати цей вид покарання, адже ч. 3 ст. 61 КК України прямо забороняє застосовувати обмеження волі, зокрема, до вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років (саме таким особам суд і призначив цей вид покарання). Покарання у виді <i>позбавлення волі на певний строк</i> призначене 83 особам
4.	Строк призначеного покарання у виді обмеження волі	1 рік – 7 особам (53,8%) 1 рік 6 місяців – 1 особі (7,7%) 2 роки – 5 особам (38,5%)
5.	Строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк	1 рік – 39 особам (47%) 1 рік 6 місяців – 2 особам (2,4%) 2 роки – 17 особам (20,5%) 3 роки – 20 особам (24,1%) 3 роки 2 місяці – 1 особі (1,2%) 3 роки 3 місяці – 1 особі (1,2%) 4 роки – 3 особам (3,6%)
6.	Чисельність засуджених до реального відбування покарання	до реального відбування покарання засуджені тільки 8 із 100 осіб
7.	Чисельність звільнених від покарання та його відбування	92 особи звільнені від відбування призначеного їм за цей злочин покарання. Серед цих осіб 83 особи звільнені від відбування покарання з

		випробуванням (ст. 75 КК України), 8 осіб – вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років, звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 79 КК України), 1 особа звільнена від відбування покарання на підставі закону України про амністію
--	--	--

Відомості про осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи

Відомості про осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік; узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 146 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 519 (93%), жіноча – 39 (7%)
2.	Вік	до 18 років – 5 (0,9%) від 18 до 24 років – 88 (15,8%) 25–29 років – 204 (36,6%) 30–39 років – 171 (30,6%) 40–49 років – 61 (10,9%) 50–59 років – 15 (2,7%) 60 років і старше – 14 (2,5%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані лише стосовно 394 осіб)	відсутня будь-яка освіта – 2 (0,5%) неповна середня – 37 (9,4%) початкова середня – 3 (0,8%) повна загальна середня – 182 (46,2%) середня спеціальна та професійно-технічна – 95 (24,1%) незакінчена вища – 25 (6,3%) вища – 50 (12,7%)

4.	Зайнятість	<p>не працевлаштовані – 375 (67,2%)</p> <p>пенсіонери – 14 (2,5%)</p> <p>зайняті – 169 (30,3%);</p> <p>з них:</p> <ul style="list-style-type: none"> - робітники – 91 (54,1%) - приватні підприємці – 29 (16,9%) - директори та заступники директорів підприємств – 8 (4,9%) - військовослужбовці – 17 (9,8%) - працівники правоохоронних органів – 7 (4,4%) - учні та студенти – 11 (6,6%) - зайняті в інших сферах діяльності (депутати місцевих рад, керівники громадських організацій, священник) – 6 (3,3%)
5.	Сімейний стан (відповідні дані одержані стосовно 541 засудженого)	<p>не перебували у шлюбі – 330 (61%)</p> <p>перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 211 (39%)</p>
6.	Громадянство	<p>громадяни України – 546 (97,8%)</p> <p>громадяни інших держав (Росії та Молдови) – 11 (2%)</p> <p>особи без громадянства – 1 (0,2%)</p>
7.	Місце проживання	<p>мешканці міст (переважно райцентрів та інших невеликих міст) – 341 (61,1%)</p> <p>жителі селищ – 45 (8%)</p> <p>мешканці сіл – 172 (30,8%)</p>
8.	Наявність характеристик за	<p>позитивна – 234 (41,9%)</p> <p>посередня – 93 (16,7%)</p>

	місцем проживання чи роботи	негативна – 22 (3,9%) відсутня – 209 (37,5%)
9.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 111 (20%) особисті неприязні відносини з потерпілим – 84 (15%) прагнення примусити потерпілого виконати цивільно-правове зобов'язання – 65 (11,6%) прагнення самостійно повернути викрадене майно – 55 (9,9%) помста – 50 (9%) хуліганський – 32 (5,7%) ревнощі – 17 (3%) прагнення отримати необхідну інформацію – 16 (2,9%) мотив задоволення статевої пристрасті – 8 (1,4%) бажання виховувати дитину – 7 (1,3%) прагнення приховати інший злочин – 6 (1,1%) трапляються й інші мотиви вчинення цього злочину: бажання допомогти родичам, друзям чи знайомим, прагнення примусити особу надати неправдиві свідчення у кримінальному провадженні, самоствердження, ігровий мотив тощо – 42 (7,5%) мотиви вчиненого злочину з матеріалів кримінального провадження чітко не впливають – 60 (10,8%)

		суд вказав, що мотиви ним не були достеменно встановлені – 5 (0,9%)
10.	Наявність судимості	судимості не мали – 459 (82,3%) мали непогашену або незняту судимість – 99 (17,7%) (поміж раніше засуджених 45 (45,5%) мали одну судимість, 29 (29,3%) – дві, 25 (25,2%) – три і більше (максимум – сім судимостей))
11.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 415 (74,4%) одноособово – 124 (22,2%) організованою групою – 19 (3,4%)
12.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати

Відомості про осіб, які вчинили захоплення заручників

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 24 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2009 по 2017 рік; узагальнено дані, що стосуються 54 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 147 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 54 (100%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 29 років – 23 (42,6%) 30–39 років – 20 (37%) 40–49 років – 8 (14,8%) понад 50 років – 3 (5,6%)
3.	Рівень освіти	неповна середня – 5 (9,3%) повна загальна середня – 29 (53,7%) середня спеціальна – 8 (14,8%) вища (в т.ч. незакінчена) – 12 (22,2%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 46 (85,1%) працювали за трудовим договором чи неофіційно або ж займалися підприємницькою діяльністю – 4 (7,13%) пенсіонери – 1 (1,9%) відсутня інформація – 3 (5,9%)
5.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 39 (72,2%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 15 (27,8%)
6.	Громадянство	громадяни України – 51 (94,4%) громадяни інших держав (Вірменії, Китаю та Молдови) – 3 (5,6%)

7.	Мета захоплення заручників	мета незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника – 35 (64,2%) мета використання заручника в якості «живого щита» для того, аби спонукати працівників правоохоронних органів (частіше) чи інших осіб до утримання від вчинення дій щодо припинення протиправної діяльності та затримання злочинця – 13 (24,2%) інші цілі – 6 (11,6%)
8.	Наявність судимості	судимості не мали – 34 (63%) мали непогашену або незняту судимість – 20 (37%)
9.	Співучасть	організованою групою – 33 (61,1%) одноособово – 11 (20,4%) групою осіб за попередньою змовою – 10 (18,5%)
10.	Морально-психологічні риси	авантюрний склад характеру, у системі ціннісних орієнтацій ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонукання

Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 149 КК України)

1.	Стать	жіноча – 234 (54,4%), чоловіча – 196 (45,6%)
2.	Вік	до 18 років – 3 (0,7%) від 18 до 24 років – 58 (13,5%) 25–29 років – 123 (28,6%) 30–39 років – 141 (32,8%) 40–49 років – 62 (14,4%) 50–59 років – 26 (6%) 60 років і старше – 17 (4%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані лише стосовно 296 (68,8%) засуджених)	відсутня будь-яка освіта – 7 (2,4%) неповна середня – 32 (10,8%) повна загальна середня – 118 (39,9%) середня спеціальна – 52 (17,6%) середня технічна – 19 (6,4%) незакінчена вища – 16 (5,4%) вища – 52 (17,6%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 314 (73%) наймані працівники – 57 (13,3%) займалися підприємницькою діяльністю – 26 (7,2%) (з них 1,2% – фермерським господарством) пенсіонери – 17 (3,9%) студенти вищих навчальних закладів – 11 (2,6%)
5.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 273 (63,5%)

		перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 157 (36,5%)
6.	Громадянство	громадяни України – 385 (89,5%) громадяни інших держав – 43 (10%) особи без громадянства – 1 (0,23%) біпатриди – 1 (0,23%)
7.	Місце проживання	мешканці міст – 323 (75,1%) жителі селищ – 23 (5,3%) мешканці сіл – 83 (19,3%) не мали постійного місця проживання – 1 (0,2%)
8.	Наявність характеристик за місцем проживання чи роботи (наявна щодо 364 (84,7%) засуджених)	позитивна – 290 (79,7%) посередня – 61 (16,8%) негативна – 13 (3,6%)
9.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100% засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини; торгівля дітьми, вчинювана їхніми батьками, також здебільшого вчиняється з корисливих мотивів. У 24 з 26 відповідних проваджень (92,3%) йшлося про продаж своїх дітей чи їх «передачу в оренду» для зайняття жебрацтвом, в двох інших випадках батьки передали дітей безкоштовно, аби «забезпечити їм краще майбутнє»

10.	Наявність судимості	судимості не мали – 392 (91,2%) мали непогашену або незняту судимість – 38 (8,8%)
11.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 300 (69,8%) організованою групою – 67 (15,6%) одноособово – 63 (14,6%)
12.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

**Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми
з метою сексуальної експлуатації**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 234 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 332 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації)

1.	Стать	жіноча – 192 (57,8%), чоловіча – 140 (42,2%)
2.	Вік	до 18 років – 3 (0,9%) від 18 до 24 років – 41 (12,3%) 25–29 років – 98 (29,5%) 30–39 років – 104 (31,3%) 40–49 років – 51 (15,4%) 50–59 років – 22 (6,6%) 60 років і старше – 13 (3,9%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані стосовно засуджених)	відсутня будь-яка освіта – 2 (0,9%) неповна середня – 18 (8%) повна загальна середня – 83 (37%) середня спеціальна – 44 (19,6%) середня технічна – 18 (8%) незакінчена вища – 13 (5,8%) вища – 46 (20,5%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 247 (74,4%) наймані працівники – 43 (13%) приватні підприємці – 19 (5,7%) пенсіонери – 14 (4,2%) студенти вищих навчальних закладів – 9 (2,7%)
5.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 234 (70,5%)

		перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 98 (29,5%)
6.	Громадянство	громадяни України – 294 (88,6%) громадяни інших держав – 37 (11,1%) біпатриди – 1 (0,3%)
7.	Місце проживання	мешканці міст – 268 (80,7%) жителі селищ – 12 (3,6%) мешканці сіл – 52 (15,7%)
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	судимості не мали – 310 (93,4%) мали непогашену або незняту судимість – 22 (6,6%)
10.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 250 (75,3%) організованою групою – 49 (14,8%) одноособово – 33 (9,9%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

**Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми
з метою експлуатації у формі примусової праці**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 36 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці)

1.	Стать	чоловіча – 29 (80,6%), жіноча – 7 (19,4%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 5 (13,9%) 25–29 років – 11 (30,6%) 30–39 років – 12 (33,3%) 40–49 років – 3 (8,3%) 50–59 років – 2 (5,6%) 60 років і старше – 3 (8,3%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані стосовно засуджених)	відсутня будь-яка освіта – 1 (3,4%) неповна середня – 3 (10,3%) повна загальна середня – 15 (51,7%) середня спеціальна – 3 (10,3%) незакінчена вища – 2 (6,9%) вища – 5 (17,2%)
4.	Зайнятість	не працюючі – 18 (50%) наймані працівники – 5 (13,9%) займалися підприємницькою діяльністю – 6 (16,7%) займалися фермерським господарством – 5 (13,9%) пенсіонери – 1 (2,8%) студенти вищих навчальних закладів – 1 (2,8%)

5.	Сімейний стан	перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 24 (66,7%) не перебували у шлюбі – 12 (33,3%)
6.	Громадянство	громадяни України – 34 (94,4%) громадяни інших держав (Молдови) – 1 (2,8%) особи без громадянства – 1 (2,8%)
7.	Місце проживання	мешканці міст – 14 (38,9%) жителі селищ – 6 (16,7%) мешканці сіл – 16 (44,4%)
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	судимості не мали – 29 (80,6%) мали непогашену або незняту судимість – 7 (19,4%)
10.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 14 (38,9%) організованою групою – 15 (41,7%) одноособово – 7 (19,4%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми

з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 19 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 25 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом)

1.	Стать	чоловіча – 13 (52%), жіноча – 12 (48%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 0% 25–29 років – 6 (24%) 30–39 років – 11 (44%) 40–49 років – 6 (24%) понад 50 років – 2 (8%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані стосовно засуджених)	відсутня будь-яка освіта – 4 (25%) неповна середня – 4 (25%) повна загальна середня – 6 (37,5%) середня спеціальна – 2 (12,5%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 22 (88%) наймані працівники – 2 (8%) пенсіонери – 1 (4%)
5.	Сімейний стан	перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 14 (56%) не перебували у шлюбі – 11 (44%)
6.	Громадянство	громадяни України – 21 (84%) громадяни інших держав (Молдови) – 4 (16%)

7.	Місце проживання	мешканці міст – 14 (56%) жителі селищ – 2 (8%) мешканці сіл – 9 (36%)
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	судимості не мали – 20 (80%) мали непогашену або незняту судимість – 5 (20%)
10.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 15 (60%) одноособово – 10 (40%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

**Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми
з метою використання в порнобізнесі**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 3 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 4 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою використання в порнобізнесі)

1.	Стать	чоловіча – 4 (100%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 0% 25–29 років – 2 (50%) 30–39 років – 2 (50%) 40 років і старше – 0%
3.	Рівень освіти	середня технічна – 1 (25%) вища – 1 (25%) відсутня інформація – 2 (50%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 3 (75%) наймані працівники – 1 (25%)
5.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 3 (75%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 1 (25%)
6.	Громадянство	громадяни України – 4 (100%) громадяни інших держав – 0%
7.	Місце проживання	мешканці міст – 4 (100%) жителі селищ – 0% мешканці сіл – 0%
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%

9.	Наявність судимості	судимості не мали – 4 (100%)
10.	Співучасть	організованою групою – 3 (75%) групою осіб за попередньою змовою – 1 (25%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

**Відомості про осіб, які вчинили торгівлю людьми
з метою вилучення органів**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 4 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 4 засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів

1.	Стать	чоловіча – 4 (100%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 0% 25–29 років – 0% 30–39 років – 3 (75%) 40–49 років – 1 (25%) 50 років і старше – 0%
3.	Рівень освіти	повна загальна середня – 3 (75%) відсутня інформація – 1 (25%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 2 (50%) наймані працівники – 1 (25%) приватні підприємці – 1 (25%)
5.	Сімейний стан	перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 4 (100%) не перебували у шлюбі – 0%
6.	Громадянство	громадяни України – 4 (100%) громадяни інших держав – 0%
7.	Місце проживання	мешканці міст – 3 (75%) жителі селищ – 0% мешканці сіл – 1 (25%)
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	судимості не мали – 3 (75%)

		мали непогашену або незняту судимість – 1 (25%)
10.	Співучасть	групою осіб за попередньою змовою – 2 (50%) одноособово – 2 (50%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших

Відомості про осіб, які вчинили торгівлю своєю дитиною задля подальшого її усиновлення (удочеріння) іншими особами

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 29 засуджених за торгівлю своєю дитиною задля подальшого її усиновлення (удочеріння) іншими особами)

1.	Стать	жіноча – 23 (79,3%), чоловіча – 6 (20,7%)
2.	Вік	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 12 (41,4%) 25–29 років – 6 (20,7%) 30–39 років – 9 (31%) 40–49 років – 1 (3,45%) 50 років і старше – 1 (3,45%)
3.	Рівень освіти	відсутня інформація – 7 неповна середня – 7 (31,8%) повна загальна середня – 11 (50%) середня спеціальна – 3 (13,6%) незакінчена вища – 1 (4,54%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 22 (75,9%) наймані працівники – 5 (17,2%) пенсіонери – 1 (3,4%) студенти вищих навчальних закладів – 1 (3,4%)
5.	Сімейний стан	перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 16 (55,2%) не перебували у шлюбі – 13 (44,8%)
6.	Громадянство	громадяни України – 28 (96,6%) громадяни інших держав (В'єтнаму) – 1 (3,4%)

7.	Місце проживання	<p>мешканці міст – 20 (69%)</p> <p>жителі селищ – 3 (10,3%)</p> <p>мешканці сіл – 5 (17,2%)</p> <p>не мали постійного місця проживання – 1 (3,4%)</p>
8.	Мотиви вчиненого злочину	<p>переважно корисливий; у двох випадках батьки передали дітей безкоштовно, аби «забезпечити їм краще майбутнє»</p>
9.	Наявність судимості	<p>судимості не мали – 25 (86,2%)</p> <p>мали непогашену або незняту судимість – 4 (13,8%)</p>
10.	Співучасть	<p>групою осіб за попередньою змовою – 18 (62,1%)</p> <p>одноособово – 11 (37,9%)</p>
11.	Морально-психологічні риси	<p>притаманні такі негативні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, відсутність материнського інстинкту, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати</p>

Відомості про осіб, які вчинили експлуатацію дітей

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 9 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 9 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 150 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 9 (100%)
2.	Вік	від 18 до 24 років – 0% 25–39 років – 3 (33,3%) 40–50 років – 4 (44,4%) понад 50 років – 2 (22,2%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані лише стосовно 7 засуджених)	неповна середня – 2 (28,6%) повна загальна середня – 4 (57,1%) середня спеціальна – 1 (14,3%)
4.	Зайнятість	не працевлаштовані – 6 (66,7%) працевлаштовані – 3 (33,3%) (один із них був директором фермерського господарства, один – бригадиром на підприємстві, ще один працював неофіційно)
5.	Сімейний стан (відповідні дані одержані лише стосовно 7 засуджених)	не перебували у шлюбі – 4 (57,1%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 3 (42,9%)
6.	Громадянство	громадяни України – 9 (100%)

7.	Місце проживання	мешканці міст – 6 (66,7%) жителі селищ – 1 (11,1%) мешканці сіл – 2 (22,2%)
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	судимості не мали – 8 (88,9%) мали непогашену або незняту судимість – 1 (11,1%)
10.	Співучасть	одноособово – 9 (100%)
11.	Морально-психологічні риси	притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість, безвідповідальність, легковажність, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей

**Відомості про осіб, які вчинили використання
малолітньої дитини для заняття жебрацтвом**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 50 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень; узагальнено дані, що стосуються 100 засуджених за вчинення діяння, передбаченого ст. 150-1 КК України)

1.	Стать	жіноча – 93%, чоловіча – 7%
2.	Вік (відповідні дані одержані лише стосовно 62 засуджених)	до 18 років – 0% від 18 до 24 років – 4 (6,5%) 25–29 років – 12 (19,4%) 30–39 років – 27 (43,5%) 40–49 років – 14 (22,6%) старше 50 років – 5 (8%)
3.	Рівень освіти (відповідні дані одержані лише стосовно 65 засуджених)	відсутня будь-яка освіта – 28 (43,1%) неповна середня освіта – 26 (40%) повна загальна середня освіта – 9 (13,8%) середня спеціальна – 2 (3,1%)
4.	Зайнятість	не працює/власно – 100 (100%)
5.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 79 (79%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 21 (21%)
6.	Громадянство	громадяни України – 95 (95%) громадяни інших держав (Росії та Узбекистану) – 4 (4%) особи без громадянства – 1 (1%)

7.	Місце проживання	<p>мешканці міст – 71 (71%)</p> <p>жителі селищ – 4 (4%)</p> <p>мешканці сіл – 21 (21%)</p> <p>не мали постійного місця проживання – 4 (4%)</p>
8.	Мотиви вчиненого злочину	корисливий – 100%
9.	Наявність судимості	<p>судимості не мали – 90 (90%)</p> <p>мали непогашену або незняту судимість – 10 (10%)</p>
10.	Співучасть	одноособово – 100 (100%)
11.	Морально-психологічні риси	<p>притаманні такі негативні риси, як користоловство, егоїзм, небажання працювати, недалекоглядність, відсталість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших</p>

Відомості про потерпілих від злочинів проти волі, честі та гідності особи

Відомості про потерпілих від незаконного позбавлення волі або викрадення людини

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік; узагальнено дані, що стосуються 447 жертв злочину, передбаченого ст. 146 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 311 (69,6%), жіноча – 136 (30,4%)
2.	Вік	до 14 років – 44 (9,8%) від 14 до 18 років – 19 (4,3%) від 18 до 30 років – 131 (29,4%) від 30 до 40 років – 151 (33,7%) від 40 до 50 років – 73 (16,3%) понад 50 років – 29 (6,5%)
3.	Сімейний стан (відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 152 потерпілих)	не перебували у шлюбі – 108 (71%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 44 (29%)
4.	Освіта (відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 124 осіб)	неповна середня – 8 (6,4%) повна загальна середня – 61 (49,2%) середня спеціальна – 42 (33,9%) вища – 13 (10,5%)
5.	Зайнятість	не працевлаштовані – 187 (41,8%)

		<p>працевлаштовані – 176 (39,4%)</p> <p>приватні підприємці – 19 (4,3%)</p> <p>пенсіонери – 13 (2,9%)</p> <p>учні – 52 (11,6%)</p>
6.	Громадянство	<p>громадяни України – 445 (99,6%)</p> <p>громадяни інших держав (Індії та Узбекистану) – 2 (0,4%)</p>
7.	Відносини з особою, яка вчинила злочин	<p>переважна більшість (орієнтовно 60%) потерпілих були так чи інакше знайомі з винними (перебували з ними в родинних, подружніх, трудових, приятельських чи інших відносинах, були односельчанами, сусідами або ж ледь знайомими). Незнайомі із винними особи найчастіше ставали жертвами незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів</p>
8.	Час доби, коли людину було незаконно позбавлено волі або викрадено	<p>зранку – 62 (13,9%)</p> <p>удень – 142 (31,8%)</p> <p>увечері – 167 (37,3%)</p> <p>уночі – 76 (17%)</p>
9.	Місце, в якому стали жертвами злочину	<p>жертвами незаконного позбавлення волі люди стають у місцях, в яких вони перебували (приміром, всупереч їхньому бажанню їх не випускають з помешкання чи автомобіля, силою заштовхують до підвального приміщення будинку тощо). Над більшістю викрадених людей винні встановили контроль на вулиці, у помешканні потерпілого чи на прилеглий</p>

		до будинку території. Місцями викрадення людей були також території підприємств, установ та організацій, сільськогосподарські поля, автомобілі, автовокзали, кафе тощо
10.	Проміжок часу, протягом якого жертву утримували	<p>від кількох хвилин до однієї години – 77 (17,2%)</p> <p>від 1 до 3 годин – 131 (29,3%)</p> <p>від 3 до 6 годин – 69 (15,4%)</p> <p>від 6 до 12 годин – 29 (6,5%)</p> <p>від 12 до 24 годин – 29 (6,5%)</p> <p>від 1 до 3 діб – 26 (5,8%)</p> <p>від 3 до 7 діб – 13 (2,9%)</p> <p>від 7 діб до 1 місяця – 35 (7,8%)</p> <p>від 1 до 3 місяців – 18 (4%)</p> <p>від 3 до 6 місяців – 13 (2,9%)</p> <p>понад 6 місяців – 7 (1,6%)</p>

Відомості про потерпілих від захоплення заручників

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 24 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2009 по 2017 рік; узагальнено дані, що стосуються 33 жертв захоплення заручників)

1.	Стать	чоловіча – 17 (51,5%), жіноча – 16 (48,5%)
2.	Вік	до 18 років – 6 (18,2%) від 18 до 30 років – 7 (21,2%) від 30 до 40 років – 10 (30,3%) від 40 до 50 років – 9 (27,3%) понад 50 років – 1 (3%)
3.	Сімейний стан	не перебували у шлюбі – 15 (45,5%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 18 (54,5%)
4.	Освіта	неповна середня – 2 (6%) повна загальна середня – 7 (21,2%) середня спеціальна – 14 (42,4%) вища – 10 (30,3%)
5.	Зайнятість	не працевлаштовані – 10 (30,3%) працевлаштовані – 15 (45,5%) приватні підприємці – 7 (21,2%) пенсіонери – 1 (3%)
6.	Громадянство	громадяни України – 28 (84,8%) громадяни інших держав (Китаю та В'єтнаму) – 5 (15,2%)
7.	Відносини з особою, яка вчинила злочин	незнайомі – 25 (75,8%) знайомі – 8 (24,2%)
8.	Час доби, коли людину	удень – 9 (27,3%)

	захопили в заручники	увечері – 16 (48,5%) уночі – 8 (24,2%)
9.	Місце, в якому стали жертвами злочину	у під'їзді житлового будинку, у власній квартирі або ж у гаражі – 11 (33,3%) біля будинку, в якому мешкали – 7 (21,2%) в салоні рейсового автобуса – 5 (15,2%) на вулиці – 4 (12%) в салоні власного автомобіля – 2 (6%) у приміщенні аптеки – 1 (3%) в приміщенні ювелірного магазину – 1 (3%) в приміщенні факультету природничо-географічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова – 1 (3%) у службовому відділенні старшого по корпусному відділенню Одеського СІЗО – 1 (3%)
10.	Проміжок часу, протягом якого жертву утримували	заручників незаконно тримали протягом різного проміжку часу – від кількох хвилин до 21 доби. Час, протягом якого утримували заручників, залежав від мети, що її переслідували винні у вчиненні цього злочину особи. Найдовше у заручниках тримали потерпілих, яких захопили з метою отримання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника. Пов'язано це з часом, необхідним родичам потерпілого для

		<p>того, аби зібрати потрібну суму і передати її вимагачам. В таких випадках жертву утримували від кількох годин до 21 доби. В інших випадках тримання в заручниках відбувалося протягом недовгого часу – від декількох хвилин до кількох годин</p>
--	--	---

Відомості про потерпілих від торгівлі людьми

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 300 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 1167 жертв злочину, передбаченого ст. 149 КК України)

1.	Стать	жіноча – 1019 (87,3%), чоловіча – 148 (12,7%)
2.	Вік	до 14 років – 30 (2,6%) від 14 до 18 років – 71 (6,1%) від 18 до 30 років – 886 (75,9%) від 30 до 40 років – 154 (13,2%) від 40 до 50 років – 18 (1,5%) від 50 до 60 років – 7 (0,6%) понад 60 років – 1 (0,1%)
3.	Сімейний стан (відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 454 потерпілих)	не перебували у шлюбі – 397 (87,4%) перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах – 57 (12,6%)
4.	Освіта (відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 287 осіб)	неповна середня – 44 (15,3%) повна загальна середня – 187 (65,2%) середня спеціальна – 52 (18,1%) вища (в т.ч. незакінчена) – 4 (1,4%)
5.	Зайнятість, рівень благополуччя	лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них цього злочину були працевлаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм

		забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебивалась випадковими заробітками
6.	Громадянство	громадяни України – 1142 (97,9%) громадяни інших держав (Китаю, Молдови, Пакистану, Узбекистану) – 25 (2,1%)
7.	Місце проживання	мешканці міста – 778 (66,7%) жителі селища – 75 (6,4%) мешканці села – 306 (26,2%) без визначеного місця проживання – 8 (0,7%)
8.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми	404 (34,6%) осіб завербували для експлуатації в Росії, 177 (15,2%) – в Туреччині, 122 (10,5%) – в Україні, 88 (7,6%) – в Польщі, 58 (5%) – в Чехії, 56 (4,8%) – в ОАЕ, 37 (3,2%) – в Німеччині, 34 (2,9%) – в Іспанії, 31 (2,7%) – в Лівані, 26 (2,2%) – в Греції, 26 (2,2%) – в Китаї, 26 (2,2%) – в Ізраїлі, 20 (1,7%) – в Італії, 12 (1%) – на Кіпрі, 10 (0,9%) – в Хорватії, 8 (0,7%) – в Швейцарії, 7 (0,6%) – у Шрі-Ланці, 3 (0,26%) – на Сейшельських островах, 3 (0,26%) – в Казахстані, 0,26% – в Республіці Корея, 3 (0,26%) – в Мексиці, 3 (0,26%) – в Коста-Ріці, 2

		(0,2%) – в Болгарії, 2 (0,2%) – в Індії, 2 (0,2%) – в Індонезії, 2 (0,2%) – в Угорщині, 1 (0,1%) – у Франції, 1 (0,1%) – в Йорданії
9.	Форма експлуатації	1147 (98,3%) жертв цього злочину – потерпілі від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації. Із цих осіб 918 (80%) – жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 124 (10,8%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 49 (4,3%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 46 (4%) – з метою використання в порнобізнесі, 10 (0,9%) – з метою вилучення органів. Ще 20 (1,7%) осіб – жертви торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами
10.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми піддавалися експлуатації (експлуатували 655 (57,1%) жертв цього злочину)	252 (38,5%) піддавалися експлуатації в Росії, 99 (15,1%) – в Україні, 64 (9,8%) – в Туреччині, 52 (7,9%) – в Чехії, 50 (7,6%) – в Польщі, 25 (3,8%) – в ОАЕ, 22 (3,4%) – в Лівані, 17 (2,6%) – в Німеччині, 17 (2,6%) – в Іспанії, 10 (1,5%) – в Греції, 10 (1,5%) – в Ізраїлі, 7 (1,1%) – в Хорватії, 5 (0,8%) – на Кіпрі, 5 (0,8%) – в Італії, 5 (0,8%) – в Шрі-Ланці, 4 (0,6%) – в Швейцарії, 3 (0,46%) – в Казахстані, 3 (0,46%) – на Сейшельських островах, 2 (0,3%) – в Індії, 1 (0,15%) – в Індонезії, 1 (0,15%) – у Франції, 1 (0,15%) – в Йорданії

**Відомості про потерпілих від торгівлі людьми,
вчиненої з метою сексуальної експлуатації**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 234 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 918 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації)

1.	Стать	жіноча – 917 (99,9%), чоловіча – 1 (0,1%)
2.	Вік	до 14 років – 0% від 14 до 18 років – 51 (5,6%) від 18 до 30 років – 757 (82,4%) від 30 до 40 років – 110 (12%) понад 40 років – 0%
3.	Громадянство	громадяни України – 911 (99,2%) громадяни інших держав (Молдови, Узбекистану) – 7 (0,8%)
4.	Місце проживання	мешканці міста – 652 (71%) жителі селища – 62 (6,8%) мешканці села – 204 (22,2%)
5.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації	Росія – 289 (31,5%), Туреччина – 174 (19%), Польща – 79 (8,6%), ОАЕ – 55 (6%), Чехія – 46 (5%), Німеччина – 37 (4%), Іспанія – 33 (3,6%), Ліван – 31 (3,4%), Україна – 29 (3,2%), Греція – 25 (2,7%), Китай – 25 (2,7%), Ізраїль – 25 (2,7%), Італія – 20 (2,2%), Кіпр – 11 (1,2%), Хорватія – 10 (1,1%), Швейцарія – 8 (0,9%), Сейшельські острови – 3 (0,33%), Казахстан – 3 (0,33%), Шрі-Ланка – 2 (0,22%), Республіка Корея – 2

		(0,22%), Індонезія – 2 (0,22%), Індія – 2 (0,22%), Болгарія – 2 (0,22%), Угорщина – 2 (0,22%), Франція – 1 (0,1%), Йорданія – 1 (0,1%), Мексика – 1 (0,1%)
6.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, піддавалися експлуатації (експлуатували 449 (48,9%) жертв цього злочину)	в Росії сексуальній експлуатації піддані 152 особи (33,9%), в Туреччині – 64 (14,3%), в Польщі – 42 (9,4%), в Чехії – 41 (9,1%), в ОАЕ – 25 (5,6%), в Лівані – 22 (4,9%), в Україні – 17 (3,8%), в Німеччині – 17 (3,8%), в Іспанії – 17 (3,8%), в Греції – 10 (2,2%), в Ізраїлі – 10 (2,2%), в Хорватії – 7 (1,6%), на Кіпрі – 5 (1,1%), в Італії – 5 (1,1%), в Швейцарії – 4 (0,9%), в Казахстані – 3 (0,7%), на Сейшельських островах – 3 (0,7%), в Індії – 2 (0,4%), в Індонезії – 1 (0,2%), у Франції – 1 (0,2%), в Йорданії – 1 (0,2%). Сексуальна експлуатація потерпілих відбувалась здебільшого в столицях та у великих містах перерахованих країн
7.	Період часу, протягом якого жертви торгівлі людьми піддавалися сексуальній експлуатації	від 1 до 3 діб – 25 (2,7%), від 3 до 7 діб – 43 (4,7%), від 7 діб до 1 місяця – 192 (20,9%), від 1 до 3 місяців – 255 (27,8%), від 3 до 6 місяців – 135 (14,7%), від 6 до 12 місяців – 49 (5,3%), понад 1 рік – 29 (3,1%). В решті (190 / 20,7%) випадків відповідна інформація в матеріалах кримінальних проваджень була відсутня

Відомості про потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 124 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці)

1.	Стать	чоловіча – 101 (81,5%), жіноча – 23 (18,5%)
2.	Вік	до 14 років – 0% від 14 до 18 років – 9 (7,3%) від 18 до 30 років – 68 (54,8%) від 30 до 40 років – 30 (24,2%) від 40 до 50 років – 12 (9,7%) понад 50 років – 5 (4%)
3.	Громадянство	громадяни України – 106 (85,5%) громадяни інших держав (Китаю, Пакистану) – 18 (14,5%)
4.	Місце проживання	мешканці міста – 39 (31,5%) жителі селища – 10 (8%) мешканці села – 73 (58,9%) без визначеного місця проживання – 2 (1,6%)
5.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації	Україна – 74 (59,7%), Росія – 39 (31,5%), Чехія – 11 (8,9%)

6.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, піддавалися експлуатації (експлуатували усіх 124 жертв цього злочину)	Україна – 74 (59,7%), Росія – 39 (31,5%), Чехія – 11 (8,9%) експлуатація потерпілих відбувалась на території Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Одеської, Херсонської та Черкаської областей (переважно в сільських населених пунктах), в селах та селищах Белгородської, Воронежської, Курської, Московської областей та Краснодарського краю Російської Федерації, в с. Замахи району Млада Болеслав Чеської Республіки
7.	Період часу, протягом якого жертви торгівлі людьми піддавалися експлуатації у формі примусової праці	менше доби – 4 (3,2%), від 3 до 7 діб – 3 (2,4%), від 7 діб до 1 місяця – 12 (9,7%), від 1 до 3 місяців – 47 (38%), від 3 до 6 місяців – 48 (38,7%), понад 6 місяців – 10 (8%)

**Відомості про потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового
втягнення в зайняття жебрацтвом**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 19 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 49 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом)

1.	Стать	чоловіча – 24 (49%), жіноча – 25 (51%)
2.	Вік	до 14 років – 10 (20,4%) від 14 до 18 років – 2 (4,1%) від 18 до 30 років – 17 (34,7%) від 30 до 40 років – 11 (22,4%) від 40 до 50 років – 6 (12,2%) від 50 до 60 років – 2 (4,1%) понад 60 років – 1 (2%)
3.	Громадянство	громадяни України – 49 (100%)
4.	Рівень освіти (відповідні дані вдалося одержати стосовно 18 жертв)	неповна середня – 7 (38,9%) повна загальна середня – 8 (44,4%) середня спеціальна – 3 (16,7%)
5.	Місце проживання	мешканці міста – 19 (38,8%) жителі селища – 1 (2%) мешканці села – 23 (47%) без визначеного місця проживання – 6 (12,2%)
6.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми,	Україна – 14 (28,6%), Росія – 27 (55,1%), Польща – 8 (16,3%)

	вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом	
7.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, піддавалися експлуатації (експлуатували 37 жертв цього злочину)	Росія – 23 (62,2%), Польща – 8 (21,6%), Україна – 6 (16,2%)
8.	Період часу, протягом якого жертви торгівлі людьми піддавалися експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом	від 3 до 7 діб – 2 (5,41%), від 7 діб до 1 місяця – 1 (2,7%), від 1 до 3 місяців – 10 (27,03%), від 3 до 6 місяців – 7 (18,92%), від 6 до 12 місяців – 3 (8,11%), понад 1 рік – 5 (13,51%). Максимальний строк експлуатації становив 6 років. В 9 (24,32%) випадках конкретна інформація у матеріалах проваджень була відсутня

**Відомості про потерпілих від торгівлі людьми,
вчиненої з метою використання в порнобізнесі**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 3 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі)

1.	Стать	жіноча – 46 (100%)
2.	Вік	до 14 років – 0% від 14 до 18 років – 9 (19,6%) від 18 до 30 років – 37 (80,4%) понад 30 років – 0%
3.	Громадянство	громадяни України – 46 (100%)
4.	Місце проживання	мешканці міста – 46 (100%)
5.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі	Росія – 42 (91,3%), Мексика – 2 (4,3%), Республіка Корея – 1 (2,2%), Україна – 1 (2,2%)
6.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, піддавалися експлуатації (експлуатували 38	Росія – 38 (100%). Всі ці особи піддавалися експлуатації в Санкт-Петербурзі

	жертв цього злочину)	
7.	Період часу, протягом якого жертви торгівлі людьми піддавалися експлуатації у формі використання в порнобізнесі	від 3 до 7 діб – 4 (10,52%), від 7 діб до 1 місяця – 14 (36,84%), від 1 до 3 місяців – 9 (23,7%). В 11 (28,94%) випадках інформація про період, упродовж якого жертву розглядуваного злочину експлуатували, в матеріалах кримінального провадження була відсутня

**Відомості про потерпілих від торгівлі людьми,
вчиненої з метою вилучення органів**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 4 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 10 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів)

1.	Стать	жіноча – 10 (100%)
2.	Вік	до 14 років – 0% від 14 до 18 років – 0% від 18 до 30 років – 7 (70%) від 30 до 40 років – 3 (30%) понад 40 років – 0%
3.	Громадянство	громадяни України – 10 (100%)
4.	Місце проживання	мешканці міста – 8 (80%) жителі селища – 0% мешканці села – 2 (20%)
5.	Коло країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів	Шрі-Ланка – 5 (50%), Коста-Ріка – 3 (30%), Україна – 2 (20%)
6.	Коло країн, у яких жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, піддавалися експлуатації	Шрі-Ланка – 5 (71,4%), Україна – 2 (28,6%) в п'яти осіб нирку вилучили в клініці м. Коломбо (Шрі-Ланка), у двох – у Національному інституті хірургії та трансплантології ім. О.О. Шалімова

	(експлуатували 7 жертв цього злочину)	(Київ).
7.	Період часу, протягом якого жертви торгівлі людьми піддавалися експлуатації у формі вилучення органів	період експлуатації жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, зумовлений часом, необхідним на проведення операції з вилучення органа в донора і трансплантації його реципієнту, і, зрозуміло, об'єктивно триває недовгий період часу

**Відомості про потерпілих від торгівлі дітьми задля подальшого
їх усиновлення (удочеріння) іншими особами**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 20 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 20 жертв торгівлі дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами)

1.	Стать	чоловіча – 12 (60%), жіноча – 8 (40%) не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать
2.	Вік	до 1 місяця – 8 (40%) від 1 місяця до 1 року – 3 (15%) від 1 до 3 років – 6 (30%) від 3 до 6 років – 3 (15%) в низці випадків рішення продати свою дитину в матері утвердилось ще під час вагітності і, народивши дитину, вона не зволікала з його реалізацією
3.	Громадянство	громадяни України – 2 (100%)
4.	Місце проживання	мешканці міста – 14 (70%) жителі селища – 2 (10%) мешканці села – 4 (20%)

Відомості про потерпілих від експлуатації дітей

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 9 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік; узагальнено дані, що стосуються 17 жертв злочину, передбаченого ст. 150 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 14 (82,4%), жіноча – 3 (17,6%)
2.	Вік	до 14 років – 5 (29,4%) від 14 до 16 років – 12 (70,6%)
3.	Наявність сім'ї	усі 17 потерпілих від цього злочину мали обох батьків чи одного з них. Сім'ї, в яких виховувались вказані особи, здебільшого були бідними; зароблені дітьми кошти в окремих випадках мали бути підмогою для сімейного бюджету, однак в більшості випадків діти вказували, що зароблені гроші збирались витратити на власні потреби
4.	Освіта	усі 17 потерпілих – учні загальноосвітніх шкіл
5.	Громадянство	громадяни України – 17 (100%)
6.	Місце проживання	мешканці міста – 6 (35,3%) жителі селища – 3 (17,6%) мешканці села – 8 (47,1%)
7.	Роботи, на яких працювали діти	8 (47,06%) потерпілих від цього діяння працювали на будівництві та на демонтажних роботах, 3 (17,65%) – на сільськогосподарських роботах, 3 (17,65%) – на роботах із сортування сміття, 2 (11,76%) – на підсобних

		роботах, ще 1 (5,88%) працював вантажником
8.	Період експлуатації дітей	11 (64,71%) з 17 потерпілих від цього посягання працювали в літні місяці, решта (35,29%) – восени та взимку. Більшість дітей працювали протягом одного-трьох днів. Разом із тим окремі потерпілі від даного злочину працювали упродовж кількох десятків днів і навіть декількох місяців. Тривалість робочого дня здебільшого не перевищувала 5-7 годин, однак в окремих випадках він становив 10 і навіть 14 годин

**Відомості про потерпілих від використання
малолітньої дитини для заняття жебрацтвом**

(узагальнено на підставі аналізу матеріалів 50 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень; узагальнено дані, що стосуються 120 жертв злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України)

1.	Стать	чоловіча – 59 (49,2%), жіноча – 61 (50,8%) не виявлено жодного випадку, коли б особи, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом, зважали при цьому на її стать
2.	Вік (відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 74 осіб)	до 1 року – 7 (9,5%) від 1 до 3 років – 16 (21,6%) від 3 до 7 років – 28 (37,8%) від 7 до 10 років – 17 (23%) від 10 до 14 років – 6 (8,1%) вік потерпілої від цього злочину малолітньої дитини прямо пов'язаний зі способом використання її для заняття жебрацтвом. Якщо найменших дітей використовували ігноруючи їхню волю (як правило, тримаючи їх на руках), то старших доводилось для цього здебільшого умовляти, обіцяючи їм, для прикладу, придбати солодоці. В окремих випадках жебракувати дітей примушували

3.	Населені пункти, в яких дітей використовували для жебракування	4 (3,3%) малолітніх дітей використовували для заняття жебрацтвом у Києві, 39 (32,5%) – в обласних центрах, 53 (44,2%) – в містах обласного значення і районних центрах, 9 (7,5%) – в селищах міського типу, 15 (12,5%) – в селах
4.	Локації, в яких дітей використовували для заняття жебрацтвом	найпоширенішим місцем вчинення цього злочину виявились привокзальні площі, залізничні вокзали та автостанції (35 / 29,2%). Серед інших місць – церкви (20 / 16,7%), ринки (19 / 15,8%), вулиці населених пунктів (17 / 14,2%), житлові будинки (12 / 10%), торгові центри і магазини (9 / 7,5%), метрополітен і підземні переходи (7 / 5,8%), електрички (1 / 0,8%). В ряді випадків дітей використовували для заняття жебрацтвом у різних місцях

Підсумки анкетування суддів і працівників правоохоронних органів

(всього опитано 200 респондентів у м. Києві, Волинській, Дніпропетровській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській, Тернопільській та Хмельницькій областях)

1. Чи стикалися Ви у своїй роботі зі злочинами проти волі, честі та гідності особи?

а) так (67 / 33,5%);

б) ні (133 / 66,5%).

2. З якими злочинами проти волі, честі та гідності особи Ви стикалися у своїй практичній діяльності (можна вибрати кілька варіантів відповідей)?

а) незаконне позбавлення волі або викрадення людини (55 респондентів (82,1%) із числа тих, які у своїй роботі стикалися зі злочинами проти волі, честі та гідності особи);

б) насильницьке зникнення (0%);

в) захоплення заручників (0%);

г) підміна дитини (0%);

г) торгівля людьми (24 респонденти (35,8%) з числа тих, які у своїй роботі стикалися зі злочинами проти волі, честі та гідності особи);

д) експлуатація дітей (0%);

е) використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (9 респондентів (13,4%) із числа тих, які у своїй роботі стикалися зі злочинами проти волі, честі та гідності особи);

є) незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (2 респонденти (3%) з числа тих, які у своїй роботі стикалися зі злочинами проти волі, честі та гідності особи);

ж) примушування до шлюбу (0%).

3. Чи є, на Ваш погляд, підстави стверджувати, що кримінальний закон належним чином охороняє свободу, честь та гідність особи?

а) так (164 / 82%);

б) ні (24 / 12%);

в) складно відповісти (12 / 6%).

4. Чи є, на Ваш погляд, підстави для того, щоб стверджувати, що кримінальний закон охороняє не лише свободу особи, а й її честь та гідність?

а) так (121 / 60,5%);

б) ні (42 / 21%);

в) складно відповісти (37 / 18,5%).

5. Чи доцільно, на Ваш погляд, встановити кримінальну відповідальність за наклеп?

а) так (74 / 37%);

б) ні (102 / 51%);

в) складно відповісти (24 / 12%).

6. Чи обґрунтованою, на Ваш погляд, є позиція законодавця, який насильницьке зникнення відніс до злочинів проти волі, честі та гідності особи?

а) так (88 / 44%);

б) ні (34 / 17%);

в) складно відповісти (78 / 39%).

7. Чи обґрунтованою, на Ваш погляд, є позиція законодавця, який захоплення заручників відніс до злочинів проти волі, честі та гідності особи?

а) так (157 / 78,5%);

б) ні (31 / 15,5%);

в) складно відповісти (12 / 6%).

8. Чи обґрунтованою, на Ваш погляд, є позиція законодавця, який торгівлю людьми відніс до злочинів проти волі, честі та гідності особи?

а) так (184 / 92%);

б) ні (14 / 7%);

в) складно відповісти (2 / 1%).

9. Чи обґрунтованою, на Ваш погляд, є позиція законодавця, який експлуатацію дітей відніс до злочинів проти волі, честі та гідності особи?

а) так (112 / 56%);

б) ні (44 / 22%);

в) складно відповісти (44 / 22%).

10. Чи обґрунтованою, на Ваш погляд, є позиція законодавця, який використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом відніс до злочинів проти волі, честі та гідності особи?

а) так (101 / 50,5%);

б) ні (42 / 21%);

в) складно відповісти (57 / 28,5%).

11. Яка дитина, на Ваш погляд, може бути потерпілою від підміни дитини?

а) лише новонароджена дитина (157 / 78,5%);

б) лише малолітня дитина (33 / 16,5%);

в) особа, якій не виповнилось 18 років (10 / 5%).

12. За якою ознакою, на Ваш погляд, викрадення людини відрізняється від незаконного позбавлення її волі?

а) на відміну від незаконного позбавлення волі, викрадення людини передбачає заволодіння людиною (10 / 5%);

б) на відміну від незаконного позбавлення волі, викрадення людини передбачає вилучення людини (6 / 3%);

в) на відміну від незаконного позбавлення волі, викрадення людини передбачає переміщення людини (22 / 11%);

г) на відміну від незаконного позбавлення волі, викрадення людини передбачає сукупність послідовно вчинюваних дій – заволодіння людиною, її переміщення та подальше утримування (134 / 67%);

г) складно відповісти (28 / 14%).

13. Чи доцільно, на Ваш погляд, виокремлювати відповідальність за викрадення людини в окрему статтю КК України?

а) так (41 / 20,5%);

б) ні (155 / 77,5%);

в) складно відповісти (4 / 2%).

14. Чи виправданим, на Ваш погляд, було виключення законодавцем у вересні 2018 р. «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони торгівлі людьми?

а) так (4 / 2%);

б) ні (190 / 95%);

в) складно відповісти (6 / 3%).

15. Чи характеризується, на Ваш погляд, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги більшим ступенем суспільної небезпеки, аніж незаконне позбавлення волі або викрадення людини?

а) так (194 / 97%);

б) ні (6 / 3%);

в) складно відповісти (0%).

16. Чи доцільно, на Ваш погляд, передбачити самотійну статтю про кримінальну відповідальність за викрадення дитини, вчинене її батьками або іншими близькими родичами?

а) так (41 / 20,5%);

б) ні (122 / 61%);

в) складно відповісти (37 / 18,5%).

17. Чи виправданою є передбачена в КК України можливість застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників?

а) так (51 / 25,5%);

б) ні (61 / 30,5%);

в) складно відповісти (88 / 44%).

18. Чи вважаєте Ви доцільним передбачення в КК України можливості застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за

вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи торгівлі людьми?

а) так (107 / 53,5%);

б) ні (29 / 14,5%);

в) складно відповісти (64 / 32%).

19. Чи доцільним, на Ваш погляд, було встановлення кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу?

а) так (42 / 21%);

б) ні (141 / 70,5%);

в) складно відповісти (17 / 8,5%).

20. Чи доцільним, на Ваш погляд, було встановлення кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення?

а) так (52 / 26%);

б) ні (71 / 35,5%);

в) складно відповісти (77 / 38,5%).

21. Чи вважаєте Ви за доцільне виокремити в КК України загальний склад примушування особи до вчинення чи невчинення певної дії?

а) так (99 / 49,5%);

б) ні (62 / 31%);

в) складно відповісти (39 / 19,5%).

22. Чи доцільно, на Ваш погляд, встановити кримінальну відповідальність за оборнення в рабство?

а) так (106 / 53%);

б) ні (83 / 41,5%);

в) складно відповісти (11 / 5,5%).

23. Чи є підстави, на Ваш погляд, стверджувати, що злочини проти волі, честі та гідності особи характеризуються високим рівнем латентності?

а) так (189 / 94,5%);

б) ні (7 / 3,5%);

в) складно відповісти (4 / 2%).

24. Які зі злочинів проти волі, честі та гідності особи, на Ваш погляд, характеризуються найвищим рівнем латентності (можна вибрати кілька варіантів відповідей)?

- а) незаконне позбавлення волі або викрадення людини (165 / 82,5%);
- б) насильницьке зникнення (3 / 1,5%);
- в) захоплення заручників (0%);
- г) підміна дитини (117 / 58,5%);
- г) торгівля людьми (189 / 94,5%);
- д) експлуатація дітей (8 / 4%);
- е) використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (15 / 7,5%);
- є) незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (172 / 86%);
- ж) примушування до шлюбу (32 / 16%).

Підсумки анкетування жертв

злочинів проти волі, честі та гідності особи

(всього опитано 42 респонденти у м. Києві, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях)

1. Жертвою якого зі злочинів проти волі, честі та гідності особи Ви стали?

- а) незаконне позбавлення волі або викрадення людини (28 / 66,7%);
- б) насильницьке зникнення (0%);
- в) захоплення заручників (0%);
- г) підміна дитини (0%);
- г) торгівля людьми (14 / 33,3%);
- д) експлуатація дітей (0%);
- е) використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (0%);
- є) незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (0%);
- ж) примушування до шлюбу (0%).

2. Чи усвідомлювали Ви реальну небезпеку стати жертвою злочину проти волі, честі та гідності особи до того, як це трапилось?

- а) так (6 / 14,3%);
- б) ні (36 / 85,7%).

3. Чи вважаєте Ви, що могли уникнути злочину, якби поводитися більш виважено та обдуманно?

- а) так (40 / 95,2%);
- б) ні (2 / 4,8%).

4. Чи погодилися б Ви на будь-яку роботу за кордоном, якби Вам пообіцяли високий заробіток?

- а) так (7 / 16,7%);
- б) ні (32 / 76,2%);

в) складно відповісти (3 / 7,1%).

5. Як Ви оцінюєте імовірність того, що знову станете жертвою злочину проти волі, честі та гідності особи?

а) імовірність такого дуже низька (32 / 76,2%);

б) імовірність такого невисока (10 / 23,8%);

в) імовірність такого досить висока (0%);

г) імовірність такого дуже висока (0%).

6. Чи знали Ви куди звертатися за захистом своїх прав та законних інтересів після вчинення щодо Вас злочину проти волі, честі та гідності особи?

а) так (19 / 45,2%);

б) ні (23 / 54,8%).

7. Що для Вас було пріоритетним після того, як Ви стали жертвою злочину проти волі, честі та гідності особи (можна вибрати кілька варіантів відповідей)?

а) домогтися притягнення винуватих до кримінальної відповідальності (25 / 59,5%);

б) домогтися відшкодування завданої матеріальної шкоди (17 / 40,5%);

в) домогтися відшкодування завданої моральної шкоди (4 / 9,5%).

8. Чи відомо Вам про наявність у Вашому населеному пункті «гарячої» лінії з протидії торгівлі людьми?

а) так (6 / 14,3%);

б) ні (36 / 85,7%).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2019. 228 с.
2. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
3. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 188–212.
4. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
5. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Випуск 7. С. 170–174.
6. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство.* 2014. № 5. С. 189–194.
7. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник*

- Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Випуск 14. Том 2. С. 71–74.*
8. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.*
 9. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2015. № 4 (II). С. 128–136.*
 10. Андрушко А.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.*
 11. Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник. 2016. № 6 (15). С. 148–152.*
 12. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 3. С. 160–164.*
 13. Андрушко А.В. Обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника. *Наука і правоохорона. 2017. № 4 (38). С. 150–157.*
 14. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права. 2017. № 4. С. 213–218.*
 15. Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 68–73.*
 16. Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського*

державного університету. Серія: Юридичні науки. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.

17. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.*
18. Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини XIX – початку XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 60–64.*
19. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право. 2017. № 12 (262). С. 239–243.*
20. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 176–182.*
21. Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 151–155.*
22. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права. 2018. № 3. С. 231–235.*
23. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.*
24. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права. 2018. № 4. С. 260–265.*
25. Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право. 2018. № 4 (62). С. 99–105.*

26. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
27. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
28. Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 98–103.
29. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
30. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
31. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
32. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
33. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
34. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
35. Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 98–105.
36. Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (ХІ–ХVІІІ ст.).

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 58–64.

37. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 4. С. 302–314.
38. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. № 4 (29). Том 1. С. 104–110.
39. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
40. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 6. С. 367–382.
41. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
42. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. С. 280–286.
43. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 287–293.
44. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 1. С. 412–421.
45. Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 7–15.

46. Андрушко А.В. Примушування як злочин проти свободи особи: зарубіжний досвід та перспективи його запозичення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 286–291.
47. Андрушко А.В. Уголовная ответственность за захват заложников по законодательству Украины и государств Центральной Азии: сравнительно-правовой анализ. *Legea și Viața*. 2017. № 8\2 (308). С. 3–7.
48. Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 99–103.
49. Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 17–22.
50. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

51. Андрушко А.В. Покарання за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 р. / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 63–66 (форма участі – заочна).*
52. Андрушко А.В. История уголовно-правового противодействия использованию психиатрии в немедицинских целях. *Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы: междунар. науч.-практ. конф. (28-29 марта 2014 г., Кишинэу) / орг. ком.: Бужор В. и др. Кишинев: Iulian, 2014. С. 235–237 (форма участі – заочна).*
53. Андрушко А.В. Суб'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-*

- річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.). Одеса: Юридична література, 2014. С. 161–166 (форма участі – заочна).
54. Андрушко А.В. Потерпевший от незаконного помещения в психиатрическое учреждение. *Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов: международная научно-практическая конференция (7-8 нояб. 2014 г., Кишинев) / орг. ком.: Бужор В. [и др.]. Кишинев: Б.и., 2014. Ч. 2. С. 124–126 (форма участі – заочна).*
55. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лагура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 161–165 (форма участі – очна).*
56. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28-31 травня 2015 року, м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331 (форма участі – очна).*
57. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад за законодавством Балтійських держав. *Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 13 лист. 2015 року. Одеса: ОДУВС, 2015. С. 8–10 (форма участі – очна).*
58. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 березня 2016 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ, 2016. С. 201–204 (форма участі – очна).*
59. Андрушко А.В. К вопросу о моменте окончания незаконного помещения в психиатрическое учреждение. *O nouă perspectivă a proceselor de integrare*

- Europeană a Moldovei și Ucrainei: aspectul juridic: materialele conferinței internaționale științifico-practice, 25-26 martie 2016 / com. org.: V. Bujor. Chișinău: S. n., 2016 (Tipogr. "Cetatea de Sus"). P. 108–112 (форма участі – заочна).*
60. Андрушко А.В. Пути совершенствования уголовно-правовых мер противодействия незаконному помещению в психиатрическое учреждение. *Conceptul de dezvoltare a statului de drept în Moldova și Ucraina în contextul proceselor de evrointegrare: conferința internațională științifico-practică, 4-5 noiembrie 2016 / com. org.: V. Bujor (preș.) [et al.]. Chișinău: Iulian, 2016 (Tipogr. „Cetatea de Sus”). P. 223–226 (форма участі – заочна).*
61. Андрушко А.В. Недоліки ст. 151 КК України у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 6–10 (форма участі – очна).*
62. Андрушко А.В. Проблеми диференціації кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 9-10 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 145–150 (форма участі – очна).*
63. Андрушко А.В. Кримінологічні фактори встановлення кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2017 р.). У 2-х ч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. Ч. 1. С. 159–161 (форма участі – очна).*
64. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за захоплення заручників за законодавством України та держав Балтії: порівняльно-правове дослідження. *Міжнародний конгрес європейського права: збірн. наук. праць (м. Одеса, 21-22 квітня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 282–286 (форма участі – заочна).*

65. Андрушко А.В. До питання про об'єкт захоплення заручників. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту* (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 126–130 (форма участі – очна).
66. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2017. С. 372–376 (форма участі – очна).
67. Андрушко А.В. Відповідальність за захоплення заручників: історичний аспект. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 15-16 грудня 2017 р.* Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 6–10 (форма участі – заочна).
68. Андрушко А.В. Окремі питання відповідальності за захоплення заручників за міжнародним та національним кримінальним правом. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 грудня 2017 р.* Київ, 2017. С. 6–10 (форма участі – заочна).
69. Андрушко А.В. Проблема торгівлі людьми в умовах збройного конфлікту на сході України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 11–14 (форма участі – очна).
70. Андрушко А.В. Кримінальне законодавство пострадянських держав про відповідальність за підміну дитини. *Закарпатські правові читання. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції* (19-21 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. В.І. Смоланки, О.Я. Рогача, Я.В. Лазура. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. Т. 2. С. 283–290 (форма участі – очна).

71. Андрушко А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. С. 138–141 (форма участі – очна).
72. Андрушко А.В. Протидія захопленню заручників за кримінальним законодавством України та окремих держав Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 р.). У 2-х частинах. Частина 1. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2018. С. 245–249 (форма участі – заочна).
73. Андрушко А.В. Практика застосування покарання за захоплення або тримання особи як заручника. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 трав. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 44–47 (форма участі – очна).
74. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за підміну дитини за законодавством України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз. *Конгрес міжнародного та європейського права*: зб. наукових праць (м. Одеса, 25-26 травня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 294–297 (форма участі – очна).
75. Андрушко А.В. Злочини та проступки проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням 1878 року. *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.) та ін. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 268–272 (форма участі – заочна).
76. Андрушко А.В. Про доцільність криміналізації примушування до шлюбу. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.) / упор.

О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 11–13 (форма участі – очна).

77. Андрушко А.В. Окремі питання кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Гуманізація кримінальної відповідальності: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 листопада 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 7–12 (форма участі – очна).
78. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв захоплення заручників. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Хмельницький, 1 березня 2019 р.). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 79–82 (форма участі – очна).
79. Андрушко А.В. Щодо кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. *Закарпатські правові читання. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції* (11-13 квітня 2019 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 2. С. 202–209 (форма участі – очна).
80. Андрушко А.В. Класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (24 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2019. С. 27–29 (форма участі – заочна).
81. Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи: матеріали круглого столу*, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 18–22 (форма участі – заочна).
82. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії: збірник тез*

- Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів, 2019. С. 9–14 (форма участі – очна).
83. Андрушко А.В. Типові помилки при кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 листопада 2019 р.)* / уклад. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І. Сидорук. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 11–13 (форма участі – очна).
84. Андрушко А.В. Безпосередній об'єкт торгівлі людьми. *Закарпатські правові читання. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 квітня 2020 р., м. Ужгород)* / за заг. ред. Я.В. Лазура, М.В. Савчина, М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 430–443 (форма участі – очна).
85. Андрушко А.В. Практика призначення покарання за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання», м. Острог, 22 травня 2020 року. Острог, 2020. С. 95–97 (форма участі – заочна).*

**Акти впровадження результатів дисертаційного дослідження
Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності
особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»**

1. У законотворчу діяльність Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності (акт від 21 грудня 2020 р. № 04-27/12-2020/247327).
2. У діяльність Головного слідчого управління Національної поліції України (акт від 2 червня 2020 р.).
3. У діяльність Департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду (акт від 24 березня 2021 р. № 908/0/2-21).
4. У діяльність відділу боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми ГУНП в Закарпатській обл. (акт від 15 червня 2020 р. № 310/106/03/6/4-2020).
5. У науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ (акт від 2 червня 2020 р.).
6. У науково-дослідну діяльність Державного науково-дослідного інституту МВС України (акт від 18 червня 2020 р.).
7. У науково-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України (акт від 4 грудня 2020 р.).
8. В освітній процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (акт від 4 червня 2020 р.).
9. В освітній процес Львівського національного університету імені Івана Франка (акт від 21 травня 2020 р.).
10. В освітній процес Національної академії внутрішніх справ (акт від 2 червня 2020 р.).
11. В освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ (акт від 15 червня 2020 р. № 18/1).
12. Довідка Координатора проектів ОБСЄ в Україні про участь здобувача у програмі академічних обмінів (від 10 листопада 2020 р. № 494).

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-24/12-2020/244304

"21" 12 2020р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності Монастирського Д.А., заступника Голови Комітету Павлюка М.В. та заступника керівника секретаріату Комітету Баранця В.А., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Андрушка А.В. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та криминологічне дослідження)».

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України.

Голова Комітету

Д. А. Монастирський

Заступник Голови Комітету

М.В. Павлюк

Заступник керівника
секретаріату Комітету

В.А. Баранець

ВЕРХОВНИЙ СУД

Департамент аналітичної та правової роботи

вул. П. Орлика, 8, м. Київ, 01043, код ЄДРПОУ 41721784

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі: керівника департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Бабанли Р.Ш., заступника керівника департаменту – начальника правового управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Зеленова Г.М., начальника відділу єдності правових позицій правового управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду Загиней-Заболотенко З.А. склала цей акт про те, що комісією розглянуто окремі результати дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрушка Андрія Васильовича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)».

Комісія вважає, що отримані в результаті зазначеного дисертаційного дослідження наукові результати, які стосуються проблеми протидії кримінальним правопорушенням проти волі, честі та гідності особи, є доцільними та належним чином обґрунтованими і можуть бути враховані у процесі аналітичної діяльності, яка здійснюється департаментом аналітичної та правової роботи Верховного Суду.

Керівник департаменту
аналітичної та правової роботи
Верховного Суду,
доктор юридичних наук

Р. Ш. Бабанли

Заступник керівника департаменту –
начальник правового управління (III)
департаменту аналітичної та
правової роботи Верховного Суду,
кандидат юридичних наук

Г.М. Зеленов

Начальник відділу єдності правових
позицій правового управління (III)
департаменту аналітичної та
правової роботи,
доктор юридичних наук

З. А. Загиней-Заболотенко

ВЕРХОВНИЙ СУД

вих № 908/02-21 від 24.03.2021

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник голови Національної
поліції України – начальник
Головного слідчого управління
доктор юридичних наук, доцент
Заслужений юрист України

Максим ЦУЦКІРІДЗЕ

АКТ

впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування матеріалів дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»

Комісія у складі: начальника відділу ГСУ НП України, доктора юридичних наук, доцента Шевчишена А.В., заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук, доцента Мірковця Д.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Борця І.В. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Начальник відділу
ГСУ НП України
доктор юридичних наук, доцент**

Артем ШЕВЧИШЕН

**Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук, доцент**

Дмитро МІРКОВЕЦЬ

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України**

Ігор БОРЕЦЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника ГУНП
в Закарпатській області –
начальник кримінальної поліції
підполковник поліції

Руслан ОСТРОУХ

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження А.В. Андрушка
в практичну діяльність відділу боротьби зі злочинами, пов'язаними
з торгівлею людьми ГУНП в Закарпатській області
від 15 червня 2020 № 310/106/03/6/4-2020**

Комісія у складі:

Голова комісії: заступник начальника ВБЗПТЛ ГУНП в Закарпатській області капітан поліції М. Густей.

Секретар комісії: інспектор ВРТЗІ ГУНП в Закарпатській області капітан поліції М. Паденич.

Члени комісії: старший оперуповноважений ВБЗПТЛ ГУНП в Закарпатській області майор поліції О. Маковецький;

- оперуповноважений ВБЗПТЛ ГУНП в Закарпатській області майор поліції І. Боринський;

- оперуповноважений ВБЗПТЛ ГУНП в Закарпатській області старший лейтенант поліції М. Кіндрат.

Цим актом комісія засвідчує, що відділом боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми ГУНП в Закарпатській області, впроваджено у практичну діяльність окремі положення дисертації А.В. Андрушка на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)». Зокрема, результати цього дослідження використовуються в частині удосконалення діяльності, спрямованої на виявлення та усунення причин і умов торгівлі людьми.

Голова комісії

М. Густей

Секретар комісії

М. Паденич

Члени комісії:

О. Маковецький

І. Боринський

М. Кіндрат

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

02. 06. 2020

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрушка Андрія Васильовича на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» у науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія Національної академії внутрішніх справ у складі: завідувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Вознюка Андрія Андрійовича (голова комісії), заступника начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Калиновського Олександра Валерійовича, завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістики та судової експертології ННІ № 2, кандидата юридичних наук Патики Андрія Анатолійовича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Андрушка Андрія Васильовича на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» впроваджені в науково-дослідну діяльність академії.

1. Наукові праці Андрушка Андрія Васильовича використовуються у кримінально-правових та кримінологічних дослідженнях, присвячених питанням протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

2. Матеріали дисертаційного дослідження Андрушка Андрія Васильовича використовуються під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, методик правоохоронної діяльності, пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів.

Голова комісії:

Андрій ВОЗНЮК

Члени комісії:

Олександр КАЛИНОВСЬКИЙ

Андрій ПАТИК

Директор Державного науково-дослідного інституту
МВС України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
М.Г. Вербенський
2020 р.

АКТ

впровадження у науково-дослідну діяльність
Державного науково-дослідного інституту МВС України результатів
дисертаційного дослідження Андрушка Андрія Васильовича на тему
«Злочини проти волі, честі та гідності особи
(кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»

Комісія у складі: заступника директора ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника, доцента Опришка І.В., начальника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, старшого науково співробітника Федотової Г.В., начальника відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук Лелета С.М., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кандидата юридичних наук, доцента Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» використовуються у науково-дослідній діяльності Інституту під час проведення науково-дослідної роботи «Кримінальна ситуація в Україні у 2018–2020 рр. та прогноз її розвитку на найближчі роки» (державний реєстраційний номер 0118U004419).

Заступник директора
ДНДІ МВС України,
к.ю.н., с.н.с., доцент

І.В. Опришко

Начальник науково-організаційного
відділу ДНДІ МВС України,
д.ю.н., с.н.с.

Г.В. Федотова

Начальник відділу
науково-інформаційної та
редакційно-видавничої діяльності
ДНДІ МВС України,
к.ю.н.

С.М. Лелет

Директор Науково-дослідного
інституту вивчення проблем
злочинності імені академіка
В.В. Сташиса Національної академії
правових наук України,
доктор юридичних наук, професор

В.С. Батиргарєєва
В.С. Батиргарєєва

04. 12. 2020 р.

АКТ

**впровадження у науково-дослідну діяльність
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені
академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України
результатів дисертаційної роботи Андрушка Андрія Васильовича на тему
«Злочини проти волі, честі та гідності особи
(кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»**

Комісія у складі: заступника директора з наукової роботи НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника Євтеєвої Д.П., головного наукового співробітника відділу кримінологічних досліджень НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, доктора юридичних наук, професора Голіни В.В., в.о. вченого секретаря НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, кандидата юридичних наук Шрамко С.С., склала цей акт про те, що результати дисертаційної роботи доцента кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кандидата юридичних наук, доцента Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» використовуються у науково-дослідній діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України під час проведення науково-дослідних робіт: ««Проблеми формування сучасної доктрини кримінального права України» (номер державної реєстрації 0117U000285); Стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів: теорія та практика (номер державної реєстрації 0117U000283).

У кримінально-правових та кримінологічних дослідженнях Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України використовуються такі наукові праці Андрушка Андрія Васильовича:

1. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.

2. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Випуск 7. С. 170–174.
3. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
4. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
5. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
6. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
7. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
8. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
9. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.
10. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
11. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
12. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
13. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
14. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
15. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.
16. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
17. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.

18. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 228 с.
19. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
20. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
21. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
22. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.

Комісія засвідчує, що результати дисертаційної роботи А.В. Андрушка використовуються під час написання монографій, підручників, навчальних посібників, пропозицій щодо внесення змін до кримінального законодавства.

Члени комісії:

Заступник директора з наукової роботи,
кандидат юридичних наук, старший дослідник Д.П. Євтеєва

головний науковий співробітник
відділу кримінологічних досліджень,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

В. В. Голіна

в.о. вченого секретаря,
кандидат юридичних наук

С. С. Шрамко

Затверджую
 проректор з наукової роботи ДВНЗ
 «Ужгородський національний університет»,
 доктор фізико-математичних наук, професор
 Студеняк Ігор Петрович

«04» червня 2020 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»

Комісія у складі: декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора **Лазура Ярослава Володимировича** (голова); завідувача кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента **Ступника Ярослава Валерійовича**; доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента **Мацолі Антоніни Антонівни** (члени комісії)

засвідчує, що матеріали дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук доцента кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» впроваджено у наукову та освітню діяльність Ужгородського національного університету, зокрема:

1. При підготовці звітів з теми НДР «Кримінально-правова охорона і захист прав і свобод людини і громадянина відповідно до європейських стандартів» (номер державної реєстрації 0115U007118), яка виконувалась кафедрою кримінального права та процесу ДВНЗ «УжНУ» у 2015–2018 рр., а також звітів з теми НДР «Теоретико-прикладні проблеми удосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства України» (номер державної реєстрації 0119U101605), що виконується кафедрою кримінального права та процесу ДВНЗ «УжНУ» з 2019 р.

2. При читанні лекцій, проведені практичних та семінарських занять із навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право», «Міжнародне кримінальне право», «Кримінологія», які викладаються на юридичному факультеті ДВНЗ «Ужгородський національний університет» для студентів спеціальностей 081 «Право» та 293 «Міжнародне право».

3. При підготовці таких навчально-методичних матеріалів:

Андрушко А.В. Кримінальне право. Загальна частина: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету. Ужгород, 2019. 64 с.

Андрушко А.В. Порівняльне кримінальне право: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету. Ужгород, 2019. 44 с.

Андрушко А.В. Міжнародне кримінальне право: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету. Ужгород, 2019. 36 с.

Андрушко А.В. Кримінологія: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету. Ужгород, 2016. 40 с.

Комісія відзначає високий науковий та методичний рівень представлених матеріалів дисертаційного дослідження Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)», їх актуальність та значущість для наукової та освітньої діяльності університету.

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
доктор юридичних наук, професор

Лазур Я. В.

Члени комісії:

завідувач кафедри кримінального права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

Ступник Я. В.

доцент кафедри кримінального права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

Мацола А. А.

Затверджую
 Проректор з наукової роботи
 Львівського національного університету імені
 Івана Франка,

2020 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрюшка Андрія Васильовича на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» в освітній процес юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Комісія у складі: декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора **Бурдіна Володимира Миколайовича** (голова); завідувача кафедри кримінального права і кримінології, кандидата юридичних наук, доцента **Маркіна Віктора Ігоровича**; доцента кафедри кримінального права і кримінології, кандидата юридичних наук **Маріна Олександра Костянтиновича** (члени комісії) склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Андрюшка А. В. на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» впроваджені в освітній процес юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Зокрема, матеріали дисертаційного дослідження А. В. Андрюшка використовуються в освітньому процесі для підготовки лекцій та семінарських занять з дисциплін «Кримінальне право» та «Кримінологія». Для вивчення рекомендовано наступні наукові праці А. В. Андрюшка, в яких відображено основні положення дисертації:

1. Андрюшко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
2. Андрюшко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Випуск 7. С. 170–174.
3. Андрюшко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство.* 2014. № 5. С. 189–194.
4. Андрюшко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського*

- національного університету: *Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
5. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
 6. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
 7. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
 8. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.
 9. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
 10. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
 11. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
 12. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
 13. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.
 14. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
 15. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
 16. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
 17. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
 18. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
 19. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.
 20. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.

21. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
22. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
23. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
24. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
25. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.

Зазначені наукові праці мають високий теоретичний рівень, практичну значущість і рекомендуються для подальшого використання в освітньому процесі юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
доктор юридичних наук, професор

Бурдін В.М.

Члени комісії:

завідувач кафедри кримінального права і кримінології,
кандидат юридичних наук, доцент

Маркін В.І.

доцент кафедри кримінального права та процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

Марін О.К.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

02.06.2020

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету Андрушка Андрія Васильовича на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» в освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія Національної академії внутрішніх справ у складі: завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора *Джуужи Олександра Миколайовича* (голова комісії), професора кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, доцента *Вознюка Андрія Андрійовича*, завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, доцента *Левченка Юрія Олександровича*, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Андрушка А. В. на тему: «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» впроваджені в освітній процес академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Андрушка А. В. використовуються в освітньому процесі для підготовки лекцій, навчальних програм, тестових завдань, а також під час проведення різних видів занять з дисциплін «Кримінальне право», «Кваліфікація злочинів, підслідних органам досудового розслідування Національної поліції», «Особливості кваліфікації та розслідування окремих категорій кримінальних проваджень», «Сучасні аспекти кримінального права та процесу», «Кримінологія», «Кримінологія та профілактика злочинів».

2. Результати дисертаційного дослідження Андрушка А. В. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
2. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Випуск 7. С. 170–174.

3. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 189–194.
4. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
5. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
6. Андрушко А.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
7. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.
8. Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 60–64.
9. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
10. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
11. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
12. Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 99–105.
13. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
14. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
15. Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 98–103.
16. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
17. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.

18. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
19. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
20. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
21. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
22. Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 58–64.
23. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.
24. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
25. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
26. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
27. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
28. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.

3. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну значущість і доцільність використання під час підготовки та проведення усіх видів занять в освітньому процесі академії.

Голова комісії:

Олександр ДЖУЖА

Члени комісії:

Андрій ВОЗНЮК

Юрій ЛЕВЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент
полковник поліції

Гарас СОЗАНСЬКИЙ

15.06. 2020

АКТ

15.06. 2020

Львів

№ 18/1

Про впровадження результатів дисертації Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» в освітній процес ЛьвДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- – заступника начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук Галини САВЧИН;
- – начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, доцента, полковника поліції Руслана СТРОЦЬКОГО;
- – завідувача кафедри кримінального права і кримінології кандидата юридичних наук, доцента Ірини ГАЗДАЙКИ-ВАСИЛИШИН.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила результати дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, та наукові праці доцента кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кандидата юридичних наук, доцента Андрушка Андрія Васильовича на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)».

Проаналізовано основні результати дослідження Андрія АНДРУШКА, зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. 1. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.

2. 2. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Випуск 7. С. 170–174.
3. 3. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 189–194.
4. 4. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
5. 5. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
6. 6. Андрушко А.В. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
7. 7. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
8. 8. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.
9. 9. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
10. 10. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
11. 11. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
12. 12. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
13. 13. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.
14. 14. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
15. 15. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
16. 16. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
17. 17. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 121–128.

18. 18. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління. 2019. № 4. С. 85–94.*
19. 19. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права. 2019. № 4. С. 302–314.*
20. 20. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.*
21. 21. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 6. С. 367–382.*
22. 22. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.*
23. 23. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 280–286.*
24. 24. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 2. С. 287–293.*
25. 25. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 412–421.*

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Андрушка А.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів освітнього ступеня «бакалавр».

Члени комісії:

Галина САВЧИН

Руслан СТРОЦЬКИЙ

Ірина ГАЗДАЙКА-ВАСИЛИШИН

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

вул. Стрілецька, 16,
м. Київ 01030,
Україна

Тел.: +380 (44) 492 0382
Факс: +380 (44) 492 0383
www.osce.org/uk/ukraine

Вих. № 494 від 10 листопада 2020 року

ДОВІДКА

Ця довідка засвідчує, що к.ю.н., доцент кафедри кримінального права та процесу ДВНЗ Ужгородський національний університет Андрушко Андрій Васильович брав участь у програмі академічних обмінів, організованої Координатором проектів ОБСЄ в Україні.

У рамках цієї програми, п. Андрій Андрушко прочитав лекцію на тему «Проблеми кваліфікації злочинів проти волі, честі та гідності особи» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (4 жовтня 2019 року) та Полтавському юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (1 листопада 2019 року).

Довідка видана за місцем вимоги.

**Національний менеджер проектів у сфері
верховенства права та прав людини
Координатора проектів ОБСЄ в Україні**

Олександр Сидельников